

Süleyman Kâni İRTEM
İstanbul Eski Valisi ve Şehremini

YILDIZ
VE
JÖN-TÜRKLER
İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin
Gizli Tarihi

Yayına Hazırlayan
Osman Selim KOCAHANOĞLU

TEMEL YAYINLARI

YAYIN NO: 108

Tarih/Kültür Dizisi: 12

ISBN: 975-410-042-X

© S.K.İrtem'in eserlerinin
telif hakları Temel Yayınlarına aittir

Dizgi

Temel Dizgi / Ayhan Özcan

Tashih

Alper-Burcu Kocahanoğlu

Kapak

Ebru Grafik

Baskı

Özener Matbaası

1999 – İSTANBUL

TEMEL YAYINLARI

Piyerloti Cad. Dostlukyurdu Sok.

Hacıbey Ap. No. 10 Daire 5

Tel:(0-212) 516 23 52 - 517 73 20

Fax: (0-212) 517 75 96

Çemberlitaş - İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ - <i>Osmanlı Modernleşmesi</i> <i>Jön-Türkler ve Meşrutiyet...</i>	XI
---	----

Birinci Bölüm

YILDIZ VE İÖN-TÜRKLER

1. Jön-Türkler ve Sultan Murad'ı kaçırma teşebbüsleri...	5
2. <i>Jön-Türk hareketini doğuran okul: Askerî Tıbbiye Mektebi...</i>	11
3. Mülkiye Mektebinde hazırlanan dimağlar ve Recaizâde Ekrem'in tevkif edilmesi...	15
4. <i>İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin ilk kurucuları ve Nizamnamesi...</i>	21
5. Mülkiye Mektebinde kurulan talebe cemiyeti ve faaliyetleri...	29
6. <i>Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, Ahmet Rıza ve Murat Bey...</i>	36
7. Mizancı Murat Bey, Abdülhamid ve Said Paşa...	41
8. <i>Murat Bey'in Abdülhamid'e verdiği ilginç bir ıslahat projesi...</i>	47
9. Murat Bey ile Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda görüşmeleri...	54

10. <i>Murad Bey'in Avrupa'ya kaçması ve Osmanlı İhtilâl Fırkası Beyannamesi...</i>	59
11. Tıbbiye Mektebinde hürriyet mücadelesi... Tevkifler ve sürgünler...	66
12. <i>Taşkıyla Divan-ı Harbi ve şeref kurbanları...</i>	73
13. Şair Eşref'in hicvi, öfkesi ve sürgünü...	77
14. <i>Jön-Türkler, Yıldız haftiyeleri ve Sahip Molla hikâyesi...</i>	83
15. Sahip Molla'nın ihaneti ve Abdülhamid...	89
16. <i>Mizancı Murad Bey'in Paris ve Mısır macerası ve Jön-Türkler...</i>	94
17. Jön-Türklerin Paris toplantısı ve Ahmed Rıza – Murad Bey ihtilâfi...	101
18. <i>Abdülhamid'in Avrupa'daki Jön-Türkleri kazanma politikası...</i>	105
19. Serhafiye Ahmed Celâlettin Paşa, Abdülhamid ve Jön-Türkler...	109
20. <i>Ahmed Celâlettin Paşa'nın Paris seferi ve Jön-Türkler'in çatlamaı...</i>	113
21. Ahmed Rıza'nın Fransa dışına çıkarılması ve Murad Bey'in İstanbul'a dönüşü...	121
22. <i>Damat Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya kaçışı ve Abdülhamid'in telâşı...</i>	130
23. Prens Sabahattin acaba Kongo vapurunda mı?...	136
24. <i>Abdülhamid'i sırtından hançerleyen acı bir Paris mektubu...</i>	141
25. Damat Mahmud Paşa'nın Mısır macerası ve Hidiv Abbas Hilmi Paşa...	145
26. <i>Damat Mahmud Paşa'nın Avrupa'da düştüğü sefalet...</i>	153
27. Mahmud Paşa'nın hazin sonu ve Paris'teki cenaze merasimi...	161

28. Paris'te büyük Jön-Türk kongresi ve Prens Sabahattin - Ahmed Rıza ihtilâfi...	164
29. Askerî Tıbbiye Mektebinde tazyikler ve nefyedilen gençler...	171
30. Kuleli Askerî Lisesinde kurulan İnkılâp Komitesi ve bir suikast planı...	178
31. İttihat-Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki ilk gizli teşebbüsü ve Talat Bey...	183
32. Prens Sabahattin, İsmail Kemal ve «Silahlı müdahale gücü» meselesi...	188
33. Erzurum'da halkın ayaklanması ve Abdülhamid'e çekilen telgraf...	197
34. Tıbbiyedeki hürriyet mücadelesi hakkında önemli bir mektup...	209
35. Said-i Nursî'nin bir sorgulaması ve Şair Eşref'in hicvi...	215
36. Harbiye Mektebinde hürriyet mücadelesi ve Trabzonlu Ahmed Bedevî...	225
37. Jön-Türkler'in Avrupa'da çıkardığı gazete ve dergiler...	233
38. Yüzbaşı Mustafa Kemâl'in kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti...	237
39. Abdülhamid karşısında büyük ittifak: Jön-Türkler ve Ermeni komiteleri...	241
40. Şeref kurbanları Trablusgarb'a nasıl sevkedildiler?...	251
41. Menfilerin gizlice gazete çıkarmaları ve bazı şartlarla serbest bırakılmaları...	259
42. Trablusgarp'tan İstanbul'a asker sevki ve ihtilâl hayâli...	263

İkinci Bölüm

İTTİHAT ve TERAKKİ CEMİYETİ

<i>İttihad ve Terakki'ye Dair...</i>	271
1. İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Nizamnâmesi ve üye kabul merasimi...	273
2. <i>İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girenler nasıl yemin ederdi?...</i>	279
3. İttihat-Terakki Cemiyeti'nin gizli teşkilâtı ve Fedâî Komiteleri...	283
4. <i>Cemiyetin Abdülhamid'e ve Müfettiş-i Umumiye gönderdiği beyannameler...</i>	291
5. Selânik Merkez Kumandanı ve Hünkâr Yaveri Nâzım Bey'in vurulması...	306
6. <i>Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve yerine Tatar Osman Paşa'nın tayini...</i>	323
7. Firzovik toplantısı ve Abdülhamid'e çekilen tehdit telgrafı...	333
8. <i>Mustafa Kemal'in gizli ittihatçılığı ve Nutuk'da anlatılanlar...</i>	344
9. 23 Temmuz 1908 inkılâbı arefesinde Selânik günleri...	350
10. <i>Meşrutiyetin ilânı ve 23 Temmuz 1908 Sabahı Selânik...</i>	361
11. 25 Temmuz sabahı Selânik, Enver Bey ve Sandanski aynı safta...	365
12. <i>İttihat-Terakki'nin İstanbul'a nakli ve Selâniğe gönderilen silâhlar...</i>	377
13. Ohri'de İttihad ve Terakki merkezi nasıl kuruldu?...	383
14. <i>Müşir Tatar Osman Paşa Manastır'dan nasıl dağa kaldırıldı?...</i>	391
15. İttihad ve Terakki tarihinden: Ohri İslâm Cemiyeti...	399

16. <i>İttihad ve Terakki tarihinden: Manastır' da telâşlı bir gün...</i>	405
17. <i>İttihad ve Terakki tarihinden: Ohri cemiyetin karargâhı durumunda...</i>	411
18. <i>İttihad ve Terakki tarihinden: Ohri' de Cemiyetin Bulgarlarla anlaşması...</i>	417
19. <i>İttihad ve Terakki tarihinden: İttihat-Terakki nelere hazırlanıyordu?...</i>	423
20. <i>Şerif Paşa ve Sabahaddin Bey Avrupa' da...</i>	429
NOTLAR	437

YILDIZ VE
JÖN-TÜRKLER

Siyasî ve iktisadî düşüncelerle başka muhitlerin teessürü de bundan az olmuyordu. Fakat imparator böyle telâkkilere aldırış edecek, tarizlerle kararından vazgeçecek karakterde değildi.

Seyahate başlayacağı günlerde Fransız muharrirlerden Joseph Denaisnin imparatora hitaben bir mektubu intişar etti.⁽¹⁾ Bu mektupta Abdülhamid'e atfolunan cinayetler sayıldıktan sonra şöyle deniliyordu:

«İsa'nın yaşları ve kanı ile ıslanmış mukaddes toprakların yolunu tutarken İstanbul'dan niçin geçiyorsunuz? Düşünmüyor musunuz ki, ziyaret edeceğiniz padişahın iradesi ile öldürülen 6000 Hıristiyanın kanları hâlâ üstünde yapışmış duran kaldırımlardan ayaklarınızı kayacaktır?

Hıristiyanlığın beşiğinde secdeye varmadan evvel, siz bir Hıristiyan imparatoru, alınınızı Abdülhamid'in önünde eğeceksiniz! Bütün Boğaziçi sularının 300.000 mazlumun kanlarından üstünde kalmış lekeleri temizleyemeyeceği kızıl elini sıkacaksınız.

Hal'inden beri kölelerden başka hiç kimse Sultan Murad'a takarrüb edememiştir. O hariçle hiç bir münasebette bulunamıyor. Vakti daima mutlak bir gizlilik içinde geçiyor. Asker kıyafetinde gardiyanlar ve casuslar mahpesinin etrafında mütemadiyen dolaşıyorlar. Bunlar «belki rikkate gelirler» korkusu ile daima değiştiriliyorlar.

Eğer Sultan Murad deli ise niçin böyle muhafaza altında bulunduruluyor? Kimse ile görüştürülmüyor? Bu şekilde hapis ona sadık kalanları uzaklaştırmak istenilmesinden başka şeye delâlet eder mi?

Siz haşmetmeab, tarihin kaydettiği haksızlık ve insafsızlıkların en korkunçlarından birini telâfi edebilirsiniz. Bir hükümdarın diğer bir hükümdarı ziyaret ettiği vakit hanedan âzası ile tanışması âdettir. Siz de Sultan Murad'ı görmeğe gidiniz!

Milletlerimiz arasındaki rekabetler bizi hakperver olmaktan menetmemelidir. Ben de sizin mertliğinizin, istikametinizin, ulüvvücenabınızın siyasetin hodgâmane icaplarından mütevellid dahi olsa, elinizi Lord Gladston'un «Büyük katıl» diye o kadar terzil ettiği halk cellâdının elini sıkacağınız sırada bir ürperme duymamanıza müsaîd olabileceğini pek güçlkle kabul ederim.

Abdülhamid'in hareketlerine karşı halk isyan etmemiş ise bu ancak o millet cellâdının, Ermeni ve Türk boğazlayıcısının, yalancı halifenin kendisiyle kucaklaşmağı zevk ve şeref sayan medeni bir millet imparatorunun dostu ve müttefiki olduğu onlara temin edilmesinden ileri geliyor.

Bu noktaya dikkat ediniz haşmetmeab! Çünkü burada mesuliyetiniz müthiş görünüyor. Siz onun bütün cinayetlerini biliyorsunuz.

Bunları bildiğiniz halde tasvip etmediğinizi gösterecek kelimeler sarfetmeniz, istikra ve nefretinizi izhar edecek bir tavır almaz da kudretinizi ancak o müstebit ve zalimin hoşlanacağı surette kullanırsanız bu kadar kolayca ona ortak olduğunuz için siz de onun kadar mücrim sayılacaksınız.»

İkinci Vilhelm bu mektubu kimbilir ne müstehzi bir tebesümle okudu? Tabii, İstanbul'a gelince Sultan Murad'ı görmek arzusunu izhardan da ictinap etti.

Sultan Murad'ın farmason dostlarından olan Fransız Doktor Paul de Réglâ bütün farmasonları bu dostu lehine çalışmağa sevketmekle uğraşiyor, Paris'te localarda konferanslar veriyordu. Osmanlı elçisi doktorun bu gayretlerini boşa çıkarmak için ne mümkünse yapıyordu.

Doktor Paul de Réglâ İstanbul'da bir Dynamothérapie müessesesi açmış, bundan gördüğü rağbet sarayın dikkatini celbetmiş, hafiyelerin tarassudu, çıkarılan müşkilât nihayet müessesenin kapanmasını ve doktorun Avrupa'ya avdetini intac eyle-

mişti. Saray nazarında Paul de Réglâ, Sultan Murad'ın dostu olmakla, yolunu bulup Sultan Murad'la görüşmüş bulunmakla, Sultan Murad'ın zalimane mahbusiyetini ve hakikî mazlumiyetini bütün Avrupa'ya gösterecek vesikaları yanında götürmekle şüpheli ve tehlikeli bir şahsiyet olarak tanınmakta idi.

Bunun için bu doktorun *La Turquie Officielle* unvanı ile neşredeceği haber alınan kitabının intişarına mani olmak üzere saray bir çok teşebbüslerde bulunmuş, matbaalar ile müellif arasında davalar çıkarılmış, resmî vazife ile Paris'e gönderilen bir memur hususî surette bu iş ile de uğraşmış⁽²⁾ olmasına rağmen kitabın intişarının önün geçememişti.

Abdülhamid'in Avrupa'ya gönderdiği casuslar günlük matbuatın da sükûtunu para ile satın almağa çalışıyorlardı, birçok Avrupa gazeteleri böylece «ilham edilmiş» makalelerde Sultan Murad'ın şifa bulmaz cinnetinden bahsediyorlardı.

Jön-Türkler Avrupa'da toplaşmağa başladıkları günlerde Çırağan mahpusu için «Ligue desdroits de l'homme»a müracaat ettiler.

Bu heyetin reisi olan Senatör Trarieux Jön-Türkler'le hemfikir olduğunu bildirdi. Fakat parasızlık yüzünden heyet yalnız plâtonik bir sempati göstermekten başka bir şey yapamadı.⁽³⁾

Abdülhamid'in izni olmadan Sultan Murad'ı hiç kimse göremezdi. Kız kardeşi Fatma Sultan Çırağan vak'asına kadar yanında gözcüler bulunmak şartıyla Sultan Murad'ı arada sırada görebilmiş, fakat bu vak'adan sonra ziyaretten menolunmuştu. Fatma Sultan hem asabî bir kadındı. Abdülhamid Fatma Sultan yasağı dinlemeyerek Çırağan'a gelirse hatırnüvazane muamelelerle sokulmamasını emretmişti. Sultan iki defa böylece savulmuştu. Fakat üçüncü defasında bağırıp çağırmaya, atıp tutmaya başlayınca Abdülhamid'e haber verilmiş, o da kız kardeşini Yıldız'a davet ederek gönünü almak için kendisine iltifat-

lar bezylemişti. Sıkıntıda olduğunu bildiği için Fatma Sultan'a paraca yardım etmeği de teklif etmiş, fakat kabul ettirememişti. Fatma Sultan epey müddet sarayda alıkonulmuş, nihayet taras-sut altında bulundurulmak üzere konağına iade edilmişti.

Fatma Sultan'a kardeşi Sultan Murad'ı bir daha görmek nasip olamamış, kadın ömrünün sonuna kadar bu teessür ve has-ret içinde kalmıştı.

Abdülhamid mahpus kardeşinin etrafına kuşattığı tarassut ve muhafaza çemberinin kimse tarafından aşılmaz bir halde bu-lunmasına daima böyle dikkat ediyordu. Buna rağmen Çırağan mahpusunu kurtarmağı düşünenler eksik olmuyordu.

Sultan Murad'ın muhibbi Joseph Denais «La Turquie No-ouvelle» eserinde Osmanlı-Yunan muharebesi esnasında Beşinci Sultan Murad'ı kurtarmak için yapılan bir teşebbüs hakkında şu malûmatı veriyor:

«Yapılan bu teşebbüsün bu defa muvaffakiyetle neticele-neceği zannediliyordu. Bu bir cüretkârane teşebbüs idi, ama muhal değildi. Herşey hazır. Bizzat Sultan Murad da kendisi-ni kurtarmak isteyenleri takip etmeğe razı görünüyordu.

Teşebbüste muvaffakiyet hasıl olur ise Sultan Murad bir Fransız gemisine bindirilecekti. Deliliği hakkında ne düşünül-mek lâzım geleceği meraksız Avrupa'ya gösterilecekti.

Muvakkat hastalığının şifa bulmaz olduğu yolunda yapılmış propagandaların mahiyeti bu suretle meydana çıkarılacaktı, tahtından mahrum bırakılması adilâne bir hareket mi idi? Haki-kî halife kimdi? Bütün dünya anlayacaktı. Bu suretle Osmanlı-lar on sene evvel zulümden kurtulmuş olacaktı.

Fakat engel hiç beklenilmeyen bir taraftan çıktı. Sultan Murad'ın ailesi efradından biri duyduğu şefkat ve korku hisleri

içinde bu teşebbüsün bir tuzak olabileceğine ihtimal verdi. Teşebbüs de suya düştü.»

Bu teşebbüs gemiler tarafından yapılmıştı. Hiç şüphe edilemez ki Jön-Türkler'le birleşmiş, maceradan hoşlanır birkaç Fransız tarafından!

Jozef Denais hâdiseyi anlatırken «bu defa projenin muvaffak olacağını umdum» demekte olduğu için kendisinin de bu işe karıştığı anlaşılıyor. Teşebbüse muhalefet eden kimdi?

Bu da olsa olsa Sultan Murad üzerinde sözü müessir olabilecek oğlu Selâhaddin Efendi olabilirdi.

Bu teşebbüste muvaffakiyetin zannedildiği kadar kolay olamayacağı şüphesizdi. Ali Suavi macerasının müsaid günleri çoktan geçmişti.

Abdülhamid bu senelerde artık Jön-Türkler'in faaliyetini adım adım takip ediyordu ve Abdülhamid'in hafiye ordusu artık kuvvetlenmişti.

Sultan Murad'ın etrafındaki tecessüs çemberi de bir kat daha sıkıştırılmış, daraltılmış bulunuyordu. Bu çemberi kırmak isteyenlerin, Abdülhamid'e karşı hareket edecek olan, Kanun-u Esâsî'yi iade ettirmeği kendilerine bir kurtuluş umdesi ittihaz eden Jön-Türkler'in kuvvetleri, durumları ne idi?

2 - Jön-Türk hareketini doğuran okul: Askerî Tıbbiye Mektebi...

Jön-Türkler Abdülhamid'in istibdadını yıkmak istiyorlardı. Fakat haline acıdıkları Sultan Murad'ı tekrar iclâs etmek keyfiyetini Jön-Türkler'den hiç bir partinin, hiç bir teşekkülün bir program maddesi olarak takip ettiği görülemiyor. Bu olsa olsa istibdat tamamen ortadan kaldırıldıktan sonra düşünülecek bir şeydi.

Beşinci Sultan Murad'ın hürriyetin ilânından evvel vefat etmiş bulunması Jön-Türkler arasında eski hakani mı Abdülhamid'in veliahdını mı iclâs lazım geleceği yolunda çıkabilecek ihtilâflara meydan bırakmamıştır.

Askerî Tıbbiye Mektebi çok eski zamanlardan beri hürriyetçi fikirlerin harareti kaynağı olmuştu.

Tıbbiyede hükûmetin mukarreratına karşı ilk hareket Abdülhamid zamanından evvel H. 1286 tarihinde neşredilen «Umur-u Sıhhiye-i Askeriye Nizamnamesindeki» yeni düzenlemeye karşı vaki olmuştu.

Mektep talebesi bu nizamnamenin yeni hükümlerine karşı kendilerini mağdur mevkiinde görerek bunları kabule şayan adedmemişlerdi. Yapılan itirazlarla hâdise büyümüş, o zaman se-rasker olan Hüseyin Avni Paşa bizzat mektebe gelerek ve konulan nizamlara riayetin mecburi olduğunu anlatarak muteriz ve mütecasirlerin hapis ve tardedileceklerini ilân eylemişti.

Bunun üzerine talebe daha ziyade ses çıkaramamış, mesele kapanmıştı. Yalnız bu hâdise askerî tıbbiye talebesinin hükûmetin her istediğine hemen boyun eğecek bir kabiliyet ve karakterde olmadığını göstermişti. Tıbbiye talebesi serbesti fikirleriyle, en ziyade H. 1287'de mektep nezaretine tayin olunan Doktor Ferik Marko Apostol Paşa zamanında ünsiyet eylemişlerdi.

Marko Paşa tıbbiyeden neşet eyledikten sonra muallimlikte bulunarak meziyet ve irfanını herkese tanıtmıştı. (Vefatı 1888)

Nezareti esnasında hak ve adaleti iltizam, idarede serbesti ve istiklâl esaslarını muhafaza eylemesiyle talebe arasında namı büyük bir hürmetle yadedilir olmuştu.

Marko Paşa'nın bu mesleği halefi Saib Paşa tarafından da aynen takip edilmişti. Fakat 1889'da artık hal ve zaman ile pek telif edilemeyen bu serbesti, idarecilerin ve sarayın dikkatini celbeylemeğe, serbestlik yerini yavaş yavaş tazyik usulüne bırakmağa başlamıştı.

İlk tazyik eseri diğer askerî mekteplerde olduğu gibi Tıbbiye talebesine de apolet numarası verilmekle görünmüştü. Mu-terizlerden bir çokları müşevvik sıfatı ile aylarca hapse konulmuştu. Marko ve Saib Paşalar zamanlarında alışılan idare tarzı değiştirilerek tazyik siyaseti takip edilmeğe başlanınca talebenin fikirlerinde bu yeni usule karşı bir aksülâmel uyanmıştı.

Bu yoldaki düşünceler nihayet hür fikirli bir kaç genci gizli bir cemiyet teşkili kararına sevkeylemişti. Bunlar bir seneden beri aralarında devletin izmihlâle gitmekte olduğuna dair acı ve ızdıraplı sohbetlerde bulunuyorlardı. Nihayet nasıl bir selâmet yolu bulunabileceği hakkında katî müzakereye girişmeğe karar verdiler. Bir kaç arkadaşlar: Konyalı Hikmet Emin -Defteri Hakanî Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin kardeşi- Diyarbekirli İshak Sükûti, Ohri İbrahim Ethem - *Suturga nahiyesinden. Sonra ah-rar arasında Temo diye yadedilirdi*- Diyarbekirli Abdullah Cevdet⁽⁴⁾ Kafkasyalı Mehmed Reşid Efendiler. Bazıları Bakülü Hüseyinzâde Ali Efendi'yi de bu müessesler arasında sayarlar. Şerafettin Mağmumî, Kerim Sebatî, Süleyman Emin, İsmail Şükrü Efendiler de bu hususta o kadar gayret ve fedakârlık göstermişlerdir ki bunları da bu meyanda zikretmek muvafık olur.

İsimlerini ilk zikrettiğimiz beş genç 1889 senesi Haziranının ikinci günü gruptan bir saat sonra mektebin hamamı önündeki odun yığını -*talebe arasında buraya (hatap kiraathanesi) denilirdi*- üzerinde toplanarak devlet ve milletin durumu hakkında müzakerelerde bulundular. Bir «*İttihad-ı Osmanî Cemiyeti*» tesisine karar verdiler. Bu beş genç şu esaslarda müttefik kalmışlardı:

1 – Emniyet edecekleri arkadaşlarına hükûmetin takip ettiği inkıraz yolu izah edilecek, bu fenalıklarda hakikî mesulün padişah -Abdülhamid- olduğu gösterilecek idi.

2 – Bu irşadı iyi telâkki edenlere vatan ve milleti kurtarmak için fedakârlıktan çekinmemek lâzım geldiği anlatılacaktı.

3 – Cemiyetin maksadı son derece gizli tutulacaktı.

4 – Arkadaşlar ele verilmeyecekti.

Beş arkadaş bu esaslara hizmet eylemeğe yemin ettiler.

Hükûmet tuttuğu mesleği ileri götürüyordu. 1892 haziranında askerî tıbbiyenin istiklâli kaldırıldı. O vakite kadar ayrıca bir nazır tarafından idare olunan mektep Umum Askerî Mektepler Nezaretine raptolundu.

Bütün askerî mektepler nazırı olan Tophane müşiri Zeki Paşa ile iyi geçinemeyen Saib Paşa yerine mektebin ders nazırı Dr. Ahmed Hilmi Paşa getirildi. Mektebe neharî (gündüzlü) devam eden talebe Mülkiye Tıbbiyesine gönderildi.

Zeki Paşa Tıbbiye Mektebi Nezaretinde bir doktorun bulunmasını muvafık görmediği için üç sene sonra Ahmed Hilmi Paşa'yı da değiştirdi. Bundan sonra Tıbbiye Nazırlığına doktorlardan kimse getirilmedi.

Mektepte tazyikler arttıkça arttı. Talebeden hafif vesilelerle neferlikle alaya, menfaya gönderilenler çoğaldı. Mektep istiklâlini kaybedildikten sonra evvelce sây ve tettebbü maksadı ile

mektepe tesis edilmiş olan «Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin» de içtimaları menolundu. Bu cemiyet sekiz sene toplanamadı.(5)

Sarayın ve Bâb-ı Âlinin istibdadını kırmak için uğraşarak kendilerini türlü meşakatlere, ezalara, tehlikelere koyan Yeni Osmanlıların gayretleri Midhat Paşa'nın yüksek himmeti ile birleşince H. 1293 Kanun-u Esasisini vücade getirmişti.

Fakat Mebusan Meclisi kapandıktan sonra bu Anayasa ismi var, cismi yok bile denilemeyecek bir hale gelmiş, ağıza bile alınamaz olmuştu. Abdülmecid zamanında «Kuleli Vak'ası» denilen teşebbüsten ve Abdülâziz zamanında yapılan Yeni-Osmanlıların Veliefendi çayırı toplantısından sonra bu 1889 senesine kadar devletin halini ıslah yolunda bir ihtilâl teşebbüsü vaki olmamıştı.

Avrupa'ya kaçan Yeni-Osmanlılar memleket dahilinde ihtilâl teşkilâtı yapmağa tevessül etmeyerek gazeteler ve risalelerle halkın fikrini tenvir ile hükümeti ıslahata sevk etmek istemişlerdi. Şimdi Genç Türkler teşkilâtsiz bu işin başaramayacağını idrak ve takdir ediyorlardı.

Memleket dahilinde açıktan neşriyat ile hürriyeti getirmek için uğraşmağa imkân yoktu. Onlar da bütün kuvvetlerini gizli cemiyetlerinin âzasını çoğaltmağa sarfettiler. Gayretleri büsbütün semeresiz kalmadı. Evvelce birkaç münevvere münhasır olan emeller merkezden çevreye doğru yayılan dalgalar gibi muhtelif halk tabakalarına kök saldı.

İki sene içinde cemiyet mensupları iki yüzü buldu. Fakat bu zamanlarda cemiyet idaresi tamamıyla tanzim edilmiş değildi. Cemiyete girenler arasında ancak hürriyet yolunda bir emel ve fikir birliği olması kâfi görülüyordu.

3 - Mülkiye Mektebinde hazırlanan dimağlar ve Recaizâde Ekrem'in tevkif edilmesi...

Askerî Tıbbiyede istibdat aleyhinde fikirler neşvünema bulmakta iken Mülkiye Mektebinde de dimağlar bu yolda hazırlanmakta idi.

Hükûmet iyi memurlar yetiştirmek üzere açtığı Mülkiye Mektebine ilk senelerde büyük ehemmiyet vermişti, mektep de en muktedir muallimlerin verdiği feyiz ile parlamakta idi.

Abdülhamid her sene mükâfat tevzii törenine saraydan bir müşir, bir mabeyn kâtibi gönderir, mezunları altın saatlerle taltif eder ve birincileri, ikincileri mabeyn kâtipliklerine alırdı.

Müdür Abdurrahman Şeref Bey her derse tatlı tatlı anlattığı tarihî menkıbe ve misaller ile gençlere mazide geçirilen şerefli ve felâketli günleri hatırlatır, âtide nasıl çalışmak lâzımgeleceğini gösterirdi. Nebat muallimi hekimbaşı ihtiyar Salih Efendi'nin ağzından çıkan her sözü talebe bir hikmet gibi telâkki ederdi.

Tıbbiye Mektebinde daha talebe iken nebatata olan merak ve hevesi ile bu dersin muallimliğine tayin edilmiş, eski Tıbbiyeden H. 1259'da sınıfının birincisi olarak bir numaralı diplomayı almış olan Tophaneli Salih Efendi iki defa Tıbbiye Mektebine nazır, bir defa Maarif Nezareti müsteşarı olmuştu. Cemiyet-i Tıbbiyenin müessislerinden biri de o idi.

Salih Efendi başında o zamanlar artık hemen kimsede kal-mamış mavi ipek püsküllü büyük ve kalıpsız bir fes, kolunda yaz kış bir şemsiye taşırdı. Onun bu garabeti şahsiyetine bir hususiyet verir, kendisini sevdirdi. Kanlıca'daki yalısında bir bahçesi vardı ki Türkiye'nin ilk nebatat bahçesi sayılabilir. Her dersine buradan bir yaprak, bir çiçek getirir, nebatatın lâtince isimlerini sayar dökerdi. Talebeden biri sorduğu suale doğru cevap veremeyince kızardı. Çok defa bu kızgınlıkla:

– B... ettin botaniği!

Dediği işitilirdi. Talebe arasında bu söz yanlış cevaplara karşı alay olarak daima tekrar edilirdi.

Hukuk-u düvel muallimi Ali Şehbaz Efendi Hasan Fehmi Paşa'nın hukuk-u düvel kitabında bulduğu yanlış fikirlere tarizden hoşlanır gibi görünür, sınıfta dolaşarak pek düzelememiş şi-vesi ile, *-aslen Ermeni idi-* hakikî bir şevk ve heyecanla takrir ettiği derslerle talebesinde *-bu müstakbel devlet memurlarında-* siyasî fikirlerin inkişafına hizmet ederdi.

Mecelle muallimi Atıf Bey'in ahlâkan necabeti, nezaheti, vecih siması ile her hal ve tavrında görülen ve kalblerimize ciddî bir hürmet telkin eden vekarı, derin ihatası karşısında hepimiz durmayıp akan bir ilim sel-sebiline benziyen takrirlerini büyük dikkatle dinlerdik.

Portakal Paşa ile Sıkızlı Ohannes Efendi memlekette malî ve iktisadî fikirlerin uyanmasında ve yerleşip taammüm eylemesinde ilk alemdarlar olmuşlardı.

Recaizâde Ekrem Bey ne kadar mülkiyeli gence edebiyatın yüksek zevkini tattırmıştı. Edebiyat sahasında ondan istifade etmeyen genç kalmamış gibiydi. Yalnız muallim Naci taraftarları idi ki ona muarızdılar.

Abdülhamid gazete ve risalelerde edebiyat münakaşalarını menetmişti. Fakat (Malûmat) sahibi Baba Tahir gazetelerinde yapılan çirkin tarizlere, taarruzlara «Tetkik ve Muayene Encümeni» pek ilişmezdi.

Bir defa Ekrem Bey bu yolda bir hücumu uğramış idi de «mahkemeye müracaatla dava ikamesinden ciddî bir fayda husulünü ummadığı ve kendisinden evvelce bir çok lûtuflar görmüş olan Baba Tahir'i tedib ettirmek ve edepsizliklerine nihayet verdirmek için ne tarafa şikâyet ve tazallüm avazesini isal etmek lâzım geleceğinde de mütehayyir bulunduğu için sahabet ve mu-

avenetini istihsal eylemek üzere» Zaptiye Nâzırı Nâzım Paşa'ya gayri resmî surette müracaat ızdırarında kalmıştı.

Bu muhterem edip ve şair «Talim-i Edebiyat» ile bütün gençleri tenvire, bir hürriyet mabudu gibi tanıdığı Nâmık Kemal Bey'i talebesine de öyle tanıtmaya ve telkin ettiği vatan muhabbetini kalplerinde ateşlendirmeğe çalışırdı.

Fakat onun bu yoldaki ilkaatı fikri öldürmeğe kastedenlerin işine gelmediği için nihayet Ekrem Bey aleyhinde iftiralar tertip edilmeğe başlanmıştı. Bir defa Nâmık Kemal Bey'in İstanbul'da teşekkül eden bir fesad cemiyetini Midilli'den idare etmekte olduğu ileri sürüldü.

Kemal Bey'in damadı Menemenli Rıfat Bey -meşrutiyette âyan reisi- muhabere vasıtasıdır diye tevkif edildi.

Ekrem Bey'le Abdülhak Hâmid Bey tazyik olundu. Ekrem Bey Nâmık Kemal Bey'in kendisinde bulunan yüzlerce mektubunu toprağa gömdü, yakasını müstantiklerin elinden kurtarmak için bunlardan yalnız on kadarını verdi.

Bugünlerde Kemal ve Ekrem Beyler arasında bir gazelde kullanılmış bazı kelimelerin Türk veya Acem şivesine muvafık olduğu hakkında mektuplarla bir tartışma cereyan ediyordu. Kemal Bey'in bu bahse dair yirmi sekiz sahifelik bir mektubu Menemenli Rıfat Bey'in evinde kalmıştı. Rıfat Bey'in kardeşi Habip Bey zabitanın her dakika eve gelerek kâğıt kokusu alabilmesinden endişe ettiği için bu mektubu yakamamış, bir leğen su içinde yok etmişti.

Şair Hersekli Arif Hikmet Bey de Nâmık Kemal Bey ile teati ettiği mektupları saklardı. Arif Hikmet Bey'in vefatında bu mektupları muhafaza eden akrabasından Süleyman Paşa Erzincan'a teb'id edilince ailesi bu evrakı yakmışlardı.

İstanbul mülkiye idadisi tarih muallimi ve Sabah Gazetesi başmuharriri Selânikli Tevfik Efendi de Abdülhamid zamanı-

nın günü gününe zaptetmiş olduğu notlarını Nuruosmaniye civarında oturduğu evin basılacağını haber alarak sarnıca atmıştı. Bu notlar şimdi elde bulunsaydı saray ahvali hakkında elbette pek istifadeli bir kaynak olacaktı.

Böyle mahvedilmiş, yakılmış, yere gömülerek unutulup kalmış, çürümüş kim bilir ne kadar kıymetli evrak ve kitaplar vardır.

Kemal Bey de Ekrem Bey'in tevkifinden pek müteessir olmuştu.

– Ekrem'e böyle muamele edilir mi? Ekrem karakollara sürüklenir mi? diye ağlamış ve:

– Vatana bir hizmet edemedik! Şu dünyada gördüğümüz iş namımızı ağzına alanların başına belâ kesilmek oldu! demişti.⁽⁶⁾

İhbarın aslı olmadığı anlaşılıp mesele kupandıktan sonra Ekrem Bey, Nâmık Kemal Bey'in mektuplarını almak üzere mabeynci Ragıp ve Beşiktaş muhafızı Hasan Paşalar'a bir kaç kere müracaat etti. Fakat «Bunlar hakipayi şahaneyeye takdim olundu» cevabından başka birşey alamadı.⁽⁷⁾ Bundan sonra Ekrem Bey'in Mülkiyedeki dersleri ve telkinleri daha sıkı bir mürakabe altına alındı.

«Talim-i Edebiyat» evvelce mülkiye talebesi için litoğrafya ile basılırdı. Bunda «zülfü yare» dokunacak bazı tabirler ve misaller vardı. Bunların çıkarılmasını o zaman maarif nazırı olan Mustafa Paşa *-Netayicülvukuat sahibi-* Ekrem Bey'e ihtar etti.

Ekrem Bey eserinin hiç bir noktasını kaldırmayacağını, lâzımsa mülkiye edebiyat muallimliğinden istifa edeceğini söyledi. Nazır çantasından bir «tezkere-i hususiye» çıkardı.

– Bakınız, irade-i seniye bu merkezdedir. İradeye muhalefet etmeyiniz. Beyhude bir inatla evlâd-ı vatani nuru irfanınızdan mahrum bırakmayınız.

Diye insaniyetkârane mükabelede bulundu. Ekrem Bey de çaresiz tadile razı oldu, vazifesine devam etti.⁽⁸⁾

Fakat nihayet mülkiye talebesi Ekrem Bey'den aldıkları edebî ve fikrî feyizden tamamen mahrum bırakıldı.

Mülkiye mektebini memleket hesabına hayırlı bir ocak ve kaynak haline getiren bütün bu yüksek şahsiyetler arasında talebenin ruhuna en ziyade nüfuz eden, dersleri en ziyade merak ve sevgi ile beklenen tarih muallimi Murad Bey idi.

Rusya'dan H. 1288'de İstanbul'a gelerek Şirvanîzâde Rüştü Paşa'ya intisap eylemiş olan Murad Bey ateşin mizacı bir vatansever, muktedir bir muharrir olarak umum gençlerce tebcil olunurdu. Yazdığı umumî tarihi ve «*Turfanda mı yoksa turfa mı*» romanı ile, neşrettiği Mizan Gazetesiyle gençler arasında şöhreti gittikçe artmıştı. Hassaten Mizan'ın ikide bir de tatile uğraması Murad Bey'in hürriyetperverane fikirler sahibi olduğuna umumî bir kanaat hasıl etmekte idi. Mülkiye talebesi için serbesti fikirlerinin büyük mürşidi idi o. Böyle en kıymetli muallimlerin, mürşidlerin talimleri, telkinleri umumiyetle fikirleri açıyordu.

Fakat uyanıklık bu derecede kalmadı. (*İttihat-ı Osmanî Cemiyeti*) mülkiye mektebine de kol attı.

Bir kaç sene sonra Sofya'ya kaçarak orada Arnavutça Drita Gazetesi'ni çıkaran Göriceci Şahin Naki Bey'in delâleti ile mülkiye talebesinden Leskovikli Rauf Tıbbiyede teşekkül eden cemiyete dahil olmuştu. Sonra mülkiye talebesi arasında hürriyet fikirlerini benimseyenler çoğaldı. Batumlu Murad Fuad, Adanalı Ali Münif, Selânikli Rahmi, Midhat Şükrü, Beyrutlu Emin Aslan, Adanalı Hilmi, Eğribozlu Hüsnü Beyler bu arada en ileri gidenlerdi.

Tıbbiyeliler tarafından teşkil edilen cemiyetin tanzim edilmiş bir nizamnamesi yoktu. Halbuki aylar geçtikçe cemiyete-

te girenler çoğalmakta idi. Mülkiye Mektebinden sonra şeyh Zafir'in kardeşi Şeyh Kâsım'ın oğlu Hamid ve Batumlu Mustafa Beyler vasıtasıyla Harbiye Mektebi de aşılarmakta idi. Bu sebeple cemiyet teşkilâtına rabita vermek lüzumu gittikçe daha ziyade hissediliyordu. Beyrutlu Emin Aslan Bey bir nizamname tertibini teklif etti. Fakat Tıbbiyeliler elde dolaşacak böyle bir vesikanın nihayet hafiyelerin teccüssünden kurtulamayacağını düşünerek yazılmasını iptida muvafık görmediler.

Cemiyetin nizamnamesiz yürüyemeyeceğini ileri süren Emin Aslan Bey ısrar etti, hattâ olmazsa nizamnameli ayrı bir cemiyet teşkil edeceğini de bildirdi. İbrahim Temo'nun teklifiyle⁽⁹⁾ Tıbbiyeliler nihayet nizamname yapmağı kabul ettiler. (1891)

Bunun üzerine biri Tıbbiyelilerce, diğeri Mülkiyelilerce iki nizamname lâyihası kaleme alındı.

Tıbbiyelilerden dokuzu bir gün Edirnekapı'sı haricinde Arnavut Aloş Ağa'nın isticarında bulunan Midhat Paşa bağında toplandılar. Bu dokuz genç şunlardı:

İshak Sükûti, Diyarıbekirli Abdullah Cevdet, Mehmed Reşid, İbrahim Temo, Asaf Derviş, Giritli Mehmed Ali, Şerafeddin Mağmumi, Ali Rüşti, Besim Mehmed.⁽¹⁰⁾

4 - İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin ilk kurucuları ve Nizamnamesi...

Mülkiyeliler de Rumelihisarı üstünde buluşup toplaşarak içlerinde Leskovikli Rauf ile Adanalı Ali Münif'i nizamname lâyihasını yazmak üzere ayırdılar. Tıbbiyelilerin lâyihası İshak Sükûti tarafından Leskovikli Rauf'a getirildi, o da Ali Münif ile birlikte çalıştı, iki taraflı gizli müzakereler oldu.

Nihayet cemiyet nizamnamesine katî şekil verildi. İshak Sükûti ve Diyarbekirli Cevdet Beyler nizamname nüshalarını teksir ettirmeği deruhte ettiler. (11)

On iki maddeyi ihtiva eden bu nizamnamede meşrutî bir hükûmete lâyük ıslahat, müsavat, vicdan hürriyeti, şahsî ve malî masuniyet, hükümdarın hak ve vazifeleri en önemli noktaları teşkil ediyordu.

Cemiyetin gizli teşkilâtı umumî bir merkez tarafından idare edilecekti, âzanın vereceği ianeler muntazaman toplanacak, cemiyet şubeleri tesis olunacaktı. Cemiyete âza olacaklar rehberleri marifetiyle takdim edilecekti, verilen kararlara göre her hafta, fakat muhtelif yerlerde toplanılarak müzakerelerde bulunulacaktı.

Nizamnameye göre her âzaya birer numara veriliyordu. Bunların mensup oldukları şube ile şubelerindeki sıra numaralarını göstermek üzere bir defter tutulacaktı ve teşkilât numara üzerine yürütelecekti. Meselâ beşinci şubenin sekizinci ferdi 5/8 işaretiyle bilinecekti. Bu suretle katî bir lüzum olmadıkça cemiyet efradı rehberlerinden ve kendilerinin cemiyete ithal eylediklerinden başkalarını tanımayacaklardı. Teşkilâtın bu şekli sayesinde cemiyetin varlığı epey zaman hükûmetten gizli kalabilmişti.

Cemiyet o günlerde gayet duredişane hareket ediyordu. Ahrardan Ali Şefkati'nin Avrupa'da çıkardığı «İstikbal Gazetesi» cemiyet efradı arasında gizliden gizliye ve elden ele devrediyordu. Böyle neşriyat ile hürriyet fikirleri aşılanıyordu.

İstanbul merkez teşkilinde, bu merkezin faaliyetini tertip ve tanzimde Tıbbiye talebesinden Mekkeli Sabri Efendi'nin pek ciddî himmetleri sebkeylemiştir. Bu merkez cemiyetin mektep haricindeki teşkilâtını idare etmekte ve Sabri Efendi bu heyetin Avrupa'dakilerle muhaberetlerini temin eylemekte idi.

Askerî Tıbbiye Mektebinde talebe Doktor Saib Paşa gibi namuslu ve serbest fikirli bir nazırın idaresinde hür bir hayat sürüyor, istedikleri gibi tartışma ve müzakerelerde bulunabiliyorlardı.

Bu müsaid durumla beraber tedbir ve ihtiyata riayette kusur edilmiyordu. Gösterilen himmet ve gayret sayesinde teşekkülünden dört sene sonra cemiyetin âzası bu mektepte ve hariçte toplam dört yüze balığ olmuştur.

Abdülhamid kendisine en hakikî düşman bildiği Türk gençliği ile ciddî surette uğraşmağa 1893 senesinde başlamıştır. O sene içinde Askerî Tıbbiye Mektebinin dokuzuncu sınıf talebesinden üç kişi⁽¹²⁾ «Mektebimiz talebesi hükûmet aleyhinde fikirler besliyorlar, bunları ifsad eden bizim sınıfımızdan bazılarıdır. Mektep yasak edilmiş eserlerle dolmuştur. Yakında bir fesad çıkacaktır.»

Diye bir jurnal verdiler. Mektebin Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın nezareti altına verilmesi bunun üzerine vaki oldu. İhbar hakkında tahkikat icrasına irade çıktı. Tahkikat başladı. Dokuzuncu sınıfın odaları basıldı. Bulunan evrak toplandı. Avni Paşa'nın riyaseti altında bir Divan-ı Harp teşkil olundu.

Kafkasyalı Mehmed Reşid, Diyarbekirli Abdullah Cevdet Efendiler'le Şefik Ali, Ahmed Bahtiyar, Rıza Servet, Şerafeddin Mağmumî, Mikael Oseb, Muammer Şevket, Tekirdağlı Mehmed, Naki Celâleddin Efendiler tevkif ve muhakeme edilecekler ve kalebendliğe mahkûm edildiler.

Fakat Abdülhamid daha böyle kalabalık mahkûmiyetlere ve sürgünlere alışmamıştı. Belki bu «mektep çocuklarında» hür-

riyet fikirlerinin denildiği gibi ciddiyetle yerleşmiş olmasına inanmamıştı, yahut işe bu kadar dağdağa vermeği muvafık bulmamış, çocukların gördükleri ceza, çektikleri ezalar ile yola geleceklerine hükmetmişti.

Ne hal ise, bunları dört buçuk ay hapisten sonra affetti. Cemiyet bu darbeden bir sene kadar sonra kendisini gene epeyce topladı.

1894'de Derviş Hima müstear namını kullanan İbrahim Naci, Nâzım Hamid, Ali Zühtü, Arap Mehmed -*Mehmed Verdânî*- Efendiler'i Avrupa'ya kaçırdı.

Tıbbiyeden ve cemiyetin müessislerinden İbrahim Ethem de -Temo- Avrupa'yı boylamıştı. Bütün tazyiklere rağmen askerî tıbbiyedeki serbesti ruhunu büsbütün ezmek kabil olamıyordu.

Bundan sonra da mektepte bir çok defalar araştırmalar yapıldı. «Evrak-ı muzır» ile yakalananlara işkenceler edildi. Mülkiye mektebinde de tazyikler arttı.

Son defa Sadrazam Cevad ve Maarif Nâzırı Zühtü Paşalar'ın huzuru ile icra edilen mükâfat tevzii merasimi gibi parlak içtimalara artık veda etmek lâzım geldi.

Mektebin teessüsünden beri böyle merasim esnasında arkadaşlarının muvaffakiyetlerini alkışlamak itiyadında bulunan eller, bundan sonra mektep binasının dar salonları içinde bile çırpılmamağa mahkûm oldu. Tahsil ufku da tabîi bu nisbette daralacaktı. Tıbbiyede son sınıfta iken Saffet Efendi'nin talebe önünde nişanları söküldü. Kendisi beş sene Rodos'ta, arkadaşı Rifat Efendi üç sene Ergani'de kalebendliğe mahkûm edildi. Bunları ihbar eden Serasker kapısı çavuşlarından biri mükâfaten mülâzimliğe terfi olundu.⁽¹³⁾ Doktor İshak Sükûti Efendi'nin rütbesi kaldırıldı. O da Avrupa'ya kaçtı.

Tunalı Hilmi, Üsküdarlı Hüsnü Şakir, İzmirli Refik, Yenişehirli Şemsi, Üsküdarlı Akil Muhtar, Babahaydarlı Nuri, Ka-

vaklı Ahmed, Beykozlu Ali, Üsküdarlı Saraceddin dahi Avrupa'ya kaçarak kimi tahsil ile, kimi daha ziyade siyasetle ve gazetecilikle meşgul oldular.

Genç, ateşin mizaclı Tıbbiyelilerden bir çokları menfalar da çürütülmesine rağmen Tıbbiyede *-umumiyeti itibarıyla-* serbestî ruhunu, istibdattan nefreti, millet aşkını söndürmeğe imkân olamadı.

Her yerde göklere çıkarılan «padişahım çok yaşa» nidaları Tıbbiye bahçesinde havuzun etrafındaki ağaçların tepesine kadar bile yükselemezdi.

Selâm esnasında dahiliye zabitleri Tıbbiyeyi bu duaya iştirak ettirirlerdi. Fakat bazan bu dua bedduaya tahavvül ederdi.

Bunun mektep Marko Paşa idaresinde iken başladığı Profesör Besim Ömer'in Tıbbiyenin yüz onuncu yıldönümü münasebetiyle Cumhuriyet Gazetesine vaki olan beyanatından anlaşılıyor. Kıymetli Profesör diyor ki:

«Gülhane'deki binada idik. Burası ortası açık bir yapı. Akşam oldumu yoklama borusu çalar, talebe toplanır, her bir ağızdan «padişahım çok yaşa» diye bağırdılar. Bu bizim hoşumuza gitmiyordu. Bir gün karar verildi ve «çok yaşa» yerine hepimiz «baş aşağı» feryadını bastık. Ortalık karıştı, mektep altüst oldu, jurnallar yağdı. Sınıf çavuşu idim. Beni diğer çavuşlar «birinciler» ile beraber Marko Paşa'nın huzuruna çıkardılar.

Marko Paşa bize çıkışmağa başladı:

– Nedir bu iş? Bir taraftan ekmeğini yiyorsunuz bir yandan da...

Sözünü kestik:

– Efendim! Siz fen adamısınız, Bu işleri tabî anlarsınız. Biz dedikleri gibi bağırmadık. Dört duvar arasında aksi sada oluyor da ses başka türlü iştiliyor galiba! Bize iftira ediyorlar.

Marko Paşa etrafımızı sarmış olanlara döndü. Bu defa da onlara çıkıştı:

– Doğru söylüyorlar, fennin dediği doğrudur! Sizin yanlışınız var.

Mesele böylece kapandı. O günlerde Tıbbiye duvarlarındaki bu aksi sada bizim en büyük tesellimiz idi.»

Marko Paşa idaresinde böyle haller zararsız geçebilirdi. Fakat bu senelerde artık tazyikler gittikçe artıyordu. Dahiliye zabıtları talebenin böyle «padişahım baş aşağı» bağırmasından daima şüpheli bulunuyorlardı. Buna meydan bırakmamak için selâm esnasında yüzleri talebeye dönük dururlar, talebeyi nazarlarının ve kulaklarının kontrolü altında bulundurdıkları halde kendileri nefes borularının bütün kuvvetiyle bağırırlardı. Talebeler ise ancak ön sıradakiler cılız seslerle duaya zarurî iştirak ederlerse de arkadakilerin hançerelerinden yalnız bir (aaaa...) notasından başka şey çıkmazdı.

Ramazanlarda Askerî Mektepler talebesine Yıldız'ın arka tarafındaki barakalarda iftar verilir, bu barakalar Arnavut neferlerle muhafaza altına alınır. Barakaların pencereleri açılmazdı. Açılacak olsa neferin süngüsü derhal kendisini gösterirdi. Yemeğin sonunda talebeye bermutad «padişahım çok yaşa!» bağtılırdı. Kalabalık arasında çok defa Tıbbiyelilerden ses çıkmazdı da ikinci fırka kumandanı Şevket Paşa gür sesiyle:

– Tıbbiyeliler bağtırsanız!

Diye ihtarda bulunmak mecburiyetini hissederdi. Talebeye birer, zabıtlara üçer lira dış kirası verilir, tevziat bittikten sonra avdet edecek talebenin saray dahilinde geçeceği yollar neferlerle beklenirdi. Bu kadar emniyetsiz ve gönül aldattıcı bir ziyafetti bu.

O senelerde Türkler için Avrupa'ya gitmek yoktu, ancak kaçmak vardı denilse doğru olur. Tanınmış şahsiyetler tedavi

için gitmek isterlerse uzun uzun uğraşıp irade çıkartmak mecburiyetinde idiler.

Türklerden ticaret kastiyle gidenler ise yok denilecek kadar azdı. Gençlerin tahsil için gitmelerine resmen müsaade almak ise imkânsızdı. Bunlardan gidebilenler mutlaka bir dolap çevirip polisleri atlatmağa muvaffak olanlar yahut kaçabilenler idi.

Avrupa'ya kaçmak isteyenler en ziyade Rum kayıkçılar ile anlaşılırdı. Bu kayıkçılar firarî hangi gün, hangi vapur ile kaçacak ise o gün denizde nezarete memur polis memurunu göz kapamağa ikna ederdi. Yolcu kıyafetini tebdil ile Haliç'ten kayıkla biner, ecnebî gemisine nakledilirdi.. Bu iş aşağı yukarı pazarlıkla on beş, nihayet yirmi altına görülürdü.

Maarif Nâzırı Münif Paşa mülkiye mezunlarından Emrullah Efendi'yi İzmir'e maarif müdürü göndermişti. Emrullah Efendi başlayan hürriyet hareketine iştirak etmek üzere Adanalı Nevzad Bey isminde bir genç ile birleşerek ve İzmir maarif sandığıında buldukları parayı yanlarına alarak 1890 senesinde Avrupa'ya kaçmışlardı.

Bundan telâş artan Abdülhamid maarif sandığından para çaldıklarını beyan ile «bu iki hırsızın» iadesini İsviçre ve Fransa hükümetlerinden istemişti. İsviçre iadeye razı olarak bunları Cenevre'de yakaladı. Mahpuslara mahsus bir vagonla Marsilya'ya sevketti.

Marsilya'ya bunları tesellüme gelen polis memurları «bu iki hırsızın» vapurda birinci sınıf kamaralara yerleştirdiler. Bunu gören zabıta memurları işin siyasetle alâkası olduğunu his ile mevkıfların siyasi işlerden muhakeme edilmeyeceğine dair Osmanlı memurlarından taahhüdname almadan ayrılmadılar.

Bundan dolayı Emrullah Efendi İstanbul'da ne muhakemeye sevk, ne de nefyedildi. Yalnız mektup arkadaşı Gelenbe-

vizâde Said Bey'in İstinye'deki yalısında uzun müddet tarassut altında yaşadı ve maişetini kalemiyle temine çalıştı. Adana'ya gitmiş olan Nevzat Bey ise çektiği ızdırab ve mahrumiyetlerden müteessiren kendisini Seyhan nehrine atarak genç yaşında hayata veda etti.

Emrullah Efendi'nin küçük kardeşi olup pek parlak bir zekâ sahibi olan Jön-Türk partisine intisap eylemiş bulunan Mehmed Efendi Mülkiye Tıbbiyesine devam ederdi. Maişeti Emrullah Efendi tarafından temin ediliyordu.

Emrullah Efendi'nin Nevzat Bey'le birlikte firarından biraz sonra maişetçe büyük sıkıntıya uğrayan Mehmed Efendi ortadan kayboldu. İntihar mı ettiği, başka fena bir akıbeta mi uğradığı anlaşılamadı. (14)

1891'de İstanbul'da ulema arasında bazı hoşnutsuzluk tezahürleri olmuştu. Saray adamlarının tavrı ve hareketleri hakkında halk arasında yapılan tenkitler ramazanda vaiz kürsülerinde makesler buluyordu. Hele Kılıçalı camiinde pek şiddetli sözler söyleyen bir vâiz jurnal edilince hemen yakalanarak nefyolunmuştu. Ulemadan Kasapzâde Efendi de bir gün isim zikretmiyerek, fakat şahsiyetleri hakkında imaları ile kimlerden bahsetmek istediğini anlatarak mabeyn erkânının hareketlerini sert sözlerle tenkid eylemişti.

Kendisini dinleyenler arasında saray adamlarından serhâlî Ahmed Celâleddin Bey'in bu dahil bulunduğu bir grup gözüne ilişince hoca kendisini zaptedemiyerek de beylere karşı mütecavizâne sözler sarfeylemişti.

Abdülhamid ulemayı yatıştırmak yollarını bilir ve bulurdu. Onu kuşkulandıran başkaları idi. Mısır'a, Avrupa'ya firarların devamı onun uykusunu kaçırıyordu. Sarayca Mülkiye Mektebinin gidişi de beğenilmemeğe başlamıştı.

Leskovikli Rauf bir defa Murad Bey'in «Turfa mı, Turfanda mı» romanının cüzlerini dağıtıyor diye yakalanarak Zaptiye kapısına götürülmüş, nisbetle kolayca yakayı kurtarabilmişti. Fakat bir sene sonra İshak Sükûti tarafından hükûmet aleyhine tertip ve fotoğrafı ile nüshaları teksir edilmiş bir beyannameden dolayı tekrar yakayı ele verdi, Hasan Paşa karakoluna sonra Zaptiye nezaretine gönderildi, oradan belediyece durumuna münasip bir memuriyette kullanılmak üzere Selâniğe nefyedildi.

Her iki defasında emniyet edilen birer kişinin birincisinde mükâfat arzusu ile, ikincisinde tazyik ile ihbarları üzerine ele geçmişti. (15)

Bay Rauf Selânik'te maarif müdürü Reşid Bey tarafından Midhat Paşa'nın eseri olan Sanayi Mektebi müdür muavinliğine tayin edildi, Selânik'te hürriyetin ilânına kadar cemiyet programı dahilinde çalışmaktan geri kalmadı.

Böyle şüpheli haller üzerine Abdülhamid tarafından Mülkiye Mektebi idaresince tazyik usulleri tatbik edilmeğe başlanmıştı.

Eski yüksek muallimlerden Portakal Paşa daha evvelce Hazine-i Hâssa Nezaretine alınmıştı. Düyun-u Umumiye komiseri Murad Bey tarih dersinden kaldırıldı. Hocaların ağızları kilitlendi. Mülkiye talebesinin Beyoğlu cihetine çıkıp dolaşması yasak edildi. Talebeye mahsus hafiyeler tayin olundu. Talebeden de elde edilen bir kaç arkadaşları arasında hafiyelik etmeği kabul ettiler.

Bunlardan bir tanesini hatırlarım ki, üçümüzü, dördümüzü bir yerde toplanmış görünce hemen yılan gibi sokulur, tam bir casusa yakışacak tarzda her lâfa kulak kabartırdı.

5 - Mülkiye Mektebinde kurulan talebe cemiyeti ve faaliyetleri...

Zülüflü İsmail Paşa⁽¹⁶⁾ bütün mektep ve medreselerin polisiyle gizlice uğraşmağa memur edilmişti. Hocalar «ülülemlrin emirlerine itimat» lüzumunu talebeye telkin etmeğe irade ile davet edilmişlerdi.

Mülkiyede ahlâk muallimi Ata Bey -*Hammer mütercimi*- bir gün derste damdan düşer gibi bu bahsi açmıştı da talebeyi hayrete düşürmüştü. Mülkiye Mektebinde bizim sınıfımız idarece daima şüpheli görülmüştü. Bu hal istibdad hükümeti bakımından haksız değildi.

Mülkiyeliler hakkında beslenen teveccüh emniyetsizliğe münkalip olunca bu mektebe girecek olanların adedini azaltmak muvafık görülmüş, bu maksatla İstanbul Mülkiye idadisinde tahsil seneleri üçten dörde çıkarıldığı gibi bütün idadî mezunları arasında bir müsabaka imtihanı açılarak Mülkiyeye her sene ancak kırkar kişi almak kararlaştırılmış, Mülkiyenin iki sene süren tahsili de üç seneye iblâğ olunmuştu. Bu suretle taliplerin Mülkiyeden mezun olabilmek için evvelki beş sene yerine yedi seneyi ve bir müsabakayı göze almaları icap ediyordu.

Bu tedbir sırf tahsili kuvvetlendirmek için yapılmış olsaydı kimsenin diyeceği olamazdı. Fakat maksadın tahsili işkâl olduğu zahir idi ve talebenin gücüne giden de bu olmuştu. Bu karar ilk defa bizim sınıfımızda tatbik olunacaktı. (1893)

O zaman askerî mekteplerle mülkiye ve hendese-i mülkiye ve hukuk mektepleri haricinde bir yüksek tahsil müessesesi yoktu.

O sene İstanbul ve taşra idadilerinden Mülkiyeye girmeği arzu eden 83 kişi idik. Hepimiz müsabaka imtihanının kaldırılmasını istiyorduk. Sultanahmet parkı yerindeki bahçede toplan-

dık. Hükûmet her sene Mülkiyeden kırk mezuna memuriyet vermek istiyor ise mezunlardan birinciden sıra ile kırkıncıya kadarını almasını, diğerlerine de hayatta serbest çalışmak üzere mektepte tahsile devama müsaade eylemesini istida ettik. Maarif Nezaretine müracaattan fayda göremeyince sadarete, mabeyn başkıtabeti vasıtasıyla zât-ı şahaneye arzuhaller verdik, telgraf-lar çektik, iki gün imtihana girmedik.

Zaptiye Nezareti bahçede toplanmamızı yasak etti. İçimizden altısını sorguya çekti. Bu tazyiklere rağmen mukavemet ediyorduk. Ancak üçüncü günü taliplerden on sekizi habersiz mektebe girdiler. İttifakımızı bozdular. Mektep idaresince bu on sekiz kişi ile bir sınıf teşkil edileceği bildirilmesi üzerine imtihana girmek bizim için de zaruf oldu.

Fakat artık sınıfımız umumiyetle mimlenmiş idi. Bu sebeptendir ki, bizim sınıftan birinci ve ikinci çıkanlar -*Bay Aynizâde Hasan Tahsin ve Hüseyin Cahid Yalçın*- mabeyn kâtipliklerine alınmamışlardır.

Mülkiye'den cemiyete ilk girenlerden dördü, Leskovikli Rauf, Batumlu Murad Fuad, Adanalı Ali Münif, Eğribozlu Hüsnü bizim sınıftan idiler.

Bir defa bunlar müdür muavini Recai Efendi'nin masasına bir Meşrutiyet Gazetesi bırakmışlardı. Cemiyete müntesip gençler tarafından da ramazanda geceleri halk camilerde ibadette meşgul iken saflar arasına küçük mehtap fişekleri şekline konulmuş beyannameler bırakılıyordu.

Bu beyannamelerde millet ve vatan mahvolmakta bulunduğu için halk ittihadı davet ediliyordu. Bu haller istibdad hükûmetine gözünü açmakta yersiz hareket etmemiş olacağını gösterecek şeylerdi.

Yıldız sarayı ile münasebette bulunduğu bütün talebe arasında söylenen müdür muavini Recai Efendi ise en ziyade gözünü bizim sınıfa dikmişti.

Biz kendisinden istifade etmediğimiz bir muallimimizin değiştirilmesini istiyorduk. Sınıfımız namına altı kişi *-içlerinde ben de vardım-* bunun için Maarif Nezaretine müracaat ettik.

Mektep müdürü Abdurrahman Şeref Bey, arzuhalimiz elinde, bizi odasına çağırdı. Bir çok nasihat ve tekdirden sonra padişahın Mülkiyeye Ermeni muallim alınmasına müsaade etmediğini söyleyerek bize red cevabı verdi.

Biz de bu hocayı istifaya mecbur etmek için rahatsız etmeğe karar verdik. Bu işle en ziyade Hüseyin Cahid uğraştı.

Mevcudiyetinden bile haberi olmadığı bilinen kitaplardan tertip edilen suallere hoca bir türlü cevap bulamıyordu. İndî olarak vermeğe yeltendiği cevaplar ise meseleyi iyi tedkik etmiş olan sual sahibi tarafından pek kolayca reddedilebiliyordu.

Aczi yüzüne vurulduğu halde hoca aldırıyordu. Nihayet sınıfça ittifak ettik. Yazılı imtihanda suallere cevap yazmayıp kâğıtları imzalarımızla boş olarak iade ettik. Bu suretle maksadımıza nail olduk.

Bizden sonraki sınıf da bir muallimini çekilmek zaruretinde bırakmak için idareye mütamadî müracaatlarda bulunmuş, nihayet istediğini yaptırmıştı.

Diğer bir sınıfta da idareden hoşnutsuzluk başka şekilde gösterilmişti. Bu sınıf efendileri 1899'da bir kandil münasebetiyle saraydan ipek futalar ve külâhlar içinde gönderilen şekerleri teneffüşhanede ayaklar altında çiğnediler.

Hükümet de bu hakarete önayak olanları *-Babanzâde İsmail Hakkı ile şimdi umumî müfettiş bay Tahsin Uzer bunlar dandır-* birer tarafa dağıtmağı muvafık gördü.

Zaten mektepte «evrak-ı muzır» tevzi olunuyordu. Müvezziler arasında en cüretkârlardan biri de Tahsin Uzer idi.

Murad Bey tarih derslerinde ekseriya Fransız ihtilâlinde ateşli ateşli bahsederdi. Büyük inkılâp hikâyelerine bayılan tale-

be teneffüs saatlerinde inkılâbın meşhur simalarını temsil ederek kimi Danton, kimi Saint-Juste yahut Marat, Robespierre olurlardı. Fakat nihayet bir gün yakalandılar, tevkif edildiler. Bundan sonra Murad Bey'in dersleri sıkı bir kontrol altına alındı.

Mülkiye talebesi bir talebe cemiyeti yapmışlardı. Toplantılarda hararetili, vatanperverane bahisler de oluyordu. Bir gün içtima merkezini müsellâh polisler bastılar. Bulduklarını yakalayıp karakola götürdüler.

Adedi kırkı bulun mevkular, mabeynci Ragıp Bey ile Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa tarafından sorguya çekildiler. Tutulan ifadeler yarım saatte bir Yıldız'a gönderiliyordu.

Mülkiyeliler sabaha karşı Taşkışla'ya dört beş saat sonra da irade ile Yıldız Sarayına götürüldüler. Bir mabeynci mevkulara ipekli keseler içinde «ihsan-ı şahane» dağıttı. Her kesede yirmişer mecidiye vardı. Mabeynci mevkuları alarak mektebe götürdü. Bunların mektepte üçer gün hapsedilmelerine irade çıkmıştı.

Abdülhamid iradesinde «Mülkiye talebesi bilgilerini arttırmak için bir cemiyet yapmışlar, buna lüzum yoktur. Yıldız sarayı civarında bir kütüphane tesis olunacaktır. Oraya devam etsinler» diyordu. Tabii, sonra bu kütüphanenin tesisi unutulmuştu.

Bu sebeplerle hükümetçe Mülkiye mektebi ehemmiyet verilmeğe elzem olan bir kaynaşma merkezi sayılmış, seneler geçtikçe mektebin programında ve hocalarında yapılan değişikliklerle mektep talebesi yola yatırılmak, ilmî seviye itibarıyla geride bırakılmak istenilmiştir.

Ben mektepte daima müdür muavini Recai Efendi'nin gözüne batıyordum. Ne olsa ilk hamlede sorguya çekilenlerden biri ben oluyordum. Filibe'de Türkçe neşrolunan bir gazetede «Mülkiyeden Süleyman» imzasıyla idare aleyhine bir makale neşredilmiş.

Makale sahibinin müstear bir nam kullanacağı hiç düşünülmeyerek ben sorgu altına alınmışım. Meğer makalenin aslı bu gazete sahibinden para mukabilinde elde edilmiş. Yazımın makale sahibinin yazısına benzemeyişi beni belâya uğramaktan kurtarmıştı. Daha bir kaç defa böyle tehlikeler atlatmışım.

Altıncı sınıfta idim (1895). Bir gün son derste müdür muavini Recai Efendi beni çağırttı, odasının kapısı önünde beklememi tenbih etti. Ders sonunda arkadaşlarım ikinci namazı için mektebin camiine giderlerken ben de onlara iltihak ettim.

Tam bu sırada Recai Efendi beni aratmış, bulamayınca mektep allak bullak olmuş, kaçtığıma hükmedilerek yakalanmam için mubassırlar sokaklara dökülmüş.

Namaz bittikten sonra ben tekrar müdür muavininin kapısında görüldüm. Recai Efendi büyük teselli duyarak beni bu defa odasının içinde gözü önünde tuttu. İş bitince mektepten çıktık, bir arabaya bindik. Arabada beni sorguya çekti.

Mülkiyeliler arasında Beyoğlu cihetine geçmemek gibi garip bir yasağa aldırmayanlar çoktu. Ben de o hafta cuma günü Beyoğlu'na çıkmışım. Müdür muavini cuma günü vaktimi nasıl geçirdiğimi, Beyoğlu'nda hangi birahaneye uğradığımı sordu. Birahaneye gitmediğimi söyledim. O tazyiklerinde devam etti, nasihatler etti. Hayırhahlıklar gösterdi, ben ifademi teyidden başka bir şey söylemedim.

Böylece mabeyne vardık. Methaldeki odada bir saatten ziyade göz hapsinde bekletildim. Karanlık bastı. Bir memur gelecek beni tavanları basık bir daireye götürdü.

Odada masa başında şişman bir zat oturuyordu. Evvelce bir arkadaşımın bana göstermiş olduğu Askerî Mektepler Müfettişi İsmail Paşa ile mektep müdürü Recai Efendi ve daha bir kaç kişi vardı. Masa başında oturan memur şiddetli sorularına başladı. Recai Efendi'ye verdiğim ifadeyi tekrar ettim.

- Yalan söylüyorsun! dedi.
- Yalan söylemek itiyadında değilim!
- Şimdi görürüz.

Diye bağırdı. Dayak faslı başlayacak sandım. Fakat o eliyle kapının açılan kanadı tarafına işaret ederek hiddetli hiddetli:

- Bu muydu?

Diye sordu. Kime hitap ettiğini anlamak için başımı çevirdim. Tiyatrolarda görerek şahsen tanıdığım bir kolağası, kapıdan girenin göremeyeceği surette köşede oturmuştu.

- Hayır efendim. Bu değildi.

Cevabını verdi. Bunun üzerine tahkik heyetinde bana karşı muamele değişti. İsticvabı kimseye açmayacağıma söz aldık-tan sonra beni serbest bıraktılar. Beni bu daireye getiren hademe yol gösterdi, saraydan çıktım.

Ertesi günü İsmail Paşa ve bu kolağası ile diğer bir kaç kişiden mürekkep bir heyet mülkiye mektebine geldi. Talebe sınıflara girerken birer birer gözden geçirildi. O gün mektepte bulunmayan Selânikli Rahmi ve Emin Beyler'le Eğribozlu Hüsnü Bey hariçte tutulup tevkif edildiler. Bu arkadaşlarım Beyoğlu caddesinde Strazburg birahanesinde oturdukları esnada Abdülhamid ve idare aleyhinde bulunmakla ittiham ediliyorlardı. Benim bu hükûmet ve hükümdar aleyhinde tefevvuhatta bulunmuş olmak meselesinden dolayı mabeyne götürülerek isticvabım şahsen Emin Bey'e benzetilmekten ve böyle maddelerden mektepçe daima zan altında tutulanlardan oluşumdan ileri gelmişti, birahane tefevvuhatta bulunanların eşkâli mektebe bildirilir bildirilmez Recai Efendi beni hatırlamıştı.

Mevkuf bir arkadaşımın isticvapları epey sürdü. Fakat jurnalcı kolağası ihbarımı bir türlü ispat edemedi. Üç gence iftira etmiş durumunda kaldı. Aralarındaki karabet dolayısıyla za-

manın büyük ulemasından Sahip Molla Bey, Rahmi Bey'e ve dolayısıyla arkadaşlarına arka çıktı. Kolağası Yemen'e sürüldü.

Rahmi ve Emin Beyler'e onar altın «ihsan-ı şahane» çıktı! Hüsnü Bey de mülkiye mektebine leyli alındı. Mesele bu suretle kapandı.

Bu yolda maceralar o senelerde kimlerin başlarından geçmemiştir? Vilâyetlerde şüpheli görünenler hakkında takibat icra edilmekte idi.

Hüdavendigâr vilâyetinde maarif müdürü olan İngiliz Ali Beyzâde Ahmed Rıza Bey ıslahat hakkında bir lâyiha verdiği için aleyhinde başlayan tecessüslerin arttığını görerek Avrupa'ya kaçmağı tercih eylemişti. (1892)

Manastır askerî rüştiyesi muallimlerinden Bursalı Tahir Bey -*Osmanlı Müellifleri eserinin sahibi*- Avrupa'dan ve hassaten Mısır'dan getirttiği kitapları, gazeteleri, risaleleri efkârı tenvir için Arnavutluk içine göndertmeğı kendisine vatanî bir vazife biliyordu. Bu hali hükûmetin dikkatini celbettiğı için Manastır'daki evinde araştırma yapıldı. (1895)

Fakat Tahir Bey'in her tarafta dostları, sevenleri çoktu. Zaptiye nezaretinden gelen emir vilâyet yaveri Süleyman Bey tarafından kendisine haber verilmiş olduğu için «evrak-ı muzır-ra» bulunamadı.

Ancak hükûmetçe mimlenmiş olan Tahir Bey bundan sonra bu yolda izaclardan kurtulamadı. Ustrumca'da Melâmi şeyhi meşhur Arap şeyhe intisap eylemiş olduğu için tasavvuf mesleğini «ehli sünneti dalalete sevk etmek» yolunda tasvir ederek hakkında jurnallar eksik olmuyordu.

Tahir Bey Manastır'dan Üsküp'e, Üsküp'ten Selâniğe gönderildi. Nereye gittiyse orada fikirleri tenvire, irşada çalışmaktan hali kalmadı. Selânik'te Terakki ve İttihad yâranıyla birleşerek feyizli mesaisine devam etti. Fakat nihayet meşrutiyetten bir sene kadar evvel menfi gibi Anadolu'da Alaşehir'e gönderildi.⁽¹⁷⁾

6 - Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti, Ahmet Rıza ve Murat Bey...

Cemiyet Doktor Nâzım Bey'i Ahmed Rıza Beyle anlaşmağa memur etmişti. Ahmed Rıza Bey neşriyatında Paris'te vefat eden Ali Şefkati Bey'in bıraktığı evraktan istifade ediyordu.

Ahrardan İsmail Hakkı Paşa'nın «Efdal Yahut Makesi Hakikat» risalesinde yazdığına göre Ali Şefkati Bey'in mezarı için Avrupa'daki Türklerden 70 lira toplanıp Ahmet Rıza Bey'e verilmişti. Ali Şefkati'nin cenaze alayında bütün Ahrarcılar fesle yalnız Ahmed Rıza Bey şapka ile hazır bulunuyorlardı, bu istisnanın sebebini soran birisine Ahmet Rıza:

– Sirkeci garından silindir şapka ile serbestçe inilip gezecek bir hürriyet görmedikçe İstanbul'a dönmem!

Demişti.

Doktor Nâzım'la yaptığı müzakereler neticesinde Ahmed Rıza Bey cemiyete girdi. Ahmed Rıza Bey'in teklifi ve Cemiyet merkezinin muvafakati ile cemiyet «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» namını aldı. Sonra bu isimde İttihad-Terakkiye takdim olunmuştur. Cemiyet namına çıkarılan Meşveret ve Osmanlı gazeteleri muhtelif vasıtalarla dahile sokulup cemiyet efradı tarafından tevzi olunuyordu. Hükûmet de şiddeti artırdıkça artırıyor.

Abdülhamid tarafından Avrupa'da Ahmed Rıza Bey'e parlak teklifler eksik olmuyordu. Avrupa'ya kaçanlardan ve Ahmed Rıza Bey'in hasımlarından kaymakam İsmail Hakkı Bey yukarıda bahsettiğimiz risalesinde Ahmed Rıza Bey'in esbak Paris elçisi Esad Paşa'ya bir istida takdimle bir sefaret kâtipliğiyle kayırılmağı istediğini, buna nail olamayınca sefaret ataşemiliterinin tavsiyesiyle şark ile münasebeti olan kumpanyalara yerleştiğini yazıyor.

Ahmed Rıza Bey'in Paris'te kendisine maişetini temine medar olacak bir iş araştırmasını tabii addederiz ve (18) bu araştırmanın Abdülhamid'e sığınmak şeklinde olacağına hiç ihtimal veremeyiz. Herhalde muhakkak olan Ahmed Rıza Bey'in Paris'te maişet sıkıntılarından kurtulmadığıdır.

Abdülhamid'in onu bu sıkıntılardan kurtarmak istemesi onu susturmak için idi. O ise hiç susmamıştır.

Bu tekliflere, tazyiklere, maişet sıkıntılarına mukavemet ederek Abdülhamid ve Bâb-ı Âli siyasetine muhalefet yolunda gazete çıkarmakta devam eden Ahmed Rıza Bey *-el altından müzaheretini istemek fikriyle-* bir ara Stokholm elçisi Kürt Said Paşazâde Şerif Paşa nezdine gelmişti.

Avrupa'da beau Şerif (güzel Şerif) diye yadedilen⁽¹⁹⁾ *-Jön-Türkler sonraları bunu boş herif şeklinde telâffuz ederlerdi!*- ve Mısırlı bir prensesle evlenerek itibarını arttıran Şerif Paşa kibarlık şanından olarak Ahmed Rıza Bey'i sefarethanedeki hususî dairesinde misafir etmekte mahzur görmemişti. Sefarethane memurlarından ... Bey bunu saraya jurnal etti. Mabeynden Şerif Paşa'ya Ahmed Rıza Bey'i sefarethanede tevkif etmesi emri verildi, fakat Şerif Paşa bu ihaneti yapamayacağını arz ederek istifa kalkıştı.

Şerif Paşa'nın babası Said Paşa'nın kızlarağası meşhur Hafız Behram Ağa ile arası pek iyi idi. Abdülhamid İngiliz Baeker Paşa'yı şark vilâyetlerini teftişe memur ettiği zaman Said Paşa'yı da onun yanına görevlendirmişti. Said Paşa o zaman maruzatını Hafız Behram Ağa vasıtasıyla hünkâra takdim ederdi.

Abdülhamid o vakitten beri Said Paşa'ya karşı teveccüh beslerdi. Said Paşa ailesi Kürtler arasında da itibar kazanmıştı. Şerif Paşa'nın menkûbiyete uğraması Kürtlerde hoşnutsuzluk uyandırabilirdi.

Bir de böyle bir meseleden dolayı Şerif Paşa'yı gücendirmek onun da Jön-Türklerle birleşmesini intaç edebilirdi. Böyle

düşüncelerle saray emrinde ısrar edemedi, ancak Ahmed Rıza Bey'e karşı gösterdiği nezaket eserinden dolayı Şerif Paşa'nın şiddetle tevbihiyle iktifa edildi. Şerif Paşa meşrutiyetten sonra İttihad ve Terakkiye muhalefetle Avrupa'da Meşrutiyet Gazetesi'ni idare ettiği zamanlarda yazdığı «Mücadele-i Vataniyye» risalesinde Abdülhamid devrinde ahrar ile münasebeti hakkında şu sözleri yazıyor:

«Avrupa'da bilhassa Paris'te iki heyet-i inkılâbiye vardı: Sabahaddin Beyefendi'nin fırkası, Terakki ve İttihad gayretkeşleri. Biz bu iki fırka-i mücahedenin her ikisine de kudretimizce muaveneti, manen, maddeten iştiraki fazilet tanıdık. Vatandan ayrı düşen gençlerimizi gazab-ı Hamidiye rağmen, memuriyetimizi kaybetmek tehlikeleri, tard ihtimalât-ı kaviyyesi içinde bîperva sıyanet eyledik. Jön-Türkler'le münasebetim Yıldız'ca haber alındı. Memuriyetimi terkederek hemen İstanbul'a avdetim emrolundu.»

Murad Bey devlet hizmetine girdiğinin altıncı ayında Sadrazam Rüştü Paşa'nın hatırına binaen saniye rütbesiyle taltif olunmuştu. Mutad hilâfına bu rütbeyi reddetmesi büyüklerin dikkat nazarlarını celbetmişti.

Rusça bilmesi, Rus gazetelerini vapurda, Bâb-ı Âli'de okuması Rusya'ya casusluk ettiği yolunda şayialar çıkarılmasına sebebiyet vermişti.⁽²⁰⁾

Murad Bey padişahın İngiliz siyasetine muhalefet şeklinde tuttuğu politikayı beğenmiyor, bunun zararını memleketin çekeceğinden emin bulunuyordu. Devletçe takibi icab edecek siyaset yolunda zihinleri tenvir etmek maksadıyla bir gazete çıkarmağa karar verdi.

Düşüncelerini serbestçe irad edebilmek üzere uhdesinde bulunan (Darümuallimin) müdürlüğünden istifa etti. Bin müşkilât ile (Mizan) imtiyazını alabildi.

Bu gazete dört senede idare tarafından sekiz defa tatile uğradı. Saray kamarillası tarafından Mizan tehlikeli bulunuyordu. Nihayet lâğvına irade çıktı. Murad Bey de tazminat makamında Düyûn-u umumiye komiserliğine tayin edildi.

Bir defa Mizanda Süleyman Paşa'ya ait bir fıkradan dolayı mabeyne çağrılıp tevbih olunmuş ve kendisine padişah namına:

– Bu meselede bilmediğiniz ledünniyat vardır buyuruyorlar. Münasip vakitte huzura celbolunup bir takım evrakı efendimizle beraber tetkik edeceksiniz. O vait hakikati anlamış olursunuz, denilmişti.

Murad Bey Düyûn-u Umumiyeye komiser olduktan sonra bir defa saray tiyatrosunda padişah nezdine kabul olunduğu gibi Avrupa'ya kaçmadan evvel de diğer bir defa huzura kabul edilmiş ise de Süleyman Paşa'ya ait bu evrak tetkiki meselesi büsbütün unutulmuş, kalmıştı.

Murad Bey memleketin selâmeti namına düşündüklerini padişaha arzeyelemek üzere için için yanıp tutuşuyordu. Buna vesile olur ümidiyle Mizanı tekrar çıkarmak üzere memuriyetten çekilmeği göze aldığı başmabeynci Hacı Ali Bey'e bildirmişti.

Hacı Ali Bey – Gazete yarın kapanır. Siz de gene memuriyet arkasına düşersiniz. Lâkin her vakit size verilecek Düyûn-u Umumiye komiserliği bulunamaz!

Murad Bey – Menfaat aramak için gazete arkasına düşmüyorum. Gazetenin çok devam edemeyerek kapanacağını da tahmin ediyorum. Ahvalin gidişinden vicdanım rahatsız oluyor. Bu haldir ki huzura kabulüme tavassutunuzu ricaya beni sevkediyor. Gazete kapanmadan evvel sansörün haberi olmadan nüshanın birinde bunları âlemin muhakemesine arzedeceğim. O vakit ya bir yere nefyedilirim, yahut huzura celbolunarak isticvap olurum.

Hacı Ali Bey – Sizden büyük makamlarda bulunanların hiç bu yolda şikâyetleri yok!

Murad Bey – Sükûtları ya hamakatlerinden yahut ihanetlerindedir.

Hassa müşiri Rauf, erkân-ı harbiye ferîği Şakir Paşalar ile saray Başımamı ve daha bir kaç kişi odada bu muhavereyi dinliyorlardı. Rauf Paşa gözlerini yere eğmişti.

Hacı Ali Bey – Gazeteye yazacağımız şeyleri bir lâyiha yapıp bana getirseniz... Ben efendimize takdim ederim.

Murad Bey – Evvelce uzun şeyleri efendimiz okumaz demiştiniz! Beyhude zahmet etmiş olurum.

Hacı Ali Bey (lâîfe tarzında) – Gazeteye yazacaklarınız da uzun olacaktır, bu halde bunları okumayacaktır.

Murad Bey – Onları okur. Her fıkrasını ayrı ayrı jurnal edecekler o kadar çoktur ki...

Murad Bey, ne dese maksadına nail olamıyor, ikinci defa huzura kabul edilmiyordu. İstanbul'da Tıbbiye Mektebinde hürriyet hareketine ön ayak olan gençler cemiyetlerine dair birisi marifetiyle Murad Bey'i de kendileriyle teşriki mesaiye davet etmişlerdi, fakat o cemiyete girmeği kabul etmemiş, yalnız açığtan yardımını vaadeylemişti.⁽²¹⁾

Osmanlı ıslahatçıları umumî ıslahat meselesine hakkı vücud vermiyorlardı. Murad Bey de Bunlar gibi Ermeni meselesini umumî ıslahat esasından ayırmıyordu ve bu meseleyi Ermeni milletine hâs bir ıslahat meselesi gibi gören ihtilâlcileri ecnebî aleti addediyordu.

Ermeniler halden muztarip değiller. Türklerle «Ermeni millet-i sadıkası» arasındaki müveddet bozulmamalı idi. Bunun için iki unsur elele verip müşterek vatanda liberal bir rejim istihsaline çalışmalı idiler.

Murad Bey bir defa siyasî ve iktisadî bir cephe arzeden Ermeni meselesi hakkında tedbir alınması için sadrazam Cevad Paşa'ya müracaat etmişti. Cevad Paşa kendisine şu cevabı vermişti:

– Şiddetli tedbirlerin zamanı değildir. Bilâkis devletin hayatını idame için her tarafı idare etmek vazifemizdir.(22)

Murad Bey’le Cevad Paşa’nın bu mülâkatı saraya ihbar olundu. Murad Bey Yıldız’a çağrıldı. Vaziyet hakkındaki düşüncelerini arzetti. Fakat bunun hiç bir tesiri görülmedi.

7 - Mizancı Murat Bey, Abdülhamid ve Said Paşa...

Hükûmet ıslahat yoluna gitmiyordu. Ermeni vak’ası olmuştu. O akşam Murad Bey evinde komşularından Nedim Bey ile Rusya ordusundan kaçarak yüzbaşılıkla mızraklı alayına kabul edilmiş iki kardeş Hasan ve Hüseyin Beylerle konuşurken o günkü Ermeni hâdisesinin devletçe hasıl edeceği mazarratlardan bahs olunmuştu.

Hasan ve Hüseyin Beyler ertesi günü yoldaşlarına bu sözlerden bahsederler. Mesele derhal jurnal edilir.

Nedim, Hasan, Hüseyin Beyler tevkif olunur. İsticvaptan sonra Nedim Bey serbest bırakılırsa da Hasan ve Hüseyin Beyler, Trablus’a ve Şam’a teb’id edilirler. Murad Bey’e bir şey denilmez. Ancak o bizzat mabeyne müracaat eder. Buna da ehemmiyet verilmez, o da şikâyetlerini tekrar eder.

Bu arada hürriyet isteyen gençler tarafından İstanbul’da sokaklara yaftalar, duvarlara, hattâ karakol duvarlarına kadar beyannameler yapıştırılıyor, camilere, vapur ve tramvaylara, tiyatrolara risaleler bırakılıyordu.

Beyannamelerde «bütün Osmanlı milleti kardeşdir. İstanbul kıtali bir lekedir. Bunu yaptırınlar Abdülhamid ile avanesidir. Pa-dişah Türkleri barbar ve ıslahata muhalif göstermek istiyor. Yıl-

dız'ın bu tuzağına düşmemek için muhtelif Osmanlı unsurları birleşip hükûmet-i Hamidiye'yi yıkmaya çalışmalıdır. Mahvımızı istemiyorsak birleşelim, hukukumuzu, hürriyetimizi elde etmeğe uğraşalım» yolunda fikirler ve temenniler serdediliyordu.

Bu cüretler hükûmetin takibatını artırmakta olmasına rağmen Tıbbiye'den Kocamustafapaşalı Tatar İzzet, Tunalı Hilmi, Ethem Ruhi, Rauf, Keçi Arif, Uzun Emin, İbrahim Nazmi, Rodoslu Süleyman Efendiler gibi gençler faaliyet ve himmetinden biran hali kalmıyorlardı.⁽²³⁾

Bir gün başmabeynci, Murad Bey'i davetle mabeynde büyük salonun bir köşesine çekti:

– Efendimiz ortalığın halinden merak ederek endişeye düşüyor. Şimdi iş yalnız Ermenilerde kalmıyor; gençler de yaftalar yapıştırmaya, hünkârı tehdid etmeye başlamışlar. Efendimiz buyuruyorlar ki:

«Gençler Murad Bey'i severler. Kendisinin bana sadık olduğunu da bilirim. İstese hakikati öğrenip bana malûmat verebilir, yahut hiç olmazsa onları münasebetsizliklerden meneder. Hattâ kendisinin gençlerin reisi olduğunu bunların da onun teşvikiyle öteye beriye yaftalar yapıştırdıklarını bana haber verdiler ise de ben inanmadım.»

Bu bir hafiyelik teklifi idi. Murad Bey:

– Efendimiz beni namussuz bilmek için henüz hak bula mamıştır. «Hakikati öğrenip bana malûmat verebilir» tabirinden beni âdi bir jurnalcılığa davet manası çıkarmayacağım.

Diyerek düşündüklerini padişaha arz etmek vesilesi çıktığına hükmetti. Hokka, kalem isteyerek «kendisinin bir cemiyet reisi olmadığını, bir müverrih sıfatıyla memleket ahvalini, bunu mucip sebepleri tarafgirlikten ihtirazdan azade olarak tasvir ve arzedebileceğini, padişahın teveccühü bedeline de olsa hakika-

tın söylenmesi zamanı geldiğine itikad eylediğini» yazdı. Kâğıdı alıp içeriye giden başmabeynci biraz sonra dönerek:

– Yazsın, getirsin buyurdular.

Dedi. Bunun üzerine Murad Bey saraydan çıktı, bir ıslahat projesi hazırladı. Sadarettin azlinden bir kaç gün sonra Said Paşa'yı ziyarete gitti. Murad Bey o günlerde Said Paşa'ya karşı büyük bir takdir besliyordu.

Avrupa'ya gittikten sonra Paris'te (Le Palais de Yıldız et la Sublime-Porte) ünvanıyla Fransızca neşrettiği bir risalede «Türk liberal partisinin hakiki patriği» diye yadettiği Said Paşa hakkında şu mütalaalarda bulunmuştu:

«Said Paşa hini neşetinde liberal olmaktan ziyade otoriter idi. Midhat Paşa ve taraftarlarıyla açıkça mücadele etmişti. Bir hasım ile uğraşa uğraşa insan onu daha iyi takdir etmesini öğrenir. Said Paşa da hasımının fikirlerini tetkik ede ede nihayet bunları kabul etti. Fakat bir defa gönül rızasıyla kabul ettikten sonra bu sahadan uzaklaşmak istemedi. Daha ziyadesini bile yaptı. Efendisini de kendisiyle birlikte sürüklemek istedi. Padişah liberal olan her şeyden çekindiği için meseleye açıktan açığa yanaşmağa cesaret etmedi. Desise kullanmağı tercih etti ve saray adamlarının hamakatinden istifade ederek muvaffak oldu. Liberal siyasetin amelî luzumunu padişaha şu muhakeme ve kıyas ile anlattı:

«Orta halli ve sade bir aileden yetişmiş olan Midhat Paşa'nın popüler olması memleketin umumî menfaatlerine temas eden her şeye ilgi göstermesinden ileri gelmiştir, Osmanlı ülkesinin hakiki sahibi bütün Müslümanların halifesi ve Osmanlıların padişahı umumun tealisi ve terakkisi işini tahakkuk ettirecek şekilde takip ederse her kiminle olursa olsun nisbet edilemeyecek derecede popüler olacağından katıyyen şüphe edilemez.»

«Abdülhamid haris idi. Said Paşa onun bu zayıf noktasını bildirdi. Bu noktada işliyerek padişahı kendi fikirlerine imale et-

tirebilmişti. Said Paşa mabeyn kamarillasınca tam bir saray adamı telâkki edildiği için kendisinden şüphe olunamazdı. Bunun için idi ki tahakkuk ettirilmek istenilen iş amelî bir hakikat şeklinde meydana çıkıncaya kadar muhalefet rahatça uyumuştı. Fakat uyanış dehşetli oldu.

Sarayda her taraftan hücumlar başladı. Said Paşa nankör, hilekâr hain diye gösterildi. O artık iş başına gelmemeli idi. Said Paşa konağında mahbus gibi kaldı. Etrafı hafiyelerle kuşatıldı. Aksülâmel bütün kuvvetleriyle Liberal siyasetin kazandığını mahva yürüdü.»

Murad Bey'in bu takdirleri Said Paşa'nın Hatıratında liberal siyaseti iltizam ettiğini gösterdiği zamanlara masruf olmak lâzımgelir. Çünkü Said Paşa on sene açıkta kaldıktan sonra sadareti beşinci defa olarak ihraz ettiği sırada artık Abdülhamid'i liberal siyasete imale edebilmek ihtimali ancak Murad Bey gibi onu tecrübe etmemiş adamların dimağlarında yer tutabilirdi.

Said Paşa'nın Murad Bey'in son ziyareti hakkında hatıratında verdiği malûmata göre:

Murad Bey saraya davet edilmesi ne sebeple olduğunu ve fikirlerini izah etti. Islahatın iyice tatbik edilebilmesi için sadaret makamına Said Paşa'nın getirilmesini padişaha arzeyeceğini söyledi. Said Paşa ise Murad Bey'in bu sözünden hiç hoşlanmadı. Kendisini ağza almamasını kat'î surette rica etti. Fakat Murad Bey fikrinden vazgeçmedi. Padişaha Said Paşa'yı gene sadarete getirmek lüzumundan bahsetti.

Murad Bey «Mücadele-i Milliye» eserinde Said Paşa ile mülâkatını başka şekilde tasvir etmektedir. Buna göre de: Said Paşa'nın beşinci defa sadarete (15 Zilhicce 1312 - 13 Rebiülahır 1313) tayininden evvel Murad Bey, Paşa'nın fikrini yoklamak istedi. Paşa'yı tahmininin haricinde olarak kendi endişelerine pek

vâkîf ve kalben müşterek buldu, kıvıldanmağa başlamış gayret erbabıyla münasebette olduğuna bile hükmetti. Bundan cesaret alarak biraz kendisine açıldı. Paşa da onunla dertleşmekten çekinmedi, ancak nümayişlerden hariç kalmak kendisi için halin icabından olduğunu anlattı. Zât-ı şahane sadaret için kendisine teklifte bulunacak olursa istediği vükelâyı intihap etmek, bütün maruzatına kabul veya red cevabını almak, iradeler yalnız başki-tabet vasıtasıyla tahriren tebliğ edilmek, sadaretin malûmatı haricinde dairelere emir verilmemek gibi şartlar kabul olunmayınca itizar etmek münasip olacağı hakkında ikisi hemfikir bulundular.

Said Paşa sadrazam oldu. Ancak hatt-ı hümayyunda yalnız kendisiyle şeyhülislâm zikrolunmuş, heyet-i vükelânın teşkili sadrazama muhavvel kaldığı ima edilmişti.

Ancak ertesi sabah sair vükelânın makamlarında ibka olduğu gazetelerle ilân edildi. Said Paşa istifa etmedi. Yalnız ma-beyne giderek kendisine haber verilmeden yapılan ve vaad hilâfında olan bu muamelenin sebebini istizah etti. İpka iradeleri gece yarısı gazetelere verilmiş olduğunu anladı. Kendisine:

– Şimdilik böyle icap etti. Bir müddet sabredin. Tavsiyesinde bulunuldu.

Ahmed Ratûb Paşa'nın Hicaz valiliğine gönderilmesi de Said Paşa'nın malûmat ve muvafakati hilâfında yapılmıştı. Artık Murad Bey Said Paşa'dan da ümidini kesti.

Paşanın azlinden bir kaç gün sonra ziyaretine gitti. Paşayı meyus, endişe içinde buldu. Said Paşa azlinin sebebini de bilemediği için mümkün ise bunun tahkikini Murad Bey'den rica etti.

Murad Bey bu sebepleri hünkâr ile mülâkatında Abdülhamid'in ağzından işittiğini, menbainı ifşa etmeyerek Said Paşa'ya tahriren bildirdiğini de yazıyor. Bu sebepler şunlarmış:

1 – Ermeniler'in İstanbul'da nümayişler yapacaklarını işitince Said Paşa'nın padişaha müracaat ederek çoluk çocuğunun

tehlikeden korunmaları için saraya kabul edilmelerini ısrarla rica etmesi;

2 – O günlerde bir Alman dükasına Yıldız'da verilen bir ziyafette Said Paşa'nın nişanının ortasındaki tuğra düşmüş iken farkına varmaması ve zât-ı şahanenin gözüne ilişmesi (biz Said Paşa'nın sadaretleri bahsinde bu iki nokta hakkında izahat verdik.)

Murad Bey Said Paşa'yı bu ziyaretinde son ümidini paşanın sadaretine bağlamış iken bundan da bir şey çıkmayınca artık tamamıyla meyus olduğunu, ne memuriyette, ne memleket dahilinde kalamayacağını ve bir tarafa çekileceğini açık olarak haber verdi. Said Paşa ziyade telâş etti. Murad Bey'e umduğundan ziyade teveccüh ve muhabbet gösterdi. Sabretmesini bir ba-ba gibi tavsiye etti.

Murad Bey – Nasihatınızı kabul ettim diyerek efendimizi aldatmak istemem. Yapabileceğim bir şey varsa o da gideceğim vakit size malûmat vermeden hareket etmemegi vaadeylemek-ten ibarettir.

Said Paşa buna teşekkür etti. Murad Bey de veda ile çıktı. Bu mülâkatın bu iki tarzda paşanın bilinen haline göre Murad Bey'in ifadesinde kaleminin akışına kendisini biraz kaptırılmış olduğu hiss olunuyor.

Herhalde Said Paşa'nın Murad Bey'in firarından kendisini evvelce haberdar etmemiş bulunmasına pek memnun kaldığından şüphe edilemez.

8 - Murad Bey'in Abdülhamid'e verdiği ilginç bir ıslahat projesi...

Murad Bey 14 Teşrinievvel 1311 - 26 Teşrinievvel 1895'de Abdülhamid'e takdim olunan lâyihasında ıslahatın İkinci Sultan Mahmud'dan başlayarak bir tarihçesini yapmıştı. Pek uzun olan bu lâyihanın bazı kısımlarını hulâsaten gösterelim:

«Gülhane Hatt-ı Hümâyununun dahili siyasette tatbikatına ve neticelerine bakılınca Reşid Paşa'nın zamanın ihtiyaçlarından ziyade bazı ecnebî sefaretlerin dostane tavsiyelerine teshir edilmiş olduğuna hükmedilebilir. Sultan Mahmud halkın şikâyetlerine ve vükelâsının tereddütlerine bakmayarak ordusunun ıslahatı için Avrupalı zabitler celbetmişti. Reşid Paşa ise hatt-ı hümâyun ile konulan esaslardan semere almak üzere icap eden müesseseleri kurmadı. Böyle olduğu halde herkes «memleketi Frenk memleketi haline getirmek istiyor» diye Reşid Paşa'nın icraatını tenkid ediyordu. Bu tenkitler Âli ve Fuad Paşalar hakkında da yapılıyordu. Fakat aynı zamanda Halil Şerif ve Mısırlı Mustafa Fazıl Paşalar'ın da dahil buldukları bir zümre bunları pek yavaş gitmekle itham ediyordu.

Bunlar da umumî menfaatlere hâdim müesseselere ehemmiyet vermeyerek ruhunu kavrayamadıkları hayalî bir hürriyetin iyiliklerini müfritane methile iktifa ediyorlardı. Bu parlak zevahire kapılan bazı gençler önce bunların etrafında toplandılar. Fakat sonra yanıldıklarını anlayarak çekildiler. Sonra reisleri Midhat Paşa sayılan Jön-Türk Partisi meydana çıktı. Sadrazam Esad Paşa, Kıbrıslı Mustafa Paşazâde Şevket Paşa, Süheyl Bey, Mehmed Bey gibi münevver zevat bu partiye dahil olanlardan çoğunun tecrübeye, vukuf, hattâ ahlâk itibarıyla arzu edilen evsafı haiz olmadıklarını görerek bunlardan uzak kalmışlardı. Bu Jön-Türk partisinin reisleri Sultan Abdülâziz'den ümidleri kesil-

miş olduğu için onu hal' ile ıslahata taraftar Sultan Murad'ı iclâs eylemek üzere teşebbüslerde bulundular.

Bu partinin zât-ı şahanelerinin cülûsunu biraz soğuklukla karşılaması bu ümidlerinin boşa çıkacağı zehabında bulunmalarından ileri geliyordu. Bu parti halk arasında kök salmış değildi. Bilâkis meşrutiyete muhalif olanlar ekseriyeti teşkil ediyordu.

Midhad Paşa taraftarlarının Sultan Murad'ın hastalığından mütehasıl teessürler arasında zât-ı şahanelerinin ahlâk ve maneviyatı hakkında müfteriyane neşriyatı, Rus muharebesinde hezimetlerin Yıldız sarayına atfolunan mesuliyetleri, Sultan Murad'ın sıhhati avdet eylediği yolunda neşredilen ve onu bedbaht bir mahpus gibi gösteren yanlış haberler (!) halk arasında yeni saltanat devrini halka sevdiremeyecek şeylerdi.

Harbin neticesinde muhaceret, bir kaç eyaletin kaybedilmesi, şikâyetleri ve husumeti arttıran sebepler olmuştu.

Bu muharebenin ilâmından zât-ı şahanelerinin dahli olmadığını çokları biliyordu, fakat bunu harp felâketleriyle şaşırmış halka anlatmağa kimse muktedir olamıyordu. Bu arada eslâfınızdan yüksek bazı meziyetleriniz de halkın nazarına çarpamıyordu.

Osmanlı tahtında asırlardan beri itiyadlarında sizin kadar kusursuz, zevklerinde sizin kadar mutedil, vatan ve milletin menfaatlerine karşı sizin kadar dikkatli bir padişah görülmemişti. Fakat bu nimeti takdir edenler pek azdı.»

Murad Bey'in lâyihası şöyle devam ediyor:

«Devletçe takip edilen usul neticesi olarak siz tahta çıkıncaya kadar ne mühim meseleleri tedkik etmiş, ne de devlet erkânının kabiliyetlerini tecrübe eylemiş değildiniz. Fakat beş sene içinde durum değişmiş, herkes zât-ı şahanelerini takdir eylemeğe başlamış idi.

Kâmil Paşa'nın ilk sadaretinde Yıldız sarayının işlere müdahalesinden ilk şikâyetler meydana geldi.

Osmanlı İmparatorluğu gibi kıymetli adamlardan o kadar mahrum bir devlette sizin gibi büyük bir hükümdarın devlet işlerine müdahale etmesi ve bu işler üzerinde bir nüfuz icra etmesi şüphesiz ki elzem ve tabiidir. Fakat bu nüfuz ve müdahale esaslarda tevakkuf etmeyerek idarenin teferruatına kadar varırsa en mükemmel insanlar için bile yanlışlar yapmaktan kaçınmaya imkân kalmaz. Said Paşa istisna edilirse hiçbir sadrazam yoktur ki, müşkül bir durumda kendini mesuliyetten teberri etmek üzere önüne gelene zât-ı şahanelerini kendisinin serbestii hareketine engel olmakla itham etmek cürmünü işlememiş olsun.

Hafiyelik, saltanatınızın ilk günlerinde belki bazı faydaları badi oldu. Fakat şimdi Rus muharebesinden ziyade memlekete zarar veriyor. Sansör değil yalnız fikirlere, kelimelere bile hücum ediyor. Maarif nezaretinde sansör Fransızca bir alfabenin «Herkes vatanını sever» cümlesini silmiş idi de kitap müellifinin:

– Osmanlı Devleti’nde vatani sevmek yasak mıdır?

Sualine verilecek cevap bulunamamıştı.

Arazi-i seniyenin çoğaltılıp genişletilmesi yolunda gösterilen gayretler sizin için halk arasında çok dedikoduları celbediyor. Hattâ Agop ve Mikael Paşalar’ın himmetlerini fena maksatlara hamledenler bile var.

Sizin devletin hayatından ümidi kestiğiniz, Bahriye Nâzırı Hasan ve mabeynci Ragıp Paşalar gibi sizin de hanedanınız için büyük bir servet toplamak emeline düştüğünüz, suüstimalere göz yumduğunuz söyleniyor.

Sarayda Reşid, Nişli Mahmud, Besim Beyler gibi simaların gaybubetinden sonra uşaklıktan yetişmeler arasında «İkinci padişah» denilecek kadar nüfuz kesbedenleri görülüyor.

Size kendilerini en sadık dost diye satanların en fena düşmanlar olduğuna, düşman diye gösterilen namuslu ve sadık zevatin da şimdi ve âtiyen sizin halis dostlarınız olduklarına şüphem

yoktur. Etrafınızda bulunanlar hakikatin size bildirilmesine mani olmak için her şeyi yapıyorlar. Bu haller hoşnutsuzluğu artırıyor. Fikirler on beş, yirmi sene evvelki fikirler değildir. Bir mebusan meclisi için evvelce duyulan nefret (!) şimdi zail olmuştur.

Artık sadarete getirilmez diye bilinen Said Paşa'nın sadarete tayini fikirlerde hasıl olmuş gerginliği izale edecek gibi görünüyordu, siyasetin değişeceğine hükmediliyordu. Azli Ermeni kıyamında vazifesine tam cesaretle ifa ettiği söylendiği bir sıraya tesadüf etti. Yerine Şarkî Rumeli'yi Bulgaristan'a bırakmakla itham edilen Kâmil Paşa'nın geçmesi emsalsiz bir teessürle karşılandı.»

Murad Bey lâyihasının sonlarında devletin salâhı ve halâsı için Abdülhamid'e şu yolda mahdud bir Meşrutiyet usulünün kabulünü tavsiye ediyordu:

«Halk arasında millî meclis veya şeriatın icabatından olan şûra gibi sözler geçiyor. Ârâyı umumiyeye müstenid parlamento usulü Avrupa'da bile itibarını kaybettiği, tadiline yol arandığı bu sırada bu usulün ayrı ayrı gayeler takip eden muhtelif cemaatlerden mürekkep Osmanlı Devleti'nce kabulü arzu edilemez.

Şimdi en mühim olan mesele, devletin kanun ve nizamlarına mugayir hareketlerden, haksızlıklardan dolayı şikâyetleri kabul edecek salâhiyettar bir heyetin vücade getirilmesidir. Bu heyet, mümkün olduğu kadar müstakil olmalıdır, nazırlardan, idarelerden suale, mahallerinde tahkikat icrasına, müstedîleri himayeye kadir bulunmalıdır. Matbuatın serbestisi makul bir kanun ile temin edilmeli, matbuat mahkemelere tabi tutulmalıdır.»

Bu lâyihayı görünce Hacı Ali Bey yüzünü ekşitti:

– Pek uzun yazmışsın, okumaz!

Murad Bey – Okur.

Hacı Ali Bey – İhtimali yok. Böyle uzun şeylerden canı sıkılır, atıverir!

Murad Bey – Benimki müstesnadır. Göreceksiniz ki nasıl okuyacak. Siz *Allah encamını hayreyleye* duasını tekrar etmeği unutmayınız.

Hacı Ali Bey – Onu her vakit yapabiliriz.

Başmabeynci lâihayı arzetmek üzere huzura gitti. Arap İzzet Bey de evvelden beri Hacı Ali Bey'in dairesi müdavimlerinden idi. Murad Bey'le de iyi görüşürlerdi. Hattâ bir defa Murad Bey cebinde Londra'dan gönderilmiş bir «Hürriyet» nüshası olduğu halde başmabeynci Hacı Ali Bey'in odasına girmiş, orada İzzet Bey ile Hacı Ali Bey'i «Tarik Gazetesi»ne sarılmış bir gazete okur bulmuş; bunun «Hürriyet» olduğunu anlamış, Murad Bey girince İzzet Bey telâş ile gazeteyi büküp yan cebine koymuş.

Murad Bey:

– Ne okuduğunuzu söyleyeyim mi? Aldanmadığıma da yemin edebilirim.

İzzet Bey – Tarik Gazetesi okuduğumuzu gördünüz, yemin ne hacet?

Murad Bey – Siz Tariki değil, «Hürriyet Gazetesini» okuyordunuz.

Bu söz muhataplarını ziyadesiyle şaşırtmıştı.

Murad Bey – Nafile yere telâş etmeyiniz. İsterseniz ben okuyayım da siz dinleyiniz.

Diyerek koynundaki gazeteyi çıkarmış. Bunun üzerine ötekiler de rahat nefes almışlar.

Fakat o günlerde daha İzzet Bey'in mabeynde memuriyeti yoktu. Şimdi ise vaziyeti başka idi. Hacı Ali Bey lâihayı alıp içeriye gidince İzzet Bey odaya girdi ve Murad Bey'in yanına yanaştı. Mukaddemeye lüzum görmeyerek sessizce:

– Lâyihanızda efendimize ne dediniz?

Diye sordu.

Murad Bey – Hangi lâyiham? Benim lâyihadan haberim yoktur.

İzzet Bey – Canım, benden saklamayınız. Benim hepsinden haberim var.

Murad Bey – Mademki haberiniz var, bana sormak zahmetini ihtiyar etmenizde mâna ne?

İzzet Bey – Canım, beyefendi! Bilirsiniz ki, ben sizi severim. Benim meselenin esasından haberim var. Ben hülûs ile size bildiğimi ve yaptığımı söylerim. Sizden de böyle mukabele edilmesini rica ederim. Böyle nazik bir zamanda, böyle her vakit bulunmaz bir fırsattan hakkıyla istifade etmek lâzımdır. Mademki zât-ı şahane þunca bendegân arasında ikimizi intihab eylemişler, biz de can cana, kol kola hareket edelim, demek istiyorum.

Murad Bey – Böyle intihaptan haberim yok.

İzzet Bey – Efendimiz ortalığın ahvalinden sıkılmış. Hacı Ali Beyefendiden kendisine doğruyu söylemeğe muktedir iki kişinin tayinini istemiş. Beyefendi de sizi ve bendenizi söylemiş. Efendimiz de ikimizi celb ile lâyiha istemiş. Ben lâyihamı dün verdim. Siz de bugün verdiniz. Beyefendi de şimdi sizinkini alıp içeriye götürdü. Ben lâyihamda hassaten zât-ı şahanenin şahsı hümayunları aleyhinde bir şey olmadığını, hal ve vaziyetin Ermenilerin münasebetsizlikleri ile onlara karşı vükelânın gösterdikleri ehliyetsizlikten tevellüd etmiş bir galeyandan ibaret olduğunu, metanet ve hüsnü tedbir sayesinde gailenin kolayca defedileceğini izah ettim. Acaba bu hükümde sizinle müttefik düştük mü? Bunu merak ediyorum.

Murad Bey – Tamamıyla ittifak ettik denilemezse de pek de birbirimizi cerhettik de denilemez.

İzzet Bey ısrar etti. Murad Bey de lâyihasının muhteviyatını hülâsaten anlatmağa başladı. İzzet Bey bu sözleri pek dikkat ve lezzetle dinliyordu. Murad Bey Bahriye nâzırı ile Ragıp Bey'in cüretleri, Lûtfi Ağa'nın ikinci sultanlığı hakkında yazdıklarını anlatırken İzzet Bey:

– Dayanamayacağım! Müsaade et de ağzından öpeyim!

Diyerek iki kere Murad Bey'in boynuna sarıldı. O esnada odada hazır bulunan hâssa müşiri Rauf Paşa ile Legofet Bey de bu hale taacüple baktılar.

İzzet Bey – Ben sizin kadar cesaret edip bütün doğruyu söyleyemedim. Lâkin söylediğim şeyler sizinkileri tutuyor. Allah sizden razı olsun! Hizmet böyle olur. Yoksa hülûskârane müdahanelerle olmaz. İnanınız, sizi cidden tebrik ederim. İnşallah hakimane mütalaaalarınız hakkıyla takdir buyurulur. Halisane duacınız olduğuma kanaat buyurunuz.

Bu konuşma bittikten ve İzzet Bey gittikten bir saat sonra Hacı Ali Bey içeriden avdet etti. Murad Bey'in kulağına eğilerek:

– Hakkın varmış. Hepsini okudu. Ortasına doğru bozuldu, sıkıldı. Ben (bir fırtına kopacak) derken geçti. Odada gezinmeğe başladı. Ben de...

Hacı Ali Bey sözü bitiremedi. İçeriye musahip İzzet Ağa girdi:

– Efendimiz istiyorlar.

Diyerek Hacı Ali Bey'i alıp götürdü. Başmabeynci bir çeyrek saat sonra avdet etti. Murad Bey'e:

– Bu akşam saat onda bu odada hazır bulunacaksınız, beraberce yemek yiyeceğiz. İkram benden değil, Efendimizdendir. Sonra Efendimiz sizi huzura kabul edecek.

9 - Murad Bey ile Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda görüşmeleri...

Murad Bey artık maksadına ermişti. O akşam Yıldız'a gitti. Hacı Ali Bey ile yemek yedi. Ezan vakti Hacı Ali Bey içeriye gitti. On dakika sonra gelip Murad Bey'i huzura götürdü.

Abdülhamid küçük bir kaplan postu ile örtülmüş ufak bir masanın yanında ayakta duruyordu, masanın üstünde bir sigara kutusu, başı kehriubar yasemin bir ağızlık vardı.

Abdülhamid ayağını ve eteğini öpmesine meydan vererek Murad Bey'i nezaket ve iltifatla kabul etti. Koltuğuna oturduktan sonra Murad Bey'e de karşısında oturmasını söyledi ve söze başladı:

– Allahın huzuruna temiz yüzle çıkmaktan başka emelim yoktur. «Bir gün gelip devlet ve hilâfet işleri idareme tevdi olunacaktır» düşüncesi beni öteden beri az rahatsız etmemiştir. Böyle bir yük altına girince mesuliyetten kurtulmak emeliyle daha Efendiliğim zamanında siyasî işlerde çok işgal ederdim.

Kanun-u Esâsi'ye taraftardım. O kanun, halkın düşüncesi hilâfına olarak, Midhat Paşa'nın eseri olmaktan ziyade benim iltizamım ile husule gelmiştir. İçindeki tehdidkârane tadilât ise Kemal Bey ile Midhat Paşa'nın teklif ve iltimaslarıyla yapılmıştır. (!) Mebusan meclisi vükelânın ısrar ve iltizamları üzerine dağılmıştır. (!) Kanun-u Esâsî'nin salname başına konulmasına ben musır oldum. Söz ayağa düşüp fazla gaile çıkarılacağı korkusu olmasa bugün de tereddütsüz Meclis-i Mebusan'ı toplamağa hazırım. (!)

Ahvalin aldığı şekilde en büyük mesuliyet iptida Midhat Paşa'nın terbiyesiz muamelelerinde,⁽²⁴⁾ sonra da Said Paşa'nın beni işgal eylemesindedir. (!)

Bu sebeple halkın emniyet ve muhabbetine sekte verecek yola girildi. Bu yolun selameti geç anlaşıldı. Artık tehlikeden masun olarak bundan dönmek kabil olamazdı. Bu yüzden Said Paşa'ya kalbî inkisarım tamir kabul edemeyeceğini saklamam. Bir aralık sadareti sıkça sıkça tebdilden maksadım, muktedir bir sadrazama rast gelmek idi, olmadı. Ben de işlerin idaresini deruhte etmek mecburiyetinde kaldım. Fakat daima muktedir adamlar araştırmaktan da hali kalmadım. Hattâ bugün sizin lâ-yihanızı okuyunca aradığım adamlardan birine beni rast getirdiğinden dolayı Allah'a şükrettim.

Artık söz sırası Murad Bey'e gelmişti. O da kendi tercüme-i halinden, büyük mesned ve makamlarda gözü olmadığından, memleket hakkındaki emellerinde hülûs ve sadakatinden bahisle:

– Mülk ve devlet cidden tehlikeye maruzdur. Himmet-i şahanelerine muhtac haller çoktur.

Diyerek lâ-yihasındaki esaslı maddeleri izah etti.

Arada Abdülhamid iltifatlarını eksik etmiyordu.

Bu «can cana» konuşma sırasında Abdülhamid, Murad Bey'den vükelâ hakkında fikrini sordu. O da şu yolda bir cevap verdi:

– Kâmil Paşa, sadaretinin ilk zamanlarında nihayet dereceye vardığı aciz ve meskenet ile ehliyetsiz görünerek umumun nefretine uğramıştı. Lâkin sonuna doğru haysiyetini epeyce iade etti, infisalinden sonra ise kıymeti daha ziyade takdir edildi. Devlete sadıktır. Kendisinin iffeti ve istikameti de müsellemdir. Bugün hakkında oldukça bir hüsnü zan var. Adliye Nâzırı Rıza Paşa hakkında herkes (delidir) der amma gayret ve istikameti hasebiyle o da hüsnü zan kazanmıştır. Maliye Nâzırı Nazif Paşa gayyur bir maiyet memuru olmaktan fazlasına müte-

hammil değil iken mücerred iffet ve dürüstlüğü cihetiyle o da hüsnü zan kazanmıştır.

Nâfia Nâzırı Vidinli Tevfik Paşa âlim, afif, değerli, sadık bir kulunuzdur. Ancak artık ihtiyarlamış, kendisinden istifade olunacak bir hali kalmamıştır.

Bu dört zatı istisna ettiğimiz halde diğerleri aleyhinde söylenmedik söz kalmıyor. Murad Bey'in vükelâ hakkında bu mütalaalarının tesiri bir kaç gün sonra beğendiklerinin heyetten çıkarılması, beğenmediklerinin ibkası şeklinde görülecekti.

Hünkâr ile Murad Bey'in bu mülâkatı iki saaten fazla sürdü. Sonunda Abdülhamid Murad Bey'e: «Bundan sonra sıkıca huzura kabul olunacağımı, devlete aid mühim işlerin böylece müzakeresine yarından itibaren başlanılacağını» tebliğ etti.

Bu kadar hüsnü niyete, fikirlerde bu kadar mütabakata ne denilebilirdi? Murad Bey ayağa kalktı. Hünkâr nezaketini kapıya kadar gelerek kendi eliyle kapıyı hafifçe itmek derecesine kadar ileri götürdü.

Oda kapısında duran Hacı Mahmud Efendi ile sofada bekleyen Hacı Ali Bey ve merdiven başında duran Lûtfi Ağa bu hali gördüler.

Murad Bey Hacı Mahmud Efendi'ye selâm vererek Hacı Ali Bey ile birlikte sessizce başmabeynci odasına gittiler. Murad Bey artık kendisini devlet müsteşarlığında tahayyül etmeğe başlamıştı. Fakat o İkinci Sultan Mahmud'un Hâlet Efendisi gibi davranmayacak, devleti selâmet yolunda ıslahata sevk eyleyecekti.

Artık devlet kurtulacaktı. Başmabeynciye:

– Melek gibi bir Padişaha malik iken onu harice şeytandan beter surette aksettirenlerin Allah müstahaklarını versin! Yazık değil mi dine?

Diye telehhüflerde bulunuyordu. Hacı Ali Bey ise:

– Üç gün sonra seni de görürüz, evlâdım.

Demek ister gibi manâlı ve müstehzi bir nazarla Murad Bey'e bakıyordu.

Murad Bey saraydan dönerken bir nezareti şöyle dursun, sadareti bile kabul etmemeğe kendisince karar vermişti.

Padişah ile münasebetlerinde kazanacağı nüfuzu Hünkârın maiyet halkı gibi şahsî menfaatler yolunda kullanmayacaktı. Padişaha tarihten alınabilecek dersleri anlatırken milletin selâmeti, bizzat Abdülhamid'in şan ve menfaatlerinin nerede olduğu yolunda faydalı ve samimi telkinlerde bulunacaktı! Sarayda yerleşecek amma kendisini gölgede tutarak Padişah üzerinde icra edeceği nüfuzu saray erkânından bile saklamağa çalışacaktı.

O artık İstikbali penbe nurani görünüyordu (!)(25) Fakat yoldaki bu hesaplar saraya hiç uymadı. Ertesi günü Murad Bey Hacı Ali Bey'e müracaat etti. Fakat başmabeynciden:

– «Bugün biraz yorgunum, yarın akşam görüşürüz» buyurdular. Bir de Millet Meclisi yerine diğer bir meclis koymak lâzım olduğu hakkında Efendimize bazı şeyler arzetmişsiniz. Bunun hakkında tafsilen fikrinizi yazıp getirmenizi ferman buyurdular.

Cevabını aldı. İstenileni yazdı, götürdü. Fakat aksi tesadüf o akşam da Hünkârın bir manii çıkmış bulundu. Üçüncü defada Murad Bey gene görüşülemeyeceği haberini aldı. Fazla olarak da kendisine:

«Her gün gelmeğe hacet yoktur. Habere intizar etmeniz icabeder» tebliğinde bulunuldu.

Günler geçiyordu. Murad Bey'de hayal kırıklığı uyanıyordu. Birkaç günde Hünkârdan gördüğü iltifatın saray kamarillasını endişeye düşürdüğü mülâhazasıyla geçti.

Said Paşa sadareten infisal etmişti. Kâmil Paşa'dan da umulan icraattan eser görülmüyordu. Nihayet Kâmil Paşa da sü-

kût ederek (19 Cemaziyevvel 1313) yerine Dahiliye Nâzırı Halil Rıfat Paşa getirilmişti.

Siyasî durum vehamet kazandıkça Murad Bey'in kalbini de yeis kaplıyordu. Vükelâ tebeddülündeki hikmeti anlamak maksadıyla bir defa daha Yıldız'a başvurdu. Başmabeynci Hacı Ali Bey Murad Bey'in geldiğini haber vermek üzere huzura girdi. Bu defa da:

– Söyledim. Mahsus selâm buyuruyorlar.

Cevabıyla avdet etti.

Hacı Bey'le büyük salonda ayakta durup konuştukları sırada Arap İzzet Bey içeriden doğru geldi. Kimseye bakmayarak salondan geçti. Gazi Osman Paşa'nın dairesine bitişik kapıdan çıkıp gitti. Burada Bay İzzet Bey haşin nazarlarıyla Hacı Ali Bey'den sordu. Hacı Ali Bey:

– Kâmil Paşa iradelerin mutabakatsız habersiz tebliğ olunduğundan şikâyet etmiş, işe vakıf birisi vasıtasıyla tebliğ olunmasını istemiş idi. Efendimiz de İzzet Bey'i bu işe memur etti.

Cevabım verdi. Muhakkak idi ki İzzet Bey Hünkâra iyice çatmanın yolunu bulmuştu.

Murad Bey'le İzzet Holo Bey hemen aynı zamanda başmabeynci odasına müdavemete başlamışlardı. Padişah ikisinden de birer lâyiha istemişti.

Eğer padişah mabeyne iki kişi birden almağı münasip görmüş olsaydı belki Murad Bey için de *İzzet Paşa için olduğu gibi* bir memuriyet ihdas ediverirdi. O evvelâ hangisinin daha ziyade işine yarayabileceğini «ayarı sahih bir mizan» ile tayin edememişti.

Sonra talih İzzet Bey'e yaver oldu. Murad Bey'in fikirleri tehlikeli görülmeğe, belki İzzet Bey ve partisi tarafından o yolda gösterilmeğe başlandı. Murad Bey istiskal edildi.

Murad Bey hiç olmazsa Maliye Nezaretine tayinini muhtemel addetmekte idi. Bu ihtimal de suya düştü. Son defa Yıldız'dan uzaklaşırken, Murad Bey'de Hünkârın sözlerine ve vaidlerine itimad iyiden iyiye sarsılmış bulunuyordu.

Şimdi müraî bulduğu bir hükûmdardan iyi bir şey istihsal etmek kabil olamayacağını anlamıştı. Memleket dahilinde Mizanı çıkararak hizmette bulunmağa imkân olamayacağı gibi Pa-dışah yakınında nasihat ve irşadlarıyla devlet siyasetine kendisince doğru ve salim görülen yolu tutturmak da hayalden başka bir şey olmadığına kanaat getirmişti.

Muhakkak görüyordu ki bütün kabahatı Yıldız kamarillasına atfetmek muvafık değildi.

10 - Murad Bey'in Avrupa'ya kaçması ve Osmanlı İhtilâl Fırkası Beyannamesi...

Müessif hakikat meydanda idi. Türk vatanperverleri karşısında ecdadının eserini muhafaza endişesiyle hareket eden bir hükûmdar yoktu! Dünyayı aldatmak siyasetini takip ederek makamını muhafaza etmek arzusuyla hülâsa edilebilen bir ihtiras içinde yuvarlanan bir tacidar ile uğraşmak lâzımgeliyordu.

Bu hükûmdar zayıf ve dermansız elleriyle devleti çaresi bulunmaz bir harabiye sevk ediyordu. Kurtarmak için ne yapmalı idi? Murad Bey bu noktada tek başına çalışmaktan ise Cemiyeti hatırlamış olacak ki bu hususta Cemiyete mensup beş kişi ile müzakerede bulundu.⁽²⁶⁾

Murad Bey'in Fransızca «Yıldız Sarayı ve Bâb-ı Âli» risalesinde verdiği izahata göre:

Murad Bey Boğaziçi'deki evinde bu beş kişi ile birlikte devlet ve millet için selâmet yolunu araştırdılar. Buna vâsıl olmak için en büyük engelin hükûmdarın şahsı olduğunda ittifak ettiler.

Abdülhamid'i bu felâketli siyasetten menetmek lâzımdı. Bunun için nasıl bir tabiye (tertip etme) kullanılmalıydı? Orduyu işe karıştırmağa kalkışmak tehlikeli idi.

Memleketin muhtelif unsurlarının gösterdikleri temayül-ler serbest bir cereyan alırsa bu da zaten pek karışık olan durumu büsbütün teşviş eyleyecekti.

Murad Bey fedailer bulunsa bile Abdülhamid'e suikast teşebbüsüne muarızdı. Abdülâziz'in hal'inde ortaya çıkacak tesir-ler ve netice meydanda idi.

Acaba şimdiki vaziyetin hakikî çareleri gösterilmek suretiyle efkârı umumiye üzerine tesir yapılarak Avrupa'nın yardımı temin edilemez miydi? Bu son şekil müzakerede hazır bulunanlardan ekseriyetin reyine en muvafık göründü ve bu vazife Murad Bey'e tevdi edildi.

Bu vazifenin memleket dahilinde kalmak suretiyle ifasına imkân yoktu. Murad Bey harice çıkmağa karar verdi.

Bu fikrini yalnız emniyet ettiği bir kaç kişiye açarak yolculuk tedariklerine başladı. İstanbul'dan Sivastopol'a gitmek üzere Rus şirketinin «Kostantin» vapuru süvarisiyle anlaştı.

Din ve devlete müteallik bir maslahat için bir müddet İstanbul'dan uzaklaşmak lâzımgeldiği beyanıyla Düyûn-u Umumiye komiserliğinden istifa ettiğine dair yazdığı 7 Teşrinisani 1311 - 19 ikinci teşrin 1895 tarihli istifanameyi Maliye Nâzırına vermek üzere bir zarf içinde Düyûn-u Umûmiye komiserlik kalemi başkâtibi Zeki Bey'e gönderdi. Kendisi de Sirkeci'den Topthane'ye geçecekmiş gibi bindiği bir kayak ile Rus vapuruna geçti.

Kırım'a gitti. Oradan da Viyana'ya, sonra Paris'e kadar uzandı. Murad Bey'in Avrupa'ya firarı Jön-Türkler'de cüreti arttırmıştı. Hariçte de neşriyat çoğalıyor, ecnebî postalarıyla dahile sevkolunuyordu.

Dahilde de bir hareket uyandırılmağa çalışıldığı «Osmanlı İhtilâl Fırkası» namına dağıtılan bir beyannameden anlaşılıyor.

Böyle bir fırka hakikaten teşekkül etmiş miydi?

Bunu zannetmiyorum. Çünkü bu fırka (?) bu beyanname-siyle ihtilâl teşebbüsünü kendi âzasından değil, başkalarından bekliyor, başkalarını bu harekete sevk ve teşci etmek istiyor. Bence bu beyannameyi Avrupa'daki Jön-Türler'le münasebette bulunan İstanbul ahrarından bir kaç kişi Abdülhamid'i tedhiş için tertip ve tevzi eylemiş olacaktıdır.⁽²⁷⁾

Kırmızı mürekkeple taş basması yarım formalık küçük bir risale şeklinde bulunan ve tarihi olmayan bu beyannamenin altında şöyle bir mühür vardır: (*)

O günlerde ihtilâl edebiyatında nümune olarak bu uzun beyannamenin bazı fikralarını biraz sadeleştirerek nakledeceğiz:

«Osmanlılar!

Yirmi seneden beri talihsiz başınızda zülûm ve gadir değirmenlerini döndüren, ellerimizdeki parayı yedikten ve damarlarımızdaki kanı emdikten başka şimdi de kanlı elini tâ kalbimize sokmağa hazırlanan zalim ve gaddar Abdülhamid'in hükûmeti devrindeki melânet ve mefsedetin derecesini tayin etmekten âciziz.

Nerede bir hanüman sönse, nerede ahali zulûmlere dâçar edilse, nerede iki vatandaş birbirinin kanına girmeğe çalışsa hepsinin de Abdülhamid'in kanlı parmaklarıyla yapıldığını artık öğrenmeyen kalmadı.

Tebaasına zülûm ve gadir eden hükümdarlar görülmüş ise de başına geçesi tacını kellelerle, kanlarla muhafaza etmek ve şu denî dünyada muvakkat bir zevk sürmek için vatanını ve tebaasını bile bile, Moskof'a vermekte olan Abdülhamid gibi din

(*) Bu mühür kitabın sayfaları arasındadır.

ve millete ihanet eden bir hükümdar hiç işitilmemiştir, bu derece denaet hiç bir ferde görülmemiştir.

İstihsaline muvaffak olduğu Kânun-u Esâsî uğruna şehid olan Midhat Paşa Taif'te iplerle boğduruldu, binlerce talebe-i ulûm ile nice nice hürriyetperver Yıldız işkencehanelerinde aylarca zincirlere vurulduktan sonra nihayet Marmara Denizinde öldürüldü, hadsiz, hesapsız münevverler asılsız bahanelerle İstanbul'dan uzak yerlere sürdürüldü, Yıldız denilen menhûs saray mazlûm tebaasına taslit edilen katiller, hırsızlar, namussuzlarla dolduruldu, milletin işini adalet ve hakkaniyete göre şer'an tesviye etmek vazifesiyle mükellef yüksek makamlara cehlâd Abdülhamid'in müstebidane fikirlerine ve kanlı emirlerine âlet olan alçaklar getirildi, valilerden tâ zaptiye neferine varıncaya kadar vilâyet memurlarının çoğu Yıldız mahmileri en alçak katillerden, en edepsiz mürtekiplerden seçilerek itaatte, zulme tahammülde emsalsiz, kuzu gibi Osmanlıların sülûk gibi kanlarını emmeğe gönderildi.

Bir vakit yanar dağ gibi vardığı yerleri titreten şanlı canlı askerimiz şimdi Girit, Makedonya, Havran eşkiyası gibi derme çatmalara gerçekten dayanamayacak kadar acıklı hallere getirildi, cihana velvele salmış dehşetli ve kuvvetli donanmamız şimdi Tersanede çürütüldü, namı bile ortadan kaldırıldı. İşte bütün bunları yapan nâhak yere halife diye takdis ettiğimiz alçak Abdülhamid'dir.

Hasılı şu hainin yirmi senede kasden vatana vurduğı inkıraz ve tahrip darbesi kalemlerle tarif olunamaz.

Abdülhamid sevgili ve mukaddes vatanımızı hürriyet ve istiklâlimizin ebedî düşmanı Moskof'a sevine sevine veriyor, Osmanlılara hürriyet beratlarını vermeği aklına bile getirmiyor. «Ecdadının nameşru halefi» sıfatına masadak olmak için şenatâlüd vücuduyla telvisten utanmadığı mukaddes hilâfeti esasından yıkarak, can düşmanımıza bırakmayı mürecaah görüyor.

İblis şer'an memnu olan rezil hafiyelik mesleğini Osmanlılar arasında ihdas, rütbe ve para ile ahlâkımızı berbad ederek babayı oğluna, kardeşi kardeşine emniyet etmeyecek bir raddeye getirdi. Hain bununla da kanaat etmedi.

Asırlardan beri kardeş gibi yaşamış olduğumuz Ermeni vatandaşlarımızla aramıza kandan nifak ve adavet tohumları saçtırdı, şanlı tarihimize kanlı bir sahife açmak için şeytanların da aklına gelmeyen mefsedetler, tedbirler uydurdu.

Şimdi de kudurmuş köpekler, kana susamış cellâdlar gibi gadir ve cevir silâhını var kuvvetiyle Müslümanlara çevirdi.

Gün geçmiyor ki binlerce hamiyet ve namus erbabı melûn Yıldız sarayının dehşetli zindanlarında tüfekçi denilen korkunç suratlı cellâdlar vasıtasıyla işkenceye dûçar olmasın.

Gün geçmiyor ki binlerce ahrarı millet vapurlarla uzak menfalara, korkunç kalelere gönderilmesin.

Evlâd ve ayalinin ağuşlarından ansızın koparılan bu hamiyet erbabı için gittikleri yerlerde, geçtikleri denizlerde hazırlanan medfenlerin tahatturu bile kalplerinde zerre kadar vatan, millet, din muhabbeti taşıyanların tüyelerini ürpertmemek kabil değildir. Anlaşıyor ki büyük bir tehlikeye maruz bulunuyoruz.

İşte, «ya hak, ya ölüm» hürriyet nidasıyla cihad ve fedakârlık meydanına atılan «Osmanlı İhtilâl Fırkası» bu tehlikeyi gidermek üzere ya milletin meşru hakkı olan Kanun-u Esâsî'yi alıp hiç bir fark olmadan bütün Osmanlıları hürriyet ve saadete nail edecek yahut bu uğurda bire kadar mahvolacaktır.

Bu yolda da akacak kanların vebalı Abdülhamid'in boyununa! O nasıl bunca mazlûmlara kıymış ve ailelerini feryadlar, matemler içinde bırakmış ise biz de murdar şahsına ve avenesine öyle kıyacağız.

Osmanlılar!

Bu vatanperverane mücahede pek dehşetli olacaktır. Bu miskinane sükût ve sükûnu bırakınız. Paslanmış silâhlarınızla sokaklara fırlayınız. Hain memurları, hafiyeleri gebertiniz. Yalnız kalmaktan korkmayınız.

Hayat fedasını göze almış olan «Osmanlı İhtilâl Fırkası» her yerde muavenetinize hazırdır, bu ana kadar kullanmadığı kumbaralarla Yıldız'ı ve her taraftaki Yıldız mensuplarını havaya atacaktır.»

Bu şehametli sözlerden sonra beyanname askerlere, ümera-ya, talebe-i ulûma, «Allah'tan korkmayan» vükelâya ve ulemaya da hitap ederek parlak ve dehşetli kelimelerle bunları da kıyama teşvik ediyor. Moskoflar'a güvenen Abdülhamid'in Müslümanların son halifesi olmağa karar verdiğini bildiriyor.

Kıyam edeceklerin karşısına kimse çıkmayacağını, birinci ve ikinci fırka askerlerinin dindaşlarına silâh çekmeyeceğini, bilâkis Abdülhamid ve yardakçılarını gebertmek için yardım edeceklerini, kan dökülecekse zalimlerin kanı döküleceğini temin ediyor!

Bu yolda teşvik ve tahrikler o günlerde bunları okuyan ateşli gençlerin kalplerinde boş yere ümidler uyandırıyor. Bu «İhtilâl Fırkası'nın» İstanbul'da bu beyannameden başka hayat eseri görülmedi. Neşir ve tevzi edilen beyannameler, Avrupa'daki Jön-Türkler tarafından gönderilen kitaplar yakalandıkça istibdad hükûmeti çileden çıkıyor, tazyikleri arttırdıkça arttırıyor.

Bu evrakın tevziinde en ileri gidenler askerî tıbbiyelilerdi.

Ankara Ziraat Bankası'nda Bay Ahmed Bedevi Jön-Türk-lük hayatına dair notlarını, hatıralarını bana göndermek lütfunda bulundu. Pek ziyade istifade ettiğim bu notlar istibdada karşı hayat bahasına mücadeleye girişen ve isimleri ekseriyetle meçhul kalmış bulunan bir çok fedakâr gençler hakkında malûmatı da ihtiva etmektedir. Bay Ahmed Bedevi mektubunda ku-

rulan inkılâp binasının Abdülhamid devrinde ilk yapıcılarının, yüksek mekteplerde ve bu mektepler haricinde ilk harcını vuranların hatırlanması ahlâf için kadirşinaslık olacağını yazıyor. Ben de tamamen bu fikirde olduğum için ilk hürriyet duygularını millet efradına telkine çalışmış, bu uğurda bazen istikbalini, bazen hayatını feda etmiş, nefyolunarak hatıra gelmez azaplar, işkenceler çekmiş, menfalarda sönüp gitmiş bu gençler hakkında toplayabildiğim malûmatı bu bahse almıştım. Bay Ahmed Bedevi'nin notlarında isimleri geçenleri de sırası geldikçe bu sütunlarda yadetmeği kendime vazife bildim.

Böyle vicdanî bir vecibeyi ifa edebilmekliğime müsaide bir zemin hazırladığı için Bay Ahmed Bedevi'ye burada şükranımı, minnettarlığımı arz ederim.

11 - Tıbbiye Mektebinde hürriyet mücadelesi... Tevkifler ve sürgünler...

1896 senesi iptidalarında Dr. Abdullah Cevdet ile Tıbbiyeli Rodoslu Süleyman, Fatihli İbrahim Nazmi Avrupa'daki Jön-Türkler'le münasebette bulunmak töhmetiyle yakalandılar.

Abdullah Cevdet Trablusgarb'a, Rodoslu Süleyman Şam'a,⁽²⁸⁾ Fatihli Nazmi de Manastır'a nefyolundular. Fakat sonra Fatihli Nazmi «hainane hal ve hareketlerle meşgul olduğu ele geçen evrak ile sabit olmasına binaen» Fizan'a tebid edildi.

Gene bu seneye müsadif ramazan içinde kadir gecesi Aya-sofya camiine «Mahkeme-i Kübra» risalesini bırakmak suçuyla yaklanan Tıbbiyenin onuncu sınıfından Gedikpaşalı Rifat, Beylerbeyili Saffet Efendiler de Ergani'ye nefyedildiler. Vefalı Arif ile eski Alipaşalı Ahmed Rauf gene bu gibi töhmetlerle hapse atıldılar, fakat ikisi de kaçarak Ahmed Rauf Mısır'a, Arif de Roman-ya'ya kapağı attılar. Paşabahçeli Emin de Erzurum'a teb'id olundu. Gene bu sıralarda Askerî Tıbbiyede mühim bir hâdise oldu:

O vakite kadar Tıbbiyede meydan dayağı yoktu. Zeki Paşa'nın emriyle altıncı sınıftan Fenerli Mahmud ve Keçecilerli Hamdiye meydan dayağı atılması kararlaştırdı.

Mektep talebesi yoklamada iken bu iki efendi havuz başına getirilecekti. Harbiye'de (kalafat) diye yadedilen müdürün dayak atmakta kullanmakta olduğu neferler Tıbbiyeye getirilmişti.

Mahkûmların hapisneden meydana gelmek istemedikleri anlaşılınca sürüklenerek getirilmeleri emredilmiş. Böyle getirildiler. Tam dayağa çekilecekleri sırada:

– Arkadaşlar! Sizde hiç kan yok mu? Bu zilleti görmeğe tahammül edecek misiniz?

Diye bağırıldılar. Talebe daireyi daraltarak neferlerin ve dahiliye zabitlerinin ellerinden arkadaşlarını kurtardılar.

Bu arbede arasına girmek isteyen dahiliye zabitlerinden talebece (Çıkrık) diye yadedilen birisi de tutulup havuza atıldı. Topkapı Saray muhafızı kumandasında bir tabur asker ile mektep sarıldı. Talebe sınıflarına gönderildi.

Ertesi sabah Zeki Paşa mektebe geldi. Talebeye irad ettiği nutukta padişahın kendilerine muhtac olmadığını, Avrupa'dan istediği kadar doktor getirebileceğini, hepsini mektepten kovabileceğini, tutması merhametinden ileri gelmekte olduğunu bildirdi. Bu nutuk talebe arasında hayli alaylarla karşılandı.

Bu isyanda elebaşı diye beşinci ve altıncı sınıflar göze çarpmıştı. Bu sınıflardan Dabağyunuslu Nuri, Nişancı Kenan, Sarıgüzelli Veli, Cibalili İbrahim, Keçecilerli Hamdi, İzmirli Mehmed, Samatyalı Cevad, Fenerli Mahmud, Fındıklılı Ata, Kassam çeşmeli Midhat, Beşiktaşlı Rıfki Fizan'a nefyedilmişlerdir. Bunlar sonra Trablusgarb'a getirildiler. Bu meselede talebeden bir çokları da kırk beşer gün hapse mahûm oldular.

Hünkâr halk arasında bir kaynaşmanın mevcudiyetini hissediyordu. Hafiyeleri şiddetle faaliyete geçirdi.

Terakki ve İttihat Cemiyeti İstanbul'da şubeler tesis etmişti. Serasker kapısı şubesine Serasker yaverlerinden kaymakam Şefik Bey riyaset ediyordu. Samatya şubesinin reisi Şeyh Naili Efendi idi. *Nümune-i Terakki Mektebi* de diğer bir şubeye merkez ittihaz olmuştu.

Şeyh Naili Efendi epey faaliyet gösteriyordu. Bir ara Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Selâhaddin Dede oğlu Celâl Efendi'yi de cemiyete almak istemişti.

«Yenikapı Mevlevihanesi» eserinde Mehmed Ziya Bey'in verdiği malûmata göre:

Bir gün Naili Efendi kardeşi Şûra-yı Devlet bidayet mahkemesi reisi Hakkı Bey ile birlikte Yenikapı dergâhına gelmiş ve Merkez kumandanı müşir Kâzım, müşir Fuad Paşalar ile sair bir

çok hamiyetli zatların Paris'te müteşekkil cemiyete girdiklerinden bahsederek Celâleddin Efendi ile müzakerede bulunmuştu. Bu müzakereler bundan sonra da devam etmişti. Şûra-yı Devlet bidayet reisi Hacı Hakkı Bey cemiyetin Avrupa'da çıkardığı gazeteleri Şeyh Celâl Efendi'nin damadı mülkiye tekaüd sandığı nazır muavini Muhiddin Bey'e verir, o da kunduralarının içine koyarak dergâha getirir, orada okurlardı. Hacı Hakkı Bey Şeyh Celâl Efendi'ye veliahdi iclâs teklifinde de bulunmuştu.

Düşünülen tertip iktizasınca:

Reşad Efendi dairesinden alınacak, Şehzadebaşı'nda bir konağa getirilecek, oradan tehliller, tekbirler ile Serasker kapısına götürülecek, burada kendisine biat olunacak idi. Merkez kumandanı cemiyete dahil bulunmak dolayısıyla bunda müşkülâta uğranılmayacaktı.

Şeyh Celâl Efendi Serasker kapısındaki askerinin elde edilmiş olup olmadığını, veliahdın Beşiktaş'tan İstanbul'a getirilirken karakollardan ne suretle geçirileceğini sormuş, bu yolda tertibat alınmadığı tahakkuk edilince bu tehlikeli tasavvur tabiatıyla suya düşmüştü.

O günlerde iyi bir feyiz ocağı gibi parlayan Nümune-i Terakki Mektebi müdürü Nadir Bey İstanbul merkez şubesinin kâ-tibi idi ve cemiyete âza yazmak için ziyadesiyle faaliyet gösteriyordu. Nadir Bey eski talebesinden Mazhar Bey'i de cemiyete idhal etmek istedi. Fakat askerî mektepler müfettişi Zülüflü İsmail Paşa'nın eniştesi olan bu Mazhar Bey buna yanaşmıyordu.

Bir gün Nadir Bey Mazhar Bey'e⁽²⁹⁾ İsmail Paşa ile birlikte Tokatlıyanda rasgeldi, bir tarafa çekilip teklifini tekrar etti, gene redde uğrayınca canı sıkıldı. Yüksek sesle:

– Bu inadınıza öyle kızıyorum ki, Sorra iş işten geçer... Bizimle olmayanlar için de iyi olmaz!

Dedi. Bu son sözleri İsmail Paşa da işitti. İşini anlamak için müdahale ederek eniştesini razı eylemeğe taraftar göründü. Nadir Bey ona da açıldı. Cemiyetin vükelâ meclisi inikad ettiği sırada Bâb-ı Âli'yi işgale, Abdülhamid'i hal' ile Sultan Murad'ı, olamazsa veliahd Reşid Efendi'yi iclâsa karar vermiş bulunduğunu ve bu kararın icrasına yakında teşebbüs edileceğini anlattı, bir kaç isim dahi verdi. Tokatlıyan'dan dışarı çıkılır çıkılmaz Nadir Bey tevkif edildi.

İsmail Paşa mabeyne giderek hemen padişah huzuruna kabul olunmasını istedi. Aldığı haberi arzedince Nadir Bey'in isimlerini söylediği zevatı tevkif için etrafa polisler çıkarıldı. Bunlar aileleri efradıyla birlikte tevkif edildiler. (1896)

Her tarafta, bilhassa Nadir Bey'in evinde yapılan taharriyat cemiyete dahil bir çok kişiyi meydana çıkardı. İstanbul'da Tıbbiye mektebi haricinde cemiyete riyaset eden Serasker kapısı levazım muhasebat mümeyyizi Üsküdarlı Hacı Ahmed Efendi Fizan'a nefyedildi.⁽³⁰⁾

Serasker yaverlerinden kaymakam Şefik, Harbiye mektebi Fransızca muallimlerinden binbaşı Çürüksulu Ahmed, Serasker kapısı inşaat mümeyyizlerinden Hıfzı Beyler gibi cemiyetin İstanbul şubesinin mühim erkânı da oraya buraya nefyedilenler arasında idiler.

(Şefik ve Ahmed Beyler sonra menfalarından Avrupa'ya kaçmışlardır. Hıfzı Bey'in ise on iki sene çekmediği kalmamıştır.)

Samatya şubesi reisi Şeyh Naili Efendi bütün ailesiyle birlikte Homs'a, kardeşi İsmail Hakkı Efendi Bingazi'ye, Şeyh Kürt Said Abdülkadir Efendi Mekke'ye, Mekkeli Doktor Sabri Bey Musul'a gönderildiler. (27 Teşrinievvel 1896)

(Mekkeli Sabri Bey sonra Avrupa'ya kaçmıştır.)

Nümune-i Terakki müdürü Hüseyin, Ali Seydi, Profesör Besim Ömer Paşa'nın babası Ömer Şevki Beyler gibi Anadolu'nun muhtelif semtlerine gönderilenler de çok oldu.

Birinci fırka kumandanı Kâzım Paşa aleyhinde bir delil bulunamamakla beraber adı dillerde dolaştığı için gözden düşerek İşkodra'ya vali nasbedildi.

Divan-ı muhasebat reisi İsmail Zühtü Bey de Zor sancağı mutasarrıflığına tayin olundu. (7 Recep 1314)

Bu tayinin sebebini vakanüvis Abdürrahman Şeref Bey Tarih Encümeni Mecmuasında şöyle kaydediyor:

«İsmail Zühtü Bey ehli tarik idi, Kocamustafapaşa'daki Bedevî dergâhı postnişini Şeyh Nail Efendi ile de eskiden beri âşinalığı vardı. Şeyh Nail o hengâmda Osmanlı meşrutiyetperverleri tarafından Avrupa'da basılan gazetelerin İstanbul'da mürevvici, hattâ müvezzi idi, mahrem ehibbasına bu gazetelerden yüzden fazlasını tevzi edermiş. Numune-i Terakki müdürü Sakızlı Mehmed Nadir Efendi bu zevatı jurnal etti. Cümlesinin birer suretle İstanbul'dan tebidine irade çıktı. Bu meyanda Zühtü Bey'in hissesine Zor mutasarrıflığı düşmüş oldu.»

Bu izaha göre Nadir Efendi'nin yukarıda anlatılan tarz-ı hareketi danışıklı doğuş kabilinden olmak lâzım geliyor.

«Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye» kitabında nakledilenler de Abdürrahman Şeref Bey'in ifadesini teyid etmektedir: «1313 yazında Abdülhamid'i hal' ve Reşad Efendi'yi iclâs için mükemmel tertibat yapılmış ise de cemiyete mensup nadir kuvve-i karibeye gelmiş inkılâbı Zülüflü İsmail Paşa'ya ihbar ve ifşa etmekle...»

Zühtü Bey Zor'da hayli icraata da muvaffak olmuş ise de her muamelesini kanuna tevfik edemediğinden şikâyetçileri peyda olmuştu. Bu şikâyetler hükümetçe iptida nazarı dikkate alınmadı. Çünkü Zühtü Bey kahren Zor'a gönderilmiş mimli takımından idi, fakat sonra muhassas maaşıyla Halep'de ikamete memur edildi, meşrutiyetin ikinci ilânına kadar sekiz sene orada kaldı.

«Neşriyatıyla umumî asayişî ihlâl ediyor» diye Ahmed Rıza Bey 1 Nisan 1896'da müebbed kalebendliğe mahkûm edildi, medenî haklardan iskât olunarak mallarının müsadereğine de karar verildi, bir müddet sonra buna da kanaat edilmeyerek idamına hükmedildi.

Hafiyelerin ellerinden kurtulanlar Mısır'a, Avrupa'ya kaçmışlardı. İstanbul müddeiumumîliği bütün bu firarileri on gün içinde mahkemede hazır bulunmağa davet ediyordu, bu on gün geçince bunlara mahkûmiyetler yağıyordu.

Paris büyükelçisi Münir Bey «Paris'teki talebenin zengin olmadıklarını, ihtilâlcilerin ellerine düştüklerini» azreylemişti. 22 Nisan 1896 tarihinde bu talebenin İstanbul'a iadelerine irade çıktı.⁽³¹⁾

Bu felâketlere bâdi olan Nadir Bey'e Abdülhamid tarafından nişanlar, mükâfatlar verildi, uhdesine yüksek Aşiret Mektebi Müdüriyesi tevcih olundu. Fakat Nadir Bey bir müddet sonra gözden düştü, Halep maarif müdürlüğüyle İstanbul'dan çıkarıldı.

1896 senesinde Diyarbakirli Müştak Vasfî Taşkışla zindanına gönderilmiş, uzun müddet orada pek çok işkence altında mahpus kalmış, kömürle intihara teşebbüs etmiş iken kurtarılmış, divan-ı harp kararıyla müebbed kalebendlikle Rodos Kalesine gönderilmişti. Orada da hürriyetperverane telkinlerde bulunduğu anlaşılmasıyla Cezair-i Bahrisefid valisi Abidin Paşa'nın huzuruna çıkarılmış, vali paşa ile çatışma neticesi olarak cezası müebbed küreğe tahvil olunup Bodrum kalesine sevkolunmuştu.

(Bu fedakâr tibbiyeli meşrutiyetin ilânından pek az zaman evvel Bodrum zindanında intihar etmiştir.)

Gene bu 1896 senesinde Askerî Tıbbiye Mektebinde (mebus) namıyla ahrarane fikirler neşreden bir gazete çıkarılmağa başlanmış ve on nüsha neşrine muvaffak olmuştu.

(Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye) Tıbbiyeden Kocamustafapaşalı Tatar İzzet, Tunalı Hilmi, Ethem Ruhi, Rauf, Keçi Arif, Uzun Emin, İbrahim Nazmi, hele Rodoslu Süleyman Efendiler'in bu sıralarda gösterdikleri himmet ve faaliyeti övgü ile zikretmektedir.

Bütün tazyiklere rağmen Yenişehirli Refet ve Arif, Sultan-selimli Refet ile İbrahim, Hacıkadınlı Hüseyin Hüsni, Adapa-zarlı Fehmi 1897'de evlerinde matbaa kurarak gizli beyanname ve risaleler basıyor, tevzi ediyorlardı.

Bunlar da yakalanıp Taşkışla zindanına gönderilmiş, orada bir sene kadar kalmışlardı. Hacıkadınlı Hüseyin Hüsni hamamda ustura ile intihara teşebbüs eylemekle affolundu, diğerleri uzak vilâyetlere teb'id edildiler.

Bir Mektup: 8 Haziran tarihli ve 895 numaralı tefrikada Harbiye mektebi muallimlerinden Binbaşı Çürüksulu Ahmed Bey -geçen sene vefat eden Ahmed Paşa- ile diğer bazı arkadaşlarının nefiyyelerinden ve daha evvelki tefrikalarda da bu zevatın mektepte hürriyet lehinde yaptıkları telkinler ile talebeden bazısının akıbetlerinden bahseylemiştik.

İstanbul'da Bahçekapı'sında Taş Han'da maden kömürü işleri T.A.Ş. memurlarından bay A. Amca'dan aldığım bir mektupta buna müteferri olarak şu izahat veriliyor:

«Harbiye'de Çürüksulu Ahmed Bey ile diğer muallim arkadaşlarının telkinleriyle talebe arasında hürriyet taraftarları çoğaldığı sıralarda Abdülhamid'e verilen bir jurnal ve sadır olan irade üzerine Askerî Mektepler Nazırı Tophane Müşiri Zeki Paşa 4 Haziran 1311 - 16 Haziran 1895 gecesine mektebi bastı. Aynı sınıftan Pazarcıklı Adli, Debrelî Fehmi, Tiranlı Abdullah (mektubun sahibi) Zağralı Adaş Tevfik, Bosnalı Kâmil, Dağistanlı Yusuf -Yusuf Akçora- Soğukçeşmeli Ferid -Varşova elçisi- ile daha bir çok efendileri yataklarından kaldırdı, süngülü neferlerin muhafazası altında hepsini odalara hapsetti, bunlardan bir kısmı sonra Top-

hane'de sanayi alayı kışlasına naklolundu. Hepsi aylarca mahpus kaldılar ve şiddetli isticaplara tâbi tutuldular.

Bunlardan evvelâ neferlikle alaya ihrac olnan Adaş Tevfik Yemen'e, Pazarcıklı Adli, Debreli Fehmi Şam'a nefyolundular. (28 Teşrinievvel 1895) diğerleri mimplenerek mektebe iade olunmuşlar ise de sonra bunlar da tard ve nefyedilmişlerdir.

Sarayca pek ziyade göze batan bu sınıf talebesi tahsil devresini bitirmeden 1896 Ağustosunda zabıtlıkla mektepten çıkarılmış olduğu için mektepçe bu sınıfa (sınıf müstacel) namı verilmişti. Bu sınıftan hiç kimse İstanbul'da tutulmamıştır.»

12 - Taşkıyla Divan-ı Harbi ve şeref kurbanları...

Sürüldüğü Akkâ Kâlesi'nden Avrupa'ya kaçmağa muvafak olan sabık serasker yaveri Şefik Bey yeğeni olan Harbiye talebesinden Mahir Said Bey'le muhabereye girişerek Harbiye mektebinde hürriyet fikirlerinin neşri için teşkilât vücade getirilmesini tavsiye ettiği gibi Avrupa'da bulunan eski Fransızca muallimi Çürüksulu Ahmed Bey de muhtelif vasıtalarla talebesine bu yolda bir teşkilât yapmaları için telkinlerde bulunurdu.

Damat Mahmud Paşa çocuklarının hocası meşhur Hayret Efendi de Harbiye talebesinden Fazlı Efendi vasıtasıyla Harbiye gençleri arasında bu yolda propagandalarda himmet göstermekte idi. Talim muallim muavini Rosinyol Hüsnü ve Fransızca muallimi Muhiddin Beyler de talebenin fikirlerini açmak yolunda az gayret sarfetmiyorlardı.

Muhtelif kaynaklardan gelen bu telkinler nihayet semeresini vermişti. Mahir Said ve Fazlı Efendiler'in teşvikleriyle Harbiye Mektebinde biri «Hüseyin Avni Paşa kolu» ve diğeri «Süleyman Paşa kolu» olmak üzere iki teşekkül vücade gelmişti.

Hüseyin Avni Paşa kolu Harbiye talebesinin Kanun-u Esâsî lehine cephe almalarını temine çalışıyordu. Fazlı Efendi delâletiyle kurulan Süleyman Paşa kolu ise askerî mektepler nazırı Zeki Paşa'nın öldürülmesini kararlaştırmıştı. Bu kararın tatbiki Resmolu Cevad Efendi ile bir kaç arkadaşına tevdi edilmişti.

Halbuki Avrupa ile muhabere işini deruhte eden talebeden birisi sarayca elde edilmişti. Bu suretle Avrupa ile muhabere evrakı evvelâ bu işe memur hafiyeler tarafından okunuyor, sonra mahallerine gönderiliyordu.

Bu sebeple kararın daha tatbikine tevessül edilmeden evvel Mahir Said ve Resmolu Cevad Efendiler tevkif edildiler. Cevad Efendi mevkuf bulunduğu odanın demirleri arasında sıyrılarak kaçmağa ve Avrupa'ya savuşmağa muvaffak oldu.

Fakat tevkif bu iki efendiye münhasır kalmadı.

İdarece elde edilen deliller ile Fazlı, Hasan Safî, Aziz Samih, Aksaraylı Mehmed Ali, Küçükayasofyalı Sabri ve İsmail Efendiler ve diğer bir kaç talebe Yıldız'a götürüldü. Yıldız'da başında Boşnak Kâmil Bey olmak üzere Müşir Şevket nakliye livası Ahmed Paşalar'la adliye müfettişi Feyzi Bey'den mürekkep bir heyet teşkil olundu. Kolağası Şakir Bey bu heyetin zabıt kâtipliğini ifa ediyordu.

İstintaklar uzun sürdü. Neticede mevkulardan bir kısmı serbest bırakıldı. Mevkuf kalanlar Bahriye Mektebinden mevkuf diğer bir kaç efendi ile birlikte gece yarısından sonra bir bölük süngülü asker muhafazasında Taşkışla'ya gönderildiler. Harbiyelilerin Taşkışla'da mevkufiyetleri 102 gün sürdü.⁽³²⁾ Bunların akıbetleri Murad Bey'in Avrupa'dan avdeti için serhafiye Ahmed Celâleddin paşa ile aralarında aktedilen mukavele hükmüne tâbi olacaktı. Fakat askerî mektepler nazırının bu kararı nasıl tatbik eylediğini aşağıda göreceğiz.

Tıbbiye talebesinin Harbiyelilerle birleşerek bir nümayiş yapacakları hakkında verilen bir jurnal üzerine Taşkışla'da bir

divan-ı harp teşkil olmuştu. (1897) Bu divan-ı harp Ferik Reşid Paşa ile bahriye livası Tayyar Paşa, Behçet Bey ile miralay Ahmed, kaymakam Faik Beyler'den mürekkepti. İki mektepte pek şiddetli araştırmalar, soruşturmalar yapılıyordu.

Beşiktaş karakolunda muhafız müşir Hasan Paşa'nın tatbik ettiği tahkikat usulü dayak idi. Taşkıyla divan-ı harbinde ise dayaktan başka muhtelif işkence usulleri de cari olduğu kuvvetle rivayet edilir.

Bu usullerden şayi olan en meşhurları şunlardır:

1 – Vücudun en hassas uzuvlarını tedricen ve ölümü intac etmeyecek surette sıkamak,

2 – Koltuklara ve bacaklar arasına kızgın yumurtalar koymak, (İngiliz sefaretine sarayın esrarını bildiriyor diye haremağalarından Muzaffer Ağa'nın bu işkenceye maruz olduktan sonra Mekke'ye nefyedildiği duyulmuştu.)

3 – Uyutmamak; (bu usul en ziyade Harbiye talebesine tatbik edilirdi.) Tevkifler birbirini takip ediyordu.

Divan-ı harp 2 Haziran 1897'de mevkulardan on üçünü idama, yirmi ikisini müebbed küreğe, diğerlerini yirmi seneden altı aya kadar muhtelif hapis cezalarına mahkûm etti.

Abdülhamid idam mahkûmlarının cezalarını bir derece affetti. Doktorlardan, zabıtlardan, mektep talebesinden, sivillerden 78 kişi Şeref vapuruyla Trablusgarp'a nefyedildiler. (8 Eylül 1897)

Jön-Türkler arasında «Şeref Kurbanları» diye yadedilen bu menfilerden otuzu «Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye» ye göre otuz ikisi Tıbbiyeli idi. Doktorlardan yüzbaşı Süleyman Emin, yüzbaşı Mehmed Reşid,⁽³³⁾ Yüzbaşı Halil Kadri, bahriye doktorlarından Hâmid Hüsnü Efendiler bunlar arasında idi.

1892'den beri bir kaç defa şüpheli sayılarak tazyiklere maruz kalmış ve Tıbbiye zindanını boylamış olan Doktor Arapkirli

Abdullah Cevdet Bey de Gülhane'de tevkif edilmiş, kırk beş gün tazyik ve zaptiye kapısında mahrumiyetlerle tazib edildikten sonra o da şeref kurbanları arasına katılmıştı. Bu şeref kurbanları arasında bulunan yirmi beş Tibbiyeli de şu zevat idi:⁽³⁴⁾

Çanakkaleli Tahsin -*Fizan'da ölmüştür*- Tophaneli Muhtar Fuad, Şamlı Salih Said, Selânikli Avram, Faik Abdullâtif, Tosyalı Ahmed Vasfi ile Samatyalı Hüsameddin «Trablusgarp'ta veremden ölmüşlerdir» Sarıgüzelli Neşet Hasip, Harputlu Vehbi Reşid, Sivashlı Hüseyin Veli, Davutpaşalı Mustafa, Kütahyalı Osman Süleyman, Sakızlı İzzet Ahmed, Nâzım Ahmed, Fatihli İbrahim Ethem, «Balkan gazetesi başmuharriri Ethem Ruhi» Selânikli Aşir «Paris'te hukuk tahsil etmiştir.» Eczacı Münib Ziya, Selânikli Aziz, İzmirli İbrahim Ethem, Kâzım Hüseyin, Galip Hasip, kimyager Nazmi Âsaf, Ali Rıza Osman, Üsküdarlı Ahmed Sabri, Ali Osman.

(Bunların çoğu meşrutiyetten sonra tıp tahsillerini ikmal etmişlerdir)

Erkân-ı harp Yusuf Akçora, Mülâzım Ferid -Lehistan büyükelçisi- Harbiyeden Mahir Said, Fazlı, Hasan Safi, Mühendishaneden Ziya, Halid, Mirahor tekkesi şeyhi Hasan Necmeddin, kardeşi Vahyi Bey ve efendiler de bu «kurbanlara» ilhak edildiler.

İstanbul'da ilk akşam gazetesi olan «Servet» sarayın himayesi altında idi, bu vesile ile bir çok adamları kayırmak mecburiyetinde bulunuyordu. Gazete sahibinin Türkçesi gazeteyi bile okuyup anlamağa pek müsaid değildi, muharrirlerden çoğu da işe yaramazdı.

Sonraları matbuat âleminde o kadar fena şöhretiyle parlayan Baba Tahir iptidaları bu gazetede muhabirlik ederdi.

Düzeltilme: 25 Mayıs 1937 tarihli ve 887 numaralı tefrika-nın sonlarında Murad Bey'in «Mücadele-i Milliye» risalesinde

verdiği malûmattan iktibas ile «Tıbbiye mektebinde hürriyet hareketine önyak olan gençler cemiyetlerine dahil birisi marifetiyle Murad Bey'in kendileriyle teşriki mesaiye davet etmişlerdi, fakat o, cemiyete girmeği kabul etmemiş, yalnız açıktan yardımı vadeylemişti.» fıkrasını yazmıştık.

Murad Bey bu risalesinde kendisini cemiyete girmeğe davet edenin kim olduğunu bildirmedeği halde «Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler» eserinin 318'inci sahifesinde: «Binbaşı Hamid Zafir Bey ki, Tıbbiye Mektebinde İttihad Cemiyeti yeni teessüs ettiği vakit riyasetini teklif etmek için memuren bana gelmiş idi» diyerek bu «cemiyete dahil birisinin» kim olduğunu meydana koymuştur. «Tatlı Emeller ve Acı Hakikatlerin» bu kaydı o tefrikamız yazılırken nasılsa gözden kaçmış olduğu için bu kere özür dileyerek bu noksanı ikmal ediyoruz.

13 - Şair Eşref'in hicvi, öfkesi ve sürgünü...

Şam maarif müdürü Ubeydullah Efendi «hakk-ı şahanede tefevvühatta bulundu» diye mahkûm edilmiş, sonra irade ile İstanbul'a celbolunmuştu. Ubeydullah Efendi geçinme belâsıyla bu Servet Gazetesine İngilizce, Arapça, Farsça mütercimliği ediyordu. Nihayet İstanbul'da daha ziyade yaşayamayacağına hükmetti. Uzun seneler süren seyahat hayatına atılmak üzere Avrupa'ya savuştu.

*Tefrika saldın meyanı millete şol rütbe kim
Alet etmekte seni ağraza dostun, düşmenin!
Padişahım! verme beyhude hafıye aylığı!
Hasbeden lillâh millet hep hafiyendir senin!*

Diye hafiyelikten şiddetle şikâyet eden meşhur hicviyeci Şair Eşref bir kaç defa bu yüzden tazyike uğramıştı.

Eşref'in «Gibidir» redifli meşhur hicviyesi istibdattan nefret edenler arasında çok zamanlar sadra âdetâ bir intikam tessellisi verir gibi gizli gizli okunmuştu. Abdülhamid için:

*Zulm-ü sultana sükût etmemek isyan gibidir!
 Çub yeyip of dememek nimete şükran gibidir!
 Etmeli hapse girip nefye giderken de dua!
 Çünkü sultana dua baisi gufran gibidir!
 Hep dua eyleyelim: «Rabbim akıllar versin!»
 Yıldı yüz bin kişi bir vehmine kurban gibidir!*

Beyitleriyle başlayan bu kaside sonuna kadar Abdülhamid vükelâsının hicviyle doludur. Bu hicviyeler elden ele dolaşarak zaptiye nazırına kadar gitmemek kabil olmazdı. Bir defa zaptiye Nâzırı Şair Eşref'i celb ile:

– Bu hicviyeler ayıp değil mi?

Diye takazaya başlamasıyla o da:

– Rezaletler yapanlara ayıp oluyor!

Diye nazır paşayı sükûta mecbur eylemişti.

İzmir valiliğinde İstanbul'dan gönderilen bir hafiyeyi vapurdan çıkar çıkmaz yakalatıp kara yoluyla İstanbul'a iade etmek celâdetini gösteren Kâmil Paşa, Şair Eşref'ten hoşlanır, onu himaye ederdi.

Abdülhamid, Kâmil Paşa'nın ahval ve harekâtını tarassud için İzmir'deki memurlarını kâfi görmeyerek bir ara Hademe Feriği Tatar Şakir Paşa'yı da oraya göndermişti.

Bu sırada Avrupa gazeteleri bir kuyruklu yıldızın dünyaya çarpacağını yazmış, halk bu haberden telâşa düşmüş idi. Eşref bu sayıya üzerine yazdığı bir kıtaya Abdülhamid'in yıldızını ima ile:

Mukaddermiş harabisi bu dünyanın bu Yıldız'dan!

Mısraını sıkıştırmıştı.

Bu kıtayı ele geçiren hafiyelerden birisi Tatar Şakir Paşa'ya takdim etmesi üzerine Eşref, Şakir Paşa tarafından vali Kâmil Paşa huzurunda sorguya çekilmişti. Şakir Paşa soğuk bir tavır ile Eşref'e:

– Bu kıtayı sen mi yazdın?

Diye sormasıyla, Eşref de:

– Evet, ben yazdım. Fakat kıt'ayı tahrif etmişler. Son mısra:

Mukaddermiş harabisi bu dünyanın o yıldızdan!

Şeklinde. Ben kuyruklu yıldızı kasetmiştim.

Cevabıyla işin içinden çıkmak istemişti.

Tatar Şakir Paşa hakikati anlamış idiyse de Eşref'in isticvap esnasında söylemiş olduğu sözlerden pek hoşlandığı için bu izahatı kâfi görerek şairi serbest bırakıp Kâmil Paşa huzurundan çıkmış idi. Yalnız kalınca Kâmil Paşa:

– Eşref! O güzel kıtayı şimdi bozdun! Şimdi bozdun!

Demişti.

Hicviyeci şair bu defa da ucuz kurtulmuştu. Fakat diğer bir defa yakayı ele verdi. 1902 senesinde İzmir'de menfi diye bulunan bir hafiyeye⁽³⁵⁾ İzmir kazalarından birinde kaymakam bulunan Eşref'in riyasetinde bir fesad komitesi teşkil edilmiş bulunduğunu mabeyne jurnal etti.

Eşref'in İzmir'deki evi arandı. Vükelâ ve kurenadan bazıları aleyhinde kendisinin yazdığı hicviyelerle Damat Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya gitmezden evvel gönderdiği mektuplar bulundu.

Şair Eşref ile beraber sözde bu komiteye dahil olan Avukat Tevfik Nevzad, Abdülhalim Memduh, Tokadîzâde Şekib, Avukat Hasan Beyler, Mevlevî şeyhi Nuri, İzmirli Hafız İsmail Efendiler de tevkif edildiler. Abdülhalim Memduh Bey, vali mu-

avini Sami Paşazâde Hasan Bey tarafından avdet edeceğine dair namusu üzerine söz vermek suretiyle birkaç saat için serbest bırakılmış, bu müddet zarfında evindeki «evrak-ı muzır»ı imha edebilmiş idi.⁽³⁶⁾

Mevkuflar cinayet mahkemesince muhakemeden sonra Kastamonu'ya, Bitlis'e nefyedildiler. Garibi, jurnalı veren hafiyenin de bunlarla beraber gönderilmesi oldu.

Kâmil Paşa bu defa Şair Eşref ile arkadaşlarını kurtaramamıştı. Eşref iki senelik mahkûmiyetini bitirdikten sonra İzmir'e döndü.

Kâmil Paşa bir gün Eşref'e Avrupa'ya seyahat edip etmediğini sormuş, menfi cevap alınca:

– Gitmeli... Gitmeli... Gitmeli...

Diye musırrane tavsiyede bulunmuştu. Eşref o zaman bu tavsiyenin mânasını anlamamış ise de menfasından avdetten sonra uzun müddet memlekette duramadı.

*Günde bin türlü mezahim olarak mesmuum
Hafızam hane-i cellâde şebih oldu benim!*

Diye düşürerek dostu Abdülhalim Memduh'un maiyetinde kâtip Mecdet Efendi ile birlikte Mısır'a kaçtı. Oradan Kıbrıs'a sonra, Avrupa'ya geçti.

«Deccal, Hasbihal, Şah ve Padişah» gibi eserlerinin intişarı üzerine sarayın birçok defa avdet tekliflerine maruz kaldı. Arkadaşı Mecdet Efendi, Kâmil Paşa'nın tavassutuyla avdet etti ise de Eşref meşrutiyetin ilânına kadar hâricte kaldı.

Yirmi sene menfalarda, mahbeslerde dolaştırılan Abdülhalim Memduh henüz yirmi yaşına girmeden istibdad esaretine husumet ilân etmiş, İstanbul sokaklarında:

*Serim bir cüzüferd olsun, ızamum senki ednası
Bu viranhane-i hürriyet âbad lâzımsa!*

Feryadıyla padişahıtan hürriyet dileniyordu. Zavallı şair nihayet İngiltere'nin bir köşesinde metrük ve aç can vermiştir.⁽³⁷⁾

Abdülhamid idaresi bazan gençler arasına tahrik ve teşvik edice hafiyeler sevk ederek bunların fikirlerini yoklardı. Bu tahrikler bazen suikast tertibine kadar ileri gidiyordu. Meşhur romancı Bay Hüseyin Rahmi bu yolda bir hadiseye az daha kurban olacağını Akşam Gazetesinde nakletmiştir.⁽³⁸⁾

Romanlarıyla Abdülhamid zamanında İstanbul cihetinin içtimaî hayatını ebediyyen yaşatan Bay Hüseyin Rahmi'nin Ak-saray'daki evine birçok genç zabitler geliyordu. Her toplantıda Abdülhamid aleyhinde veriştiriliyordu.

Zabitlerin buraya gelip gittiklerini gören bir komşu, eve «Hôtel militaire» adını takmıştı.

Hüseyin Rahmi, Ahmed Rasim ve Saffet Nezihî sarayca yazı yazmaktan menolunmuş, Saffet Nezihî Hariciye, Ahmed Rasim Maarif, Hüseyin Rahmi de Nafia nezaretlerine memur edilmişlerdi.

Bay Hüseyin Rahmi'nin birkaç arkadaşı Abdülhamid'e bir suikast tertibine karar verirler. Gûya sarayda Abdülhamid'in gözdelelerinden birisi suikast tertibine dahil gençlerden birine gönlünü kaptırılmış, genç ne isterse yapmağa hazır imiş... İçi boş bir yüzük yapılacak, zehirle doldurduktan sonra gözdeye verilecek, gözde de fırsat bulup bu zehiri Abdülhamid'in içeceği bir şeye katacak imiş!

Suikast mürettepleri Bay Hüseyin Rahmi'ye açılırlar. O, bir romana yakışan böyle bir hayale vücud vermez ve tertibe girmeği reddeder.

Birkaç gece sonra arkadaşlarından birinin nişanlanması şerefine Bay Hüseyin Rahmi'nin evinde bir âlem tertip olunur.

Gece hoş sohbetle geçer. Uykuya varılır. Sabahın alaca karanlığında imam, muhtar, zaptiyeler kapıya dayanırlar. Davetlilerden birkaçını, nişanlanan genci, nişan yüzüğünü alıp götürürler.

Suikast hikâyesini sarayda duymayan kalmamış! Bay Hüseyin Rahmi birkaç gün evde kapalı kalır. Sonra dairesine gider. Fakat selâm veren değil, yüzüne bakan yok.

Bir gün sarayda istintak kâtipliğini yapan bir arkadaşı haber verir:

– Suikast tahkikatını biz idare ediyoruz. Senin ismin sık sık geçiyor. Lâkin ben Hüseyin Rahmi'yi hep Rami diye yazıyorum. Zaten arkadaşların da senin bu siakast teşkilâtına aleyhtar olduğunu söylediler.

Bu saikast düzenine kapılan gençlerin hepsi Yemen'e nefyedildiler.

Hayfa Liman reisi Sami Efendi Avrupa'da ve Mısır'da Jön-Türklerin çıkardıkları yayınları (Ali Baba) namı altında Hayfa'daki ecnebi postasına getirerek Suriye havalisine dağıtıyordu. Haber alınması üzerine İstanbul'a celbedilmiş iki sene Taşkılla'da ihtilâttan mahrum bırakıldıktan sonra Fizan'a nefyedilmek üzere Zaptiye nezaretine teslim olunmuş idi. Sami Efendi iki ay kadar da burada kalmış, sonra ayaklarına zincir takılarak diğer bir bîçare ile yan yana bağlanmış, (Bahri Cedid) vapurunun ambarına atılmış, 36 gün de burada geçirmişti. Nihayet Trablusgarb'a çıkarılmış, Fizan'a gönderilmişti.

Sami Efendi Fizan'dan kaçmağa muvaffak olmuş, yollar da çekmediği zahmet ve ıztırap kalmamış, çiğ deve eti yemiş, nihayet tesadüf ettiği iyi bir İngiliz'in yardımıyla Afrika'nın (Altın sahiline) inebilmiş idi, orada iken İstanbul'da meşrutiyet ilân edildiğini haber alarak memlekete döndü.

Meşrutiyette Bursa valisi olmuş olan Azmi Bey'in evinde evrak-ı muzırta bulunduğu hakkında yapılan bir ihbar üzerine Sakallı Mehmed Paşa tarafından taharriyat icra edildi. Fakat bir şey bulunamadı. Gûya «Muzır evrak var ise de ocakta yakılmıştır» diye yeniden jumaller verildi. Bunun üzerine Azmi Bey Taşkışla divan-ı harbine tevdi edildi. Tahkikat neticesinde bunun da aslı esası çıkmadı.

Ancak bu tahkikat esnasında bir komşusu Azmi Bey'in gûya dinamitli bir zarf hazırladığını, jurnal takdimi vesilesiyle bu zarfla Abdülhamid'e suikastta bulunacağını ihbar etti. İşin rengi değişti. Sarayca bu dinamitli zarf meselesi ziyade telâş ve heyecanı badi oldu.

Bunun da bir tuzak olduğu divan-ı harpçe arzolundu; fakat kâr etmedi. Şifre kâtibi Kâmil Bey'in bir tezkeresi üzerine Azmi Bey Taşkışla'dan Zaptiye Nezaretine gönderilerek nefyedildi.

14 - Jön-Türkler, Yıldız hafiyeleri ve Sahip Molla hikâyesi...

Dahilde Jön-Türkler'i ve Jön-Türklükle şüpheli görünenleri rahat bırakmayan Abdülhamid hariçteki Jön-Türklerin hal ve teşebbüslerinden de vaktiyle haber almağı ihmal etmiyordu. Jön-Türkler en ziyade faaliyetle çalıştıkları Paris'te sefaretçe elde edilmiş adamlar marifetiyle tarassud ediliyordu.

Bay Yusuf Fehmi'nin «Paris'te Türkler» risalesinde verdiği malûmata göre: Sarayca yapılan tertipler ile bazı hafiyeler İstanbul'da evvelâ hapsediliyor, gûya tazyiklere uğrattılıyor. Bunlar daha sonra Avrupa'ya kaçmağa muvaffak olmuş gibi görünerek Jön-Türklerin arasına katılıyor, Osmanlı sefaretine jurnallerini tevdi ediyorlardı.

Bay Yusuf Fehmi de Meşveret'i çıkaran Ahmed Rıza Bey'in muvafakatiyle sefarethane için çalışıyormuş gibi sefarethanede Jön-Türkler hesabına mukabil casusluk ediyordu.

Postalarda emniyet yoktu. Ancak ecnebî postalarına kaptülâsyon dolayısıyla bir şey yapılamazdı. Bir defa Yanya'da İtalya konsolosuna gelen bir mektup açılmış idi. Bu vilâyet merkezinde İtalyan postanesi yok iken bu muamele İtalya'nın da burada bir postane açmasına sebep olmuştu.

Evvelce ecnebî postaları şehirler dahilinde tevziat yapmazlarken sonraları bunu da yapmağa başlamışlardı.

Roma'da bir posta konferansı aktedilmişti. Bâb-ı Âli İtalya'ya cemile olsun diye burada bir İtalyanı murahhas tayin etmişti. Bu murahhas da İtalya'nın Trablusgarp'ta gayri resmî açmış olduğu postayı Osmanlı hükûmeti namına kabul ve tasdik eylemişti.

Postanelere verilen talimat mucibince şüpheli görülen mektuplar açılır, sarayda Arap İzzet Paşa'ya gönderilirdi. Bu iş posta ve telgraf mektupçusu Bekir Sıtkı Efendi'nin vazifesi idi. Beyoğlu, Galata gibi ecnebî kalabalığı olan yerlerde postanelere çok devam edenlerin eşkâli civardaki hafiyeler tarafından zaptolunurdu. Bazı büyük adamlara gelen mektuplar umumîyetle ilk defa mabeyne giderdi.

Ecnebi memleketlerden gelenlerin muzır mektup ve posta paketi getirmemelerine pek dikkat olunurdu. Ecnebi posta gemileri mürettebatından karaya çıkanlar, uzaktan tarassud edilirdi. Osmanlı tebaasından bazılarının pasaportlarına konsoloslar tarafından arada mukarrer bazı işaretler konulurdu.

Bu işaretler görülünce bu gibiler hakkında mahsusen tahkikat yapılırdı. Dahilî mektupların kırmızı balmumu ile mühür-lenmesi yasak edilmişti. Bu yasak hilâfında bilerek bilmeyerek hareket edenlerin mektupları müsadere edileceği ve yakılacağı ilân olunmuştu.

Bütün bu sınırlamalara, tazyiklere rağmen hariçte bulunan Jön-Türkler ecnebî postalarıyla mühim şehirlere «evrak-ı muzırır»ı sokmaya ve dahildekiler de dağıtmaya muvaffak oluyorlardı.

Selânik'te rıhtım üstündeki Fransız postanesi bu irsalâtın önemli bir vasıtası idi. Selânik eşraf ailelerine mensup gençlerden Rahmi, Midhat Şükrü, Süreyya Beyler, Selânik merkez düyûn-u umumiye müdürü Mehmed Salih Bey, darümuallimin müdürü İsmail Mahir, reşmî rüştiye mektebi müdürü ulemadan Hacı Şükrü, binbaşı Ahmed Enverî, istihkâm mülâzımı Hüseyin Efendiler, menfilerden Leskovikli Rauf ve Selânikli Osman Beyler tüccardan bazılarıyla el ele vererek istibdad aleyhinde Selânik'te yerleşmiş cereyanı kuvvelendiriyorlardı. Rahmi Bey'in amcası eşraftan Rifat Bey'in riyasetinde binbaşı Ahmed Enveri, Midhat Şükrü Bey'in amca oğlu Kudret Beyler'le Leskovikli Rauf Bey'den mürekkep bir idare heyeti teşkil olunmuştu.

Bu heyet «Terakki ve İttihad Cemiyeti Selânik Şubesi» mühürüyle Paris'le muhabere ediyordu.⁽³⁹⁾

İstibdad aleyhinde Avrupa'da neşredilen ve Fransız postasıyla (post restant) olarak gelen evrakın tevziine bu heyetin teşekkülünden sonra hız verilmişti.

Selânik vali maiyetine memur iken Yunan muharebesine tekaddüm eden aylarda benim de arkadaşlarla bu postaneye gittiğim olurdu, bazımız civarda nöbette durur, görülen polisleri işgal ederken diğer bazımız da postaneden evrakı alırdık.

Vali Rıza Paşa böyle şeylerin hiç üstüne düşmezdi. Onun zamanında bu evrak hükümet konağında bile gençler tarafından hemen hemen açık okunabilir, teati olunurdu.

Fakat bir gece bu evraktan bir destesi Hamidiye Caddesindeki vali konağına bırakıldı. Bu lüzumsuz cüret üzerine mesele tabiatıyla büyüdü.

Yıldız'ca Jön-Türkler'in kendilerinde bu cüreti bulmaları zaten İstanbul'dan menkûben Selâniğe gönderilmiş olan vali Rıza Paşa'nın müsamahasına hamlolundu. Selâniğe mahsusen hafiyeler gönderildi. Orada da tazyikler arttı.

Yıldız'da bir hususî tahkikat komisyonu teşkil edilmişti. Bu komisyonun vazifesi memleket haricinde evrak-ı muzırna neşriyle memlekete sokmağa çalışanlar, şüpheli görülenler, firarîlik, Jön-Türlük dolayısıyla mahkûm edilmek istenilenler hakkında tahkikat icrasıyla deliller toplamak idi. Bu deliller ekseriya bir jurnaldan ibaret kalırdı.

Vicahen muhakeme *-mahkûm demek daha doğru olur-* edileceklerin çoğu Taşkışla Divan-ı Harbine sevk edilirdi. Gıyaben mahkûm edilecekler hakkında bu komisyondan tanzim olunan evrak heyet-i ittihamiyeye verilirdi.

Heyet-i ittihamiye bunları birer ittihamname ile İstanbul cinayet mahkemesine sevkeder, bu mahkeme «firarilere» on gün mühlet verir, muhakemeyi hafi icra ederek bunları gıyaben sarayın arzusuna göre idama, müebbed küreğe, müebbed kalebendliğe mahkûm eylerdi.

Komisyonda, mahkemede iş görenlere atiyeler eksik olmazdı. İstanbul'da bazı kalem erbabı (âsâr-ı muzırna) neşriyle «sâi bilfesad» olmak ittihamıyla mahkemeye tevdi olunmuş, mahkemece nefyelerine hüküm verilmişti. İbnülemin Mahmud Kemal Bey Hersekli Arif Hikmet Bey divanına yazdığı mukaddimede bu meselede Arif Hikmet Bey'in hareket tarzını şöyle izah ediyor:

İlmî kemalâtıyla istikamet ve adaleti herkesçe müsellemlen olan Arif Hikmet Bey bu sırada temyiz ceza dairesinde idi. Bu mesele temyizen tetkik olunurken Arif Hikmet Bey:

– Bir katili mahkûm etmek için katil aletini görmek lâzımgelir. Bunun bir nefyine hükmedilenin de fesad aletini görmek

icap eder. Âsâr-ı muzırna ne imiş? Ortaya konsun, görelim. Birer birer tetkik edelim. Sahibinin «sâ-i bilfesad» olduğuna vicdanen kanaat hasıl eyleyelim, ondan sonra bir hüküm verelim. Böyle körü körüne hüküm olmaz. Ahkamülhâkimin bizden sorar!

Der. Mahkeme âzası bu sözleri işitmemiş gibi davranırlar. Hikmet Bey sözlerini talâkatle tekrar eder. Nihayet âzadan biri:

– Canım bey! Âsâr-ı muzırna denilen varakpareler tetkik edilip de muzır olmadığı tebeyyün etse bu hakikati kim ortaya koyabilecek? Acaba o yiğit nerede?

Diyerek Abdülhamid devrinde bir çok hâkimlerin karakter ve zihniyetlerini meydana vurur!

Hikmet Bey de kendinin:

Anılmaz oldu icabatı hürriyet muhakimde!

Esaret hükmüne icra meğer hükkâma düşmüştür!

Beytini okuyarak ve ehli zamane lânetler ederek mahkemedeyi çıkar. Emniyet ettiği bazı sadık ehlibasına mülâki olunca da mahkemede geçen hali yana yakıla anlatarak:

– Zalimlerin kafalarını ezemiyoruz! Elimizden bir iş gelmiyor, kanımız kurumuş! Müteharrik meyyit haline gelmişiz, berbad olmuşuz.

Diye derin teessürünü izhar eyler.

Arif Hikmet Bey'in mahkemede söylediği sözlerin jurnal edilmemiş, kendisi de şiddetli bir istibdat darbesine uğramamış bulunması o günler için sırf tesadüfi ve istisnaî bir mazhariyet sayılabilir. Yoksa jurnalcılar herhangi bir sözden ve en masumane irad edilmiş mülâhazalardan işlerine geldiği gibi mânalar çıkararak hemen can yakmağa kalkışmaktan çekinmezlerdi.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa Hatıratında anlatıyor:

Pirizâde Sahip Molla Bey haşin mizaçlı, tok sözlü, düşüncüklerini açık söyler, efkâr ve hissiyatını saklamağa lüzum görmez bir zat idi. Abdülhamid Sahip Molla'dan hoşlanmazdı.

Ferid Paşa sadaretinin son günlerinde idi. Abdülhamid'in itibar ettiği jurnalcılardan biri Sahip Molla'nın Selânik Bankası sermayedarlarından Meir Salem vasıtasıyla Avrupa'dan «evrak-ı fesadiye» celbetmekte olduğunu ihbar etti. Bu jurnal derhal tesirini gösterdi.

Çerkes Mehmed, Tatar Şakir Paşalar Molla Bey'in yalısında taharriyat icrasına memur edildiler. Şakir Paşa böyle işlerde fazla işgüzarlık gösterir, kıyasıya ileriye giderdi. Bulunan evrak mübalâğalı maruzat ile padişaha takdim olundu.

Şûra-yı Devlet mülkiye dairesi âzasından olan Sahip Molla'nın ilmiye rütbesi mülkiyeye tahvil ile bir mutasarrıflığa izamına irade çıktı. Bu irade derhal Bâb-ı Âliye tebliğ olundu. Fakat Sahip Molla'nın faziletlerini takdir edenler ikinci bir irade istihsaline muvaffak oldular. İkinci bir tahkikat yapıldı. Molla Bey'in işgüzarlığa kurban gideceği meydana çıktı.

Tahsin Paşa bu neticeyi arzetti. Sahip Molla hakkındaki tezkerenin geri alınmasına irade çıktı. Bu irade de sadrazama tebliğ olundu. Fakat o gün perşembe idi. Ferid Paşa ilk iradeyi icraya koyduğunu, daireler artık kapanmış olduğu için bunu arayıp çıkarmak kabil olamayacağını, Molla Bey'in gönderileceği mutasarrıflık için istizan tezkeresinin mabeyne takdim edildiğini bildirdi.

Ertesi günü cuma olmasına rağmen Tahsin Paşa teşrifat dairesini açtırttı, birinci tezkereyi geri getirtti, istizan tezkeresini aynen Bâb-ı Âliye iade etti. Bu suretle Sahip Molla Bey de ib'ad ve nefyden kurtuldu.

15 - Sahip Molla'nın ihaneti ve Abdülhamid...

Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin oğlu Bay Ahmed Muhtar dört numaralı «İntak-ı Hak» risalesinde Sahip Molla'nın affını istihsale kendisinin de karıştığını bildiriyor: Bir gün mülkiye dairesinde yanında oturan Zühdü Bey yavaşça Bay Muhtar'a:

– Sahip Bey hakkındaki iradeyi haber aldınız mı?

Der. Bay Muhtar haberi olmadığını söyler. Sahip Molla Bey yerinde oturmuş, bir kâğıd okuyordu.

Zühdü Bey – İki saat evvel Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'nın yanında idim. Sahip Bey'in ilmiye rütbesinin ulâ evveline tebdiliyle Kayseri mutasarrıflığına tayin edilmesi hakkındaki iradeyi haber verdi.

Bay Muhtar – Böyle şey olmaz. Sahip Bey Anadolu kazaskerliği payesini haizdir. Bu rütbe ise ancak vezarete tahvil olunabilir. Padişah ilmiye rütbelerine ehemmiyet verir.

Zühdü Bey haberini teyid edince Bay Muhtar Bâb-ı Fetvaya giderek meseleyi babasına açar.

Cemâleddin Efendi – Bu irade elbette bana tebliğ edilecektir. O zaman Anadolu payesinin ancak vezarete tahvil edilebileceğini, Sahip Bey'in ilmiye tarikinde bulunması padişah tarafından münasip görülüyor ise bir vezirin olsa olsa bir valiliğe gönderilebileceğini arz ederim.

Bay Muhtar – İrade dahiliye nezaretine tebliğ edilmiştir.

Şeyhülislâm – Öyle ise ben de hususî bir tezkere yazar, itiraz ederim.

Bay Muhtar – Böyle hareket ederseniz padişahı vehme düşürürsünüz. Molla Bey'i kurtarmak mümkün olmaz.

Cemâleddin Efendi – Sahip Molla'nın tahkir ve tezlil edilmesine tahammül ve sükût mu edeyim?

Bay Muhtar – Hayır, yalnız Molla Bey'in başından bu bâ-direyi defedecek surette hareket edelim. Beni saraya gönderiniz. Hem sizin naminıza, hem kendi tarafımdan maruzatta bulunayım.

Cemaleddin Efendi muvafakat eder. *Bay Muhtar*, sarayda seccadecibaşı İzzet Efendi'ye müracaatta bulunur. İzzet Efendi de Şeyhülislâm'ın ve oğlunun söylediklerini padişaha arzeyler. Avdetinde *Bay Muhtar*'a şu cevabı getirir:

– Of, bittim, kan ter içindeyim. Padişah Sahip Molla'nın tercüme-i halini yaptıktan sonra «şu veya şu hallerine, küstahlıklarına tahammül ettim. Lâkin şimdi Selânik ile bir yahudi vasıtasıyla münasebette bulunduğu tebeyyün ediyor. Bu Yahudî geçende tekrar gelmiş, Sahip Molla ile görüşüp gitmiş. Artık bu adamın hiyanetine göz yumamam. Mutlaka Kayseri'ye gidecektir» buyurdular.

Bay Muhtar izahat verir. Bu gece İzzet Efendi dört defa gider gelir, son defasında yüzü gülererek avdet eder:

– Molla'yı kurtardık amma siz de bittiniz, ben de!

Efendimize Sahip Molla'yı tâ Mahmud Nedim Paşa zamanından beri tanıdığımı anlattım. Razı oldular. İradeyi neşretmeyeceklerini vadettiler.

«Şimdi başkâtibe emrederim. Matbaalardan alsınlar. Fakat Sahip Molla bir kaç zaman ihtilâttan menedilecektir. Bakalım evinde bulunan evrak arasında töhmeti mucip bir şey var mı?» buyurdular. Efendimizin ayağını öptüm, huzurdan çıktım.

Bay Muhtar saraydan çıkar, Kuruçeşme'de babasına neticeyi haber vermeğe gider. Sonra Sahip Molla'yı teskin eylemek üzere kayıkla İncir köyüne geçer ise de yalı muhasara edilmiş olduğu için içeriye giremez, döner.

Bay Ahmed Muhtar bu meselede başkâtip Tahsin Paşa'nın Sadrazam Ferid Paşa hakkında yazdıklarını cerh ile Ferid Paşa'nın bu iradeye hiddetlenerek münasip lisan ile padişaha hu-

susî surette maruzatta ve şikâyette bulunmuş olduğunu da bildirmektedir.

Mizan sahibi Murad Bey «Enkaz-ı İstibdat İçinde» eserinde bu meseleyi daha ziyade açıyor.

Murad Bey 31 Mart vak'asından sonra siyasî talihin garip bir cilvesi olarak «Enkâz-ı İstibdad» ile beraber Şark vapuruna bindirilerek Rodos'a nefyedilmişti. (Haziran 1909)

Nefyedilen Abdülhamid vükelâsından başka bu vapurda Serhafiye Kadri, Zaptiye Nâzırı Hamdi Beyler, Bahri, Vasıf, taşkışla divan-ı harbi reisi Reşid, Tatar Şakir, Fehim Paşa takımından Mazhar, Beşiktaş muhafız muavini Mehmed, sikkezenzâde Yusuf, Kenan Paşalar, Hasip Efendi, Salâhi Bey, Selâvi Efendi, Seribrikdar Kâmil Efendi, Bahriyeli Ahmed Paşa, Abdülhamid zamanında nasıl sürüldüğünü evvelce yazdığımız Maarif Nezaretî evrak müdürü Ali Galip Bey, Basurcu Ağâh Paşa dahi bulunuyordu. Yakovalı meşhur Rıza Bey de bu vapurda idi.

Yakovalı Rıza Bey, bu paşalar, beyler, efendiler ile münasebette bulunmuyordu. Murad Bey ise «çantasını mühim malûmat ile doldurmak» için bunlarla ihtilât ediyordu.

Bu ihtilât Rıza Bey'i kızdırıyor ise de Murad Bey'i eğlen-diriyordu. Murad Bey anlatıyor ki:

Yusuf Paşa:

– Tek bir jurnalım çıkarsa beni assınlar!

İddiasında bulunuyordu. Kenan Paşa da aynı ifadede bulundu.

Muzipliğim tuttu. Basurcu Ağâh Paşa'ya kadar hazır bulunanları yokladım. Ertesi günü de bu alaya devam ettim.

Bundan şu netice çıktı ki mevcutlardan hiç biri jurnalcı değilmiş. Kimi padişahın katî emrine ikrah ile tabi olmuş da

mazrufların takdimine vesatet etmiş, kimi de gene emir üzerine bazı maddelerin tahkiki vazifesinde bulunmuş, resmî vazifesi haricinde kimsenin zararına âlet olmamış.

Bu hal hoşuma gitti. Ertesi günü güvertede gene bu tezkiye ile meşgul iken alargada gezen Yakovalı Rıza Bey'e seslendim:

– Gel gel, Rıza Bey. İkimiz için yeni bir tehlike var. Başımızın çaresine bakalım.

Rıza Bey – Ne var?

Murad Bey – Şu zevatın hiç biri jurnal vermemiş. Hep masum imişler. Halbuki Yıldız'da üç yüz şu kadar sandık jurnal bulunmuş. Bunları herkes bu zevatlara hamlediyordu. Bunlar jurnallardan pâk olunca hariçte seninle ben kalıyoruz. Sakın kalebeñtliğimizden istifade ile bütün bu jurnalları ikimizin üstüne yüklemesinler.

Bu alaya bizi sevke ve muhafazaya memur zabitlerden jandarmalara kadar herkes güldü. Bu ihtilât ile çantamız hayli mühim malûmat ile doldu. Bu malûmatın en garibi de şudur:

Sahip Bey'in tevkifi ile rütbesinin evvelâ ulâ sanisine (evveli nedir) tenzili rezaletine sebep olan jurnalı vaktiyle üç kişi paylaşamıyordu. Kadrinin muzipliği sayesinde garip bir kör döğüşü vaki oldu.

Kadri Bey sahibini bildiği halde bilmezliğe gelerek ateşe yağ dökmekte idi. Bu jurnal tarihe mal olacak cevherlerdendir.

Tevkif olunan Sahip Bey'i tahkiren rütbesinin mülkiyeye tahviline mümanaat gösterilmiş, gûya padişahın:

– Kazaskerliğin karşılığı ulâ değil mi?

Sualine başkâtip Tahsin Paşa:

– Evet efendim!

Demiş. Bunu da bermutad:

– Keramet efendimizindir!

Makamında söylemiş. Dairesine gelince ne ettiğini anlamış ise de tashihine cesaret edememiş, Bâb-ı Âliye öylece tebliğ etmiş, Bâb-ı Âli ise o sıralarda emir kulu mevkiinde idi. Ferid Paşa'nın «caizesiyle» irade matbaalara kadar varmış.

Keyfiyeti hasbihal tarihiyle mabeyn başkâtibinden öğrenen serhafiye Kadri Bey telâş etmiş, efendisini büyük bir rezaletten kurtarmak gayretine düşmüş, kendisi hünkâra yazdığı gibi Ebulhüda Efendi'yi de sevkeylemiş, Ebulhüda'nın bu işin Hindistan'a varıncaya kadar bütün İslâm âlemine sui tesiri olacağı yolundaki mütalâası matlûp tesiri yaparak iş geri kalmış, başkâtip Tahsin Paşa'nın tekdiri ile kapanmış.

Murad Bey bu işin böyle kapanmasını o günlerde artık Selâniğin Yıldız nazarında umacı mevkiinde olmasına atfediyor. Görülüyor ki, büyük ülemadan birini kurtarmak için sarfedilmiş gayrette payı olduğunu iddia edenler çok!

Buna bakarak «mühim bir şahsiyeti istibdad pençesinden kurtarmak için bütün bu içli, dışlı gayretlerin muhassalası ancak kâfi olabilmıştır.»

Der isek, şimdiye kadar izah ettiğimiz ahvale göre, pek aykırı bir iddiada bulunmuş sayılmayız!

16 - Mizancı Murad Bey'in Paris ve Mısır macerası ve Jön-Türkler...

Memleket dahilinde tazyikler böyle artarken hariçte Jön-Türkler ne yapıyorlardı?

Takdim ettiği ıslahat projesindeki fikirlerinin Abdülhamid tarafından kabul edilmediğini anlayan, etrafında hafiyeler dolaşan, nihayet bir yere sürülerek iskât edileceğini düşünen Murad Bey Avrupa'ya kaçınca Jön-Türkler'le mesafisini tevhid eylemişti.

Bugünler Jön-Türkler'in parlak günleri idi. Paris'te Economiste Français ve Revue Française gibi mecmualara yazan mümtaz muharrirlerden Dimitri Yorgiyadis daha 1891'de Jön-Türk fikirlerinin mürevvici olmak üzere tesis ettiği La Turquie Contemporaine Gazetesinde diyordu ki:

«Biz idaredeki fenalıkları bütün çıplaklığıyla ortaya koymak istiyoruz. Ta ki millet yaraları kapatmak için çareler arasın ve bulsun. Mezhep farkı olmayarak bütün münevverleri bu talihsiz, iyi ve çalışkan halkı düştüğü sefaletten kurtarmak üzere kuvvetli bir grup teşkil etmeğe davet ediyoruz.»

Ayda üç defa intişar edecek olan bu gazetenin ömrü az olmuştu. Yedi nüsha çıktıktan sonra Fransa hükümeti neşrini yasak etmişti. Dimitri Yorgiyadis de 1892'de vesikalara istinad eden La Turquie Actuelle eserinde bu fikirlerini müdafa eylemişti. Jön-Türkler'den Suriyeli Halil Ganem Efendi de *-ilk mecliste mebus-* Paris'te Eclair gazetesine gönderdiği bir mektupta Jön-Türklüğü ve Jön-Türkleri şöyle tasvir ediyordu:⁽⁴⁰⁾

«Jön-Türk partisi kimsenin değildir. Ne umumî davaya zekâsı ve fedakârlığı ile hizmet etmiş bir şahsiyetin, ne de herhangi bir komitenin malıdır o. Jön-Türklük istibdad ve tazyikten doğmuş millî emellerin heyeti mecmuasıdır. Vicdan ve hamiyet

sahiplerinin yardımlarıyla ve neşriyat yoluyla kendini kuvvetlendirmeye çabılıyor. Camilerde, kiliselerde, aileler arasında, nerede bir zîruh (canlı) var ise, nerede bir kalp çarparsa orada ezici istibdad rejiminden kurtarması için Allah'tan yardım isteniliyor. Biz bu emellerin ancak bir yankısıyız.»

Murad Bey ilk evvel Terakki ve İttihat Cemiyetine girmeyerek Abdülhamid'i ıslahat projesini kabule icbar etmek üzere üç ay kadar serbest çalışmağa karar vermişti.

Paris'teki Ahmed Rıza, Doktor Nâzım gibi Jön-Türkler'le münasebete girdi. Fakat Ahmed Rıza Bey kendisine emniyet göstermiyor, berikiler de Murad Bey'in «mahdud meşrutiyet» fikrine muarız bulunuyorlardı. Murad Bey Fransa'da siyasî rical ile ve gazetecilerle bir çok mülâkatlar yaptı, Londra'ya gitti. Salsbori ile görüştü.

Bu sırada Paris sefaretiyle mabeyn arasında cereyan eden muhaberele üzerine kendisine rütbe, maaş, maarif veya maliye nezareti gibi mansıplar teklif okundu. O ise Mizanını Mısır'da çıkarmağa karar verdi. Abdülhamid ile arası iyi gitmeyen, Murad Bey'i İngilizlerin iltizam ettiğini zanneyleyen Mısır Hidivi onu Mısır'a çağırmişti.

Mısır fevkalâde komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa ise Murad Bey'in Mısır'a gelmesini hiç istemiyordu.

Londra elçisi Kostaki Antopolo Paşa da Murad Bey'le görüştü. Fakat Mülkiye Mektebinde muallimlikte buldukları sıralarda hasıl olmuş dostluklarına rağmen o da Murad Bey'i fikrinden döndüremedi.

Murad Bey Hürriyet Gazetesi'ni çıkaran ve Jön-Türkler arasında «Civan Pir» diye anılan Selim Faris vasıtasıyla Londra Ermeni komitesiyle anlaşmağa çalıştı. Lord Salsbori Osmanlılık hakkındaki düşüncelerini izah etmeğe uğraşan Murad Bey'e:

– Siz kendi arzunuzu, hayalinizi hakikat zannetmek hatasından kurtulamıyorsunuz.

Demiş ve şu mütalaayı ileri sürmüştü:(41)

«– Osmanlı heyeti denilen etnografya sergisi müthiş surette patlamaya hazır ve elverişli bir volkandır. Bu feveranı mendenen yegâne kuvvet de mutlak hükûmettir. İstibdad kaldırılır, yerine serbesti ikame edilirse Osmanlı unsurları arasında yüzlerce seneden beri hasıl olup kesafet kesbetmiş olan kin ve düşmanlığın da birden patlamasından, ortalığın karma karışık olmasından korkulur.»

Demek ki, Avrupa'nın en büyük devlet ricali Abdülhamid'in istibdadını beşeriyet ve medeniyet için bir leke, Avrupa'nın huzur ve rahatı için bir tehlike saymakla beraber bunu iki şerrin ehveni buluyorlardı.

Murad Bey Ermeni komitecilerinde Osmanlı Devleti'nin ıslahat ile devamlılığı değil, yıkılması ve enkazı üstünde bir Ermeni hükûmeti kurulması emelinin katf olduğunu da anladı. Buna rağmen Osmanlı unsurlarını ittihadı sevkeylemek ümidinden fariğ olmadı.

Londra'da iken Osmanlıların umumen ittifak ile hareket etmeleri lüzumuna dair Ahmed Rıza Bey'e Meşveret Gazetesi'ne basılmak üzere bir mektup gönderdi. Fakat bu mektup neşrolünmedi.

Paris'e avdetinde neşredilmemesi sebebinin mektubun başında Ahmed Rıza Bey'e «oğlum» diye hitap etmiş olması olduğunu anladı. Arada soğukluk bulunduğu iyiden iyiye görünüyordu.

Murad Bey Mısır'a gitti. Lord Krumer'le görüştü. Hıdiv kendisine Abidin sarayında diğer genç mülteciler gibi göstereceği bir dairede oturacağı teklif etti. Murad bey kabul etmedi.

Kahire’de Terakki ve İttihad Cemiyeti’nin mümessili gibi davranan Doktor İbrahim Temo, Mısır komiserlik başkâtibi Arif Bey’in oğlu doktor Hasan Arif Bey, eczacı Mustafa Efendi, İstanbul şehremaneti muhasebecisi Reşid Bey’in oğlu olup başlı başına bir gazete çıkararak Reşid, Muhtar Paşa’nın yaveri Dağıstanlı Ahmed Saib Beyler ile tanıştı. Arif Bey de Mizana kalemiyle gizlice yardım etmeği kabul etti. Avrupa’da Osmanlı elçileri Yıldızdan mahsusen emir almazlar ise Murad Bey’le görüşmüyorlardı. Muhtar Paşa ise Mısır’a gelmesinden hasil olan hoşnutsuzluğunu gizlememekle beraber Murad Bey’le görüşmekten çekinmiyordu.

Murad Bey Mısır’da münasebet dairesini gittikçe genişletiyordu. Bu arada Mısırlı Cemil Paşa’nın işlerine nezaret eden mülkiye mezunlarından Suad Bey, Hidiv’in Türkçe kâtibi Bursa’lı İzzet Bey, Ârabi vak’asında ordudan çıkarılmış Miralay Lâtif Bey, Selim Nobar Paşa, o sırada Mısır başvekili bulunan Mustafa Fehmi Paşa ile temaslarda bulunuyordu. Lord Krumer Murad Bey’i himaye için Salsbori’den emir almıştı. Lord’un maiyetinde istihbarat bürosunun şefi Vincet Paşa Mizanın mündericatını tetkik ederek Murad Bey’le ihtilât ve münasebette bulunuyordu.

Mısır’da az çok temayüz edenlerin, Elezher camii ulemasının en büyüklerine kadar hepsi Mısırlı Nazlı hanımın dairesine müdavemet ederlerdi. Lord Krumer, Hidiv ile Muhtar Paşa da bu hanımı pek sayarlardı. Murad Bey de bu daire müdavimleri sırasına girdi.

Hidivin mensuplarından olup haremî Faika hanımın serveti sayesinde Mısır’da kibar hayatı süren Giritli İzzet Bey de Murad Bey’in ülfet ve ünsiyeti dairesine girenlerden idi. Bu İzzet Bey Paris’te Ali Şefkati Bey’in mezarına taş dikilmesi için Ahmed Rıza Bey’e para vermişti.

Zengin Nobar Paşa Murad Bey’e hatırı sayılacak bir para ile yardım etmeği teklif etmişti. Fakat bir Ermeniden bu yolda para almanın mânâsı açıktı, Murad Bey bunu kabul etmemişti.

Mısır'da Murad Bey'le münasebette bulunanlar arasında diğer birisi daha vardı: Aleksan Sarrafyan.

Aleksan Sarrafyan Efendi eski «Yeni Osmanlılar» zümresinden ve «İbret Gazetesi» mensuplarından zeki, becerikli, ülfeti hoş bir adamdı.

Abdülâziz'e karşı hareket eden fırkanın emini iken Abdülhamid'in cülûsunda kurbiyet ve mahremiyete nail olmak gibi bir imtiyaz kazanmıştı. Fakat Abdülhamid az sonra onu da diğerleri gibi nefyetmişti. Sarrafyan menfası olan Trablus'tan kaçtıktan sonra takip ettiği işlerin hiç birisinde dikiş tutturamamış, nihayet Lord Krumer'in hizmetinde karar kılmıştı.

Murad Bey'in Avrupa'ya firarı Abdülhamid'in evhamını pek ziyade tahrik etmişti. Mizanın Mısır'da çıkarılmağa başlanması ve neşriyatında altı ay devam etmesi bu evhamı bir kat daha arttırmıştı.

Ahmed Muhtar Paşa iptida Mizanın Mısır'da neşredilen muhalif gazetelerden ziyade Yıldız'da bir tesir icra edemeyeceğini zannediyordu. Zannında aldandığını anlayınca Murad Bey'e:

– Sarayın zayıf damarını iyi biliyormuşsun. Lâkin kabak bizim başımıza patlıyor. Günde senin için bir kaç telgraf alıyoruz. Her biri bir türlü. Gazetenizde yazılanları telgrafla Yıldız'a bildirmek lâzımgeliyor. Zavallı kâtip Muhsin Bey gece gündüz telgrafhaneden çıkamıyor. Sende bir tılsım olacak! Ortalığı çıldırtıyorsun! demişti.

Yıldız bir ara Mizana İstanbul gazeteleriyle cevap vermediği düşünmüştü. Murad Bey'in «Mücadele-i Milliye» eserinde yazdığına göre:

Bu cevap makaleleri arasında Kemal Paşazâde Said Bey de «ecnebi muharriri» imzasıyla bir yazı neşreylemiş, sonra da Düyun-u Umumiye komiserlik kalemi başkâtibi Zeki Bey vasıtasıyla Murad Bey'e: «Kendisine Yıldız'ca verilen caizenin bir

mislini gönderecek olursa bu defa da Murad Bey lehine bir yazı yazarak kaçıp Mısır'a geleceği» haberini göndermiş.

Bu alaylı habere Murad Bey Mizan'da şöyle bir mukabelede bulunmuş: «Vaktiyle Kemal Paşazâdelerin -şeyhülislâm olan Ahmed Şemseddin Efendi- atlarının ayakları altında sıçıyan çamurlar yavuzların -Yavuz Sultan Selim- hilâtlarına ziyet verirdi. Şimdiki Kemal Paşazâdelerin -Said Bey- ise karihalarının bütün kuvvetlerini sarfetmek suretiyle yazdıkları marifetnameler üzerine Avrupa damgası vurulmadıkça mütalaa pazarına çıkarılamıyor.»

Said Bey bu mukabeleyi okumuş. O kadar hoşuna gitmiş ki gene aynı vasıta ile Murad Bey'e yeniden şöyle bir haber göndermiş:

«Başka yerde şöyle dursun, hattâ Beyazid'da seni darağacında asılı görsem orada bile kucaklayıp öpmeği nezrettim. Buna mahal kalmamış. Murad Bey'in İstanbul'a avdetinden bir hafta sonra Said Bey Beyoğlu'nda Yani birahanesinde yemek yerken gördüğü Murad Bey'e hemen sarılarak nezrini yerine getirmiş.»

Gazetelerle mukabelelerin çıkmaz ve faydasız bir yol olduğu anlaşılınca Yıldız bundan vazgeçti.

Mısır hükûmetinden Murad Bey'in tevkifiyle İstanbul'a iadesi istenildi. İngiltere hükûmeti buna razı olmadı. Murad Bey İstanbul'da idama mahkûm edildi. Hidiv Murad Bey'e bayram günü sofrada yanında oturtmak derecesinde iltifat gösteriyordu. Bu hal Lord Krumer'in ihtarını celbetti. Hidiv de birden bire Murad Bey'le birlikte Jön-Türkler'den yüz çevirdi. Murad Bey'in sıhhati Mısır ikliminden müteessir olmuştu. Mısır başvekili havayı tebdil etmesini tavsiye etti. Murad Bey razı olmadı. Bu defa Lord Krumer Murad Bey'i davet ederek şu tebliğde bulundu:

– İstanbul hükûmeti muhakeme altına alınmanız için ısrar ediyor. Kanunen sizi mahkûm etmek mümkün olamaz. Bunun

Osmanlı hükûmetini teşhirden başka bir şeye yaramayacağını anlatamıyoruz. Bu halde sizi muhakeme altına alsak İngiliz hükûmetinin kasten ve cebren mahkemeleri adalet icrasından menettiği yolunda batıl zehaplar meydan alacak. Bu da İngiliz hükûmetinin işine gelmez. Hükûmetimi müşkül mevkiden kurtarmak üzere iptida size tavsiye ve rica ederim ki bir haftaya kadar Mısır'ı terkediniz. Muvafakat etmezseniz maksadı temin edecek başka tedbirlere teşebbüs olunacağını da sizden saklamam.

İngilizler Abdülhamid'in Mısır işlerini kurcalamak yolundaki arzularını yatıştırmak emeliyle Murad Bey'i Mısır'dan çıkartmağa rıza göstermişlerdi.⁽⁴²⁾

Murad Bey için bu istiskale ve ihtara boyun eğmekten başka çare yoktu. Zaten Mısır'da gazetesini çıkarabilmekte epey müşkilâta uğruyordu. Resmen girmemiş olduğu için bu cemiyet müntesipleri kendisine kalemleriyle yardım etmekte istiğna gösteriyorlardı.

O da Aleksan Sarrafyan'ı kendisine yardımcı almıştı. Muamele Mısır'daki Jönlerle Murad Bey'in arasını biraz daha açtığı gibi Sarrafyan'ın Murad Bey namına bazı Mısır kibarından yardım aramak gibi hareketleri de Murad Bey'e hayli söz getiriyordu.

17 - Jön-Türklerin Paris toplantısı ve Ahmed Rıza – Murad Bey ihtilâfı...

Yıldız'ca Murad Bey'in Mısır'dan hareket ettiği haber alındığı gibi hemen Mısır hükûmetince fesad ve mazarratı anlaşıldığı için tard ve teb'id olunduğu, daha sonra şuurunda ihtilâl görüldüğü ilân edildi. Murad Bey ise Mısır'ı kendi isteğiyle terkettiğini ve istediği vakit gene avdet eyleyeceğini fevkalâde komiser Gazi Muhtar Paşa'ya bildirdi.

Murad Bey'in muhabere ettiği Ahmed Rıza Bey'le fikir ve meslek itibarıyla anlaşamayacağı her gün biraz daha ziyade meydana çıkıyordu.

Ahmed Rıza Bey'e saraydan mükemmel teklifler tevali ediyordu. Bir defa bir nezaret sandalyesi bile vaad olunmuş, hat-tâ şahsî emniyeti için bir ecnebî sefaretin kefaleti kabul olunacağı da kendisine bildirilmişti.

Fakat müteassıp pozitivist maksadına nail olmadan ma-ışetçe müzayaka zehrini son damlasına kadar içmeği bu parlak tekliflere tercih ediyordu.

Bazen ekmeğine katık edecek bir parça peynir bulamıyordu, bazen pantolonunu çıplak bacağına geçiriyordu, kışı her zaman üstüne giyecek bir pardösüsü bile bulunmuyordu.

Hürriyet fikirlerini samimiyetle besleyen genç Türkler arasında:

Âbıruya batırıp ekledemem ekmeğimi!

Diyerek böyle sefilâne yaşayanlar az değildi.

Ahmed Rıza Bey, Selânikli Doktor Nâzım ve arkadaşlarını o günlerde kendisine en iyi ve kuvvetli bir muavin bulmuştu. Doktor Nâzım Meşveret'e yazıca yardım ediyor, gazeteyi İstanbul'a Selâniğe, İzmir'e sokmak için muhtelif yollar, hileler buluyordu.

(Cemiyete taraftar kazanmak için her tehlikeye atılmaktan çekinmeyen Doktor Nâzım kıyafetini tebdil ile tütüncü Hoca Yakup Efendi namı altında İzmir'e gitmeği bile göze almış, iki sene orada faaliyette bulunmuştur.)

Ahmed Rıza Bey Murad Beyle uyuşamayacağını daha Murad Bey'in firarının ilk günlerinde anlamıştı ve Mizan'ın siyasi mesleğini «Muhammed'in cennetinden bir sada» telâkki ederek istihzalarla karşılamakta idi. Meşveret Gazetesi'nde Murad Bey'i Jön-Türklerin gözlerinden düşürecek kalem iğneleri eksik oluyordu.

Murad Bey hâlâ Ermenilerle anlaşmak çaresini arıyordu. Ahmed Rıza Bey ise bunu ihmal ediyordu.

Mısır'dan çıkmak lâzımgeldiği günlerde artık Murad Bey tek başına çalışmanın umduğu tesiri yapmadığını takdir etmeğe başlamıştı. Bu sebeple artık evvelce ihdasına lüzum gördüğü Meşveret meclisiyle Kanun-u Esâsi'de kendisince yapılması elzem tadillerden vazgeçmeği, kendi mahdud meşrutiyet usulü yerine Midhat Paşa Kanun-u Esâsi'sini ve cemiyetin programını kabul eylemeği zarurî gördü; Paris'e gidip Terakkî ve İttihad Cemiyeti'ne girmeğe karar verdi. Daha Mısır'da iken Paris'teki Jönlerle Ahmed Rıza Bey arasında ihtilâflar bulunduğundan haberler almakta idi.

Paris'te gençlerle Murad Bey'in ilk mülâkatı Lüksemburg bahçesinde oldu. Gençler bu içtimada Ahmed Rıza Bey'e dargınlıklarını meydana vurdular. Murad Bey kendilerini teskine uğraştı.

Mısır'da sıhhati muhtel olmuş bulunan Murad Bey iki hafta kadar bir köyde vakit geçirdi.

Murad Bey'in Mısır'dan Fransa'ya hareketi üzerine Abdülhamid tarafından verilen emir üzerine Paris Osmanlı elçisi Murad Bey'in «Fransa'nın dahilî asayişini bile ihlâle müstaid bir ihtilâlci» olduğundan bahisle Fransa'dan tardını iltimas etti.⁽⁴³⁾

Murad Bey köyde dinlendiği sırada bir gün bir Fransız polis komiseri gelerek dahiliye nâzırı namına şu yolda bir tebliğde bulundu:

– Fransa, Osmanlı hükûmetiyle dostane münasebette bulunuyor ve ona cemile göstermek emelini besliyor. Sefaretinizden verilen malûmata göre siz tehlikeli bir ihtilâlcı imişsiniz. Fransa’da ikametiniz iki devlet arasındaki iyi münasebetleri bozabilir. Bunun için dahiliye nâzırı Fransa’dan çıkmanızı rica ve tavsiye ediyor. Rızanızla çıkarsanız size münasip miktarda tazminat dahi verilecektir.

Murad Bey Fransa’yı ancak cebren çıkarılırsa terkedeceği cevabını verince komiser gitti, bir daha görünmedi. Ahmed Rıza Bey’in Fransa’dan çıkarılması, Meşveret’in kapatılması yolunda Abdülhamid tarafından Fransa kabinesi nezdinde yaptırılan teşebbüsler büsbütün semeresiz kalmıyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti azası ve Meşveret’in tahrir heyeti hayli istiskallere, tazyiklere uğruyorlardı. Bu haller Meşveret’in muntazaman neşrine meydan bırakmıyordu. Fakat hürriyetperverlerin gayretleri böyle siyasî tazyiklere inzıam eden maişet darlıkları arasında bile sönmüyordu.

Doktor Şerafeddin Mağmumi, Akka menfasından kurtularak Avrupa’ya kaçmış olan kaymakam Şefik, Rodos’tan kaçmış Çürüksulu binbaşı Ahmed, Doktor İshak Sükûti, Süleyman Nazif Beyler birbirini takiben Paris’e gelerek toplandılar.

Hepsi Ahmed Rıza Bey’in aleyhinde bulunuyorlardı. Murad Bey’in hakkında emniyet gösterdiği Ali Kemal Bey bu hususta en ileri gidenlerden idi, Doktor Nâzım Bey ise Ahmed Rıza Bey’e meyyal bulunuyordu. İstanbullu Alber Fua ve Suriyeli Halil Ganem ile Rumlardan Aristidi ve Arnavut Şefik Bey de kalemleriyle Meşveret’in neşrinde Ahmed Rıza Bey’e yardım ediyorlardı.

Murad Bey'in memlekette ve gençler arasındaki şöhreti Ahmed Rıza Bey'i gölgede bırakacaktı. Herhangi bir teşkilâta ikinciliği kabul edebilecek bir mizacda olmayan Ahmed Rıza Bey de her fırsatta Murad Bey'in haysiyetini kıracak mütamelelerde kusur etmiyordu. Murad bey'in istiğna tavrı göstermekle beraber Jön-Türk hareketinin başında bulunmaktan hoşlanması tabii idi. Ahmed Rıza Bey Londra'dan Paris'e dönünce Murad Bey Ermenilerle temas meselesinin ciddî bir şey olmadığını anladı. Paris'teki Jön-Türkler umumî bir içtima yapmağa karar verdiler. Böyle toplantılardan daima kendi aleyhinde bir şeyler çıkacağını bilen Abdülhamid bunların vukubulmaması için siyasi teşebbüsleri diriğ etmezdi. Bir defa bu yolda bir içtimanın men'i için Paris sefaretini vasıtasıyla Fransa hükûmeti nezdinde sıkı teşebbüslerde bulunmuş, fakat menettirmeğe imkân görememişti.

Abdülhamid'in bunu Fransa Cumhurreisi Loubet'nin zâfına hamlettiği ve mukarriplerine:

– Bu mösyö Loubet'de hakikaten devlet adamı değilmiş! ne beceriksiz herif! Allah belâsını versin! Bu hain Jön-Türklerin kongrelerini bile mene muktedir olamadı.

Yolunda şikâyetlerde bulunduğu rivayet edilir.

Bu defaki içtimada Jön-Türkler riyaset meselesini halledeceklerdi. Murad Bey riyasete seçildi. Verilen kararlara göre:

Cemiyetin reisi mühim işlerle meşgul olacak, neşriyat dört kişilik bir heyetin kontrolüne verilecek, Türkçe Meşveret'e Murad, Fransızca Meşveret'e Ahmed Rıza beyler başmuharrir olacak, yazılar o dört kişinin tetkikinden geçecek, Paris'te bir «merkez müdürü» gençlere nezaret ve yardım edecek, münasebetsiz hareketlerden onları korumağa çalışacak, cemiyetin mühürü, hesabı bu müdürde bulunacaktı.

18 - Abdülhamid'in Avrupa'daki Jön-Türkleri kazanma politikası...

Jön-Türkler'in ilk düşünceleri başlarını kurtarmak oluyor. Halbuki siyasî ve içtimâî değişiklikler ancak memleket içinde ve pratik sahada mücadeleden çıkar, gayretler orada tavlânır, hareket orada tanzim olunur.

Jön-Türk ihtilâlcileri ise metanet gösteremiyor ve ileriye atılacak yerde saflarını bırakıyorlar.

Tenkid kolaydır. Fakat böyle tenkitler irad edilirken padişahın kurmağa muvaffak olduğu istibdadın kudreti, hafiyе şebekesinin faaliyeti, matbuat ve posta sansürünün şiddeti, Müslüman halk tabakalarında nüfuzu cari ulemanın ve şeyhlerin Abdülhamid'e merbutiyetleri, o senelerde Müslüman halk kütesinin cehaleti ve yeni fikirlere bigânelikle kalmayarak kalben husumeti de hesaba katılmak icap eder. Cemiyetin istibdad ile memleket içinde gizli mücadelesi yedi sekiz senelik bir teşebbüs idi, Abdülhamid'in çok evvelden icad eylediği o emsalsiz hafiyelik usulü olmasa cemiyetin gizli teşkilâtının daha müsmir bir faaliyet gösterebileceği şüphesizdir.

Avrupa'ya kaçanların hepsi memleket dahilinde kalsalardı menfilerin, mahkûmların adedini artırmış olmaktan başka bir şey yapamayacaklardı.

«Başlarını kurtarmağa» muvaffak olup Avrupa'ya savuşan Jön-Türkler ecnebî postanelerinden istifade ederek halkı tenvire gayret ediyorlardı. Memlekette kalsalar bunu da yapabilmelerine imkân olamayacaktı. En başlı Rus ihtilâlcileri bile Çar istibdadından böyle kaçmıyorlar mıydı?

Jön-Türkler'e ciddî olarak yalnız bir noktada ihmal atfolunabilir: «Fedaî» teşkilâtı olmaması. Fakat bu teşkilât dahi yapıl-

miş olsaydı sarayının dört duvarı arasında kendisini hususî kuvvetleriyle muhafaza ettiren hünkâra suikast yapmak, özellikle bu suikast tertibatında muvaffak olmak hiç kolay bir şey değildi.

Ermeni ihtilâl komitesi tarafından Yıldız'da bu yolda yapılmış olan bir teşebbüsün birçok günahsızların canlarına mal olmuş bulunmaktan başka bir netice vermemiş olması böyle tertiplerde muvaffakiyet ihtimallerinin ne kadar az olduğunu göstermiştir.

Osmanlılar İstanbul'u almadan evvel etrafını zaptetmiş, bu tecrid ameliyesinden sonra Bizans payitahtını ele geçirmiştiler.

Osmanlı-Yunan seferinden sonra Avrupa'da âdetâ çöküş ve dağılma durumuna düşmüş olan Terakki ve İttihad Cemiyeti az zaman sonra dahilde vilâyetlerde, hususiyle kendisine müsaid bir zemin bulduğu Makedonya'da kuvvetli filiz vermiş ve kendisinde mefkud olan bu «fedaî» teşkilâtını da vücuda getirmiştir.

Ancak Cemiyet fedaîlerini Yıldız kalesi hâkiminin nefsi-ne doğrudan doğruya hücumu sevketmektense onun âletlerini imha yolunda kullanmağı tercih etmiş, faaliyetini şiddetlendire şiddetlendire müstebidi kendisine teslimiyete icbar eylemiştir.

Abdülhamid Jön-Türk hareketini tazyiklerle söndüremeyeceğini anlayınca Avrupa'daki Jön-Türk reislerine karşı siyasetini değiştirmeğı düşünmeğe başlamıştı. Şimdi kurt, koyunlara karşı çoban olarak gözükecekti. Kuzuları etrafında toplamak istiyor gibi davranacaktı.

Jön-Türkler, müsteşriklerden Macar profesör Vamberi'ye *-ki Reşid Efendi namıyla yad edilirdi-* karşı daima hürmet gösterirlerdi. Tunalı Hilmi Bey'in «Peştede Reşid Efendi ile» risalesinde, verdiği malûmata göre:

Abdülhamid İstanbul'a gelince saraya celb ve huzuruna kabul ederek iltifatlarına garkeylediği Vamber'i ile Jön-Türkler arasındaki münasebetlerden şüphelendiği için Profesörü Avrupa'da tarassud altında bulundururdu.

Bir defa Cenevre'deki Jön-Türkler yılbaşı dolayısıyla Vamberi'ye bir tebrik telgrafı çekmişlerdi. Abdülhamid bunu öğrenmiş ve Profesör huzurda iken bundan kendisine bahseylemişti. Mülâkat esnasında hünkâr:

– Ne dersiniz? Şu benim aleyhimde bulunan çapkınlara ne gözle bakarsınız?

Diye sormuş, Vamberi'den:

– İçlerinde namuslular, niyetleri iyi olanlar, iyi fikirliler de var!

Cevabını vermesi üzerine:

– Öyle imiş! Ben de öyle işitiyorum. Lâkin bu hal ile ne yapılabilir? Bir taraftan onlar, bir taraftan Avrupalılar etrafımı almış! Ben ise pek yalnızım.

Diye şikâyetler ettikten sonra profesöre şu teklifte bulunmuştu:

– Onlar sizi çok severler. Kendilerine sözünüz geçer. Bunları getiremez misiniz? Gelseler ne iyi olurdu? Kendileriyle istişare, hasbihal ederdim! Beraberce hali ıslaha çareler düşünürdük.

Buna karşı Vamberi:

– Ben bir ilim adamıyım. Böyle siyaset işleriyle alâkam yoktur diyerek itizar eylemişti.

Murad Bey Mısır'da iken fevkalâde komiser Ahmed Muhtar Paşa ile Ebülhüda Efendi taraflarından kendisini İstanbul'a celb için pek müsaid tekliflerde bulunmuştu.

(Murad Bey Mısır'da iken kendisine suikasd için Mabeynden iki defa memur gönderildiğini de Mücahede-i Milliye eserinde anlatmaktadır.)

Paris'te iken kayınbiraderi Sabit Efendi ile İzzet Paşa'ya mensup sayılan adliye memurlarından Kadızâde Aziz Bey İstanbul'a avdet için Murad Bey'i iknaa çalıştılar. O da avdetinin ne

gibi şartlarla mümkün olabileceğini mübeyyin bunlara bir lâyiha verdi.

Bundan sonra Abdülhamid Yusuf Ziya Paşa ile (eski Yeni Osmanlılar)dan Ebuzziya Tefik Bey'i Murad Bey'le diğer Jön-Türkler'i ikna eylemek vazifesiyle Avrupa'ya gönderdi.

Bunlar «Ahvali haziranın vehametine ve ortalığı teskin etmek lüzumuna kail olan zât-ı şahanenin kendileriyle barışarak şartlarını kabul» edeceğini bildirdiler.

Jön-Türkler de şu şartları saydılar:

1 – Siyasî menfîler ve Avrupa'dakiler hakkında istisnasız ve umumî bir af ilânı.

2 – Muhtar, Şakir, Ziya, Hasan Fehmi Paşalar'dan, Hacı Akif Efendi'den, İsmail Kemal Bey'den birisine heyet-i vükelâ teşkiline mezuniyet verilmesi, bu vükelâ heyetinin tensip edeceği ıslahatın tereddütsüz kabulü.

3 – Şûra-yı Devlet Mülkiye dairesine (Meclis-i Âli) namı verilmek, Padişah tarafından bu meclise tayin olunacak yirmi âzaya her vilâyetten biren müntehap âza celbedilmek, bu meclise Avrupa umumî meclislerine verilen hukuk ve imtiyazlar bahşolunmak, bu mecliste Hıristiyan âza üçte birden aşağı olmamak.

4 – Sansür usulü kaldırılmak, gazetelerin muhakemesi mahkemelere hasredilmek, gazeteciler hükümsüz hapis, gazeteler hükümsüz tatil olunmamak.

5 – Ecnebî devletlerce tavsiye olunacak ıslahat derbirlerinin hüsnü niyetle kabul olunacağı kendilerine bildirilmek. (!)

Abdülhamid Jön-Türkler'le müzakereye memur olanlara bu gibi tedbirler hakkında münakaşadan ziyade onları para ve memuriyet teklifleriyle kandırmak talimatını vermişti. Bu defa da pazarlık uymadı.

19 - Serhafiye Ahmed Celâlettin Paşa, Abdülhamid ve Jön-Türkler...

Bir müddet sonra Abdülhamid Avrupa'ya kaçanları memlekete iade etmek ve Avrupa'da kalacak olanları birer memuriyet kabulüne ikna eylemek üzere serhafiye Mahmud Celâleddin Paşa'yı Paris'e ve İsviçre'ye gönderdi.

Abdülhamid nazardan düşen bendegânını nefyederdi, bunlardan itibarlarını iade ile avdet edenler de olurdu. Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa da bunlardandı.

Abdülhamid'in süt ninesinin yetiştirdiği Çerkes Ahmed Celâleddin Bey, uğruna hayatını fedaya hazır olduğu efendisinin zaaf ve havfını gösteren efalini tenkidten sakınmazdı. Abdülhamid, Ahmed Celâleddin Bey'i daha şehzadelğinde tahkikat işlerinde kullanırdı.

Yeni Osmanlıların Avrupa'ya firarı esnasında Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın kızı Prenses Nazlı hanımefendi kıyafetini tebdil ile Midhat Paşa ile görüşerek Avrupa'ya havadis yetiştirmeğe çalışırdı. O günlerde şehzade Abdülhamid Efendi'nin adamı Ahmed Celâleddin Bey, Midhat Paşa'ya muhalif meşhurlardan Uzunetek Rıza Bey ve Mahşer Midillisi Kâmil Bey ile münasebette bulunur, efendisine haberler getirirdi.

Abdülhamid genç yaşından beri bu gizli hizmetlere alıştırdığı Ahmed Celâleddin Bey'i saltanata geçtikten sonra böyle işlerde kullanırdı. Ancak sarayın şahsî entrikaları Ahmed Celâleddin Paşa'nın menfuru idi. Seneler geçtikçe kendisine sarayda başlıca iki, harîçte de bir hasım peyda olmuştu:

Ebülhüda Efendi ve İzzet Holo Paşa ile Fehim Paşa.

Abdülhamid tüfekçiler silkinde mukayyed bulunan Ahmed Celâleddin Paşa'ya serhafiyelik ünvan ve memuriyetini

vermişti. Evveleri padişaha takdim olunacak jurnallar bu serhafiye makamına gönderilirdi. Zaten böyle bir makamın tesisindeki sebep de bunların bir elden geçmesi idi. Sonraları hakkındaki jurnal verilenleri celp ve isticvap vazifesi şifre kâtibi Boşnak Kâmil Bey'e tevdi edilmişti.

Tahkik ve isticvap Beşiktaş karakolunda Hasan Paşa tarafından da yapılırdı. Bazen de isticvap edileceklerin adliye nazırının riyasetinde adliye nezaretinde teşkil edilen bir komisyona gönderildikleri olurdu.

Memuriyetinin unvanına bakılarak Ahmed Celâleddin Paşa bizzat hafiyelik işleriyle ve ötekinin berikinin canını yakmakla meşgul sanılabilir ise de o böyle kötü işlerle kendisini lekelememiş, ikbalini suiistimal eylememiştir.

Bilâkis nüfuzlu büyüklerin gadrine uğrayan bir çok zavalılar Ahmed Celâleddin Paşa tarafından kurtarılmış, bir çokları da nakden onun kerem ve lütfunu görmüşlerdir. Avrupa'ya kaçıp maişetçe sıkıntıya düşenlerden bazıları da onun delâletiyle birer vazifeye tayin edilmişler, ondan nakden yardımlara nail olmuşlardır.

Ahmed Celâleddin Paşa'yı küçükler severdi, büyükler ise ondan nefret ederlerdi. O da kuvvetli olanlara sataşır. Ahmed Rasim Bey «Muharrir Bu Ya» eserinde Ahmed Celâleddin Paşa için şu fıkrayı anlatıyor:

Bir gün dostlarından biri paşaya köprü başında Valide kıraathanesi önünde rasgelir. Paşa'nın mükellef arabası ötede duruyordu, kendisi de arabadan çıkmış, birisini bekliyordu.

- Paşam burada ne işiniz var?
- Balat'a gideceğim.
- Kimi bekliyorsunuz?
- Bizim uşak araba tutmağa gitti de...

– Arabanız şu değil mi?

– Evet... O..

– O halde?

– Ben Balat'taki fıkaranın halini tahkike gideceğim. Balat gibi ahalisinin çoğu fakir, aç olan bir yere böyle debdebeli saray arabası ile gidilir mi? Adamcağızlar içlerinden ne demezler!

O defa Balat fıkarası önünde debdebe göstermekten çekinen Ahmed Celâleddin Paşa Jön-Türklerle anlaşmak için Paris'e gelince Frenk zenginleriyle israf rekabetinde pek ileri gitmeği bende-i hâssı olduğu padişahın şanına ve kendi şerefine pek uygun bulmuştur.

Ahmed Celâleddin Paşa padişaha merbutiyeti pek ziyade olmasına rağmen büyüklerle imtizaç edememek yüzünden 1888 senesine kadar bir kaç defa nefyedilmiş, sonra affa uğrayıp İstanbul'a celbolunmuştu. Son defa menfadan avdeti üzerine 1889'da ikbali kuvvetlenmiş görünüyordu.

Paşa kazandığı itibara güvenerek bütün sefirlerin ve büyük ecnebilerin âzasından buldukları «Serki Doryana» girmek arzusuna kapılmıştı. Fakat uhdesindeki «serhafiyelik» unvanı dolayısıyla kendisini bu klübe takdimi kabul edecek iki âza bulamamaktan pek ziyade üzülmüştü.⁽⁴⁴⁾

(Ahmed Celâleddin Paşa meşrutiyetten sonra bu kulübe âza olmuştur.)

Kısmen hakikî bir cinayeti tasvir eden L'homme qui Assasina eserinde «Klod Farer»in bahsettiği Mehmed Paşa, Ahmed Celâleddin Paşa'dan başkası değildir.

(Beyoğlu mutasarrıflığında bulunduğum sıralarda bir gün bunu bana bizzat Ahmed Celâleddin paşa söylemişti.)

Mısırlı Mustafa Fazıl Paşa'nın isrinden giden ailesi erkânı, Mısırlı Nazlı hanımefendi, Mehmed Ali, Fazıl ve İbrahim

Fazıl Paşalar, Avrupa'daki Jön-Türkler'e yardım ediyorlardı. Bu hususta Nazlı hanım en ileriye gidiyordu.

Abdülhamid mukarriblerinin Mısırlılarla münasebette bulunmasından hoşlanmazdı. Ancak sadakatinden emin olduğu için Ahmed Celâleddin Paşa'nın Mısırlı prenses İsmet ile evlenmesine ses çıkarmamıştı. Prensese İsmet, Hidiv İsmail Paşa'nın büyük kızı Fatma hanımefendinin meşhur zengin Tosun Paşa'dan kızı idi.

(Tosun Paşa'nın Fatma hanımefendinin kolları arasında vefat ettiği bundan pek müteessir olan hanımın senelerce baş ağrısından dehşetli ıztıraplar çektiği, Amerikalı bir doktorun tavsiyesiyle hava tebdili için İstanbul'a gelirken daha şehri görür görmez baş ağrısından kurtulduğu bundan son derece memnun kalarak Emirgâna çıkınca toprağı öptüğü söylenir.)

Tosun Paşa'nın bıraktığı nakid servet beş milyon Mısır altını tahmin edilir. Bu para çocuklarına vesayeten Fatma hanımefendinin eline geçmişti. Fatma hanım sonra şahsen pek güzel olduğu için beğendiği Mahmud Sırrı Paşa ile evlenmiş, Abdülhamid de bu prensesin yeni kocasına Rumeli beylerbeyliği payesini vermişti.

Elmasları kıymet takdir edilemeyecek derecede zengin olan⁽⁴⁵⁾ Fatma hanımefendinin İstanbul üniversitesine mücevheratından yaptığı vakıf bir ara gazetelere epey sermaye teşkil etmişti. Fatma hanımefendi sonra bütün malını Mahmud Sırrı Paşa'ya bildirmiş ise de vekili olan Halid Molla devir muamelesinde Mahmud Sırrı Paşa'nın vefatında malların gene hanımefendiye geçebileceğini temin edecek ihtiyatlı şartlar koymağı ihmal etmemişti.

Halid Molla Bey'e 20.000 altın vekâlet ücreti temin eden bu kayıtlar Mahmud Sırrı Paşa'nın vefatında malların gene hanımefendiye rücuunu intac eylemiştir. Ahmed Celâleddin Pa-

şa'nın prenses İsmet'le düğünü parlak olmuştu. Fatma hanımefendi kızına cihaz olarak 40.000 sonra da Tosun Paşa'dan kalan paradan 70.000 altın vermişti.

Abdülhamid düğüne saray bandosunu göndermiş, Fatma hanımefendi de çalgıcıların her birine birer saatle elişer altın bahşeylemişti. Bu suretle Mısır hanedanıyla sıhriyet alâkası peyda eylemiş olan Ahmed Celâleddin Paşa'nın eli pek açıktı.

Paris'te debdebesine, dâratına, (debdebe, gösteriş) israfına payan olmadı. Ahmed Celâleddin Paşa'nın kanaatince Avrupa'da yarı aç, yarı tok geçinen Jön-Türkler'in gözlerini kamaştırmak için padişahın murahhası başka türlü davranamazdı.

20 - Ahmed Celâlettin Paşa'nın Paris seferi ve Jön-Türkler'in çatlaması...

Firarilerin çoğu münevver kalem erbabı idiler. Ahmed Celâleddin Paşa da Paris'te kalem erbabıyla münasebette bulunuyor, bunlara ziyafetler veriyordu. Paşa'nın 1897 Ağustosunda meşhur edip Catulle Mendés şerefine verdiği parlak bir ziyafette Fransız edibinin zevcesinden başka şair Hanri Barbusseün İstanbullu Alber Fua'nın, Kont dö Launoynun, binbaşı Çürüksulu Ahmed Bey ile kendisinin hazır bulduklarını Süleyman Nazif Bey «*Nasreddin Şah ve Babiler*» eserinde zikrediyor.

Abdülhamid'in vehmi ince eleyip sık dokudukça artardı. Meselâ: bir meselenin şu veya bu suretle hallolunması fikrine düşer, etraftan onun bu arzusunun husulüne medar ve vasıta olacak tedbirlere, yollara tevessül olunur, iş nihayet hünkârın arzusu dairesinde tesviye ediliverir.

Fakat mesele Abdülhamid için gene kapanmış olmazdı, o iş bittikten sonra da zararlı, fena noktaları düşünmeğe koyulur-

du, istediği oldu diye sevinecek yerde kalbinde kuruntu ve elem devam eder, dururdu.

Yeni fikirler besleyenleri, hariçte Osmanlı idaresi ve saltanatı aleyhinde neşriyat ve tahrikâta bulunanları takipten hiç geri durmamak Abdülhamid için şaşmaz bir siyaset idi. O bunlardan memlekete avdetlerini temin edemediklerine hariçte birer memuriyet bularak veya tahsisat bağlayarak dillerini, kalemlerini susturmağa çalışır, buna razı olmayanları da türlü türlü vasıtalarla sıkıştırırdı.

Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa Abdülhamid'i memnun etmek için bir defa Mısır'daki bazı Jön-Türkler'i bir yelken gemisine koyarak Mısır haricine çıkartmıştı.

Fakat burada (zurna) peşrev olmaz ya!

Bu defa bu hareket Abdülhamid'de memnuniyet yerine aksi tesir uyandırmıştı. Abbas Hilmi Paşa bu Jön-Türkler'in faaliyetlerini menederek metbuuna bir cemile göstermek istemişti, metbuu ise Mısır'dan çıkarılan Jön-Türkler'in başka memleketele dağılarak oradakilerin kuvvetini arttıracakları mülâhazasına kapılmıştı. Bu yüzden Hidivin hizmeti makbul olmamıştı.⁽⁴⁶⁾

Abdülhamid'in Genç Türkler'le münasebetlerinde böyle safhalar çok tekerrür etmiştir. Ahmed Celâleddin Paşa Avrupa'da padişah aleyhinde intişar eden gazeteleri, uyandırılan cereyanı idare eden muhalefet reislerini İstanbul'a götürmek istiyordu. Paşa temin ediyordu ki, Abdülhamid kendilerine bir fenalik etmedikten başka fevkalâde iyilikler de yapacaktı. Fakat Genç Türkler bu teklife muvafakat etmeyecek olurlar ise aleyhlerindeki takibat bir kat daha şiddetlendirilecekti.

Jön-Türkler arasına zaten ziddiyet girmişti. Murad Bey'le Ahmed Rıza Bey hiç geçinmiyorlardı. Jön-Türklerin Paris'te, Cenevre'de yaptıkları içtimalarda fikirlerdeki ihtilâf gittikçe daha bariz bir şekil alıyordu. Ahmed Rıza Bey hiç bir şeyden gözü yılmıyarak tuttuğu meslekte sabır ve sebat gösteriyordu.

Ahmed Celâleddin Paşa Jön-Türk reislerine karşı mütevizyane hareket ediyordu, onlara padişahın ıslahat yapmağa hazır bulunduğunu anlatıyordu. Yalnız bunun için Jön-Türkler'in de kendisine ve hükûmete hücumdan feragat etmeleri şarttı, saltanat makamının haysiyetini vikaye için böyle bir mütarekeye mutlaka lüzum vardı.

Bu tavır ve sözler Jön-Türkler üzerinde tesirden hali kalmıyordu. Muhalif reisleri kendilerini fikir arkadaşlarından nice gençlerin menfalarda inlemekte, mahvolup gitmekte olduklarını düşünmek gibi insanî ve vicdanî bir vecibe altında görmeğe başlıyorlardı.

Yalnız Ahmed Rıza Bey Ahmed Celâleddin Paşa ile Paris büyükelçisi Münir Paşa ve başkonsolos Esad Bey'in Abdülhamid namına yapılan tekliflere karşı mesleğini, fikrini takipden fariğ olamayacağını bildirmişti. Ahmed Celâleddin Paşa'nın Jön-Türkler'le müzakereleri bu suretle devam edip gidiyordu.

Bu defa Jön-Türkler'ce ileriye sürülen maddelerin mühimleri:

1. Umumî af ilânı, 2. Matbuatın serbestisi, 3. Aleniyet halini alan irtikâp ve irtişanın men'i, 4. Hükûmetin saraydan idaresi kaldırılarak Bâb-ı Âli'nin eline verilmesi, 5. Tanzimat-ı Hayriyece kabul edilmiş hürriyet ve müsavat umdelerinin tanınması, 6. Vilâyetlerde umumî meclislerin içtimaa daveti gibi şartlar idi.

Abdülhamid müzakereleri uzatarak muhaliflerini yıpratmak, aralarındaki ihtilâflardan istifade ederek kuvvetlerini kırmak siyasetini takip ediyordu.

Jön-Türkler'den çokları için Avrupa'daki sefalet ve tazyik hayatı artık çekilmez raddeye gelmişti. Abdülhamid gerek Jön-Türkler arasındaki tefrikadan, gerek bunların bu sıkıntılardan bezginliklerinden iyice istifade etmeği düşünüyordu.

Artık onun nisbetle rahat nefes alabileceği zaman yaklaşıyordu. Murad Bey ahvalin gidişinden yeise düşmüş gibiydi.

Jön-Türkler'in Abdülhamid'e başlıca hücum vasıtaları Meşveret ve Mizan Gazeteleri idi. Her vehmini hakikat diye telâkkiye müsaid bir zihniyette bulunan Abdülhamid Murad Bey'in Mısır'da iken neşrettiği Mizan Gazetesinde yazdığı bir makalede serdettiği fikir ve mütalaalardan onu Avrupa'ya gönderen veliahd Reşad Efendi olduğuna hükmeylemişti.

Murad Bey gûya Reşad Efendi'ye müntesip olup Kanlıca'da oturan Yekta Bey vasıtasıyla kandırılmıştı. Gerek kendisi, gerek ailesi veliahttan para alıyorlardı.

Abdülhamid almış olduğu jurnallarla buna o kadar kuvvetli bir kanaat hasıl eylemişti ki, Murad Bey'le Ahmed Celâleddin Paşa'nın verdikleri katî teminat bile onun bu kanaatini sarsamamıştı. Bu meseleden isticvap edilen veliahd Reşad Efendi'nin tekzibi de tesirsiz kalmıştı.⁽⁴⁷⁾

Abdülhamid şehzadelerden Abdülaziz'in oğlu Mecid Efendi'yi de Jön-Türklerle münasebette zannederek şiddetle tarassud ettiriyordu. Hakikatte Murad Bey'in veliahd ile bir münasebeti yoktu. Şimdi artık cemiyetle de alâkasını kesmiş olduğu için o taraftan nakden bir yardıma intizar edemezdi. Elindeki parası da tükenmek üzere idi. Vakıâ bu sırada Ermeniler Terakkî ve İttihad Cemiyetine karşı eski tavırlarını terk ile anlaşmak yoluna temayül gösteriyorlardı ama şimdi bu anlaşma vaki olursa Yunanistan'a galebe ile itibarı artan Abdülhamid memleket dahilinde halka Jön-Türkler'in Ermeni hainleriyle ittifak ettiklerini ilân ederek kendilerini büsbütün gözden düşürecekti.

Nihayet Murad Bey İstanbul'da iken takdim ettiği lâyiha'nın mündericatı kabul olunursa «mücahedesinde» devama lüzum kalmayacağına hükmetti. Jön-Türkler'le Abdülhamid arasında bir itilâf ve mütareke akti bir çok gençleri uğradıkları ve uğrayacakları ıztıraplardan, belâlardan koruyacaktı. Kendisi de

ilk siyasî emellerini elde etmiş olacağı için İstanbul'da ailesi yanına dönebilecekti.

Ahmed Celâleddin Paşa'nın Ahmed Rıza Bey'den başka Jön-Türkler'le müzakereleri muvaffakiyetle neticelenmişti. 1897 senesi temmuzunun sekizinci günü Reşad Bey oğlu Reşid Bey ile Ahmed Celâleddin Paşa'nın tercümanı İskender Tarrad Efendi Cenevre'ye gelerek Murad Bey ile görüştüler. Cemiyetin Paris merkezinin üç gün evvel verdiği bir kararı kendisine tebliğ ettiler. Süleyman Nazif Bey'in kaleminden çıkmış olan bu karamamede deniliyordu ki:

1. Terakki ve İttihad Cemiyeti ıslahatın saltanat makamı marifetiyle icrası maksadıyla teessüs etmiştir. Osmanlı hanedanına ve zât-ı şahaneye sadakati tâbiiyet ve hamiyet icabı addeder.

2. Asıl maksadın fena telâkkiye uğraması hükûmetle cemiyet arasında şiddetli ve fiilî bir ihtilâfa meydan vermişti. Bu ke-re ıslahat ve terakkiyatın şefkat ve hulûsu niyet ile icra olunacağı padişah tarafından vaad ve temin edilmiştir. Cemiyet de padişahın vaadini is'af eylesine intizaren icraatını tatil edecektir.

3. Vaadolunan ıslahatın mebdei ve cemiyetçe ihtiyar olunan fedakârlığa mukabeleten, zât-ı şahane bir mükâfat olmak üzere umumî bir af ilân edilecektir.

4. Bu kararın yaver Ahmed Celâleddin Paşa'ya tebliğine cemiyet erkânından Fuad Paşa oğlu Hikmet Bey memur edilmiştir.

Murad Bey Cenevre'deki cemiyet mensuplarını da Paris'tekilerle aynı fikirde buldu. Hikmet Bey ile beraber Kontrexevil'e gelmiş olan Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmeğe gitti. Ahmed Celâleddin Paşa padişaha emniyet gösterilerek mütareke yapıp neşriyatın tatilini istiyor, Abdülhamid'in ahval ve ah-lâkında iyiliğe doğru bir temayül göründüğünü, vatanlarını se-

venlerin böyle bir fırsatı kaçırmamaları lâzım geleceğini, kendisinin bu memuriyeti kabul etmesi padişahın şeref ve haysiyeti ile hilâfet namusuna ettiği yemine müstenid bulunduğunu izah ve teyid eyliyordu.

Murad Bey'le Ahmed Celâleddin Paşa nihayet anlaşıldılar. Umumî affa intizaren neşriyat tatil edilecekti, affın ilânından sonra Avrupa'da tahsillerini ikmal etmek isteyenlere hükûmetçe tahsisat verilecekti, avdet edecek olanlar kendilerine verilecek memuriyetleri kabulde muhtar bulunacaklardı.

Bu noktalar imza altına alındı. İtilâfın «padişahın ulûvvu cenabını cerhetmemek üzere» imza altına alınmayan maddeleri de vardır: Kontrol Meclisinin tesisi, matbuata kanun dairesinde serbesti verilmesi, gazeteler ancak mahkeme huzurunda mesul edilerek haklarında idareten bir şey yapılmaması, hükûmetin namusları lekelenmemiş adamlardan teşkili.

Padişahın ulûvvu cenabını cerhetmemek! Asıl imza edilmesi lâzım gelen en mühim ve devlet idaresine müteallik noktalar bu çürük ipliğe bağlanmıştı. Ahmed Rıza Bey bu müzakere-lerin haricinde kalıyordu.

Verilen kararları havi rapor Ahmed Paşa maiyetinde bulunan Karadağlı Milo ile İstanbul'a gönderildi. Vasıtanın gidip gelmesi on güne mütevakkıf idi. Murad Bey'le Ahmed Celâleddin Paşa İstanbul'un cevabını beklerken birlikte İsviçre'de bazı yerleri gezdiler.

Murad Bey bir gün Çürüksulu Ahmed Bey'den bir telgraf aldı. Ahmed Bey mühim bir şey çıktığı için Cenevre'ye avdet eylemesini Murad Bey'e yazmıştı.

Anlaşıldı ki, Jön-Türkler'in toplu oldukları bir Avrupa merkezinde memuriyet ifa eylediği için senede bir iki defa mezuniyetle İstanbul'a celbedilen Paris elçisi Münir Paşa Jön-Türklerle müzakereye karışmıştı. Sefarethanece tanzim edilmiş

olup Paris konsolosu Veli Bey ile Reşid Bey oğlu Reşid Bey'in Cenevre'ye getirdikleri bir varakaya göre:

Ahmed Paşa'nın Jön-Türkler'le müzakere için resmî bir sıfatı yoktu; onunla verilecek kararlar hükümsüz idi, sefaretle takarrür edecek şeyler ise devlet namına taahhüd demekti.

On güne kadar sefarete mutavaatlarını (itaat etmek) beyan edenler katiyyen affolunacak, eski memurlar, memuriyetlerinde kayrılacaklardı, bu müddet için de teslimiyet arzetmeyenler artık affolunmadıktan başka medeni haklardan da müebbeden iskât edilecekti.

Konsolos Veli Bey gösterilecek teslimiyete mukabil hükûmetçe para verileceğini de resmen ve alenen beyan ediyordu. Veli Bey bu paranın altı yüz bin franga kadar baliğ olabileceğini söylüyordu. Abdülhamid'in şimdi kendisini daha kuvvetli gördüğü hiss olunuyordu.

Cenevre'deki Jön-Türkler Paris sefaretinin bu tebliği hakkında müzakerede bulunmak üzere toplandılar.

Paris'te Ahmed Rıza Bey'le Doktor Nâzım Bey bu para pazarlığına hiç karışmamışlardı. Murad Bey de böyle bir pazarlığa girişilmemesini istiyordu. Diğerleri ise sefaretin bu yoldaki teklifine muhalif görünmüyorlardı. Murad Bey Ahmed Celâleddin Paşa ile görüşmek üzere Kontrexevile gitti. Ahmed Celâleddin Paşa Münir Paşa'nın bu işe müdahalesine hem kızdı, hem Yıldızın iki yüzlü hareketinden dolayı pek sıkıldı. Ancak Murad Bey artık katî kararını vermişti. İstanbul'a avdet edecekti.

Ahmed Celâleddin Paşa için de buna muvaffakiyet en büyük teselli olacaktı. Murad Bey 8 Temmuz 1313 - 20 Temmuz 1897 tarihini ihtiva eden muvafakatnamesini Ahmed Celâleddin Paşa'ya uzattı.

Murad Bey bu vesikada Ahmed Paşa'ya hitaben diyordu ki:

«*Tensikat ve ıslahatın icraya konulması padişahça mukarrer olduğunu, bizim neşriyatta devamımız bu kararın tatbiki-ne mâni olmakta bulunduğunu, neşriyatın muvakkaten tatili suretiyle hükümdarlık makamına karşı bir emniyet ve tarziye eseri göstermemiz icap ettiğini söylüyorsunuz.*

Biz bu emniyeti gösterirsek padişahın da umumî afdan başlayarak mukarrer diğer ıslahatı ve tedbirlerini nihayet altı ay içinde neşir ve ilân eyleyeceğini temin ediyorsunuz. Hattâ bu tarzîyenin müsaadat ve ıslahat dairesini genişletmek gibi bir mukabele göreceğini bile ilâve ediyorsunuz. Padişahın her bir şüphe ve tereddüdden beri olması icap eden bu yüksek vaadine karşı neşriyatın altı aylık tatilini az gördüğüm için ben de tarzîye dairesini genişleteceğim.

Şikâyeti celbeden neşriyatta ön ayak olduğum hakkımda verilen idam hükmü ile sabittir. Osmanlı hududuna girer girmez bu hükmün icra edilmesine mâni olacak bir kuvvet yoktur. İste istenilen altı aylık neşriyat tatiline ilâveten ve şahsım itibarıyla her türlü af ve atfetten istiğnaen boynuma ipi takıp şu dakikada nefsimi teslim ediyorum. Vatanımızda sükûn ve asayişin avdeti umumun selâmeti için ne kadar lâzım ise Osmanlı hanedanının şan ve şerefini korumak için de o kadar mühimdir. Bunun için ben de elimden geldiği kadar büyütmeğe istediğim bu tarzîye ve emniyet eserine padişahımızın hakkıyla mukabele ederek mülkün ihyasına himmet bezleyeceğinde şüphe etmeği edebe muhalif sayarım.

Temenni ederim ki şu teslimiyetim umumun selâmet ve menfaatine en faydalı surette kullanılsun.»

Ahmed Celâleddin Paşa bu varakayı okurken teessürün-den titriyordu, bitirince Murad Bey'in boynuna sarıldı.

Murad Bey üzüntüsünün kendisini göstermeğe sevkettiği bu fazla cüretiyle yalnız Ahmed Celâleddin Paşa'yı ve şimdi ya-

nında bulunan Hikmet Bey'i, İskender ve Doktor Hekimyan Efendileri değil, evvelce kendisine bir «Dağıstan delisi» nazarı ile bakan Abdülhamid ile cemiyetin bütün müntesiplerini de hayretler içinde bırakacaktı.

Murad Bey'in bu hareketi büsbütün hesapsız değildi. Fazla cüretin bazan umulmadık neticeler verdiği düşünmemiş değildi o. Tarihte böyle nice hâdiseler görülmüştü.

21 - Ahmed Rıza'nın Fransa dışına çıkarılması ve Murad Bey'in İstanbul'a dönüşü...

Ali Suavi vak'asında Nişli Mahmud Bey'in hiç tereddüt etmeyerek teşebbüste dahil olduğunu izah ile cezasını çekmeğe hazır bulunduğunu söylemesi, kimlerle beraber çalıştığını da haber vermesi yalnız takibattan kurtulmasını değil, Abdülhamid'e hulûl ile kurenadan olmasını bile intac eylemişti.

Murad Bey bunu evvelce duymuş, şimdi de harekette bulunurken hatırlamıştı. O «Dağıstan deliliğinin» yeni bir nümunesini gösteriyordu! Ama bu hareketiyle Abdülhamid'i şaşırtacak, siyasî programını ona kabul ettirerek memlekete hizmet edecek, muvaffak olamazsa zararı yalnız kendisi çekecekti! Doğrusu, bu son ihtimal pek kuvvetli idi.

Ahmed Celâleddin Paşa müjdeyi hünkâra arzetti. Abdülhamid hapishanelerde ve menfalarda bulunan Genç Türkleri tahliye ettirmeğe kabul etti. Jön-Türkler'le Abdülhamid arasında mütareke kararlaştı.

Murad Bey şahsî olarak bir lütûf kabul etmemek üzere bir rehine gibi İstanbul'a gidecekti. Mizan tatil olundu. Murad Bey Fuad Paşazâde Hikmet Bey ve Ahmed Celâleddin Paşa'nın adami Karadağlı Milo ile birlikte İstanbul'a döndü.

Firarilerden Hilmi Bey tetebbülerine devam etmek üzere Cenevre'de kaldı, Şerafeddin Mağmumî aynı maksatla Paris'ten ayrılmadı. Binbaşı Çürüksulu Ahmed Bey -Paşa- Belgrad'a kaymakam, Şefik Bey Viyana'ya ateşimiliter tayin edildiler. İstanbul gazeteleri cülûs yıldönümü münasebetiyle mutad üzere yazdıkları af arasında siyasî cürümlerle mahkûm olanları da zikrettiler. Trablustan kaçarak Paris'e gelmiş olan Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti Beyler'in Cenevre'de çıkardıkları Osmanlı gazetesi de tatil olundu. İshak Sükûti Roma, Abdullah Cevdet Viyana sefaretileri maiyetlerine memur edildiler.

Memduh Paşa «Esvat-ı Sudûr» risalesinde bu meselede kendisinin de bir rol oynamış olduğunu beyan etmektedir:

«Avrupa'ya savuşmuş olanlardan Doktor İshak Sükûti Efendi diğerk gurbet arkadaşları gibi bir vasıta ile bana müracaat etti. Affa, atâye nailiyetini arz ve istizan eyledim. Ayda 1000 frank maaş tahsis olunarak Roma sefareti maiyetine tayinine irade çıktı. Parekende borçları verildi, memuriyetine gitti.»⁽⁴⁸⁾

Jön-Türkler'le Abdülhamid arasında bu anlaşma iki aydan fazla sürmedi. Abdülhamid vaadini tamam tutmadı.

Askerî mektepler nâzırı ve Tophane Müşiri Zeki Paşa Tıbbiye ve Harbiye mekteplerinden mevkuf bulunan veya nefyedilmiş olan efendiler tekrar mekteplerine gelecek olurlarsa istifadeceğini arzylemesi üzerine Abdülhamid bu gibiler hakkında vaadini aynen incaz etmeği muvafık bulmadı.

Machiavel «Prens» eserinde hükümdarların bir çok ahlâkî meziyetlere malik gibi görünmeleri, fakat hakikatte kendilerinde bu meziyetlerin zıddı bulunması lâzımgeldiğini, hükümdar için iyi kalpli görünüp böyle olmamak, hele sözünü hiç tutmamak, yalan ve suiniyetin faydalı olduğu anlarda verdiği vaadlerin hiç birini yerine getirmemek caiz olduğunu gösterir.

Abdülhamid de şimdi işte hükümdarlığın bu prensibine göre hareket ediyordu. Mahkûm ve menfi vatanperverler hapis-

hanelerden, kalelerden çıkarıldılar ama İstanbul'a gelemeyerek Trablusgarp'ta menfi gibi kaldılar.

Evvelce bahsedildiği veçhile Taşkışla'da muhtelif tarihlerden beri siyasî sebeplerle mevkuf Harbiyeli, Mühendishaneli, Tıbbiyeli gençlerle doktorlardan, baytarlardan, şeyhlerden, sivillerden mürekkep olan, aralarında asker olanların elbisesi sivile tebdil edilerek sekizer kişilik gruplarla resimleri çekildikten sonra Kabataş iskelesi yoluyla ve istimbotlarla Şeref vapuruna bindirilen, gemide sevkiyata memur sakallı Mehmed Paşa'yı tahkir ettikleri gibi efendisi hünkâr aleyhinde de ağır kelimeler kullanmaktan çekinmeyen 78 kişilik «Şeref kurbanları» kabilesi altı günde Trablusgarb'a varmış, menfiler safra atılır gibi Trablusgarb'a çıkarılmıştı. Bunlar da Trablusgarp'ta bırakıldılar.

Trablusgarp menfilerinden Mahir Said Bey bundan bir müddet sonra Avrupa'ya kaçtığı gibi Ahmed Fazlı Bey de arkadaşı Ferid ve Yusuf Akçora Beylerle beraber üç sene menfa hayatından sonra buradan savuşmağa muvaffak olmuşlardır.

Yunan muharebesinde galibiyetten sonra dahilde nüfuzunun arttığını gören ve hafiyelik teşkilâtını bir kat daha takviye eyleyen Abdülhamid, Ahmed Celâleddin Paşa'nın Jön-Türkler'den de hal ve durumlarından memnun kalmayanlar veya yeniden Avrupa'ya kaçanlar Abdülhamid'e tekrar hücumla başladılar. Abdullah Cevdet Bey memuriyetinde üç sene kadar kaldıktan sonra azledildi. O Almanya'dan Abdülhamid'e fenalıklarını yüze vuran bir kartpostal göndermişti. Bu kartpostal kendisine isal edilince hünkâr İstanbul'da bulunan Brüksel elçisi Karateodori Efendi'yi Abdullah Cevdet Bey'in Almanya'dan çıkarılması için hususî teşebbüslerde bulunmak üzere hemen Almanya'ya gönderilmişti. Abdullah Cevdet «hainane neşriyatta bulunmak» töhmetiyle İstanbul'ca giyaben müebbed kalebendliğe mahkûm edildi.

Ahmed Rıza Bey eski tarzda neşriyatına devam ediyordu. Abdülhamid'in kararlarını unutarak vaadlerini yerine getirmede-

ğini gören Jön-Türkler de eskisi gibi muhalif neşriyat mesleğine girmi verdiler.

İshak Sükûti Roma sefaretî kâtipliğinden aldığı 1500 franklık tahsisatı (Osmanlı) gazetesine gönderiyordu.

Tunalı Hilmi ve diğer arkadaşları da bu yolda neşriyat ile uğraşıyorlardı. Bu suretle ölmüş, öldürülmüş sanılan Jön-Türklük yeniden hayatîyet eserleri gösteriyordu.

Artık Ahmed Celâleddin Paşa'nın teşebbüsünden Murad Bey'in İstanbul'a avdetinden başka eser kalmamış, durum «eski hamam, eski tas» denilebilecek hale gelmiş bulunuyordu.

Ancak Abdülhamid Jön-Türklerin muhalefetini ortadan kaldırmak için her çareye müracaat etmekten hiç bıkmıyordu. Dahildekiler için tehdid, korkutma, işkence, ağır mahkûmiyetler ve hariçtekiler için rütbe, memuriyet, para vaadleriyle ikna ve itma, siyasî teşebbüslerle yahut davalar ikamesiyle gazeteleri kapatmak, buldukları memleketlerden çıkartmak yolunda her vasıta ona mübah görünüyordu.

1899 senesi ilk teşrini içinde Abdülhamid tarafından yapılan teşebbüsler üzerine İsviçre'de Cenevre polis idaresi Jön-Türkler tarafından çıkarılan Osmanlı gazetesi lisanını değiştirmesse naşirlerinin İsviçre hududundan dışarı atılacaklarını tebliğ eylemişti.

Murad Bey daha İstanbul'a dönmeden Abdülhamid anlaşmaya ve dönmeye yanaşmayan Ahmed Rıza Bey hakkında taziyikleri artırmıştı. Fransa Başvekili Bourgeois nezdinde yaptığı teşebbüs müsmir olmuş, Fransa kabinesince Ahmed Rıza Bey'in «Meşveret Gazetesi» kapatılmış, kendisinin Fransa haricine çıkarılmasına karar verilmişti.

Justice, Intransigent, Eclair, Libre parole, Le Siècle gibi gazeteler zaten Abdülhamid aleyhinde pek mütecevazane makaleler neşrediyorlardı.

Bu defa Paris gazetelerinin pek çoğu hükümetlerinin bu icraatına karşı şikâyet avazelerini yükselttiler. Kabineye hücumda hepsi kalem birliği etmiş gibi davrandılar. Abdülhamid'in istibdadını tervice alet olmasından dolayı kabineyi pek şiddetle tenkide koydular ve gürültüler kopardılar.

Meşhur Hanri Rochefort bu davada Ahmed Rıza Bey'i haklı gördüğünü anlatmak için olduğu kadar Fransa kabinesini tuttuğu siyasette sıkılaşma maksadıyla Ahmed Rıza Bey'e müveddet duyularıyla bir telgraf çekti.⁽⁴⁹⁾

Klemanso ne kadar şiddetli davranmış ise Cassagnac da o kadar sert protestolarda bulundu.⁽⁵⁰⁾

Ahmed Rıza Bey'in hukukunu müdafaa etmeği sabık ticaret nazırı Millerand deruhde etti. Kabine bu kadar hücumu karşı koyamadı, kararından dönmeye mecbur kaldı. Türkçe Meşveret'in Fransa'da dağıtımını yasak etmekle iktifa etti. (12 Nisan 1896)

Abdülhamid bununla kalmadı, (Meşveret'i) çıkaranlar aleyhinde Fransa kanunlarından istifade etmek istedi. Dava ikamesi için İstanbul'dan Avukat Pedrelli'yi Paris'e gönderdi.

Meşveret'te Abdülhamid'in namı «Büyük katil» diye geçirdi. Paris büyükelçisi Münir Paşa, Abdülhamid'e hakarete bulduklarından dolayı Ahmed Rıza, Halil Ganem Beyler'le Meşveret gazetesinin diğer iki muharriri aleyhinde Seine mahkemesinde bir dava açtı. (Temmuz 1897)

Avukat Labori'nin müdafaasından ve Klemanso'nun mahkemede şahadeti esnasında Jön-Türkler lehine beyanattan sonra mahkeme maznunları ancak 16 frank para cezasına mahkûm etti. (15 Ağustos) Bununla beraber böyle tazyikler karşısında Ahmed Rıza Bey artık Paris'te yaşayamaz hale geldi.

Meşveret İsviçre'ye noklolundu. Abdülhamid Meşveret'in basıldığı matbaanın bütün Türkçe harflerini satın aldı. Gazetenin basılmasına imkân bırakmadı.

Ahmed Rıza Bey bir müddet Meşveret'i litografya ile çıkarmağa uğraştıktan sonra Belçika'ya gitmeğe mecbur kaldı. Fakat burada da hücumlara maruz oldu. Belçika'da bastırıldığı Meşveret nüshalarında neşrettiği şiddetli makalelerden dolayı hükümet gazeteyi menetti.

Bu yüzden belçika mebusan meclisinde bir istizah yapıldı. Meclis adliye nazırını haklı gördü.

Meşveret Gazetesi bu defa Belçika mebusanlarından Jorj Lorand'ın mesuliyeti altında çıkmağa başladı. Abdülhamid Ahmed Rıza Bey'i Belçika'da hiç rahat bırakmadı. Bir kral iradesiyle Ahmed Rıza Bey Belçika'dan çıkarıldı. (13 Kânunuevvel 1897) Gene Paris'e giderek Fransızca Meşveretiyle uğraştı.

Murad Bey'in İstanbul'a avdeti Jön-Türklüğe bir darbe olmuştu. Bu âdeta bir delalete, bir istimane benzemişti. Padişaha hiç itimat etmeyen eski Jön-Türkler Murad Bey'in bu hareketini şiddetle tenkit ediyorlardı. Hassaten ilk mebusan meclisi âzasından Halil Ganem Ekler Gazetesi'ne gönderdiği bir mektupta kızgınlığını gizlemiyordu: «Murad Bey beni affetsin! Ama padişaha kendisini bir rehine olarak vermek için bizden ayrılmasına hiç lüzum yoktu! Ondan bu fedakârlığı kimse istemedi. Partimizin programı malûmdur. Hünkârın bu programa temayül göstermesi bizim de teşebbüslerinde onu teşvik ve takviye etmemize kifayet ederdi. Çünkü gayemiz memleketimizin halini ıslah ve istikbalini temin eylemektir. Vaadler hiçtir, prensipler her şeydir. Bizden bir mütareke istenildi. Ne garip hal! Bizim padişahattan mütareke istememiz lâzım!

O bizi bir cürüm ile, bir suikast ile itham edebilir mi? Biz hariçten gelebilecek bir felâketten çekinerek daima dostlarımıza itidal ve sükûnet tavsiye ettik. Halbuki o kadar kanlı iradeler, nefiy emirleri veren hünkâr şimdi bizden bir mütareke istiyor. Bütün Avrupa'ya karşı koyan bu kadar kudretli bir müstebidin

bizden sükûtumuzu istemek tenezzülünde bulunması için kuvvetimizin derecesi ne olmalıdır?»

Jön-Türk kuvvetinin derecesi ne olursa olsun Abdülhamid için bu kuvvetin kırılması matlûb idi ve son teşebbüsüyle buna bir derece muvaffak dahi olmuştu.

Murad Bey hakkında Ahmed Celâleddin Paşa'ya tebliğ olunan iradede «İstanbul'a gelişinden doğruca mabeyn başkita-bet dairesine gelsin. Huzura kabul olunacaktır» denilmişti.

Murad Bey Sirkeci istasyonuna varınca yanına Milo'yu alarak bir araba ile yıldız sarayına gitti. Doğruca başkâtibin yanına girdi (14 Ağustos 1897) Başkâtip gülümseyerek kendisini kabul etti.

Murad Bey – Ahmed Paşa'nın hakkımda ne yolda maruzatta bulunduğumu bilemem. Kendisine imzalı ve mühürlü bir kâğıt vermişim. O kâğıtta arzettiğim gibi hilâfet makamına karşı tarziye vermek maksadıyla buraya gelip teslimiyet arz ediyorum. Ahmed Paşa affım lâkırdsını açtığı vakit (ben kendimi kabahatli tanımıyorum ki bunu kabul edeyim) demiştim. Bundan başka bu yolda bir şey işitmedim ve işitmek de istemedim. Ancak cidden kabahatli isem ceza görmeğe hazır olduğumu arz ile padişahın adalet kapısına iltica etmiş bulunuyorum. Bu noktaya dikkat buyurmanızı rica ederim. Çünkü padişaha fazla bir şey arzedecek olursanız iyi olmaz.⁽⁵¹⁾

Tahsin Paşa huzura gitti, bir saat kadar kaldı, avdetinde padişahın selâmını, iltifatını tebliğ etti.

– Zât-ı şahane buyuruyorlar ki: Vaki halin sadakat ifratından ve bazı hareketlerimin yanlış telâkki edilmiş olmasından ileri geldiğine kaniyim. Murad Bey eskisinden daha makbul asdikadan sayılacaktır. Evine gidip istirahat etsin. Yakında görüşürüz.

Murad Bey huzura kabul edilmeden serbest bırakılıyordu. Fiilen affa uğramıştı. Ertesi günü Murad Bey'in ailesi namına bir teşekkür arızası takdim etmek üzere kayınbiraderi Sabit Efendi ile oğlu Yıldız'a gittiler. Arıza takdim olundu. Mabeyn başkâtibi ile gidiş müdürü buna padişah namına şu cevabı verdiler.

«Maziye kat'î surette perde çekilmiştir. Murad Bey en muktedir ve muteber asdika arasında hususî bir mevki sahibi olacaktır. Ailesince hiç bir meraka ve endişeye mahal yoktur.»

Abdülhamid Murad Bey'e Anadoluhisarı'nda bir ev verdi. Adliye müsteşarlığına tayin olunmak vaadiyle uhdesine Şûra-yı Devlet maliye dairesi âzâlığını tevcih etti. Abdülhamid tarafından maişetini ve idaresini tanzim edebilmesi için Murad Bey'e sekiz bin altın dahi verildiği o zaman şayi olmuştu.

Hürriyetperverane fikirler besleyenlerle eskiden beri mü-nasebeti olan Mısırlı prenses Nazlı hanımefendi'nin de bu sırada İstanbul'a gelerek bir gece tiyatrodaki huzura kabul olunduğu, bin beş yüz altın kıymetinde bir bilezikle ve «valide paşa'ya»⁽⁵²⁾ olduğu gibi kendisine de bir konak verilmek vaadiyle taltif edildiği o günlerde ağızlarda dolaşmış rivayetlerdendir.⁽⁵³⁾

İstanbul gazetecileri (Murad Bey'in beyanatu) diye Mısır'da, Avrupa'da neşrettiği fikirlere taban tabana zıd şeyleri gazetelerine geçirdiler. Murad Bey bunları tekzip edemedi. Murad Bey bir çok defa saraya davet olundu. Başkâtib ile uzun uzun konuştu. «Asdikadan olmak şartları» hakkında kendisine imarlarda bulunuldu. Fakat o tabî böyle bir zillete düşmedi. Bir de fa da huzura kabul olundu.

Padişah Murad Bey'in sadakat ve gayretini, istidad ve vukufunu tasdik ediyordu. Yalnız o bazı hal ve hareketleri fena tefsir etmiş, Avrupa'ya kaçmak hâtasını irtikâp eylemişti. Yoksa devlet hizmetinde büyük makam tutacaktı. Yakında gene büyük bir mansıba tayini mukarrer bulunuyordu. Fakat bunlar hep Ab-

dülhamid'in beylik sözleri idi. O artık «Kontrexevil» mukavelesini unutmuştu.

Murad Bey ve Jön-Türkler'e karşı padişah namına o kadar ciddî taahhüdlerde bulunmuş olan Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa'nın da *-frenkler arasında Paşa Ahmed le teigneux diye yadedilirdi-* Yıldız'da artık papucu dama atılmak da gecikmeyecekti.

Anadoluhisarı'ndaki evinde olsun, Bâb-ı Âliye giderken olsun tarassud memurları Murad Bey'i rahat bırakmıyorlardı. Nihayet yeniden Avrupa'ya kaçacağı hakkında verilen jurnal üzerine gûya evinin küçük bahçesini imar için -şahane bir lûtf gibi- Murad Bey nezdine saraydan bahçıvanlar gönderildi. Bunlar evin içine sokulan muhafızlar idi ki ikisi Tüfekçibaşı Tahir Paşa'ya, biri de Fehim Paşa'ya her gün jurnallarını verirlerdi.

Malûmat Gazetesi sahibi olup komik Abdürrezzak Efendi'den sokakta bir dayak yediği için davası halkça o kadar merak ile ve eğlenceli bir sahne gibi takip edilen meşhur Baba Tahir gazetesinde şu yolda bir fetva taklidi yazdı:

«Birisi ecnebi diyarına kaçıp kâfirler arasında memleketi, dini, padişahı aleyhine yazılar yazsa neye mustahak olur? Ölüme...»

Murad Bey hemen saraya giderek bu makaleden şikâyet etti. Mabeyncilerden biri Murad Bey'le Baba Tahir'i muvacehe etti. Baba Tahir burada da maruf cüretiyle şu sözleri söyledi:

– Evet! Bu herife ima etmek istedim. Şevketli padişahımız efendimiz kendisini affetti; fakat o hepimizin nazarında ölümüne mahkûmdur. Bu hükmün icrasını talepten biran hali kalmayacağız.

Murad Bey gazetenin kapatılmasını istedi, aldırın olmadı. O da teessüründen sararmış bir halde saraydan çıktı. Artık elinden ne gelirdi.

Ahmed Celâleddin Paşa'nın Murad Bey'i İstanbul'a getirmek, Jön-Türkler'i kısmen de olsun dağıtma yolundaki muvafakiyeti padişah nezdinde kıymetini ilk gün'lerde pek arttırmıştı. Bunu hiç çekemeyen Ebülhüdâ Efendi bir taraftan, Fehim Paşa diğer taraftan onu padişahın teveccühünde mahrum etmek için uğraşıp durdular.

22 - Damat Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya Kaçışı ve Abdülhamid'in telâşı...

Avrupa'ya kaçmak değil, gitmeğe mezuniyet istemek bile Abdülhamid'i en ziyade sinirlendiren şeylerdendi. Abdülhamid Avrupa'ya gitmek için vaki olan talep ve istizanları mutlaka birer suretle geçiştirirdi. Bazı büyüklükler Abdülhamid'in bildikleri bu halini istismardan çekinmemişlerdir. Bu gibiler bazı arzu ve istidalarının is'af edilmediğini görünce oğullarının tedavi edilmek üzere Avrupa'ya gitmesini müsaade edilmesini Abdülhamid'den istirham ederlerdi. Abdülhamid de vermediği bu müsaadeye bir taviz makamında emelki arzu ve istidayı bu defa isaf ediverirdi. Bu irade hastalığı iksir gibi tesir ederek şifa getirirdi.

İster hakikî ve ciddî sebeplerle, ister bazı emeller takip ederek Avrupa'ya firar edenler siyasî ve şahsî dedikodular yaptıkları, meşgaleler çıkardıkları için hünkâr bundan pek gocunuyordu. Abdülhamid'in bu hali şantajcılara da cüret vermişti.

Firarîler arasında «firarı istismar» etmeğe de kalkışanlar oluyordu. Bu gibilerin memleketin idaresine ve Abdülhamid'in siyasetine isyan diye değil, fazla menfaat celbeylemek yahut padişah nezdinde kaybettikleri teveccüh ve itibarı iade ettirmek için Avrupa'ya savuşuyorlardı.

Meselâ ... nâzırı D.N. Paşa'nın eli ayağı irtikâp vasıtası olan S... Efendi'sine para çıkarabileceği her iş, haklanacak her adam peşinde dolaşır bir hayasız idi. Nazıra iş gördürmek için takip olunan meselenin ehemmiyetine ve müstaceliyetinin derecesine göre evvelâ bu herifle anlaşmak lâzımdı. O âdetâ D.N. Paşa'nın namına müzakere ve mukavele yapmağa mezun rüşvet acentesi idi. Bu rüşvetlerden yüzde itibarıyla kendisine büyük bir pay ayırırdı. Bu yüzden mühim bir servet sahibi olmuştu.

1899'da D.N. Paşa vefat etmişti. Yerine geçen ... Paşa ise kılı kırk yarar bir adamdı. Nezarete kendisine şüpheli görünen işleri ince eleyip sık dokuyordu, Bâb-ı Âli'den çıkmış, saraya gönderilmiş dosyaları bile celp ile yeniden tetkike tâbi tutuyordu.

S... Efendi bu tetkikler neticesinde ortaya çıkacak rezaletlerin ucu kendisine dokunmasından korkmuş, evine kapanarak işi deliliğe vurmıştu. Bu günlerde çaresini bularak kapağı Avrupa'ya atmış, soluğu Paris'te almıştı.

S... Paris'te gazetelere ifşa edecek bir çok şeyleri olduğunu saraya ihsas etmiş, nihayet Abdülhamid'den affını istihsal ederek, maaşına yirmi lira zam ile balâ rütbesini de alarak İstanbul'a dönmüştü! Bu müstesna bir misal değildi.

Bu sebeple her Avrupa firarisini hamiyet ve vatanperverliğin timsali gibi saymağa ve meşrutiyetin iadesinde fark gözetilmeyerek herkes hakkında yapıldığı gibi bu sıfatla alkışlamağa mahal yoktu. Abdülhamid'in bu frarlara verdiği ehemmiyet haddi zatında kendi nefesine ait düşüncelerden münbais olduğu için her firar hâdisesini ferden tetkik ederek hükümler ona göre verilmeğe iktiza eder. Murad Bey'in avdetinden sonra Abdülhamid'i en ziyade işgal eden ve telâşa düşüren hâdiseler Damad Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya firarı olmuştur.

Amiral Damad Halil Paşa'nın Sultandan olmayan oğlu Mahmud Paşa gençliğinde Server Paşa'nın Paris sefaretinde maiyetinde bulunmuştu. Bay Mahmud Kemal'in «Son Asır Türk Şairleri» eserinde naklettiğine göre:

Mahmud Paşa babasının Beylerbeyi'ndeki yalısında bulunurken Abdülmecid'in şehzadelerinden Kemaleddin Efendi'nin köşkü önünden her geçtikçe tazimen arabasından inermiş, bu hal nihayet şehzadenin dikkatini celbetmiş, kendisine böyle bir hürmet tavrı gösteren gencin hüviyetini tahkik ederek sıhriyete lâyık olduğunu babasına söylemiş. Mahmud Paşa Abdülmecid'in vefatında ancak yedi yaşında bulunduğu için şehzade Kemaleddin Efendi, Mahmud Bey'in eğer sıhriyete liyakatini söylemiş ise ancak amcası Abdülâziz'e bildirilmiş olacaktır.

Abdülâziz kardeşinin kızlarını evlendirmek isteyince Bâb-ı Âli'den damatlığa münasip olanların isimlerini aratmış. Verilen isimler arasında Halil Paşa oğlunun adını görmeyince bunu da ilâve ettirmişti.

Sultan Murad'la anaları bir ve güzelliğiyle, zekâsıyla maruf olup Mahmud Bey'den bir yaş kadar büyük olan Seniha Sultan Mahmud Bey ile bu suretle nişanlanmıştı. Mahmud Bey evlendiği vakit 23 yaşında idi.

Seniha Sultan ata biner, avı, balık avını, nişan atmağı pek severdi. Kocasının izniyle ecnebileri kabul eder. Onlarla bir garp kadını gibi mübahaselerde bulunurdu.⁽⁵⁴⁾ Para kıymeti nedir bilmek istemezdi, ancak serbest, keyfine göre yaşamaktan zevk alırdı.

Mahmud Paşa yirmi beş yaşında iken Sadık Paşa kâbinesinde Şûra-yı Devlet âzalığında adliye nezaretine tayin olunmuştu. (H. 1295) Fakat sonra Sadrazam Saffet Paşa Mahmud Paşa'nın pek gençliğine ve adliye nezareti gibi bir mansıp için lâzım gelen evsafı haiz olmamasına binaen gene Şûra-yı Devlet âzalığine naklini istemiş ve iradesini almıştı.

Damad Mahmud Paşa ile münasebeti olup Fransızca Akşam Gazetesi'nde paşa hakkında makaleler yazmış olan Tunuslu Mahmud Paşa'nın damadı İsveçli Ali Nuri Bey:

«Abdülhamid Sultan Aziz'in katli davasını ileri sürerek Midhat Paşa'yı uğratmak istediği akıbet hakkında Damad Paşaya açıldı, fakat paşayı böyle şeylere müsaide bulmadı. Mahmud Paşa padişahın anladığı tasavvurlarına muarız olduğu için memuriyet hayatında çok kalmadı» diyor.

Mahmud Paşa filvaki dört ay kadar adliye nezaretinde kaldıktan ve o zaman adliye işlerini elinde tutan müsteşar Vahan Efendi'yi bir çok uğraşp adliyeden uzaklaştırdıktan sonra infisal ile bir daha devlet memuriyetinde bulunmadı. Nezareti esnasında küçük memurlar maaşlarını almaz iken kendisinin maaş almasını caiz görmediği ve almaktan istinkâf ettiği söylenir.

Nazır iken Abdülhamid ile araları pek iyi idi. O kadar ki Mahmud Paşa sabah ve akşam saraya uğrar, evine geç vakit dönerdi. Hattâ Seniha Sultan kocasının kendisini ihmal ettiğinden dolayı bir defa şaka tarzında Abdülhamid'e şikâyette bulunmuştu.

Seniha Sultan, Sultan Murad'a pek ziyade merbuttu.

Sultan Murad bahsinde macerasını uzun uzadıya anlattığımız Nekşifend kalfanın Sultan Murad'ın yanından Mahmud Paşa'nın kâhyası Hacı Bekir Efendi'nin delâleti, su yolcularının yardımı, bir çanta dolusu mücevherat ile su yolundan çıkarılmasında Seniha Sultan'ın da methali vardı. Seniha Sultan Nakşifend kalfayı Mahmud Paşa'nın Beylerbeyi'nde Havuzbaşındaki köşkünde saklamıştı.⁽⁵⁵⁾ Kalfa araştırılmağa başlanınca yer değiştirile değiştirile Sultan Murad'ın dostu Kleanti Skaliyeri vasıtasıyla Yunanistan'a aşırılmıştı.

Bu hâdisede Abdülhamid'in Mahmud Paşa'dan hasıl olan şüpheleri artık onun büyük makamata irtika eylememesine ve

ona yüz vermemesine sebep olmuştur. Eskiden damatlar İstanbul'da büyük mansıplara çıkarılır, yahut payitahtta tutulmayarak vilâyetlerde dolaştırılırdı. Abdülhamid ise saltanat makamında biraz eskiyince damatları ne böyle büyük makamlarda kullanmış, ne de valilikle veya elçilikle harem saraylarından uzaklaşmalarına müsaade etmiştir, o bunları daima gözleri önünde, tarassut altında tutmağı tercih eylemiştir.

Mahmud Paşa Çamlıca ve Pendik'teki köşklerinde, hizmetkârları arasında hafiyeler bulunduğunu biliyordu, bundan ve oğullarını istediği mekteplerde okutturmasına müsaade edilmesinden fena halde sıkılıyordu.

Vakıâ çocuklarına İskender, Kadınhanlı Emin, Hisarlı Hamdi, Ceride-i askeriye başmuharriri Abdurrahman Süreyya, Hoca Hayret, Şair İsmail Safa, Muallim Feyzi, Hüseyin Daniş Efendi ve beyler gibi mesleklerinde temeyyüz etmiş zevattan ders aldirtir ise de onları Avrupa'ya tahsile gönderememekten müteessirdi.

(Biz mülkiye mektebinde bulunduğumuz son iki senede Mahmud Paşa'nın iki oğlu da mektebe devam ederlerdi; fakat bunlar talebe ile temas edemezlerdi, muallimler kendileriyle ayrıca meşgul olurlardı.)

Mahmud Paşa bulunduğu inziva köşesinde ıslahat hakkında lâyhalar tanzim ile Abdülhamid'e takdim ediyordu. Fakat gerek harîçe serbestçe ihtilât edememekten, gerek bu lâyhalarının tesiri görülmemesinden canı sıkılıyordu.

Mahmud Paşa Avrupa'da hastalandıktan sonra Sabahaddin Bey'in süt kardeşi Fazlı Bey'e Abdülhamid ile şöyle bir münasebetlerinden bahsetmişti:⁽⁵⁶⁾

«İlk zamanlarda Abdülhamid ile dostluğumuz arkadaşlık derecesinde idi. Bâb-ı Âli'den gelen evrakı beraberce mütalaa eder, icabını birlikte kararlaştırırdık. Çok defa birlikte yemek yerdik. Nakşifend meselesinde dahlim olmadığımı sonradan öğ-

renmişti. Eana gene memuriyet teklif etti. Kabul etmedim. Bir gün bana şu sözleri söyledi:

– Beni yalnız bırakıyorsun! Eğer memleketin idaresinde bir kusurum olur ve memlekete bir felâket gelir ise bunun mesulü sen olacaksın. Çünkü benim senden başka itimad ettiğim kimse yoktur.

Ben bu sözlere de ehemmiyet vermedim. Memleket ahvalinin gittikçe fenalaşmakta olduğunu göreyerek kendisini ikaz etmek üzere lâyhalar takdim etmeğe başladım.

Bir gün bana şu haberi gönderdi:

«Ben kendisine yalvardığım vakit beni reddediyordu. Memlekette şikâyet ettiği ahval mevcut ise bunun sebeplerini ötekinde, berikinde veya bende değil, doğrudan doğruya kendisinde arasin. Şunu da ilâve edeyim ki, senelerden beri kendisi iş başından uzak kaldığı için bugünkü siyasî ihtiyaçları bilmiyor ve anlamıyor. Bunun için gene evinde, rahatında otursun ve benim işlerime karışmasın.»

Mahmud Paşa bu sıkıntılar ile dostları yanında Abdülhamid ile hanedan âzası aleyhinde atıp tutar, hicviyeler yazmakla vakit geçirirdi. Şiirlerinde «Asaf» mahlasını kullanırdı. Yazdığı kaside ve hicviyelerin suretlerini çıkartıp «Damad Mahmud» imzasıyla ehibbasına verirdi. Son zamanlarda gayz ve buğzunu herkesten ziyade Bahriye Nâzırı Hasan Paşa'ya hasretmişti, Hasan Paşa aleyhinde yazdığı uzun hicviyeler elden ele dolaşırı. Bunlar bazı şairler tarafından tahmis de edilirdi.⁽⁵⁷⁾

Bu hicviyeler jurnalcılar tarafından takdim edilince Abdülhamid hiddetinden küplere binerdi. Mahmud Paşa bir ara tedavi için Mısır'a gitmek istedi, müsaade olunmadığı için bir fırsat bulup Avrupa'ya savuşmağı düşünmeğe başladı.

1899'da bir İngiliz malî grubu Akdeniz'den Basra körfezine bir demiryolu imtiyazını istemiş, Damad Mahmud Paşa'yu

da bu işe ilgilenmişti. Bu grubun İstanbul mümessili İngiliz tebaasından Bernard Maimon isminde faal, girgin, her işe gelir bir adamdı.

Piyanist Macar Hege Mahmud Paşa'nın oğulları Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler'e musikî dersi verirdi. Hege, Maimon'ın evvelâ beylerle görüşürmüş, Memon kendisinin mümessili olduğu İngiliz grubunun pek kuvvetli olduğunu, imtiyazın bu grup namına alınması için namusuyla müstehir bir Türk'ün tavassutunu aradığını, bu imtiyaz verilirse İngiliz politikasının Osmanlı Devleti lehine döneceğini bildirmiş, Mahmud Paşa da teklifin devlet menafiine uygun olduğunu görerek mabeyne müracaat eylemişti. Memon imtiyazı alamadı.

23 - Prens Sabahattin acaba Kongo vapurunda mı?...

Abdülhamid ile Mahmud Paşa arasındaki soğukluk ve anlaşmazlık bu sebep ile de arttı. Münasebetleri şeker renk devam ediyordu. Mahmud Paşa ile oğullarının Avrupa'ya gitmek arzusunda bulduklarını hisseyleyen Memon bu arzu ve tasavvurdan istifade fırsatını kaçırmak istemedi. Mahmud Paşa ile oğullarını Avrupa'ya kaçırtıp Abdülhamid'e karşı bir tehdid silâhı olarak kullanmağı, bu suretle kendi emeline nail olmağı denemeğı kurdu.

Ne Mahmud Paşa, ne ailesi umumî musibetlerin zahmet ve sıkıntılarından maddeten o kadar muztarip olmuyorlardı. Mahmud Paşa'yı en ziyade iz'ac eden Abdülhamid'in mesleğı idi.

Paşa İstanbul'da durmağa tahammülü kalmayınca Memon ile çabuk anlaşdı. Oğulları Sabahaddin ve Lûtfullah Beler'le birlikte Avrupa'ya gidecekti. Fikirlerini yakından hünkâra kabul et-tiremiyordu. Uzaktan sesini daha iyi dinletebilmeğı umuyordu.

Memon, paşayı kaçırtmak için tertibat alıyordu. Bir İngiliz vapuru ile seyahati hazırlıyordu. Fakat bu tertibat ciddi olmaktan ziyade paşayı ve oğullarını oyalamak şeklinde görünüyordu.

Sabahaddin Bey bu tavır ve hallerden şüphelendi. Memon'un kendilerini Abdülhamid'e satmak ihtimali gözlerini korkuttu.

Memon'un tertibatından vazgeçtiler. Fakat bu feragati ona hissettirmediler. Beyoğlu'nda (Komendinker) mağazasının sahibi beylere İsviçreli Charlier isminde bir zatı tanıtmıştı. Beyler bunun tavassutuna müracat ettiler. Charlier de (Pake) kumpanyası direktörü Reboul ile anlaştı.

1899 kânunuevvelinin on dördüncü günü Mahmud paşa yanında iki oğlu, kâhyası Salih Bey, muallim Hüseyin Daniş, Charlier ve bir hizmetçi olduğu halde Çamlıca'dan bir kaç gün Pendiğe nakledecekmiş gibi bavullarıyla «Salacak İskelesi»ne indi. Polis memurlarının yardımıyla rıhtım şirketinin bir romorkörüne bindi. Hepsi romorkör içinde gizlendiler. Yola çıkmadan evvel Mahmud Paşa Şair Hersekli Arif Hikmet Bey'e de birlikte gelmesini teklif eylemiş idiye de Arif Hikmet Bey reddetmişti.⁽⁵⁸⁾

Romorkör açıldıktan sonra yol değiştirerek Boğaz'a doğru gitti. O gün Pake kumpanyasının Karadeniz'den gelmekte olan Géorgie vapurunu arkasına bağladı, vapur Galata rıhtımına yanaştı.

O akşam hareket edecek olan Géorgie Reboulün tertibiyle gene bu romorkör tarafından çekilerek rıhtımdan ayrıldı. Vapurdaki klavuzun sandalının ipi bililtizam kesilmiş ve sandal vapurdan ayrılmış olmasıyla romorkör klavuzu almak vesilesiyle Ahırkapı feneri önlerinde vapura yanaştı. Klavuz kaptan tarafından lâfa tutularak karanlıktan bilistifade romorkördeki yolcular vapura çıkarıldı. Bu iş bittikten sonra klavuz romorköre nakledildi. Vapur da yoluna devam etti.

Yolcular vapur Çanakkale'yi geçinceye kadar geminin ambarlarında saklandılar. Damat Mahmud Paşa ile oğullarının bu kadar casusların gözlerinden kurtularak kaçmağa muvaffak olmalarından hasıl olan hayret ve şaşkınlık içinde Abdülhamid her tarafa abuk sabuk emirler verdi. Edirne'de Şark demiryolu trenini askerle kuşatarak arattırdı. Bulgaristan prensine telgraf çekerek Mahmud Paşa'ya bu vasıta ile İstanbul'a avdetini teklif etmek istedi. O gün İstanbul limanından hareket eden vapurları tahkik ettirdi. Fransız sefaretine müracaat olundu.

Böyle bir vesile ile padişaha yaranmağı muvafık bulan elçi Konstan Mahmud Paşa Fransız vapurunda ise hükûmete teslim etmeğı kabul etti. İstanbul limanından o gün Mesajeri Maritim şirketinin Kongo posta vapuru hareket etmişti.

Çanakkale'deki kumpanya ajanına verilen emir üzerine bu Kongo vapuru sabahın üçünden akşamın yedisine kadar Çanakkale'den hareket ettirilmedi, araştırılmasına müsaade etmezse gemisinin batırılacağı bile söylendi.

Kongo'yu bir kaç palamar boyu mesafeden takip eden «Géorgie» bir yük gemisi idi. Pratikasını vermek üzere gelen memurlar (Kongo'nun) hükûmet tarafından tevkif edildiğini, içinde mühim şahsiyetlerin arandığını haber verdiler.

Géorgieye hiç ilişilmeyerek yol verildi.

Kaçak yolcular hiç rahatsız edilmeden Osmanlı kara sularından uzaklaştılar. Kongo vapuruna seferinde uğradığı teahhürden dolayı mühim tazminat verilmek iktiza etti. Mahmud Paşa ile oğulları (Kongo) vapurunda bulunmayınca Boğaz'dan geçecek diğer gemiler de araştırılmaları ve ne bahasına olursa olsun tevkifleri emri verildi. Fakat atı alan artık Üsküdar'ı geçmişti.

Mahmud Paşa'nın Seniha Sultan'dan oğullarıyla firarı sarayda yıldırım tesirini yapmıştı. Jön-Türkler'in «fecri kâzib» diye yadettikleri Şûra-yı Devlet âzasından Arnavut İsmail Kemal

Bey de oğullarıyla birlikte 1900 senesi mayısında İngiliz istasyonlerine kaçmış, oradan İngiliz kavaslar muhafazasında Hidiviye vapuruna naklederek Yunanistan'a savuşmuştu. Osmanlı diyarından, hususiyle payitahttan bir hapisnedenen kaçır gibi Avrupa'ya kaçanlar böylece günden güne çoğalıyordu.

Muhafazası kendisine tevdi olunmuş mahpusların kaçmalarına meydan vermiş bir gardiyan ve jandarma gibi Abdülhamid'in de telâşu bu nisbette artıyordu.

Halep valisi Raif Paşa'nın bir oğlu vilâyet dahilinde gezmeğe çıkmıştı. «Niyeti Avrupa'ya kaçmaktır» diye jurnal edilmesi üzerine Halep kumandanı irade ile derdestine memur edilmiş, mahdum bey yakalanarak vilâyet merkezine iade olunmuştu! Büyük muvaffakiyetti bu!

İsmail Kemal Bey'in firarı günlerinde Jön-Türkler'in İtalya'da (Brendizi) de bir kongre akdine teşebbüs ettikleri de duyulmuştu. Bu hâdise sarayın telâşını arttırdıça arttırıyordu. Seniha Sultan Abdülhamid'i bu tazyikleriyle bu firara sebebiyet vermiş olmakla itham ediyor, oğullarını Abdülhamid'den istiyordu.

Mahmud Paşa'nın ne vasıta ile kaçtığını iptida anlıyamayan Abdülhamid bütün Osmanlı sefaretine telgraflar çekti. Mahmud Paşa'nın şuurunda epey zamandan beri zâaf görüldüğü, bazı münasebetsiz hareketlerle müttehem olduğu, Haremi sultanın mücevherlerini gasbeylemiş bulunduğu tarzında bir çok isnadlar ile elçilere memur oldukları hükümetler nezdinde teşebbüslerde bulunarak paşanın memlekete iadesine çalışmalarını emretti.

Osmanlı kanunları mucibince sultanların oğulları doğrudan doğruya padişahların himayesi altında olduklarından dolayı bu saltanat hakkına istinaden ve Seniha Sultan'ın iki oğlunu musırren istemekte bulunmasına binaen sultan zâdelerin iadesini talebetti. Bu isnadlar, iddialar Avrupa gazetelerine de yazıldı. O sırada İngilizlerle araları pek hoş olmayan Fransızlar'a Mah-

mad Paşa'nın Bağdat hattı meselesinde İngilizler'e satılmış bir adam olduğu bile haber verildi.

Fakat bütün bu teşebbüslerin hiç bir tesiri olmadı.

Géorgie vapuru Mahmud Paşa ile oğullarını Marsilya'ya çıkardı. Bu andan itibaren Marsilya şebkenderinden başlamak üzere İstanbul'a avdet tekliflerini hâmil birçok memurlar Mahmud Paşa'nın peşini bırakmadılar. Bu teklifler redde uğradıkça Mahmud Paşa aleyhinde çıkarılmayan rivayet kalmadı.

Güya Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya firarı hamiyetinden değil paraca düştüğü sıkıntıdan ileri gelmişti. Mahmud Paşa Abdülhamid'den bir maden imtiyazı istemiş vermeği muvafık bulmayarak paşaya yalnız 20.000 altın ihsan eylemişti. Mahmud Paşa müsrif bir zat olduğu için bu parayı az zamanda tüketerek padişaha yeniden müracaatta bulunmuş, fakat Abdülhamid bu defa hiç aldırmamış olduğu için kızmış da Mahmud Paşa bu kızgınlıkla iki oğlunu yanına alarak memleketten çıkmıştı...

24 - Abdülhamid'i sırtından hançerleyen acı bir Paris mektubu...

Damad Mahmud Paşa Paris'e varınca Abdülhamid'e açık bir mektup yazdı. (21 Kânunusani 1900) Meşveret gazetesine cercedilmiş olan bu mektupta hülâsaten şu sözler vardı:

«Serbestçe söyleyeyim ki idare sisteminiz ne bir halifenin âdilâne idaresine benziyor, ne bir Avrupa hükümdarının hareket tarzına. Sizin sisteminiz ancak kadim bazı hükümdarların usulünü andırıyor. Kullandığınız memurlar umumiyeti itibarıyla ya cahil, âciz ihtiyarlar yahut ahlâkı bozuk yalancı entrikacılar. Bunların gördükleri işler de müdahene, irtikâp, ve suiistimaldir. Bunun için namuslu, faziletli adamlar zât-ı şahanelerine takarüp edemiyor.

Siz on beşinci Lûi gibi «benden sonra tufan olsun!» diyorsunuz. Nefsinizden başka şey düşünmüyorsunuz. Hakları, insanî duyguları çiğniyorsunuz. Halkın saadeti en son düşündüğünüz şeydir. Yirmi dört milyon nüfusu hodghamlığına feda ediyorsunuz. İstibdadın dehşetiyle kanyan kalplerden çıkan feryadlar fikirlerinizin, hareketleriniz yükseldiği zulüm derecesini pek açık gösteriyor.

Memleketimizin harabîsinin başlıca âmilisiniz. Döktüğünüz kanlar, yıktığınız hanümanlar, yaydığınız yalanlar hiç kimseden gizli kalmamıştır.

Tebaaniz istibdadınızdan kurtulmak için kaçıyor, vatan boşalıyor, devletin varidatı azalıyor. Siz yapılmaması lâzım gelen ne var ise onu yapıyorsunuz, delice israflarda bulunuyorsunuz. Rütbeler, nişanlar bahşediyorsunuz. Âciz bir sadrazama, hırsız vükelânıza iki bin beş yüz liraya kadar maaş veriyorsunuz. Benim tevkifim için elçilerinize tebliğ ettiğiniz emirler sizin için ne büyük züldür. Yalan uydurmak bir hükümdar için baya-

ğılık değil mi? Zengin memleketimiz üzerine bir hırsız çetesi atılmış, bu servetleri yolup tüketmektedir.

Namınıza Avrupa bankalarına yatırdığınız milyonlar, sırf kendi menfaatiniz uğruna ötekine berikine verdiğiniz ihsanlar ve atiyelerle birleştirilse büyük bir donanma vücade getirebilirdi. Sekiz seneden beri bütün bu mütalaaları size kaç defa arz ettim. Ne hüsnü niyetimi, ne sadakatimi anladınız.

Ben de İstanbul'da kaldıkça hakikati dinletmek imkânı olmadığımı gördüm ve kendi kendime, «Madem ki, padişah dinleyip anlamaktan imtina ediyor, ben de milleti tenvir etmeliyim, şimdiki rejimin tehlikelerini ve bunu değiştirmek lüzumunu ona izah etmeliyim» dedim. Bu vazifeyi ifa etmek ve vicdanımı mesuliyetten kurtarmak için Avrupa'ya geldim.

Ben Müslümanım ve Türk'üm. Vatanıma hizmet etmek isterim. İki oğlum da aynı fikirdedirler. Bu mukaddes vazifeyi ifa da bana yardım etmek için buraya geldiler. Elhakku yâlu velâ yulâ aleyh!»

Mahmud Paşa Paris'te hiç rahat bırakılmadı. Onun memleket ve devlet hakkında iyi ve hayırhahane fikirler beslediğini iddia edenler arasında haysiyetini kırmak için kendisinin de gazetelerde o kadar nefret gösterdiği saray bendegânından, casuslarından, hırs ve suiistimallerini ileri sürdüğü becereksiz vezirlerden farkı olmadığı, avdetini mümkün olduğu kadar pahalı satmak niyetinde bulunduğu etrafa yayılıyordu.

Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya gelişinden hız alan Jön-Türkler'den çoğu onun etrafında toplanmağı düşünüyorlardı. İshak Sükûti Osmanlı gazetesini paşanın emrine vermediği teklif etti. Gazete bundan sonra paşanın parasıyla idare olunmağı başladı. Fakat İshak Sükûti gazeteye göndermekte olduğu tahsisatı kesmedi. Bu para gazetede çalışanlara tevzi olunuyordu.

Diğer taraftan saray Mahmud Paşa'yı «Küme sokmak» için yapmadığını bırakmıyordu.

Paris büyükelçisi Münir Paşa'dan sonra Lâhey sulh konferansına giderken Turhan Paşa ile Nuri Bey de Mahmud Paşa'yı iknaa memur edilmişlerdi. Bunlar da mabeyne (Mahmud Paşa'nın kendisine bir maden imtiyazıyla hal ve mertebesine göre tahsisat, oğullarına da Şûra-yı Devlet azalığıyla ikişer bin altın verilmesini, bu paralara Kredi Liyone Bankası'nın kefalet eylemesini istemiş) bulunduğunu arzetmişler, gûya Abdülhamid bu talepleri is'af eylememiş.

Mahmud Paşa'ya yapılan teklifler arasında şu garibeler de vardı:

1. Mahmud Paşa Fransa'ya padişahın izniyle ve sıhhati muhtel olduğu -burası doğru idi- için kaplıca tedavisi yapmak üzere geldiğini,

2. Bunu yapmazsa diğer Damad Ferid Paşa ile aralarında şiddetlenen bir ihtilâfin memleketten çıkmasına sebep olduğunu ilân etmeli idi.

3. Yahut Mahmud Paşa'ya zavahiri muhafaza için Habeş Necâşisi nezdinde fevkalâde bir elçilik verilebilirdi. Mahmud Paşa bu parlak teklife de razı olmazsa oğullarının hayatı tehlide kalabileceğini düşünmeli idi.

Paşadan zaten ne isteniliyordu?

Avrupa'da zahmet çekecek yerde Boğaziçinde Kuruçeşme'de, Çamlıca'da geçirdiği tatlı hayatın zevklerine avdet eylemesi değil mi? Bu teklif kendisinin huzur ve saadeti padişahça ne kadar mültzem olduğunu göstermiyor mu idi.

Ne çare ki Mahmud Paşa bu teklifleri kabule yanaşmıyor, tehdidlere de aldırıyordu. Bunun üzerine Fransa hükûmetinden Mahmud Paşa'nın İstanbul'a iadesi için yardım istenildi. Fransız kabinesi bu talebi reddetti.

Mahmud Paşa kendisinin Avrupa'da bir Midhat Paşa gibi itibar göreceğini sanıyordu.

– Avrupa hakikati bilmiyor. Öğrenirse milletin saray takımına karşı mücadelesinde bizi tutmaktan ictinap etmesine imkân olamaz. Efkâr-ı umumiye bizimle beraber olacaktır, gazeteler bizi müdafaa edecektir. Ben hakikati söyleyeceğim. Osmanlı hanedanıyla rabitalarım, menfaat peşinde dolaşmak gibi emellerden uzak oluşum söyleyeceklerimden, şahsımdan şüphe edilmesine müsaid olamaz, diyordu.

Fakat Mahmud Paşa'nın insanlar hakkında görgüsü, Avrupa ahvali ve politika âlemi hakkında bilgisi azdı; kendisinin devlet işlerine dair söyleyeceklerine büyük kıymet veriyor, Yıldız'ın istibdadı aleyhinde sarfedeceği gayretlerden büyük neticeler bekliyordu.

Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya gelmesi Jön-Türkler'i bir kat daha canlandırmıştı. Ahmed rıza Bey o vakit Meşveret Gazetesi'nde, «Mahmud Paşa'nın bu cüretkârane hareketini değil yalnız Jön-Türkler partisi için, bütün Osmanlılar için büyük bir hâdise gibi telâkki ettiğini, bunun vatanın mukaddes davasına hizmet edenlerin kalplerinde bir makes bulacağını» yazmıştı.

Fakat Jön-Türkler Mahmud Paşa'nın Avrupa'da bulunuşundan ilk hamlede umdukları tesiri göremediler. Sonra Ahmed Rıza Bey'le Sabahaddin Bey'in araları da pek ziyade açıldı.

Bizzat Mahmud Paşa da ümidlerinde aldandığını anlamakta gecikmedi. Abdülhamid'in serptiği iğfal tanelerini bile bile yutup hazmettikçe iştilaları kabaran Avrupa gazetelerinin kendi aleyhinde yazılar neşreylediklerini görerek sükûtu hayale uğradı.

Abdülhamid Mahmud Paşa'yı vaadler, tehditler ile Fransa'da, İsviçre'de, Mısır'da, Korfuda, Belçika'da takip ettirdi. Fakat bu muannidane teşebbüslerin hiç birisinden beklediği netceyi elde edemedi.

Seniha Sultan Memo'nun vaad ve teminlerine inanarak kocasının Avrupa'ya firarına razı olmuş muydu? Bu nokta anla-

şılamamış ise de Abdülhamid ihtiyaten Seniha Sultan'ı Yıldız sarayı'nda «misafir» etmişti. Bu «cebrî misaferet» esnasında Abdülhamid Seniha Sultan'ın mühürüyle Mahmud Paşa'ya avdeti lüzumuna dair bir mektup gönderdi. Mahmud Paşa buna şu mealde bir cevap verdi:

«Haklı şikâyetlerimden başlıcasını Osmanlı diyarında dehşetli surette hüküm süren haksızlık ve adaletsizlik teşkil ediyor. Kendimin ve oğullarımın din ve devletin selâmetini temin için hissemize düşen manevî vazifeyi ifadan başka hiç bir maksadımız yoktur. Devletin biricik kurtuluş çaresi olan ıslahattan yüzde onu kabul olunursa başka bir şey istemeyerek hemen hâkipayı şahaneye yüz sürmeğe şıtâb eyleriz. Ben kendim için zerre kadar bir şey, bir menfaat istemiyorum. İsterlerse emlâkimi büsbütün zaptetsinler. Vezaret rütbemî refetsinler. Bunların nazarında hiç bir ehemmiyeti yok. İndimde hayatın bile ehemmiyeti kalmamıştır. Ben kurtuluş ve selâmeti kendim için değil, vatanım için istiyorum.» (28 Eylül 1900)

25 - Damat Mahmud Paşa'nın Mısır macerası ve Hidiv Abbas Hilmi Paşa...

Mahmud Paşa'nın yanındaki para tükenmeğe yüz tutunca oğullarının teklifiyle emlâkine mukabil Paris'te bir istikraz akti-ne kalkıştı. Tam bu sırada avını elinden kaçırmış bir adam gibi karşısına Memon çıktı.

Memon, Mahmud Paşa'ya mahud demiryolu işinden bahsediyor ve onu şantajla teşvik eyliyordu. Fakat bu teşviklerin tesirini görmedi. Mahmud Paşa ile oğulları bir ara Londra'ya gitmişlerdi. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa arada Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler'le temas ederek kendilerini Mısır'a davet etmişti.

Dil bilmediği için Avrupa'da pek ziyade sıkılmakta olan kâhya Salih Bey Mahmud Paşa nezdinde bu davetin mürevvici olmuştu. Mahdum beyler Mısır'a gitmeğe muhalif olmakla beraber babalarının sözünden çıkamadılar. Altı kişilik kabile: Paşa ile iki oğlu ve kâhyası, kâtibi Hüseyin Daniş, bir de hizmetçisi Mısır'da Hidive misafir oldular.

Hidiv misafirlerini Nil üzerinde birlikte cevelânlar yapmak suretiyle izaz ediyordu. Her ay muayyen bir tahsisat veriyordu. Misafirler bir müddet Kahire'de Kontinental otelinde lüks bir dairede kaldıktan sonra ayrıca bir eve nakleylemişlerdi.

Kendisini Mısır'da ikinci Abbas diye yadettiren, bakır paralardaki tuğra altına isminin ilk harflerini ilâve ettirmek suretiyle sikke basmak gibi bir saltanat hakkına da iştirak etmek isteyen Abbas Paşa'nın bu daveti tabîi maksatsız ve sırf hayırhalkıktan ileri gelmiş bir şey değildi.

Mahmud Paşa Mısır'da buldukça hünkârın kendisine müsaadekârane ve mültefitane davranmamasına imkân olamayacağını tabîi takdir ediyordu o.

Mahmud Paşa Kâhire'de iken askerî levâzım dairesi birinci şube müdür muavini ve Tıbbiye idadisinin eski riyaziye muallimi olup Rodos kalesinden kaçan kaymakam İsmail Hakkı Bey de kendisine iltihak eylemişti. İsmail Hakkı Bey'in sandık içinde firar etmek gibi garip bir macerası vardır.⁽⁵⁹⁾

İstanbul'da evine müdavemet eden biri Ermeni iki kişi onun hürriyetperverane fikirler sahibi olduğunu, Avrupa'daki Jön-Türkler'le gûya münasebette bulunduğunu jurnal etmişlerdi. Bu jurnal üzerine İsmail Hakkı Bey 1900 haziranında Yıldız'a celp ile şifre kâtibi Asım Bey tarafından bir kaç defa isticvap ve ikinci fırka kışlasında bir kaç gece misafir edildikten sonra Taşkışla'ya gönderilmişti. Orada hapishane memuru yüz-

başı Bolulu Mehmed Ağa nezareti altına verilmiş, Reşid Paşa divan-ı harp bu sırada Reşid Paşa'dan başka harbiye feriklerinden inşaat ve imalât reisi Hüsnü, nakliye taburu kumandanı liva Mehmed, topçu livası Faik, bahriye livası Behçet paşalardan ve piyade binbaşısı mahpuslara memur İbrahim Efendi'den tereküp ediyordu.

İsmail Hakkı Bey'in dostu miralay Bedirhanî Bahri Bey'e gönderdiği bir mektupta Gazi Osman Paşa'nın cenaze alayında hazır bulunmamış bir çok ricalin bulunmuşlar gibi isimlerinin gazetede neşri «arzuyu âli» icabından olduğu iştirildiğini yazmış olması, şahsen tanımadığı halde Osman Paşa'nın cenaze alayına iştirak etmesi, Transval meselesinde İngiliz kraliçesine çekilen telgrafta imzası bulunması, Müşir Fuad Paşa ile münasebette olması, Damad Mahmud Paşa'yı tanınması, mabeyndeki isticvabında serbestane fikirler, mütalaalar beyan etmesi ithamına sebep tutuluyordu.

Diğer taraftan da Trablusgarp ve Bingazi'de levazım işlerini teftiş ettiği sırada bulduğu yolsuzluklar hakkında verdiği raporlar çürütülmek için kendisi lekeli gösterilmek isteniliyordu, bu yüzden mutazarrır olmuş bulunanlar ondan hınçlarını çıkarmış olacaktı.

Taşkışla'da Bolulu Mehmed Ağa'nın İsmail Hakkı Bey'e karşı traş olmasına ve kapandığı odadan çıkıp koridorda tenefüs etmesine müsaade etmemek gibi fena muameleleri eksik olmamıştı.

Tevkifinden üç ay kadar geçtikten sonra kendisi gibi Taşkışla'da mevkuf Tıbbiye talebesinden Sultan Selim'li Refet Efendi ile bir arada umumî hapisaneyeye nakledilmişti.

Kaymakam İsmail Hakkı Bey, divan-ı harpçe bir iki defa isticvabdan sonra rütbesinin ref'i ve nişanları alınarak altı sene kalebindiğe mahkûm edilmişti. Şeref vapuruyla⁽⁶⁰⁾ Rodos ka-

lesine gönderilecekti. Vapurda muhtelif mahallere bırakılacak menfilerin, mahkûmların miktarı hemen iki yüze baliğ idi, bunlardan yirmisi asker, dörtü Bulgar komitecisi, biri Ermeni resim muallimi idi.

Rodos kalesine varılınca İsmail Hakkı Bey ilk merasim olarak muhafız neferlere üç aylık sakalıyla gösterilmişti. Sonra kalebendlik mahkûmunun bir hamama girip traş olarak sakalsız görülmesi ehemmiyetli bir mesele oldu. Neferler bu haliyle mahkûmu tanıyamayacaklardı. Sakalsız olarak neferler muvacehesinde tekrar teşhir edilmesi lâzımgeliyordu, kendisi ise buna muhalefet ediyordu. Bu ihtilâf bir hafta sürdükten sonra İsmail Hakkı Bey'in katiiyen imtinaı üzerine teşhirden vazgeçilmek suretiyle hallolunmuştu.

İsmail Hakkı Bey kalede jandarma nezaretinde olmak üzere yalnız gündüzleri gezebiliyordu. 1901 senesine müsadif ramazanda geceleri de dolaşmasına müsaade edilmişti. O da bundan istifade ederek Rodos yerli ahalisinden bazılarıyla görüşüyordu.

Ancak on bir kişiden mürekkep ailesinin uğradığını bildiği sıkıntılar İsmail Hakkı Bey'i yeise dıñar ediyordu, bu teesürle bir kaç defa intiharı bile düşünmüştü. Münasebette bulunduğu zabitlerden, yerlilerden hamiyet ve namus sahiplerinin verdikleri tesellilerle kendisinde uyanan firar arzusu ve ümidi olmasa bu yeisi daha ziyade derinleşecekti.

İsmail Hakkı Bey gezinti fırsatlarında Rodos idadisinden mezun yirmi yaşlarında Rodoslu Şevket Efendi ile tanışmıştı. Bu muarefe kuvvetlendikçe Şevket Efendi'nin İsmail Hakkı Bey'e karşı hürmeti de artıyordu. Nihayet aralarında firar teşebbüsü kararlaştı.

Şevket Efendi emin bir evde bir kaç sandık tedarik etti, tecrübeler yapıldı, İsmail Hakkı Bey'in boyuna, vücudüne uygun gelen kapağı yuvarlak bir tanesi seçildi, bu sandıkta tenef-

füse medar olsun diye delikler açıldı, hariçten görülmemeleri için bu delikler hizasında tahtaya yapışmamak üzere demir çemberler geçirildi.

İsmail Hakkı Bey yalnız don ve gömlekle bir kürke sarılı olarak sandığın içine girecekti, başının temas edeceği yere de bir yastık bağlanacaktı, bu suretle kendisini taşıyacak hamalın malûmatı olmadan (Loyd) vapuruna nakledilecekti.

Tercübe İsmail Hakkı Bey'in bu sandık içinde nihayet bir saat kadar dayanabileceğini göstermişti.

Loyd vapurunun limana muvasalat ve hareket vakitleri tahkik olundu. 1901 Martının on üçüncü günü İsmail Hakkı Bey bu eve gitti. Vapurun geldiği haberi alınınca sandığa girdi. Sandık kilitlendi, ipe bağlandı, «içinde kıymetli eşya var» diye usulle musevi hamalın sırtına yükletildi. İsmail Hakkı Bey vakayı ele vermemek için sandık içinde öksürmemek, sancılanmamak lâzım geliyordu. Talihi yardım etti, böyle haller vaki olmadı. Sandık gümrükten muayenesiz sandala naklolundu. Hamal sandığı sırtında vapura çıkardı. Şevket Efendi başka bir sandal ile sandığı nakleden kayığı takip ediyordu. Sandığın evden geminin ikinci sınıf bir kamarasına seyahati tam 32 dakika sürmüştü.

Şevket efendi kamarada çarçabuk sandığın kapağını açtı. İsmail Hakkı Bey'i heyecandan ve teneffüs güçlüğünden pancara dönmüş, yarı baygın bir halde çıkardı. Kamarayı elde etti. Bedeli Şevket Efendi tarafından verilmek üzere vapurda İskenderiye için iki yolcuya bilet alındı. İkinci ve baş kaptanlar firarileri insaniyet namına her suretle muhafaza edeceklerine teminat verdiler.

Hükûmet firarı anlayınca Avusturya sefaretine müracaat etmişti. Vapur Akdeniz Osmanlı limanlarına uğraya uğraya İskenderiye'ye varacaktı. Avusturya sefreti bu limanlardaki konsoloslarına «firarı iki Müslümanın» mahalli hükûmetine teslimini emretmişti. Fakat kaptanlar firarileri ele vermediler.

İskenderiye’de de firarilerin pasaportsuz olmalarına ehemmiyet atfolunmadı.

İsmail Hakkı Bey arkadaşıyla beraber İskenderiye’den Kahire’ye gitti ve orada Damad Mahmud Paşa’ya mülâki oldu. Damat Paşa Fransa’ya giderken İsmail Hakkı Bey’i ve sadık arkadaşını yanında götürdü. Jön-Türkler Mısır fevkalâde komiseri Gazi Ahmed Muhtar Paşa’yı hürriyet hareketine muarız olmak ve kendilerine teveccüh beslememekle itham ediyorlardı. Muhtar Paşa Mısırlıların Osmanlı padişahını siyasi bir metbu sıfatından ziyade halife sıfatıyla tanıdıkları, halifeye karşı hareketi hoş nazarla göremeyecekleri mülâhazasıyla aralarına bazı şantajcıların da karıştığını gördüğü bu «halife düşmanlarıyla mesaisini teşrik» eylemekten ictinab üzere bulunuyor, bazı Jön-Türkler’in müfritane hareketlerini cezalandırmak için teşebbüsler ediyordu.

Bununla beraber bazan da sarayın Jön-Türkler aleyhindeki tertiplerine muhalefet ettiği oluyor, bazı defa da saraya epeyce kafa tutuyordu. 1906 kışı esnasında Yemen’e sevk edilen askerlerden bazıları Süveyş kanalından geçerken Mısır toprağına kaçmışlardı. Mabeyn’den bunların iadelerini Mısır hükûmetinden istemek emrini aldığı vakit Muhtar Paşa şu mealde bir cevap vermişti:

«Haber aldığıma göre İngilizler bu askerleri iade fikrinde değillerdir. “Bütün dünyada hayvanları himaye için cemiyetler teşkil edilmiştir. İstanbul hükûmetinin pençesinden kurtulan bu insanların himayesi bizim için evleviyetle bir vazifedir” diyorlarmış.»

Muhtar Paşa’nın bu cevabı sarayı askerlerin iadesini teleften feragate mecbur etmişti. Herhalde Muhtar Paşa asker firarileri ile istibdad firarilerini bir tutmuyordu.

Terakki ve İttihad cemiyeti mensuplarından Ali Fahri Efendi’nin «Kandil ve Muhtar Paşa» risalesinde nakleylediğine göre:

Trablusgarp, cemiyetin yedinci şubesi sayılmakta ve bu şube riyasetinde kumandan Recep Paşa'nın yaveri kaymakam Şevket Bey bulunmakta idi.

Bu şube 1899 sonlarında Ali Fahri Efendi'yi Mısır'a gönderdi. Ali Fahri Efendi cemiyetin Mısır şubesiyle de anlaştıktan sonra babası Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşa yanında bulunmakta olan Mahmud Muhtar Paşa'ya «Cemiyete dahil olması ve babasını da bu cihete imale eylemesi için» müracaatta bulundu.

Cemiyet namına Ahmed ve Mahmud Muhtar Paşalar'a yazılmış mektuplarda her ikisi Damat Mahmud Paşi ile tevhibi mesail eylerler ise muvaffakiyet ihtimali kuvvetleneceğinden bahsedilmişti. Ali Fahri Efendi Kahire'de komiser paşanın mükellef sarayında Mahmud Muhtar Paşa ile görüştü. Fakat ondan:

– Kılıcımı padişah aleyhinde kullanmak nankörlüğünü yapmam. Milleti severim ama padişah emrederse ağlıya ağlıya keserim de...

Cevabını aldı. Kalben kırgın ve üzgün avdet etti.

Mahir Said'den Bir Mektup: Ankara'dan eski Ankara mebusu Bay Mahir Said'den bir mektup aldım. Bu mektup bende Abdülhamid devrinde milletimiz efradı arasında siyasî içtimaî fikirleri tenmiye edebilmek ve milleti istibdaddan kurtarmak için sarfedilen himmetleri yapılan fedakârlıkları, fedailikleri «Yıldız ve Jön-Türkler'i» başlığı altında yazmakta olduğum bu tefrikada toplu bir surette tesbit etmeğe çalışmanın yakın tarihimizde kalmış bir boşluğu doldurmağa yarıyacağı ve bu uğurda her hizmeti geçmiş olanın tahatturu ve zikri bizim için vicdanî bir vecibe olduğu kanaatini teyid eylemiştir.

Verdiği kıymetli malûmattan ve yazılarım hakkında lütfen gösterdiği teveccühten dolayı Bay Mahir Said'e teşekkürler ede-

rim. Mektubunun tefrikada evvelce yazılmış bazı noktaları tevciz ve ikmal eden fıkralarını naklediyorum:

«Serasker yaveri kaymakam Şefik Bey amcamdır. Şefik Bey pek mert, namuskâr bir zat idi. Ben Kuleli idadisinde talebe iken bana verdiği vatan dersleri arasında İttihad ve Terakki Cemiyetini ilk kuran gençlerden bir ikisinin korkmadan serasker daireesine kadar gelerek orada vatan için mücadelelerine iştirakini nasıl talep ve temin ettiklerini, kendisinin de haremının akrabasından olan Serasker Rıza Paşa'yı bu cihete imaleye ne kadar uğraştığını bu derecede bir heyecan ve hararetle anlatırdı.

Avrupa'da çıkan hürriyetperver gazetelere «Tabaka-i bâlâ muhbiri» imzasıyla neşriyatta bulunan Şefik Bey zamanla mücadelesini İstanbul'da elde ettiği bazı taburlarla Abdülhamid'i hal'e kadar vardırması: Nihayet muavenetlerini temin ettiği erkândan birinin ihbarıyla yakalandı ve Dolmabahçe taburu kumandanı Hurşid Bey'le basit bir muhakemeyi müteakip askerlikten tard ve Akkâ kalesine nefyolundu.

Orada bir müddet kaldıktan sonra bir gün limanın açıklarında demirleyen bir Fransız vapuruna, sırtında çantası -bu çanta mahfuzdur- yüze yüze karanlıkta gidip bindi, Avrupa'ya geçti.

Paris'te Murad, Çürüksulu Ahmed, Ahmed Rıza Beyler'e ve arkadaşlarına iltihak etti. Benim hürriyet emeli yolunda giriştiğim mücadele amcamın sevk ve irşadiyledir. O muhterem insanın benimle o zamanki muhaberesi mert, aslan bir asker kalbinin vatan için nasıl çarptığını gösterir.

Bizim bu mahaberelerimiz esnasında bir arkadaşım yakalandı, üstünde amcamın son mektubu bulundu. Divan-ı Harp dosyalarına geçen bu mektubunda Şefik Bey, Ahmed Rıza Bey yüzünden uğradığı hayal inkisarını izah ediyordu.

1313 (1897) ilkbaharında ve Yunan harbi sıralarında o arkadaş sebebiyle biz de yakalandık. İptida Harbiye mektebinde, sonra ikinci fırka kumandanlığında, Taşkışla divan-ı harbinde isticvap ve muhakeme edildik; müebbed kalebentlik cezasıyla ve

Şeref vapuruyla bir alay genç ile Fizan'a gönderilmek üzere Trablusgarb'a nehyolunduk.

Şefik Bey hürriyetçilerin sarayla anlaşması esnasında Tahran ataşemiliterliğine tayin edilmişti, gitmedi. Bükreş'te tedarik ettiği harflerle çıkardığı *Sada-yı Millet Gazetes'i*yle mücadelesine devam etti. 1900 senesinde tahsilimi ikmal için beni Trablusgarp'tan kaçırır iken kendisi de ailesinin feryatları ve serasker Rıza Paşa'nın bunlara inzımm eden ısrarı üzerine Bursa redif fırkasında bir vazife kabul ederek oraya gitti. Mert askerinin Bursa'daki hayatı bir faciadır:

Yalnız A.C. ve R. gibi müseccel hafiyelerin değil, ahrardan geçinen S.N. unda jurnallarıyla mütemadi takiplere, izaçlara uğradı ve nihayet aklını kaybederek 1322 (1906) senesinde vefat etti. Bursa'da defnedildi.»

26 - Damat Mahmud Paşa'nın Avrupa'da düştüğü sefalet...

Mahmud Paşa Mısır'a gitmeden evvel fevkalâde komiser Ahmed Muhtar Paşa'ya beraberce çalışmak teklifinde bulunmuştu. Aldığı cevap çok ihtiyatkârane ve nazikâne bir red mahiyetinde olduğu için iki paşanın arası pek iyi değildi.⁽⁶¹⁾

Mahmud Paşa Mısır'da hoca Mehmed Kadri Nasih Efendi ile tanışmış, orada çıkarılan «Kanun-u Esâsî Gazetesi'ne» yardımında bulunmuştu. Paris, Cenevre gibi Kahire de Jön-Türkler'in mühim bir merkezi idi.

Komiserlik yaveri iken Mısır'da evlenmiş olan Dağıstanlı Ali Saib Bey kendisini Jön-Türklük neşriyatına vermişti. Mesleğinde sebatından dolayı Ahmed Rıza Bey'i pek takdir ederdi, Mısır'da âdeta onun vekili idi.

Bahriyeli Rıza Bey Hidivden aldığı para ile «Hak Gazetesi»ni çıkarıyor, gençleri Abdülhamid aleyhine tahrik ve teşvik eyliyordu.

Sefaret müsteşarı Abdülhak Hâmid Bey, Mahmud Paşa ile Hüseyin Daniş Bey'e çıkmaz bir yola girdiklerini söylemiş, İstanbul'a avdet tavsiyesinde bulunmuştu. Hüseyin Daniş Bey zaten bu daimî seyyar hayattan bıkmıştı. Bu zamanda artık saray ile münasebete girmiş olan Ali Kemal Bey Hüseyin Daniş Bey'in Mısır'dan İstanbul'a avdetini temin etti. Mahmud Paşa takımı için bunu başka bir sıkıntı takip etti.

Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler (sultanzâde) imzasıyla ve «umum Osmanlı milletine» hitabiyle bütün ahrarı bir kongrede toplanmağa davet eden bir beyanname neşretmişlerdi. Beyler istikraz işini de yoluna koymak için Avrupa'ya dönmek istiyorlardı.

Aldıkları hususî haberlere göre Mısır hükûmeti kendilerinin muhaberelelerini kontrol ediyordu. Abdülhamid ile Hidiviyet arasında kendilerine taallûk eden muhabereleler cereyan eylemekte idi.

Mısırlı Halim Paşazâde Mehmed Ali Paşa da Mahmud Paşa'yı İstanbul'a avdete iknaa çalışıyordu. Fakat ortaya konulan şartlar ile anlaşmak kabil olamamıştı. Mahmud Paşa eline geçeni sarfediyordu.

Paşa ile Hidiv arasında vasıta olan kâhya Salih Bey'e karşı bugünlerde yapılan muamelenin ağırlaştığı da görülüyordu. Oğulları artık Mısır muhitinden uzaklaşmak lüzumunu babalarına anlatmağa çabalıyorlardı.

Tam Mahmud Paşa'nın parası kalmadığı bir gün -bunu haber almış gibi- Hidiv Abbas Hilmi Paşa kendisine İstanbul'a dönmeği teklif etti, Mahrusa yatını emirlerine âmade bulundurduğunu bildirdi. Bu teklif Mahmud Paşa'yı çok sarstı. Fakat oğulları:

– Biz gitmeyiz. Siz isterseniz dönünüz. Yahut bizim gibi herşeyi göze alınız. Avrupa'ya gidelim. Herhalde yakın bir zamanda para bulacağız ve cihadımızda devam edeceğiz.

Cevabıyla babalarını mukavemete teşvik ettiler.

Tam bugünlerde kendilerine gaipten bir yardım geldi. Mısır Osmanlı Bankası yapılan hesaplarda yanlışlık olduğunu, merkezde daha bin İngiliz liraları bulunduğunu, bu parayı ne vakit isterlerse alabileceklerini bildirdi.

Muhakkak ki, bu para kendisini ortaya koymak istemeyen birisi tarafından Mahmud Paşa namına bankaya verilmişti.

Mahmud Paşa parayı bankadan aldı. Beş yüz lirasını oğullarına verdi. Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler bu para ile Avrupa'ya gideceklerdi. Seyahatlerinin bir arızaya uğramaması düşüncesiyle Mahmud Paşa Hidive karşı İstanbul'a avdete meyyal göründü. İki oğlu Avrupa'ya gittiler. Kendisi Mısır'da kaldı.

1901 senesinde (Sürre) alayı günü Mahmud Paşa da davet edilmişti. Hidiv o gün Mahmud Paşa'yı gayet soğuk bir surette selâmladı.⁽⁶²⁾ Mahmud Paşa da bu muameleye karşı merasimi bırakarak İskenderiye'ye, oradan Fransa'ya hareket etti.

Mahmud Paşa'nın avdete iknası kabil olmadıkça aleyhindeki tedbirler ve tazyikler de şiddetlendirildi.

Mısır'da iken Mahmud Paşa'nın Avrupa'ya şair Siret Bey'i göndererek dinamit tedarik ettirmek teşebbüsünde bulunduğu, hoca Kadir Efendi'nin⁽⁶³⁾ bu dinamitleri Yıldız'da kullanacağı saraya haber verilmişti. Atina'dan da bu yolda haberler gelmişti. Bunun üzerine Abdülhamid devletlerce anarşistlere karşı Roma kongresinde ittihaz edilmiş kararların Mahmud Paşa hakkında da tatbiki için Avrupa hükümetleri nezdinde teşebbüslerde bulunulmasını Osmanlı sefaretine emretti.

11 Ramazan 1319 - 22 Kanunuevvel 1901 tarihinde irade ile adliyede müteşekkil komisyonca Mahmud Paşa ve oğulları hakkında kanunî muamele ifası sadarete tebliğ olundu.

Mahmud Paşa'nın idamına hükmedildiği gazetelerle ilân olundu. Padişah Mahmud Paşa aleyhinde o kadar gayz besliyordu ki, paşanın Halidiye tarikatı şeyhlerinden Feyzullah Efendi türbesinde asılı olan bir kıtasını bile yerinden kaldırtmıştı.⁽⁶⁴⁾

Bu arada Rotterdam başşehbenderi Ali Nuri Bey de «mizahî Davul Gazetesi'ni çıkartıyor» diye Avrupa'dan gönderilen bir jurnal üzerine cinayet mahkemesine tevdi olunarak gıyaben müebbed kalebendliğe mahkûm edildi.

Abdülhamid Jön-Türkler'in neşriyatı arasında en ziyade mizah gazetelerinin mündericâtına ve neşrettikleri karikatürlere tutulurdu.

Paris büyük elçisi Münir Paşa ile arası iyi olmayan Ali Nuri Bey Roterdam'dan çekildikten sonra Atina'ya gitmiş, 1903'de (Davulun) neşriyatından iktibasen ve Abdülhamid ile başlıca avanesini alaya alan İsveç, Danimarka ve Almanya'da bu memleketlerin dilleriyle bir risale bastırmıştı. Numune olarak bundan bir kaç karikatürü bu bahse aldık.

Mahmud Paşa doğruca Paris'e gelmişti. Paşa ile iki oğlunun Avrupa'da çektiği maişet sıkıntılarını Mahmud Kemal Bey'in (Son Asır Türk Şairleri) eserine aldığı bir telgrafname pek iyi gösteriyor:

Paris sefaretinden 15 Temmuz 1901 – 2 Temmuz 1917 tarihinde mabeyn başkâtipliğine çekilmiş olan bu telgrafnamenin meali şudur:

«Bunların “Mahmud Paşa ile iki oğlunun” Avrupa'da yaşamak için nereden para buldukları bahsine gelince: Kendileri sefalet ve perişanlık içinde yaşamaktadırlar. Meselâ Mahmud Paşa Galata ve Beyoğlu caddelerinde tesadüf olunan piyasada top atmış tatlı su frenkleri gibi pejmürde bir kıyafetle, otuz beş derece sıcak havada bile ropdöşambriye benzer kışlık ve soluk bir palto, kirli yakalık, küçük yelek, kirli alacalı palyaçovari

kostüm, yüzüne kadar inmiş bir buçuk franklık hasır yağlı didon şapka, fıkara güruhuna mahsus boyunbağı ile sokaklarda volta vurmaktadır. En adı evlerin tavanarası katında, uşaklara mahsus ucuz yerlerde paşa uşağıyla bir iki kardeş de diğer bir odada yatıp kalkıyorlar. Gözlük elde, girdikleri lokantalarda beygir kotleti ve domuz sucuğu yiyorlar.

Gerek Fransa polis nazırının, gerek sefaretimiz tahkik memurlarının verdikleri haberlere göre kendilerinin öteye, beriye yemek ve oda kirası olarak borçları vardır. Ellere ayda tahminen elli, altmış lira para geçiyor; bu paranın bir miktarı muntazaman Mısır'dan gönderildiği muhakkaktır.»

Bu müzeyyifane ve muhakkirane cümlelerin Abdülhamid üzerinde ne tesir gösterdiği bilinmez ise de⁽⁶⁵⁾ herhalde bu sözler bu kadar sefalete ve ıztıraplara katlanmağa maddî bir mecburiyetleri olmayan Mahmud Paşa ile oğullarının lehine bir şahadet ve hamiyetlerine bir delil olmak üzere kaydedilebilir.

Mahmud Paşa'nın sıhhati muhtel olmuştu. Paris'te bir müddet kaldıktan sonra hem ucuz yaşamak, hem havasından istifade etmek üzere Korfu adasına gitti. Abdülhamid Mahmud Paşa'nın Yunanistan'a gelmesinden büsbütün kuşkulandı. Paşayı Korfu'dan çıkartmak için siyasî teşebbüslerde bulundu. Fransız elçisi Konstans dahi bu teşebbüslere karıştı.

Mahmud Paşa Korfu'da fena halde hastalandı. Bugünlerde Mısır Hidivi tarafından gönderilen birisi paşanın İstanbul'a avdetini temin için tavassuta Hidivin hazır bulunduğunu tebliğ etti. Mahmud Paşa:

– İçeri girmek istemiyorum. Ölürssem dışarıda öleyim.

Cevabını verdi. Hidivin memuru avdet etti.

Korfu Fransız konsolosu da paşayı İstanbul'a gitmeğe ikna ile uğraştı. Bu da müfid olmadı.

Abdülhamid'in musirrane müracaatları ve siyasî vaidleri üzerine Yunan hükûmeti Mahmud Paşa'yı Korfu'yu terke davet etti. O da biraz iyileşince Roma'ya gitti.

Burada oğullarının, istikraz yapmağa muvaffak olduklarını ve aktedilecek kongre için davetnameler gönderdiklerini haber alarak münşerih oldu. Bu haber maneviyatını düzelterek sıhatine de iyi tesir etti.

Mahmud Paşa Roma'dan sonra bir müddet İsviçre'de «Losern» de tutulan bir villâda kaldı. Sonra Brüksel'e giderek orada yerleşti. Buralarda oğullarıyla muhaberede devam etti.

Turhan Paşa ile Nuri Bey'in faydasız kandırma teşebbüslerinden sonra Paris büyükelçisi Münir Paşa saraydan aldığı emirler üzerine Mahmud Paşa nezdinde devamlı teşebbüslerde bulunmaktan fariğ olmuyordu.

Abdülhamid nihayet Murad Bey'i memlekete avdete kandırılmış olan serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa'yı Mahmud Paşa nezdinde de aynı memuriyetle Avrupa'ya gönderdi. Fakat serhafiye paşa bu memuriyetinde muvaffak olamadı. Padişah ile damat paşayı anlaştıramadı. Ahmed Celâleddin Paşa'nın bu muvaffakiyetsizlikle İstanbul'a avdetinde hünkâr bu sadık bendesinden de ciddî surette şüphelenmeğe başladı. İsveçli Ali Nuri Bey Fransızca Akşam'a yazdığı makalelerinde Abdülhamid'in bu şüphelerini haklı gösterecek şu sözleri yazmıştır:

«Ahmed Celâleddin Paşa gayet namuslu bir zattı. O da ah-rarane fikirler beslediği için Mahmud Paşa'yı tuttuğu yoldan çevirmeğe çalışmadıktan başka ona aksi tavsiyelerde bile bulundu, kendisinin yapmakla muvazzaf olduğu parlak, fakat sahte vaidlere kulak asmamasını ihtar etti, deruhde ettiği kandırma vazifesinde muvaffak olmadığını padişaha hiç bir vicdanî endişe hissetmeyerek söylediğini de ilâve etti.»

Damat Mahmud Paşa'nın macerası hakkında hususî malûmat sahibi görünen Ali Nuri Bey'in bu ifadesi Ahmed Celâled-

din Paşa'nın hünkârın evvelce Murad Bey'e kendi vasıtasıyla verdiği sözü tutmamasından kalben müteessir olmuş bulunduğunu ve Mahmud Paşa'yı da Abdülhamid'e ikinci bir kurban gibi takdim etmeğe vicdanı razı olmadığını gösterir.

Başta Ebülhüda Efendi⁽⁶⁶⁾ olduğu halde düşmanları Ahmed Celâleddin Paşa aleyhinde ilkaatın arkasını kesmediler. Saray ve mabeynde entrika üstadları nihayet paşanın ikbalini idbara çevirmeğe muvaffak oldular. Şeyh Ebülhüdâ Efendi'nin bu yolda telkinlerde ne kadarmahir olduğunu göstermek için şu misali zikretmek kâfidir:

Bir gün Abdülhamid vükelâdan birisi için:

– Ben paşayı pek severim.

Der. Ebülhüdâ Efendi:

– Ben sizin sevdiklerinizi sevmem!

Mukabelesinde bulunur. Abdülhamid'de kaşlar çatılır. Bu cüret karşısında açık bir istiğrab ve hoşnutsuzluk görünür. Sözü-nü nasıl idare edeceğini pek iyi bilen zeki ve kurnaz şeyh:

– Ben sizin sevdiklerinizi değil, sizi sevenleri severim!

Cevabıyla hünkârın pek ziyade ve memnun eder ve bu memnuniyetin caizesi 500 altın olur.⁽⁶⁷⁾

Ahmed Celâleddin Paşa, şezadeliğinden beri hizmetinde bulunduğu padişahın artık kendisinden tamamıyla soğuyup yüz çevirdiğini, başında bir belâ dolaşmakta olduğunu hissediyordu. Kâtibi Kadri Bey'in maruzatı da düşmanlarının ilkaatına inzi-mam edince hünkârın Ahmed Celâleddin Paşa hakkındaki em-niyetsizliği büsbütün kuvvet bulmuştu.

Ahmed Celâleddin Paşa bundan sonra İstanbul'da kalmak tehlikeli olacağını anladı. Avrupa'ya kapağı attı; sonra Mısır'a

gitti. Serhafiyelik Kadri Bey'e tevcih ve Ahmed Celâleddin Paşa'nın saraydaki dairesi ona tahsis olundu.

Mısır'da olsun, Avrupa'da olsun hafiyeler Ahmed Celâleddin Paşa'nın peşini bırakmamışlardır.

Meşrutiyetten sonra Tanin Gazetesi'nin 211 numaralı nüshasında neşrolunan uzun bir jurnal bunu gösteriyor. İskenderiye'den gönderilen bu jurnalda Ahmed Celâleddin Paşa'nın Kelekyan isimindeki «sandıkkârı» ile Mısır'dan Fransa'ya giderek Ahmed Rıza ile teşriki mesai eylediği bildirilmişti.

Ahmed Celâleddin Paşa'nın Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa ile de arası iyi değildi.

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratında verdiği malûmata göre: Hidiv Paşa Ahmed Celâleddin Paşa'nın haremî prenses İsmet'in mirasına konmak için yaptırdığı bir ameliyat ile ölümüne sebebiyet verdiğini, Jön-Türlere para dağıttığını, bir kadın vasıtasıyla İstanbul ile muhabere ederek padişah aleyhinde çalıştığını Abdülhamid'e bildirmiş, o da meselenin tahkiki adliyedeki tahkikat komisyonuna havale eylemiş ise de tahkikat neticesinde Ahmed Celâleddin Paşa aleyhinde bir şey elde edilememişti.

Prenses İsmet öleli beş sene olmuş bulunduğu için fethimeyyit yapılamamış, prensesi tedavi eden doktorlar da ameliyat yapılmamış olduğunu beyan eylemiş olmalarıyla Ahmed Celâleddin Paşa affa mazhar oldu, fakat prensesinden kendisine intikal eden paraları tüketmiş olduğu gibi artık yıldızı da sönmüştü. İstanbul'a dönüşünden sonra büsbütün unutulmuş, bir köşeye atılmış gibi bir durumda yaşadı.

27 - Mahmud Paşa'nın hazin sonu ve Paris'teki cenaze merasimi...

Çektiği üzüntüler, zahmetlerle Damad Mahmud Paşa'nın sıhhati büsbütün muhtel olmuştu. Nihayet Brüksel'de ölümünü intac eden hastalıkla yatağa serildi. Bu hastalığı esnasında Paris büyükelçisi Münir Bey Mahmud Paşa'yı ne bahasına olursa olsun İstanbul'a avdete kandırmak için aldığı bir irade üzerine Brüksel'e gelmişti.

Münir Bey, Mahmud Paşa'ya hususî bir trenle ve nazik doktorlar refakatiyle İstanbul'a avdetini temin etmek üzere telâki ettiği iradeyi bildirdi. Hayat ile ölüm arasında olan Mahmud Paşa bu defa reddetmedi. Münir Bey Mahmud Paşa'nın padişaha itaati kabul ettiğini gazetelerle ilân etti.

Bu sırada memleket dahilinde bir ihtilâl tertibiyle uğraşan⁽⁶⁸⁾ Sabahaddin Bey bu haberden çok müteessir olarak Paris'ten hemen Brüksel'e hareket etti.

Münir Bey'in vurduğu darbe ile «büyük teşebbüste» açılacak rahneyi babasına anlattı. Mahmud Paşa bundan çok müteessir olarak Münir Bey'in gazetelere beyanatını tekzip ile «sağ kaldıkça ve müdafaa ettiği davanın muvaffakiyetine kadar Abdülhamid'e dehalet etmeyeceğini» bir kere daha ilân etti.

Mahmud Paşa'yı muayene eden doktorlardan birinin raporunda paşanın İstanbul'a dönmek yolunda bir kararı bulunmadığından bahsedilmişti. Mahmud Paşa bunu da cevapsız bırakmadı: «Cins ve mezhep farkı olmayarak bütün Osmanlılar tarafından istenilen terakkiyatın tekâmülünü takip lüzumu hükümetçe idrak edildiği gün büyük bir sevinçle memleketime avdet edeceğim. İllâ, felâ»⁽⁶⁹⁾ Mahmud Paşa bu «lüzumunun hükümetçe idrak» edildiğini göremedi.

Abdülhamid'in hanedanına müntesip bir zatın devlet idaresindeki yolsuzluklardan edilen şikâyet ve zulümleri şahsında temessül ettirir gibi Avrupa'da durması yüzünden tutulduğu kâbustan kurtulması uzun sürmeyecekti.

Damad Paşa Brüksel'de 1903 Kânunusânisinin on sekizinde -19 Şevval 1320- kırk sekiz yaşında, kaymakam İsmail Hakkı Bey'in kolları arasında, vefat etti.

Mahmud Paşa'nın cenazesi için dinî merasiminin ifasına Londra sefaretî imamı Recai Efendi irade ile memur edildi.

Abdülhamid cenazenin İstanbul'a nakli için resmî teşebbüslerde bulunmuş ise de muvaffak olamamış, cenaze Paris'e götürülmüştür.

Benim aldığım hususî malûmata göre: Cenazenin naklinde Jön-Türklerin nümayiş yapmamaları için Paris Osmanlı sefaretî Fransa zabıtası nezdinde teşebbüste bulundu, bu teşebbüs Fransa hükûmetince tervic edildi. Mahmud Paşa'nın nâşî bir nümayiş meydan verilmeden Perlâsez kabristanında Müslümanlara ayrılmış kısımda defnedildi.

Bir çok Jön-Türkler o gün defin merasiminde başlarında feslerle hazır bulundular. Fransa hükûmeti Türkçe nutuk iradını menettiği için Sami Paşazâde Sezai Bey söz söylemekten vazgeçti. Ahmed Rıza Bey Fransızca belîğane nutkunda Mahmud Paşa hakkında pek çok sitayişlerde bulundu.

«Bu nutuk Meşveretin 1 Şubat 1903 tarihli nüshasında dercedilmiştir.» Abdülhamid sırf gururunu tatmin eylemiş olmak için Mahmud Paşa'nın nâşını oğullarının ellerinden almağa, İstanbul'a getirtmeğe ziyade ehemmiyet vermiş, bu hususta siyasî, adlî hiç bir teşebbüsten geri kalmamıştır.

Mahmud Paşa'nın nâşî Perlâsez kabristanına defnedileceği gün Paris Osmanlı sefaretî Seniha Sultan'ın -Hariciye neza-

reti vesatetiyle gönderdiği beyanıyla- bir mektubunu oğullarına isal eylemişti.

Seniha Sultan bu mektubunda oğullarına «İstanbul'a gelip merhameti ve şefkati bütün dünyaya şamil olan padişahın ayaklarına kapanmalarını» tavsiye ediyordu.

Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler bu mektubun düzme bir şey olduğunu ve valdelerinin bundan haberi bile olamayacağını beyan ile bu tavsiyeyi yerine getirmeğe hiç lüzum görmediler.

Osmanlı sefaretinin sıkı sıkı müracaatlarını üzerine Fransız kabinesi Mahmud Paşa'nın nâşını İstanbul'a göndermeğe meyleder gibi olmuştu. Fakat bazı mebuslar meseleyi Fransa mebusan meclisinde münakaşaya koydular.

Fransa parlâmentosu bir ölünün vasiyetini bozmağa rıza göstermedi. Kabine de padişahın nâşi istemek üzere istinad ettiği dinî esaslar ne olursa olsun zâaf eseri sayılacak bir muamele yapmayacağını bildirdi.

Siyasî teşebbüste muvaffak olamayınca Abdülhamid Seniha Sultan namına Paris mahkemesinde dava açtırmaktan çekinmedi. Seniha Sultan için Paris elçisi Münir Paşa tarafından tutulan avukat mahkemede şu yolda iddiada bulundu: «Mahmud Paşa oğulları isyan, devletin emniyetini ihlâl cürümleriyle ölüm mahkûm edilmişlerdir. Bu suretle bütün medenî ve ailevî haklardan mahrum kalmışlardır.»

Fakat bu sebepler ve iddialar mahkemeyi nâşın İstanbul'a nakline müsaid bir hüküm vermeğe sevkedemedi. Abdülhamid bu maksadına nail olamadı.

(Meşrutiyetin ilânından sonra Damad Mahmud Paşa'nın bekayayı izamı (kemikleri) parlak merasimle İstanbul'a getirilmiştir.)

28 - Paris'te büyük Jön-Türk kongresi ve Prens Sabahattin - Ahmed Rıza ihtilâfı...

Mahmud Paşa'nın ölüm günlerinde yanından ayrılmamış bulunan ve Sabahaddin Bey'e daima dost olan kaymakam İsmail Hakkı Bey cenaze ile birlikte Paris'e giderek merbutiyetinin son vecibelerini ifa eylemişti.

Sabahaddin Bey meşrutiyetin ilânına kadar Avrupa'da kaldı. Abdülhamid'in bütün tazyiklerine, tehditlerine aldırmadı. İstanbul'da bir mahpus gibi yaşayan valide sultanın, haremının, ev haricine adım atamayan kızının çektikleri elem ve ızdırapları bildiği halde bu tehditleri, «haysiyeti milliyetimizin müdafaasına vakfettiğimiz bir hayatı o uğurda büsbütün feda eylemek lâzımgelirse bunu bir fedakârlık saymaktan bile teeddüp ederiz!»⁽⁷⁰⁾

Yolunda cevaplarla karşıladı.

Sabahaddin Bey vatan ve milletin kalkınması memlekette sosyal ve iktisadî şartların düzelmesiyle mümkün olacağı prensibini kendisine çalışma ve yayma umdesi ittihaz eylediği, bu şartların husulü siyasî inkılâbı da doğuracağına kani bulunduğu için Abdülhamid'in iz'aclarına, Jön-Türklerden kuvvetli bir hizbin muhalefetine rağmen kendisinin «teşebbüsü şahsî ve ademi merkezîyet»⁽⁷¹⁾ programı dairesinde propagandalarına fasılasız devam etti.

(Meşveret) ve (Şûra-yı Ümmet) gazetelerinin Yıldız'a karşı öteden beri gösterdikleri savletlerle beslenen genç fikirler iptidaları Sabahaddin Bey'in bu iktisadî ve sosyal fikirlerine bir nevi lâkaydı ile mukabele ediyorlardı. Memleketin baştan başa ateşler içinde kavrulduğu, ihtilâller, kıtaller, katiller ile kızıl kanlara boyandığı bir zamanda bu yangınların, cinayetlerin müretteplerine, müsebbiplerine karşı tuğyan eden vicdanlar Meşveret'in, Şûra-yı Ümmet'in bu yoldaki neşriyatına meftuniyet gösteriyorlardı.⁽⁷²⁾

Zalim Abdülhamid'in hükûmet ve saltanatını devirmek, Midhat Paşa Kânun-u Esâsî'si ile meşrutiyeti ilân eylemek o günlerin yegâne emeli idi.

Fakat sonra Sabahaddin Bey'in fikirlerine tercüman olan (Terakki Gazetesi'nin) bu hususta (Şûra-yı Ümmet) ile açtığı münakaşa zihinlerde nihayet Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki sosyal ve ekonomik derterin menşelerini taharrî ve tedkik için bir meyli ve bu tez lehine bir cereyan uyandırmağa başlamıştı.

Bu suretle (Terakki Gazetesi) de genç ve münevver fikirlerde (Meşveret) ve (Şûra-yı Ümmet) yanında mevki tutmuştu.

Sabahaddin Bey'in daha babası sağ iken «Osmanlı siyasi vahdetini âdil bir meşrutiyet ile temine çalışmak üzere» açmağa karar verdiği kongreye davet ettiği «muhtelif Osmanlı unsurlarından» muvafakat cevapları alıyordu.

Hariçdeki Osmanlı ahrarından mürekkep olacak olan bu kongre şimdi Paris'te kendi riyaseti altında açılacaktı. Ancak bu teşebbüsten haberdar olan Abdülhamid'in talebi üzerine iptida Paris polis profesı kongrenin toplanmasını menetti. Fakat yapılan teşebbüsler neticesinde kongrenin Fransız enstitüsü âzasından Lefèvre -Pontalısın evinde inikadına izin alınabildi.

Kongreye Avrupa'ya kaçmış Türklerle Osmanlı tebaasından Arap Kürt, Arnavut, Çerkes, Rum, Musevi ve Ermenilerden iştirak edenler çok oldu. Bunlar arasında Ahmed Rıza, İsmail Kemal, Mahmud Paşazâde Lûtfullah, Midhat Paşazâde Ali Haydar, Yusuf Akçora, Doktor Nâzım, Derviş Hima (Naci) kaymakam İsmail Hakkı, Bedirhanî Abdurrahman, Şair Siret, İbrahim Temo, Doktor Nevzad, Abdülhalim Memduh, Ferid, Mahir Said, Babanzâde Hikmet, Hüseyin Tosun, Ali Fahri Beylerle şeyh Şevki, Hoca Kadri Efendiler. Rumlardan Müsürüs Bey, Suriyeli eski mebus Halil Ganem, Ermenilerden Sisliyan, Musevilerden İstanbullu Albert Fua, ecnebilere Lefèvre - Pontalıs ile avukat Fardis vardı.

Mısır'dan, Bulgaristan'dan, Kıbrıs'tan bir çok zevat daha gelmişlerdi. Sabahaddin Bey'in bir nutku ile açılan kongrede cereyan eden müzakereler esnasında Ermeni murahhasları istibdad rejimini yıkmak için Osmanlı ahrarı ile elele vermeğe hazır iseler de kendi hususî teşkilâtlarını muhafaza edeceklerini, Ermeniler hakkında Berlin Muahedesindeki maddenin tatbikini istemekte devam eyleyeceklerini beyan ettiler. Kongre:

1. Kanun-u Esâsî ile temin edilmek üzere şimdiki idare rejiminin bir adalet ve hürriyet rejimine tahviline,

2. Osmanlı imparatorluğunun bütün aksamınca istifade edilmek üzere Bâb-ı Âli ile devletler arasında münakit muahedelerdeki hükümlerin tatbiki kendilerinin ve insaniyetin umumî menfaati iktizasından olduğunu Avrupa hükûmetlerine hatırlatmağa.

Büyük bir ekseriyetle karar verdi ve hürriyetperverane esaslara istinad edecek bir hükûmetin vilâyetlerin idaresinde cemaatlerin haklarını ihmal edemeyeceği hakkında Ermenilere teminat gösterildi. Ancak âza arasında bir ekalliyet devletlerin müdahalesini celbedecek temennilere muhalif kaldı. Bu muhaliflerin başında Ahmed Rıza Bey bulunuyordu. Fakat Ahmed Rıza Bey de şimdiye kadar kaç defa neşriyatında devletlerin hayırhane müdahalelerini istemişti.

Ahmed Rıza Bey'in Paris'e gidip neşriyata başladığı zaman hürriyet mücahidi Ali Şefkati'nin bıraktığı evraktan istifade eylediğini evvelce yazmıştık. (*) Onun ilk neşriyatı arasında Ali Şefkati'nin Abdülhamid'e hitaben kaleme aldığı bir nasihat mektubu vardı ki, Ahmed Rıza Bey'in bunu kendi tahrir şivesiyle neşretmesi gerek Jön-Türkler, gerek Abdülhamid nazarında itibar ve şöhrat kazanmasına sebep olmuştu.

(*) Bu konuda Süleyman Kâni Bey'den yayına hazırladığımız «Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı» isimli kitabı bakılmalıdır.

(Ahmed Rıza Bey'in lâyiha tarzında olan bu mektubu kendisine mal etmesi üzerine muarızları onunla «vâzîülümza Ahmed Rıza» diye alay ederlerdi.

Doktor Nâzım Bey Ahmed Rıza Bey'in bu şöret ve itibarından Jön-Türklük mücadelesinde epeyce istifade etmeği temin ediyordu. O vakitten beri Ahmed Rıza ve Nâzım Beyler'in ittifağı bozulmaz bir raddede görülüyordu. Eski Suriye mebusu Halil Ganem Efendi de bu ittifakın üçüncü bir rüknü gibi olmuştu.

Fakat Halil Ganem kongrede fikren Ahmed Rıza ile tam bir müttefik gibi davranmadı. Kongrenin inikadı esnasında hastalandığı için gönderdiği bir mektup ile Avrupa devletlerinden bir (Action bienveillante) istenilmesini muvafık bulmuştu. Ermeni murahhaslarının kongredeki sözleri ve diğer Osmanlılardan ayrı bir yolda hareket arzuları Ahmed Rıza Bey'le arkadaşlarını şimdi daha ihtiyatlı bulmağa sevk ediyordu.

Ermeniler memlekette Abdülhamid tarafından vaadedilmiş ıslahatın tatbik edilmediğini, bu ıslahatın hakikaten tatbiki istenilirse ecnebî müdahalesinin zarurî olduğu tezinde ısrar ediyorlardı.

Kongre'de bu yüzden bir kaç defa dağılma ihtimali yüz göstermişti. Sabahaddin Bey:

– İstesek de, istemesek de Avrupa işine geldiği vakit müdahale ediyor. Bu şekilde müdahaleden memleket zararlar görüyor. Biz öyle bir müdahale isteyelim ki, bundan memlekete zarar gelmesin. (!)

Diyordu ve bu sözleriyle şu noktayı anlatmak istiyordu ki:

«Biz memleket dahilinde bir hareket yapacağız. Bu hareket dolayısıyla herhangi muzır bir müdahaleyi önlemek için menfaati menfaatimizle uygun olan memleketlerin müdahalesini istiyelim.»

Fakat Ahmed Rıza Bey'in bu cihete meyletmesi kabil olmuyordu. Bu sebeple kongrede (müdahaleci) diye başında İsmail Kemal Bey'in bulunduğu bir ekseriyet ve (adem-i müdahaleci) diye Ahmed Rıza Bey'in riyaset ettiği iki grup hasil olmuştu.

Bir de İsmail Kemal Bey kongrenin akdinden evvel Sabahaddin Bey'le yaptığı temaslarda kendisini «dahilde bir askerî kuvvetin mümessili» gibi göstermişti. Neşriyat ile hiç bir işin başılamayacağını ileri sürerek kendisinin temsil ettiği bu kuvvetin daha ziyade techizine çalışılmasını, bununla İstanbul'da bir darbe yapılmasını tavsiye eylemişti. Yalnız bu mühim meseleden kongrenin alenî celselerinde bahsedilmemesini, kongrenin alacağı şekle göre vücuda getirilecek heyette müzakereye konulmasını istemişti. Bu mesele tabii kongrenin aleni müzakerelerine arzolanamamıştı.⁽⁷³⁾ Herhalde kongre ahrar arasında kendisinden beklenen vahdeti temin edemedi.

İstibdadı yıkmak emelinde kongrenin diğer âzalarıyla müttehid bulunan Ermeniler müstakilen çalışmak istedikleri gibi Ahmed Rıza Bey'in ekalliyeti de Sabahaddin Bey etrafında toplanan ekseriyetten ayrı olarak çalışacaktı. Şair Hüseyin Siret Bey'in başmuharrirliğini ifa edeceği Osmanlı gazetesi bu kısmın organı olacaktı. Paris'te Fransızca Meşveret gene bir Jön-Türk organı olarak kalacaktı. Ekalliyet gene Terakki ve İttihad cemiyeti namına Mısır'da Şûra-yı Ümmet Gazetesini çıkaracaktı. Şûra-yı Ümmet'in başmuharrirliğini Sami Paşazâde Sezai Bey yapacaktı. Ahmed Rıza Bey ile beraber Mısırlı Prens Mehmed Ali Fazıl Paşa, Doktor Nâzım ve Saip Beyler de bu grupta dahil bulunuyorlardı. Midhat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey de bu gruba iltihak eylemişti. Bu kongreden sonra Avrupa'daki Osmanlı ahrarı arasında Ahmed Rıza Bey'in karşısında Prens Sabahaddin Bey büyük mevki kazanmıştı.

Ahmed Rıza Bey'in çekemediği Murad Bey'i İstanbul'a avdete teşvik ettiği, hattâ bilvasıta ona «vatana avdetinin mülk

ve milletçe hayırlı olacağı» yolunda telkinlerde bulunduğu rivayet edilir. Ahmed Rıza Bey'in Jön-Türkler'e riyaset sevdasında kendisine pek kuvvetli rakip gördüğü Prens Sabahaddin Bey'in de Abdülhamid'in parlak tekliflerini kabul eylemesinden memnun kalacağı şüphesiz görülür.

Bu suretle Murad Bey nasıl Jön-Türklük davasına sonradan hiyanetle itham edilmiş ise Sabahaddin Bey daha kolayca bu yolda müttehem tutulabilecekti. Fakat Sabahaddin Bey Abdülhamid'in kapanına tutulmadı.

Abdülhamid Damad Mahmud Paşa'ya intisap ile Sabahaddin Bey partisine giren kaymakam İsmail Hakkı Bey'e de Osmanlı sefaretlerinden birinde bir memuriyet kabul eylesesini teklif ettirmiş idiye de o da bunu reddetmiş, Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra Mısır'a giderek İstanbul'da kalmış on bir kişilik ailesinin maişetini temin zaruretiyle Hidivin hizmetine girmişti.

Ahmed Rıza Bey Meşveret'in 12 Şubat 1907 tarihli ve 186 numaralı nüshasında Sabahaddin Bey'in evvelce akdettirdiği kongreden bahseylediği sırada Sabahaddin taraftarlarına «âdi serseri ve salah bulmaları kâbil olmayan şarlatanlar» sıfatlarını vermişti.

Sabahaddin Bey taraftarlarından olan kaymakam İsmail Hakkı Bey bu hakaretin kendisine de şümülü dolayısıyla Ahmed Rıza Bey'i düelloya davet etmişti, sonra araya mutavassıtlar girerek İsmail Hakkı Bey'i bu davette ısrardan vazgeçirtmişlerdi.

Fakat İsmail Hakkı Bey'i serseri ve şarlatanlar zümresinden addetmediğini müsterek bir dosta beyan suretiyle bir tarzıye veren Ahmed Rıza Bey bir müddet sonra bu düello talebini şöret kastine atf ve İsmail Hakkı Bey'in Hidivin «hafi hizmetine» girmiş olduğunu ilân eylesesini üzerine İsmail Hakkı Beyden hakaretler ve İttihad ve Terakki namına gönderilen paraları kendine mal ettiği yolunda ithamlar ile dolu şiddetli bir mukabele görmüştü.⁽⁷⁴⁾

Sabahaddin Bey Paris'te bir taraftan etnolojik ve sosyolojik malûmatını ve tetkikatını genişletmeğe çalışıyordu, diğer taraftan 1906'da tesis ettiği (Terakki Gazetesi'yle) kendisinin teşebbüs-ü şahsî ve adem-î merkezîyet fikirlerini neşreliyordu.

Bu gazetenin neşrinde Sabahaddin Bey'e Harbiye Mektebinin eski talebesinden sütkardeşi Ahmed Fazlı Bey yardım ediyordu. Ahmed Fazlı Bey Taşkışla divan-ı harbi mahkûmlarından ve Trablusgarp'dan kurtulmağa muvaffak olmuş menfilerdendir.

Osmanlı Ahrar Komitesi memleket dahilinde de çalışmağa koyulmuştu. Bu komiteye dahil olanlar İstanbul'da ve Anadolu vilâyetlerinde beyannameler tevzi ediyorlardı. Sabahaddin Bey Ermenilerle bir itilâf akdini pek mühim görüyordu, hele Ermeni ihtilâl komitesince 21 Temmuz 1905 tarihinde Yıldız'da yapılan suikastten sonra bu itilâfa daha ziyade meyil gösterdi. Fakat Ermeni fırkaları Osmanlı ahrar reisinin bu davetlerine bugünlerde pek kulak asmadılar.

Avrupa'daki Jön-Türkler arasında şahsî zıddiyetler ve meslekî ihtilâflar meydan aldığı bu zamanlarda dahilde istibdadın şiddetine boyun eğmeğe gönülleri razı olamayan gençler her türlü tazyiklere, belâlara, felâketlere rağmen hürriyet ülküsü uğrunda uğraşmakta devam ediyorlardı.

Bunlardan Zaptiye kapısı, Beşiktaş karakolu tevkifhanelerini, Yıldız odalarına -*Jön-Türkler buraya Yıldız mezbahası derlerdi*- Tophane, Taşkışla zindanlarını, Bekirağa bölüğünü dolduran yüzlercesini sayıp yazmağa ne sütunlarımızın tahammülü var, ne de hepsine malûmatımızın taallükuna imkân!

Yalnız elimize geçmiş risalelerden birer misal gibi şu bir ikisini zikrederim:

29 - Askerî Tıbbiye Mektebinde tazyikler ve nefyedilen gençler...

Avrupa'dan gelen gazetelerin tevzi edildiği yerler Abdülhamid'in hafiyeleri tarafından bazan haber alınıyor, tarassud edilerek tevzi memurları yakalanıyordu. 1897 Haziranının on yedinci günü Tıbbiyenin son sınıf talebesinden Kapandelikli Ali Efendi ile Darüşşafaka mezunlarından Raif Efendi böyle yakalanmışlardı.

Raif Efendi Mabeynde istintak edildikten sonra Zaptiye kapısına nakil ile cinayet mahkemesine tevdi olundu. Orada müebbed kalebendliğe mahkûm edildi.

Yine bu suretle müebbed kalebendliğe mahkûm Hüsnü Bey ile birlikte mahfuzen Sinop'a gönderildiler. Kalebendliğe mahkûm iken hapishane müdürünün keyfiyle iki sene zindanda bırakıldılar.

Raif ve Hüsnü Beyler mahkûmiyetleri hilâfına kendilerine yapılan bu zulümden olsun kurtulmak için istida ve telgraf parası olarak binlerce kuruş sarfettiler. Dinleyen olmadı, valide-leri ecnebî sefaretlerine iltica ettiler, bunun da tesiri görülmedi.

İki mahkûm buldukları zindanı kendileriyle beraber yakmağa teşebbüs ettiler.⁽⁷⁵⁾ Bu teşebbüs onları zindandan hâlâs etti, kalebendliklerini çekmek şartıyla...

Baytar mektebinin son sınıfından vatani zulümden kurtarmak için çalışanlara iltihak emeliyle Avrupa'ya gitmiş olan Mihaliçli Mehmed Efendi sefalet ve mihnetin her türlüüne tahammül ederek bir taraftan noksan kalan tahsilini ikmal ile uğraşiyor, diğer taraftan da neşriyat ile «mukaddes emele» hizmet etmeğe çalışıyordu.

Tahsilini bitirdikten sonra «mücahedeye» devam için ismini, kıyafetini tebdil ederek 1899'da İstanbul'a gelmişti. Yakalanarak Yıldız'a götürüldü.

Mehmed Efendi Yıldız'da günlerce tatyip olundu. Kendisinden istenilen malûmatı verirse arzu ettiği memuriyete, maaşa nail olacağı temin edildi. Önüne altınla dolu bir kese bile konuldu. Fakat Mehmed Efendi, ne sorulsa:

– Bilmem! den başka cevap vermiyordu.

Bu ısrarı üzerine pek ağır işkencelere uğratıldı. Ağzından yine bir söz alınamadı. Bekirağa bölüğüne gönderildi. Hapishanede idama mahkûm edildiği şayi olmuştu. Kendisinin mahkûmiyetinin derecesi hakkında malûmatı yoktu. Trablusgarb'a nefyolunacağını, orada altı sene askerlik ettirileceğini sanıyor, ömrü vefa ederse yine millet için çalışacağını, noksan kalan mücahede vazifesini ikmal edeceğini hapishane arkadaşlarına temin ediyordu.

Çektiği işkencelere rağmen şetaretini hiç kaybetmemişti, Güllünç fıkralar, hikâyeler anlatır, Avrupa'da gördüklerini muhaptalarına merak ile dinletirdi. Nihayet zavallı merd genç, hastalandı, hastaneye naklolundu ve orada vefat etti.(76)

1899 senesinde bir ara Bekirağa bölüğünde tekayyüd pek şiddetlenmişti. Buna da sebep şu hadise olmuştu:(77)

Askerî tıbbiye talebesinden Bekirağa bölüğüne getirilmiş olan Şamlı Numan Efendi bir gün parmaklığı çıkar, nöbet bekleyen askerin gözlerine bir avuç kül atar, nöbetçinin uğradığı şaşkınlıktan istifade ile son derece süratle kaçır, aranır, bulunamaz. Numan Efendi yine mektebine kaçmış, arkadaşları tarafından saklanmıştı.

Sonra hoca kıyafetinde bir vapura bindirilerek kaçırılmıştı.

Tıbbiyenin muhtelif sınıflarından Mustafa, Çorum sayılabı [mebusu] Beşiktaşlı Suphi -bugünkü vazifesi Birinci Ordu sıhhiye mütehassısı General Suphi Yakar- Yenişehirli Atıf, Samsunlu Sıtkı Avni, İpekli Nazmi, Diyarbakırlı Salih mektebin inzibat kıtası efradını vatan ve millet duygularında tenvir etmeği

üzerlerine almış, nöbete geldikçe bu efrada münasip dil kullanarak istibdadın zulümlerinden, Halife diye terkim olunan adamın etrafına toplanmış hainlerin yaptıkları fenalıklardan bahseylemeye koyulmuşlardı.⁽⁷⁸⁾

Bu telkinler bir müddet devam etti. Tabii sonra haber alındı. Tıbbiyede erkân-ı harp Halepli Zeki Paşa'nın riyasetinde teşekkül eden bir divan-ı harpte muhakemeleri acele icra olunarak her birine on beşer seneden aşağı olmamak üzere ağır kürek cezaları verildi. 14 Nisan 1900'de hepsi Taşkışla zindanına sevkedildiler. Sevk esnasında Mustafa, Tıbbiyeyi ıslaha (!) getirilmiş zabitlerden binbaşı Sami Efendi'nin üstüne hücum ile iyice döğmekten çekinmemiştir.

Padişah bu cezaları muvafık görmediği için bu altı efendinin Taşkışla divan-ı harbinde yeniden muhakemelerinin icrasını irade etti. Taşkışla divan-ı harbi de padişahın arzusuna uygun bir hüküm vermedi. Mesele üçüncü defa Harbiye Mektebinde Süvari Feriği Hilmi Paşa'nın riyasetinde diğer bir divan-ı harbe tevdi olundu!

Altı arkadaşı bu divan-ı harpte, askerlere muzır ve hainane telkinlerde bulunmak cürmüyle ve muhtelif müddetlerle kürek cezalarına ve müddetlerini ikmalden sonra nefyolunarak menfaclarında nezaret altında bulundurulmağa mahkûm oldular. Müddetlerini ikmal için Sultanahmed'deki umumî hapisaneye nakil ve katillerle bir yerde hapsedildiler. Müddetlerini bitirince nefyolundular.

1902'de bu tazyikler Askerî Tıbbiyeye mektebinde çok artmıştı. Mektebin muhtelif sınıflarından Hikmet Süreyya, Trablusgarlı Zeki, Diyarıbekirli Mehmed, Fatihli Cevdet ve Avni, Nişantaşlı Kemal, Selânikli tüccardan İpekçi Kânioglu Hâmid birçok işkencelere uğradıktan sonra muhtelif yerlere nefyedilmişlerdi.⁽⁷⁹⁾ Bunlardan Hâmid Kâni menfasında tecennün eylediğinden İstanbul'a getirilmiş ve burada vefat etmiştir.

Gözleri önünde bu kadar feci misaller gördükleri halde Tıbbiye gençleri büsbütün yılmış değillerdi. Selânikli Rifat ve Mehmed Hilmi Efendiler kendilerinden genç arkadaşlarını uyandırmak ve hürriyet fikirleriyle yetiştirmek için bütün varlıklarıyla çalışıyorlardı.

Selânik'te birbirleriyle tanışmış olan Tıbbiyeli Selânikli Mazlum, Ömer Naci ve Hüsrev Sami kendilerine yeni faaliyet sahaları araştırıyorlardı. 1903 senesinde Ömer Naci ve Hüsrev Sami Avrupa'ya kaçmışlardı. Firardan evvel arkadaşları Mazlum Efendi'ye Ahmed Rıza Bey'in «Vazife ve Mesuliyet» risalesiyle «Hayyî alelfelâh» risalesini vermişlerdi. Mazlum Efendi mektebe avdetinde Kanun-u Esâsî, meşrutiyet, hürriyet fikirleri hakkında arkadaşlarını tenvir ile uğraşiyor ve elindeki Risaleleri emniyet ettiklerine okutturuyordu.

Mazlum Efendi akrabasından Alasonya'da doktor kolağası Abdurrahman Efendi nezdinde Jön-Türkler'in Avrupa'da çıkardıkları bazı gazeteleri de bularak okumuş, bu suretle memleket haricinde çalışanların faaliyet tarzlarına biraz vukuf hasıl eylemişti.

Fikren edindiği bu hamule ile Mazlum Efendi Tıbbiye mektebinde zaten kök salmış hürriyet fikirlerini yaymaya çalışmak üzere bir komite tesisine karar verdi. Arkadaşı Metroviçeli Esad ile komitenin idaresi ve faaliyeti hakkında anlaştı.

Hasekili Nazım Şarik, Kadıçeşmeli Ahmed Nuri, Kocamustafapaşalı Avni, Amasyalı Nail, Kastamonulu Sadreddin de bu komitenin ilk ve başlıca azâsından oldular.

Avrupa'da bulunan Ömer Naci ve Hüsrev Sami ile muhabere temin edilerek bu suretle celbedilen Jön-Türk neşriyatı arkadaşlara okutturuluyor, hürriyet fikirlerinin yayılmasına çalışılıyordu.

Bu gençler, Avrupa'daki Jön-Türkler arasında mevcudiyetini bildikleri anlaşmazlıklara hiç bakmayarak memlekette sırf bu hürriyet fikirlerinin kuvvetlenmesini temine gayret ediyorlardı. Bu grubun ilk fiili hareketi mektep idaresini tehdit ve memurları istibdat aleyhine teşvik eylemek olmuştu.

Mazlum ve Esad Efendiler tarafından tertip edilip mektep müdürü Esad Bey'e verme çaresi bulunan bir mektup ile zafî menfaatlerden ve Zülüflü İsmail Paşa'ya mütavaattan feragât eylemesi tehdidkârane bir lisan ile teklif edildi. Daha hürriyet-perverane bir hattı hareket takip etmez ise bir gün başı üzerinde acı bir baykuş sadası duyacağı da ihtar olundu.

Bu mektup, mektepte tazyikin artmasından başka bir netice vermedi. Devletin gittikçe fenalaşan vaziyeti hakkında bütün yüklerde görülen lâkaydî bu genç ve ateşin ruhlarda, büyük bir infial ve teessür uyandırıyordu.

Avrupadakilerden aldıkları mektuplarda da harekete girmek üzere teşvikler görülüyordu. Onlar da fiiliyata geçmeğe ve hürriyet duygularının alenen izharına heveslendiler. Mazlûm ve Esad Efendilerin bu yolda verdikleri karar altı kişilik müessisler heyetince de tasvip olundu.

Uykusuz geçirdikleri bir gece sabaha karşı hamam borusundan evvel alaca karanlıkta Mazlum ve Nâzım Şakir Efendiler karyolarlarından aşağı inerek sessizce koridorlardan iki hayal gibi süzüle süzüle talebenin geçeceği yerlerde evvelce tedarik edilmiş kömür parçalarıyla beyaz duvarlar üzerine iri harflerle:

Hayyalelfelâh

Kelimelelerini yazdılar, bu yazının ortasına istibdad hükûmetinin çok ehemmiyet verdiği bu isimli risaleyi de bir pünez ile iliştirdiler. Uzun koridorların pencere arasındaki çıkıntılına da:

*Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat, hamiyet
Kahrolsun istibdad! Kahrolsun zulüm!*

İbarelerini yazdılar.(80) Duvarın diğer taraflarına da Namık Kemal'in:

*Vatanın bağına düşman dayamış hançerini!
Yok imiş kurtaracak bahtı siyah mâderini!*

Ve:

*Mahveder kendini bülbül bile hürriyet için!
Çekilir mi bu belâ kalemi pür mihnet için?*

Gibi bir kaç vecizesini ilâve ettiler. Sonra gene yatakhanelerine döndüler. Talebe kalkıp koridorlarda bu yazıları okuyunca, aralarında hemen umumî bir fikir galeyanı görüldü.

Yaşasın fedakâr arkadaşlarımız!

Sözü her tarafa duyuluyordu, talebede idareye karşı tehdikâr duygular uyandığı hiss olunuyordu.

Namık Kemal, Ziya Paşa gibi hürriyetperver tanınmış ediplerin şiirlerini, eserlerini okumak şiddetle memnu iken bu yazıları, bu kadar cüretkârane bir şekilde yazmak büyük cinayet sayılacağı şüphesizdi.

Telâşa düşen mektep idaresi failleri sıkı sıkıya araştırmaya başladı. Evvelâ mesele ile alâkası olmayan birkaç kişi zan altına alındı. Sonra şüpheler asıl failer üzerine tevcih edildi.

Mazlûm, Nâzım Şakir, Esad Efendiler hapsedildiler, Tophane zindanına sevk edildiler. Zeki Paşa, Zülüflü İsmail Paşalar bunları uzun uzun istintak ettiler.

Mevkufklar bu zindanda buldukları günlerde Mazlûm Efendi hapsedildiği hücre duvarını:

«Adalet istiyorsun, zulüm artarsa bizde de isyan hazır, denizin dibini göze alanlara Fizan vız gelir.»

Mealinde beyitler ile donatmıştı.

Zeki Paşa mevkukların vaziyetlerini ve hâlet-i ruhiyelerini bizzat anlamak maksadıyla zindanı ziyarete gelmişti. Duvarda bu yazıları görünce Mazlum Efendi'ye:

– Utanmaz!

Diye hitap ettikten sonra mevkukların Harbiye Mektebine nakillerini emretti. Bu sırada Harbiyede de bazı tevkifler yapıyordu.

Saray iki mektep arasında gizli bir rabıta olup olmadığını anlamak için telâş ve merak içinde ince ince araştırmalar yapıyordu.

Tıbbiyeliler yazılarının kendileri tarafından yazıldığını itiraf etmedikleri gibi hariçten bunu isbat edecek hiç bir delil ve emmare bulunamamıştı. Bu sebeple üç mevkuf serbest bırakılarak mekteplerine iade edilmişti.⁽⁸¹⁾

İzahat: Doktor Defterdarlı Salih Bürker'den aldığım bir mektupta Askerî Tıbbiye Mektebinde Mazlum grubunun macerasına ilave edilmek üzere şu malûmat verilmektedir.

«1905 haziranının otuzuncu gecesini ortalık ağarmak üzere iken sınıf zabitanı beni koğuştaki uykudan uyandırdı. Ses çıkarmaklağımı tembih ederek dershaneye indirdi, havagazını yakarak dolabımı ve kitaplarımı aradı, bir şey bulamayınca beni nöbetçi zabiti odasına götürdü. İki saat süren bir isticvaptan sonra süngülü bir neferin nezareti altında küçük bir odaya hapsederek gitti. Sabah müzakeresi saatinde benim yerime Edirnekapılı Salih getirildi, ben çıkarıldım.

Buna sebep şu idi: Ben izinli çıkınca ekseriya Satvet Lûtfi'nin candan arkadaşı halazâdem Namık Zeki'nin Bebek'teki evinde kalırdım.

Bir hafta evvel oradan mektebe dönerken Namık Zeki'den bir (Figaro) Gazetesiyle Abdülhamid aleyhinde yazılmış bir makaleyi ve Sirkeci'de o zaman meşhur Çakırın kiraathanesine uğ-

rayarak Sultantepe Sûreyya grubundan da iki nüsha Şûra-yı Ümmet Gazetesini almış, bunları mektepte evvelâ Beykozlu Kâmile, o okuyup iade ettikten sonra Edirnekapılı Salih'e vermiştim. Salih bunlarla yakalanmış ve bu yüzden benim hapsedildiğim odaya getirilmişti.

Zavallı arkadaşım Musul'a sürüldü, meşrutiyete kadar orada kaldı. İstanbul'a geldiğinden bir hafta sonra hastalanarak öldü.

Bizleri haber veren bizden bir sene evvelki sınıftan Boğaziçinde oturan birisi idi, iki sene sonra sınıf arkadaşlarına Mazlûm ve Esad Efendiler'in grubunu da ihbar eden gene bu efendi oldu.»

30 - Kuleli Askerî Lisesinde kurulan İnkılâp Komitesi ve bir suikast planı...

1903'de Kuleli Askerî İdadisi'nde Trabzonlu Ahmed Bedevi'nin teşvikiyle bir inkılâp komitesi teşekkül etmişti.

Ahmed Bedevi'nin riyasetinde gene bu idadi talebesinden Nişancı Mazhar, Darendeli İsmet, Bosnalı Veli'den mürekkep olarak teşkil edilen bu komite ahrarane (hürriyetperver) fikirler telkin eden eserleri tedarik ederek talebeye okutturacak, vatani ve millî duyguları takviye ve tenmiye etmeğe, sakim itiyadları körletmeğe çalışacaktı.

Padişahın ve hükûmetin aleyhinde de tenkidlerde bulunmak, memleketin dıçar olduğu tehlikeleri izah ile Kanun-u Esâsî'nin ilânını intaç edecek teşebbüslere zemin hazırlamak komitenin kendisine çizdiği programın esaslı maddelerinden idi.

Kuleli'de hemşerilik gayet kuvvetli idi. Anadolu lular, Suriyeliler, Iraklılar, Trablusgarplılar, Çerkezler, Boşnaklar, Manastırlılar, İškodralılar, Bulgaristanlılar ayrı ayrı gruplar halinde bulunurlardı. Bahçede oturdukları kanepeler bile bilinirdi. Her

kümenin bir şefi vardı. Kümeler arasında ihtilâflar, gürültüler de eksik olmazdı.

Bulgaristanlı talebenin haftabaşı tatillerinde okudukları Bulgarca şarkılar arasında Türkler aleyhinde tertip edilmiş, Bulgar millî marşı dahi vardı. Merak ile bunu tercüme ettirmiş olan Ahmed Bedevi, Bulgaristanlı talebenin bu şuursuz, düşüncesiz hareketlerinden müteessir olarak bu marşın söylenmesinden vazgeçmeleri için teşebbüste bulunmuş ve ancak hayli yorulduktan sonra buna muvaffak olmuştu.

İdare zabitelerinin ve talebeden çoğunun muhabbetini kazanmış olan Ahmed Bedevi ve arkadaşlarının ilk gayretleri semere vermeğe başlamıştı. Ciddî ve değerli gençlerden Ünyeli Halil, Çerkeşli İsmail Hakkı, Safranbolulu Remzi, Samsunlu Refik, koçhisarlı Hidayet, Beşiktaşlı İbrahim, Bitlisli Ziya Efendiler de her tehlikeyi göze alarak komitenin emellerine yardım ediyorlardı.

Fakat mektep idaresinde nihayet şüpheler hasıl oldu. Talebe arasında hissolunan cereyanı uyandıranların kimler olduğu anlaşılacak üzere gene talebeden hafiyeler tayin edildi.

Komiteye dahil olan Amasyalı Derviş Efendi de kendisine teklif olunan hafiyeliği zahiren kabul ederek idarenin emel ve teşebbüslerinden komiteyi haberdar ediyordu.

Arada bir dershaneler basılarak «evrak-ı muzırta» aranıyor, bazan da bulunuyor idi. Fakat dahiliye zabitelerinden Trabzonlu Osman ve süvari zabiti Küçük Hilmi Beyler gibi hamiyet sahipleri işi her defasında örtbas etmenin yolunu buluyorlardı.

Mektebin dahiliye müdürü Ali Paşa da bu hususta az himaye ve müsamaha göstermiyordu. İdarece bu işlerde Ahmed Bedevi'nin rol oynadığı hissedilmekte idi. Fakat Trabzonlu yüzbaşı Osman Bey hemşerilik duygusuyla bu genci himaye ediyordu. Gün geçtikçe komitede cüret artıyordu. O kadar ki âzası arasında Abdülhamid'i öldürmek tasavvurları bile meydan alıyordu.

Bu tehlikeli tasavvuru fiile koymak için çareler aranıyordu. Buna imkân hazırlamak ancak Abdülhamid'e yanaşmakla olabildi. Bu vazifeyi deruhde edecek bir fedai bulmak lâzımdı. Erzincanlı Şevki Efendi bu hizmeti deruhde etti. İşe girişildi. Yapılan tertibe tevfikân Erzincanlı Şevki Soğukçeşme telgrafhanesinden Abdülhamid'e bir telgraf çekerek hünkârın hayatına ait maruzatı olduğu beyanıyla huzura kabulünü istedi. Talebi isaf olundu.

Ahmed Bedevi'nin Abdülhamid'in hayatı hakkında iyi tabir edilmeğe pek müsaid olarak uydurduğu rüyayı Şevki Efendi zahiri bir safiyetle anlattı. Bu o kadar memnuniyeti celbetti ki Erzincanlı Şevki Efendi hemen yaverler silkine alındı.

Ancak Şevki Efendi deruhde ettiği vazifeyi yaver olduktan sonra ya icrası gayrikabil veya şahsı için muzır görmüş olacak ki unutmüş görüldü. Bu muvaffakiyetsizlik ümidleri kırmadı. Program dahilinde çalışılmakla beraber «mühim maksat» için başka bir çare aranıyordu.

1905 senesinde Ahmed Bedevi arkadaşlarından Kırşehirli Rıza ile anlaştı. Saraya hulûl için yeni bir teşebbüste bulunmağa karar verdiler. Bu defa cuma selâmlığında Yıldız camiinde bir arzuhal verilecekti. Bu teşebbüs Ermeni ihtilâl komitesinin Abdülhamid'i bomba ile berhava etmek teşebbüsü gününe tesadüf etti. O gün Rıza Efendi camide namazdan sonra «padişahım çok yaşa» avazesıyla bir arzuhal takdim etti. Bu arzuhalin Abdülhamid'in camiden çıkmasını nasıl gecikmeye uğrattığını (bomba meselesi) bahsinde Bay Ahmed Bedevi'nin gönderdiği mektup ile izah eylemiştik.

Ahmed Bedevi ile komitesi Abdülhamid'in camiden çıkışını tehire istemiyerek sebebiyet vermiş olmaktan dolayı teessür hissetmişlerdi. Fakat Ermeni ihtilâl komitesinin Abdülhamid'in şahsını izale ile kalmayarak İstanbul'u ve İzmir'i harap etmek ve ecnebî müdahalesini davet eylemek yolundaki emellerinin

bomba meselesinde uğradıkları muvaffakiyetsizlik üzerine sifira müncer olduğuna dair bu sütunlarda verdiğimiz malûmatı okumuşlarsa bu teessürleri hafiflemiş olmalıdır. (*)

Bu hâdisede Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi bir çok iltifatlara, ihsanlara nail olduğu halde Kırşehirli Rıza Efendi'nin hissesine mektepten alâkası kesilerek memleketine tebid edilmek düştü.

Aylar geçtikçe Kuleli komitesi mensupları çoğalıyordu. Muhabere için bir şifre de tertip olunmuştu.

Komite Avrupa'daki Jön-Türkler'le temas etmek, eldeki evrak ve risaleleri teksir ederek avdet eylemek üzere memleketine gitmeğe Bosnalı Veli'yi memur etti. Veli Efendi bir Avusturya vapuruna binerek İzmir'deki akrabasını görmeğe gidecek, fakat İzmir'de kalmayarak vapur ile Dalmaçya sahiline doğru yola devam edecekti.

Ancak İzmir'e çıkar çıkmaz tevkif olundu, yanındaki evrak zaptedildi. Bu evrakın matbu olmayanlarını temize çektiği anlaşılan Nişanlı Mazhar da Taşkışla'ya götürüldü.

İki fedakâr genç arkadaşlarından kimseyi ele vermediler, ikisi de askerlikten tardolunarak ikişer sene hapis cezasına mahkûm edildiler. Bu darbeden müteessir olmakla beraber komite faaliyetinde devam edip durdu.(82)

Bu on yedi, on sekiz yaşlarında gençlerin müstebid padişah aleyhinde duydukları suikast arzuları ve verdikleri kararlar tertipçe ne kadar zayıf ve neticesiz kalmağa ne kadar çok mahkûm görünse de birer hamiyet hamlesi olmak itibarıyla Jön-Türklük tarihinde kayda şayan bir hâdise teşkil eder.

(*) Bu konuda Süleyman Kâni Bey'den yayına hazırladığımız «Ermeni Meselesi» isimli kitabına bakılmalıdır.

Taşkışla Divan-ı Harbinin meşrutiyetten sonra meydana çıkan (27 Nisan 1321) tarihli bir mazbatasında Harbiye Mektebi muallimlerinden ve fahri yaverlerden kaymakam Muhiddin Bey'in şiddetle aleyhinde bulunulduğu görülmüştür. Divan-ı harp Muhiddin Bey'i müebbed kürek cezasına mahkûm etmişti. Bunun sebebi bu mazbatadan anlaşılıyor. Deniliyor ki:

«Muhiddin Bey'in evrakı arasında meşrutiyete dair yazılar görülmüştür. Muhiddin Bey mektepte tedrisatı sırasında idare ve dolayısıyla hünkâr aleyhinde daima aleni telkinlerde bulunuyordu. Bu suretle sekiz on seneden beri zehirlemiş olduğu zabıtlar ordulara memur edilmişti.

(Tabî bu zabıtların da etrafındakileri bu suretle zehirlemiş olacakları anlatılmak isteniyor.)

Reşad Efendi dairesine mensubiyetlerinden dolayı mektepten çıkarılmış efendilerden bazıları Talimhane meydanına ve mektep kapısına geliyordu, bazı zabıtlar bunlara iğmaz ediyorlardı. Muhiddin Bey bunlarla görüşenlere:

– Bunların arkalarında hafiyeler vardır. Siz istikbalinizden korkmuyor musunuz?

Gibi padişahı dile düşürecek ihtarlarda bulunuyordu.

Padişahın hastalığından bahisle «Reşad Efendi'nin culûsu yakındır» gibi sözler askerî ve mülkî talebe arasında söyleniyordu. Bunlara sebebiyet veren Muhiddin Bey'in en ağır ceza ile tecrimi icab ediyordu. (83)

İzahat: Son günlerde bana verilen malûmata göre: İshak Sükûti'nin kendi parasıyla İngiltere'de (Folkston) şehirlerinde çıkardığı Osmanlı Gazetesi'nin matbaası iki sene Midhat Paşazâde Ali Haydar Bey'in evinde bulunmuş ve gazete orada dizilmiştir. Ali Haydar Bey 1899 Eylülünde Avrupa'ya kaçmış ve 1900'da Londra'ya gitmişti.

Damad Mahmud Paşazâde 1902'de Paris'te inikad eden Jön-Türkler kongresinden üç ay sonra Osmanlı gazetesine yardım etmeğe başlamışlardır. Osmanlı'nın Folkston'da intişarı İshak Sükûtinin ölümüne ve Ali Haydar Bey'in Folkston'dan ayrılmasına kadar devam etmiştir.

31 - İttihat-Terakki Cemiyeti'nin İstanbul'daki ilk gizli teşebbüsü ve Talat Bey...

Meşrutiyetten sonra teşekkül eden Hürriyet ve İtilâf fırkasınca neşrolunan «Filozof Rıza Tevfik» risalesinde görüldüğüne göre:

«Avukat Manyasîzâde Refik Bey'in dostlarından Avukat Baha Bey İstanbul'da bir İttihat ve Terakki şubesinin başında bulunuyordu. Filozof Rıza Tevfik Bey de Manyasîzâde Refik ve Baha Beyler'in delâletleriyle ve meşrutiyetin ilânından sekiz ay evvel cemiyetin bu şubesine kaydolanmıştu.» Bu şube payitahta gizlice çalışıyordu.

Midhat Paşa muhakemesinde avukatlık eden, Midhat Paşa İzmirde vali iken gidip kendisiyle görüşen, Namık Kemal ve arkadaşlarıyla münasebette bulunan Manyasîzâde Refik Bey Abdülhamid hükûmetinin daima şüpheli nazarlarla takip ettiği adamlardandı.

İstanbul'da muhtelif heyetlerin hukuk müşavirliklerinde bulunuyor, hukuk ve mülkiye mekteplerinde muallimlik ediyordu. Hükûmetin şüphesi üzerine derslerinden ayrılmaya mecbur kalınca avukatlık etmek için Kavala'ya, oradan Selâniğe nakletmiş, Selhanık'te İttihadçılardan gizli faaliyetine kendini vakfedercesine iştirak eylemişti. Avukatlık işlerini takip vesilesiyle İstanbul'a geldikçe cemiyetin efradını payitahta dahi çoğalttığı kendisine vazife edinmişti.

Bir gün cemiyete mensup muharrir Mahmud Sadık Bey Vefa idadisi müdürü Hüseyin Cahid Bey'i bulmuş mühim bir iş konuşmak ve Manyasîzâde Refik Bey'le buluşmak için cuma günü Şehzadebaşında bir eve gidileceğini söylemişti. Perşembe akşamı bir kaç arkadaş Hüseyin Cahid Bey'in Aksaray'daki evinde toplanmışlardı.

Maarif nezaretinde muhasebe kaleminde memur olup Vefa idadisinde Fransızca muallimi bulunan Lûtfi Bey:

– Selânik'te bir gizli cemiyet teşekkül etmiş, meşrutiyet için uğraşıyormuş, Şehzade Reşad Efendi de bu cemiyette dahil imiş. Abdülhamid'i indirip Reşad Efendi'yi tahta çıkaracaklarmış, o da Kânun-u Esâsî'yi ilân edecekmiş. Bu cemiyetten bir kaç kişi İstanbul'a gelmiştir.

Havadisini verdi. Bu haber arkadaşlar arasında hayli tenkid ve münakaşayı celbetti.

Ertesi günü Hüseyin Cahid ve Mahmud Sadık Beyler Şehzadebaşında Doktor Şükrü Kâmil Bey'in evine gittiler. Burada ev sahibinden başka Manyasîzâde Refik ve Talât Beyler bulunuyordu. Cahid ve Talât Beyler henüz tanışmıyorlardı. Manyasîzâde takdim etti.

– Bizim Talât Bey.

Ve uzun mukaddemelere lüzum görmeden davetin esasını anlattı:

Meşrutiyet uğrunda çalışmak üzere bir cemiyet teşkil edilmişti. Selânik muhiti bu türlü gayretlere pek müsaidi. Teşkilâtın memleketin her tarafına yayılması ile uğraşılacaktı. Avrupa-dakilere münasebet tesis olunmuştu. Cemiyetin nizamnamesi hazırlanırken Makedonya Bulgar komitelerinin teşkilâtından ilham alınmış, istifade edilmişti. Cemiyete girenler tabanca ve Kur'an üzerine yemin ediyorlardı. Cemiyete yeni girenler yalnız rehberleri tanıyorlardı. Cemiyete hıyanet eden, cemiyetin

emirlerini yapmayan cemiyetçe idama mahkûm olurdu. Bu zamana kadar bir çok hürriyet hülyaperestlerinin başlarına gelecek felâketler, İstanbul'da yayılan hafiyelik, ahlâk bozukluğu Hüseyin Cahit Bey'de İstanbul'da ciddi, esaslı bir gizli cemiyet yapılabileceğine, bundan amaçlı bir netice elde edilebileceğine dair bütün ümidi kırmıştı. Onun fikrince Selânik'te kurulan bu gizli cemiyetin İstanbul'da teşkilât yapmağa kalkmakta bir felâkete doğru gideceği şüphesizdi.

Hüseyin Cahit Bey bu düşüncesini açıkça söyledi:

– İstanbul'da böyle bir gizli cemiyet yapmağa imkân yoktur. Bu cemiyet az çok yakın bir zaman içinde mutlaka meydana çıkar. Selânik muhiti müsaid ise orada çalışınız, kabilse bütün memlekete teşkilâtı teşmil ediniz. Fakat İstanbul'dan kaçınız. İstanbul o kadar boşbağazdır ki siz buraya geleli bir iki gün oldu-ğu halde cemiyetinizden ve maksadınızdan ben haber aldım.

«Lûtfi Bey'den duyduklarını anlattıktan sonra» bugün ahlâk o kadar bozulmuştur ki en yakın bir arkadaşına bile güç itimad edilebilir. Yarın bir boşboğazlık neticesinde tevkif edilirsiniz. Bana bu kadar emniyet ettiğiniz halde «acaba bizi o mu ele verdi?» diye şüpheye düşübelirsiniz.

Bunun için İstanbul'da hiç durmadan dönüp gidiniz, kimse ile konuşmayınız. Eğer esaslı bir şey yapmağa, fiiliyata geçmeğe teşebbüs eder de İstanbul'da bir harekete, bir nümâyişe ihtiyacınız olursa ben hazırım. Mektepte sekiz yüz kadar talebe var. Onları alır sokağa çıkarır, istediğiniz yerde istediğiniz nümâyîşi yaptırırım. Fakat İstanbul'da esaslı bir teşkilât kurmağa kalkarsanız işi berbad etmiş olursunuz.

Cemiyetleri hakkında Hüseyin Cahit Bey'in kulağına kadar havadis gelmiş olması Refik ve Talât Beyler'de epey bir tesir yapmış göründü. İkiside bir kaç gün sonra Selâniğe döndüler.

Bununla beraber cemiyetin İstanbul şubesi, pek mahdud bir dairede gizli faaliyetinde devam etti.

Meşrutiyeti müteakip Hüseyin Cahid Bey'in Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım Beyler -*Şeyh Muhsin Fani*- ile birlikte çıkar- mağa başladığı Tanin Gazetesi'nde neşredilen bir makalede İstanbul'da vaki olmuş bir suikast teşebbüsünden bahsedildiğini mütalaa ettim:⁽⁸⁴⁾

«İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından Necip Melhame'nin Yeniköy'deki kâşanesinin yemek odasının altındaki oda- ya ince bir tel ile bir bomba talik edilir. Necip Melhame munta- zam vakitlerde yemek yediği için bu zaman hesap edilerek bom- banın fitili de yakılır. Ancak Necip Melhame pencereyi kapatır, tel kopar, bomba yere düşer, Sokaktan geçip ne olduğunu bilme- yen çocuklar bunu alırlar. Amerika sefaretı yakınında bomba patlar. Tahkikata Necmeddin Molla Bey memur edilir. Cemiyet bir vasıta ile Necmeddin Molla'ya gizlice müracaatla bombanın İttihad ve terakki Cemiyeti tarafından konulduğu anlaşılır ve pek derinleştirme cihetine gitmemesi tebliğ edilir. Necmeddin Molla da bu sırrı kimseye ifşa etmez.»

Bu, olsa olsa İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu şubesinin bir tertibi idi ve öyle görünüyor ki cemiyetin İstanbul'da suikast yolunda bundan başka fiilî bir teşebbüsü olmamıştı. Yalnız Sa- bahaddin Bey partisine mensup kaymakam İsmail Hakkı Bey'in «Cidal Yahut Makes-i Hakikat» risalesinde Ahmed Rıza Bey'e karşı neşrettiği mektubunda şu sözler görülüyor:

«Mücadele yolunda kanımın son damlasını dökmekte as- la tereddüt etmem. Onun içindir ki sekiz sene mukaddem Rodos kalesinden firar edip de Avrupa'ya çıktığım zaman ciddî gördü- ğüm iki emr-i mühimme girişmişim. Sonra bu iki işin ikisi de bir iki nankörün hiyanet ve denaetiyle bozuldu, berbad oldu. Bu

bapta daha ziyade izahat itası caiz olamayacağı için namus ve diası hükmünde olan bu meseleyi mektum tutmak her ikimize de vicdanî farizadır.»

Bu iki mühim teşebbüs ne idi? Bu nâkesler (nankör, alçak) kimlerdi? Bu sırrı İsmail Hakkı ve Ahmed Rıza Beyler kendileriyle birlikte toprağa mı gömdüler? Yoksa hâlâ bilenler var mı? Herhalde ben bunun ne olduğuna dair başka bir eserde malûmata tesadüf edemedim.

Dahildeki gençler arasında padişaha ve adamlarına suikast yapmak üzere vücut bulan tasavvurlar nasıl akim kalmış ise hariçteki Jön-Türklerin dahilde bir kıyam hazırlamak yolunda vaki olmuş bir teşebbüslerinin de öylece neticesiz kaldığı anlaşılıyor ve bu teşebbüste de kurulan plânın tatbik kabiliyetini tetkike pek az, hayale ise pek çok yer verildiği görülüyor.

Şevk ve heyecan, ümid içinde çalkanan müteşebbisler biraz daha dikkatli davranabilmiş olsalardı plânın çürüklüğünü evvelden keşif ve tahmin etmekte elbette güçlük çekmezlerdi ve bu uğurda boş yere emek ve para sarfetmezlerdi.

32 - Prens Sabahattin, İsmail Kemal ve «Silahlı müdahale gücü» meselesi...

Sabahaddin Bey'in aktettiği kongreden evvel İsmail Kemal Bey'in kendisini dahilde askerî bir kuvvetin mümessili gibi gösterdiğini kongre bahsinde yazmıştık. İsmail Kemal Bey kongre esnasında emniyet ettiklerine gizlice bu sırrını ifşa eylemişti.

İsmail Kemal Bey Abdülhamid'in hususî bir teveccühü eseri olmak üzere otuz beş bin kuruş maaş ile tayin ettiği Trablusgarp valiliğinden Avrupa'ya savuşmuştu.

Altıncı ordu kumandanlığından Trablusgarp fırkası kumandanlığına gönderilmiş olan müşir Recep Paşa'dan dahilde bir kıyam hazırlamak hususunda askerce yardım vaadini almış gibi davranıyordu. Onun sözlerine bakılırsa kıyam teşebbüsünde bu asker kuvvetine istinad edilebilecekti.

İsmail Kemal Bey'in kendi hesaplarına göre çevirdiği siyasî dolap teşebbüsünün neticesinde vüruh ile meydana çıkıyor, Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey'in de «fartı gayrete» kapıldığı tahakkuk ediyor. Bu teşebbüs hakkında bu hükmü bana Bay Ahmed Bedevi'nin hususî notlarında mütalaa ettiğim tafsilât verdiriyor. Şimdi teşebbüsün safhalarını hülâsaten naklettiğim bu notlardan takip edelim:

Sabahaddin ve süt kardeşi Fazlı Bey'ler İsmail Kemal Bey'in kendilerine açtığı mesele hakkında Trablusgarp kumandanı Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey'le muhabere ederek onunla Malta'da görüşmeği kararlaştırdılar ve Malta'ya gittiler, orada iki hafta kadar beklediler. Şevket Bey de geldi. Sabahaddin Bey kongre hakkında Şevket Bey'e izahat verdi. Söz derhal asıl teşebbüse intikal etti.

Recep Paşa'nın delegesi sıfatıyla hareket eden Şevket Bey paşanın Arnavutlukla bir hareket yapmak istediğini, fakat ken-

disinin bu hareketin hüsrân ile neticeleneceği hakkında paşayı ikna eylediğini, Dedeâğaçta askerî bir hareket tertibiyle Edirne üzerine yürümeği teklif ederek bunu paşaya kabul ettirdiğini bildirdi. Sabahaddin Bey'in Abdülhamid'e hazırlanmağa vakit bırakacak olan bu hareketten de bir şey elde edilemeyeceğini izah etmesi üzerine yeni bir proje hazırlamak için arada anlaşma hasıl oldu. Bu yeni projenin umumî hatları tesbit edildi.

Trablusgarp'taki firkadan zabitleri elde edilecek bir kaç tabur sahilde münasip bir limana sevk olunacak, İstanbul'a fedakâr bir kaç erkân-ı harp zabiti gizlice gönderilerek bu tarafta ihraç noktası tayin edilecek, sahile indirilmiş askerler tedarik olunacak ecnebî gemilerine bindirilecek, bunlar ecnebî bayrağı altında Çanakkale Boğazı'ndan geçirilecek. Rusya veya diğer bir ecnebî hükûmet tarafından doğrudan doğruya veya Abdülhamid'in davetiyle vaki olacak bir müdahaleyi önlemek için «menfaati menfaatimizle müşterek» bir devletin böyle bir müdahaleye meydan bırakmayarak ihtilâlcilerle mesaisini teşrik eylemesi temin olunacak, bu işler için lâzım olan para da bir taraftan tedarik edilecek, proje Recep Paşa tarafından kabul edildikten sonra tatbikine kalkışılacak.

Bu plân hazırlanınca mesai içli dışlı olmak üzere ki kısım ayrıldı. İç kısmıyla yani askeri hareket işiyle Şevket, dış kısımıyla yani siyasî, mali, bahrî tedarikât ile de Sabahaddin ve İsmail Kemal Beyler'in meşgul olmasına karar verildi. Malta mülâkatı bununla bitti.

Sabahaddin Bey Paris'e döndükten sonra bu müzakere ve kararları kongre ekseriyetinin teşkil etmiş olduğu komiteye anlattı. Çok geçmeden Şevket Bey tarafından da bir mektup ile Recep Paşa'nın Malta kararlarını tasvip ettiği tebşir olundu.

Para bulmak ve siyasî müracaatlarda bulunmak işleriyle meşgul olmak üzere İsmail Kemal Bey Londra'ya gitti. Orada Osmanlı sefareti başkâtibi Reşid Sadi Bey vesatetiyle İngiliz si-

yasî ricali ile temasa girecekti. Fazlı Bey de gemi tedariki işiy-
le uğraşmak üzere Yunanistan'a hareket etti ve istenilen gemile-
rin tedarik olunabileceğini anlayarak gene Paris'e döndü.

Sabahaddin Bey para tedariki için bütün kuvvetiyle çalışı-
yordu. İsmail Kemal Bey ve partizanlar para hususunda artık
ağır basmağa başlamışlardı. Sabahaddin Bey bunların para işti-
halarını teskin için didişmekten hali kalmıyordu.

Londra'dan alınan malûmata göre İngiliz hükûmeti teşeb-
büs fiile çıkacağı günlerde Akdeniz filosunun kuvvetli bir kıs-
mını ziyaret maksadıyla (Beşike Limanı) civarında bulundur-
mağı vadetmiş, hareket esnasında (Estern) telgraf kablosunun
Odesa ve Köstence hatlarının kesilmesi lüzumu hakkında ihti-
lâlcilerin nazarı dikkatini celbeylemişti. (!)

Demek ki plânın gemi tedariki işi ve siyasî cephesi temin
olmuştu. (!) Yalnız para kısmı kalmıştı.

Londra'da Reşid Sadi Bey memuriyetinden istifa ederek
kendisini ihtilâl teşebbüsüne verdi ve banker Ernest Kaselden
on bin İngiliz lirası istikraz etmeğe muvaffak oldu.

İsmail Kemal Bey artık Sabahaddin Bey'den para çekemi-
yordu. Reşid Sadi Bey ise Sabahaddin Bey'le müştereken imza-
ladığı istikraz akçesinden kendi muvafakati olmayarak bir yere
beş para sarfettirmiyordu. İsmail Kemal Bey de buna sinirleni-
yordu.

Nihayet arkadaşlarına karşı on bin lira ile ihtilâl yapılama-
yacağını ve Abdülhamid'in devrilemeyeceğini ileri sürerek ken-
di başına bazı teşebbüslere girişmiş, Mısır'a gitmişti.

Bu sırada Trablusgarp'tan gelen mektuplar da ihtilâlciler-
de endişeler uyandırmıyordu. Hali iyice anlamak üzere Fazlı Bey
Trablusgab'a gönderildi. Tabîî, vapurdan çıkamayacağı için Şev-
ket Bey vapura geldi ve Recep Paşa'nın düşünceli olduğunu, fak-
kat para gelirse hemen işe başlanabileceğini bildirdi.

Fazlı Bey avdetinden sonra Reşid Sadi Bey onbin lirayı tamamen yanına alarak Trablusgarb'a gitmeği ve luzumu anlayacak mikdarını Recep Paşa'ya teslim etmeği teklif etti, bu teklif kabul olunduğu için yola çıktı.

Sabahaddin, Lûtfullah, Fazlı Beyler de Yunanistan'a hareket ettiler. Biraz sonra komite âzasından Müsürüs Bey de kendilerine iltihak eyledi. Burada Reşid Sadi Bey'in Trablusgarp'tan avdetine intizar ettiler.

İsmail Kemal Bey'in Mısır'dan tekrar Avrupa'ya gittikten sonra Yunanistan'a geleceği anlaşılınca Fazlı Bey Patras'a gönderildi.

Fazlı Bey, İsmail Kemal Bey'in eşyasını Yunan zabitlerinin çıkartmakta olduğunu ve kendisinin bu zabitlerle beşuşane müsafaha eylediğini gördü ve hayret etti. Bu şaşkınlığının farkına varan İsmail Kemal Bey:

– Bizim eski âşinalardan diyerek zabitlerle Fazlı Bey'i tanıştırdı.

Trende İsmail Kemal Bey'e hususî bir kompartıman ayrılmıştı. Zabitlerin kompartımanında Fazlı Bey'in bilmediği Rumca diliyle mühim bazı şeyler anlattıkları anlaşılıyordu. Trenin hareketi sırasında zabitler indiler. İsmail Kemal Bey Mısır seyahatinin sebebini anlattı:

– Pek eski dostum olan Lord Kromer ile görüşmek istedim. Meseleyi ona da açtım. Sabahaddin ve Reşid Sadi Bey tarafından bulunan ve bundan sonra da bulunabilecek para ile mühim bir ihtilâl işinin başarılması mümkün olamayacağı için ben meseleyi Hidive dahi açtım. Yalnız her hangi bir «ifşaatın» kendisinin Hidivlik tacına ve hayatına mal olacağını (!) anlattım. Benim burada çok tanıdıklarım vardır. Müşkilâta tesadüf edersek hallederiz.

Tavrında, halinde vazifesini yapmış olanlara mahsus bir ciddiyetle nefesine itimad görünüyordu.

Atina'ya varılınca İsmail Kemal Bey müstear bir nam ile seyahat ettiğini ileri sürerek kendisi aranılınca otelde o nam ile aranmasını söyledi.

İstasyonda İsmail Kemal Bey'i göğüsleri kordonlu zabıter istikbal etti. Ertesi günü İsmail Kemal Bey davet üzerine Sabahaddin Bey nezdine geldi ve:

– Hidivden korkmayınız. Ben kendisinden para almadım. Sizin bulduğunuz gemilerle iş görülmez. Eldeki para kâfi değildir. Ben Yunan hükûmetine işi açacağım. Hükûmette çok tanıdığım var.

Demesiyle içtimada hazır bulunanlar kendisini bu fikirden vazgeçirmeğe çalıştılar. Verilecek cevap bulamayan İsmail Kemal Bey:

– Pek iyi! demekle iktifa etti. Bundan sonra yapılan toplantılarda evvelce beyan ettiği fikre muhalif mütalaalar yürütmeğe başladı:

– Yunanlılarla iş olmaz. Bunlar böyle işe girişmeğe cüret edemeyecekler. Aldanacağız. Ben bunların gemilerine itimad ederek Recep Paşa'yı ve askerleri felâkete sürüklemekten korkarım. Bu sebeple hemen Atina'yı terk edelim, Napoli'ye gidelim. Oradan Trablusgarp ile muhabere daha kolaydır. Napoli'de benim tanıdığım armatörler vardır. Onlarla münasebete girelim. Burada başımıza bir iş çıkarmayalım! halbuki ötekiler için Resid Sadi Bey'i Atina'da beklemek mecburiyeti vardı.

Gemi işleriyle uğraşan Yunanlılar da Fazlı ve Sabahaddin Beyler'e İsmail Kemal Bey'in Yunan kralıyla görüşerek meseleyi ona açtığını ve maddî yardım istediğini, kralın da Abdülhamid'e karşı bir ihtilâli takviye etmek mevkiinde kalmağı muvafık bulmadığını, İsmail Kemal'e bu işten vazgeçmesini ve dostlarıyla birlikte Atina'dan hareket etmesini tavsiye eylediğini, kralı kandıramayan İsmail Kemal Bey'in Atina'daki Türklerin

seyahat parasını isteyip aldığını haber verdiler. İsmail Kemal Bey arkadaşlarını Atina'dan çıkaramayacağını anlar anlamaz hemen o akşam Napoli'ye hareket etti.

Napoli'den: (İş halledildi. Geliniz) diye Atina'dakilere bir telgraf çekti.

Bu sırada, Reşid Sadi Bey Trablusgarp'tan artık Atina'ya gelmiş olmasıyla Sabahaddin ve Müsürüs Beyler Napoli'ye hareket ettiler.

Reşid Bey'in Trablusgarp'tan aldığı intibalar gayet fena idi. Reşid Sadi Bey Şevket Bey'le ve Recep Paşa ile görüşmüş, Recep Paşa üstünde Şevket Bey'den ziyade İsmail Kemal Bey'in ve adamlarının nüfuzu olduğunu anlamış, oraya para bırakmağı muvafık bulmayarak ayrılmıştı. Atina'dan Londra'ya avdet etti ve istikraz olunan paranın sarfolunan cüzî kısmından maadasını banker Kasele iade etti.

İsmail Kemal Bey Sabahaddin ve Müsürüs Beyler'in kendisini takip ile ve masraflarını ceplerinden yaparak Yunanistan'dan çıkmış olmalarına ve kendisinin Yunan kralına verdiği sözün yerine gelmiş olmasına sevinerek onlarla alay etmeğe koyulmuştu.

Sabahaddin Bey bu hale kızarak İsmail Kemal Bey hakkında (haydut!) tabirini kullanmıştı.

Yapılacak iş kalmadığı için Sabahaddin Bey Atina'ya avdetle arkadaşlarına mülâki oldu. Orada ihtilâl teşebbüsünü İsmail Kemal Bey'siz devam etmeğe karar verdiler. Yaver Şevket Bey'e mektup yazdılar.

Sonradan haber aldıklarına göre bu mektup Recep Paşa'ya gösterilince paşa bu işi yapamayacağını söylemiş, Şevket Bey verilmiş bir söz olduğunu ileri sürmesiyle paşa katî surette reddetmiş. Şevket Bey de fena halde sıkılmış, kendisine nüzul isabet eylemiş, ölümü de bu yüzden olmuş.

Recep Paşa'nın bu imtınai kendisi ile İsmail Kemal Bey arasında kuryelik hizmetini gören Bektaşî dervişi Necati Efendi'nin İsmail Kemal Bey'in emriyle paşayı b teşebbüste devamdan caydırmış olmasından ileri gelmiş.

İhtilâl teşebbüsü bu suretle suya düşmüştü. (1903) Bunun üzerine Sabahaddin Bey'le arkadaşları gene Paris'e döndüler.

Bu ihtilâl teşebbüsündeki muvaffakiyetsizlikten sonra bir sene geçti. Serhafiye Ahmed Celâleddin Paşa İstanbul'dan firar ile Paris'e gelmişti.

Mabeynci Arif Bey, yaver Ahmed Şevket ve kardeşi Rıza Paşalar, Ahmed Celâleddin Paşa'nın akrabasından Doktor Nihad Reşad Bey, Diran Kelekyan Efendi, Doktor Kerim Sebati, Doktor Bahaeddin Şakir Beyler hep Paris'te toplanmışlardı. Doktor Bahaeddin Şakir, Ahmed Rıza ve Sabahaddin Beylerle ayrı ayrı görüşerek Jön-Türklerce yeniden elbirliğiyle bir canlılık gösterilmesi lüzumuna iki tarafı ikna uğraşıyordu. Ahmed Celâleddin Paşa vefat eden hareminin bıraktığı servetle Paris'te pek muhteşem bir hayat sürüyor, kendisini Jön-Türkler'in hamisi göstererek Abdülhamid'i tahttan indirmek için teşebbüslerde bulunacağını etrafa işae ediyordu. Nihayet Jön-Türkler arasında birleşmek için mühim bir teşebbüs yapıldı. Bir içtima aktolundu. Bu içtimada Sabahaddin, Ahmed Rıza, Sami Paşazâde Sezayi, Doktor Baha Şakir, Doktor Nâzım, Doktor Sabri, Fazlı, Murad (meşrutiyette mebusan reisi Halil Bey'in kardeşi) Ali Haydar Midhat, Hüseyin Tosun Beyler de hazır bulundular.

İçtimada bundan sonra takip olunacak programın tertibi Sabahaddin Bey'e teklif ve tevdi olundu.

Sabahaddin Bey Müsürüs Bey'le teşriki mesai ederek Müsürüs Bey'in yazdığı Fransızca muhtırayı esas ittihaz eyleyerek kendisinin (teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezîyet) prensibine göre bir program tanzim etti. Ancak bu program Jön-Türk-

ler arasında arzu edilen ittihadı temin etmedikten başka ihtilâfî şiddetlendirdi.

Hüseyin Tosun Bey Trablusgarp'ta uğranılan muvaffakiyetsizlikten sonra hariçte durmaktan ve neşriyat yapmaktan bir netice çıkmayacağını ileri sürerek kendisine yol harçlığı verildiği takdirde memleket dahiline girebileceğini Sabahaddin Bey'e bildirmiş, o da bunu temin etmiş olmasıyla Hüseyin Tosun Bey Kafkasya tarikiyle Erzurum'a girmiş, orada Serdarzâde Sıtkı Beyle beraber çalışmağa başlamıştı.

Sabahaddin Bey partisi namına İzmir'de Necdet ve Faiz, İstanbul'da Satvet Lûtfî, Trabzon'da Sancak Beyizâde Mehmed Beyler de faaliyet gösteriyorlardı. İttihad ve Terakki mensupları Midhat Paşa Kânun-u Esâsî'nin ahkâmını kendilerine katî bir program diye kabul etmişlerdi.

Fakat babasının eserinin en şiddetli müdafii olan Ali Haydar Midhat Bey Ahmed Rıza Beyle geçinemediği için 8 Mart 1907 tarihinde İttihad ve Terakki komitesinden çekildiğini gazetelerle ilân etti ve bütün Osmanlı unsurlarını istibdada karşı harekete davet yolunda neşrettiği bir beyannameyi dahilde bir çok yerlerde tevzi ettirdi.

[Bir istitrâd:

Şark ahvaline dair neşriyatta bulunan Joseph Denais, Trablusgarp kumandanı Recep Paşa'nın ordunun yardımıyla istibdadı yıkmayı Jön-Türkler'e vadeylediğini La Turquie Nouvelle eserinde yazıyor.

Bu kayıt Recep Paşa'nın bu kıyam teşebbüsünde kendisi için de bir rol deruhde eylediğini teyid etmektedir.

Ancak biz istibdadı yıkmak için Recep Paşa'nın kendisi Trablusgarp'ta iken Arnavutluk'ta bir kıyam hazırlamak, yahut Dedağaç'a veya İstanbul'a Trablusgarp'tan tedarik edilecek as-

ker kuvvetini çıkarmak yolunda bir teşebbüse iştirâk edebileceği-
ne bir türlü inanamıyoruz.

Trablusgarp menfilerine ve hürriyetperverlere daima pek müsaid davranan Recep Paşa olabilir ki hasbihalde bulunduğu menfilere yahut yaveri Şevket Bey'e istibdadın yıkılması ancak ordunun elde edilmesiyle kabil olacağı yolunda telkinlerde bulunmuş olsun.

İsmail Kemal Bey ile de bu fikir etrafında birleşmiş olması ihtimalden uzak görünmez.

Bize öyle görünüyor ki, Şevket Bey hamiyet ve gayret sâikasıyla, İsmail Kemal Bey de kendi hırs ve menfaatlerine göre bu fikri işletmeğe kalkışmışlardır, İsmail Kemal Bey kıyam ve ihtilâl işlerinde tercübesi geçmemiş ve tatlı bir hürriyet hayaline kapılmış olan Sabahaddin Bey ile etrafındakileri kendi maksat ve menfaatlerinde âlet olarak kullanmağı tasavvur etmiş ve kısmen muvaffak olmuştur. Bu ihtilâlciler kendilerine ait tertibatı ilerletip fiiliyata girişilmeğe nöbet gelince tutulmak istenilen yolun çıkmaz olduğunu takdir eden Recep Paşa bu hayale iştirak eylemeği reddeylemiştir.

Bay Reşid Sadi ve Fazlı bir noktada genç Türklük tarihini biraz daha tenvir etmeği muvafık bulmazlar mı?

33 - Erzurum'da halkın ayaklanması ve Abdülhamid'e çekilen telgraf...

Rumeli'de, Makedonya'da unsur ihtilâfları ateşlenirken, muhtelif cemaatlere mensup komitelerle çarpışılırken memleketin diğer taraflarında da halkın hoşnudsuzluğu mütenevvi sebep ve vesilelerle tezahür ediyordu. Ahrarın neşriyatı Anadolu içlerine kadar yayıldıkça tesirini gösteriyordu.

Kastamonu'da, Erzurum'da hükûmetin müstebidane muamelelerine karşı dayatmak şeklinde hareketler vukubulması halkta artık bir uyanıklık husule gelmekte olduğuna delâlet ediyordu.

Abdülhamid idaresince taşraya nefyedilen suçsuz ve günahsızların adedi seneler geçtikçe artıyordu. Anadolu'da hududa yakın vilâyetlerde hafiyelik nisbetle hafifti, halk buralarda diğer vilâyetlerden daha serbestçe zulümden şikâyet edebiliyordu.

Sürgünler merkezi hükûmetin fenalıklarını ve sarayın ika eylediği faciaları bu uzak yerlerde anlata anlata halkı hükûmetten bir kat daha soğutmakta idiler.

Rusya'nın tazyiki, ceberutu en ziyade Erzurum'da hissolunuyor ve teallümleri, endişeleri artırıyordu.

Hudud askerlerinin perişanlığı, hükûmetin itinasızlığı gözlere çarpıyordu. Zâbitlerin, memurların aylarca maaş alamamaları, geçinme sıkıntıları hoşnudsuzluğu katmerleştiriyordu.

Vilâyet varidatının büyük bir kısmını İstanbul çekiyordu, bu irsalâta himmeti valiye nişan kazandırıyordu.

Diğer taraftan hastanede ölen bir neferin techiz ve tekfin masarifi yahut hastalara süt parası için valiye müracaat edilse:

– Bir mecdiye bir neferden hayırlıdır.

Cevabı alınyordu. Müracaat eden memur da kovuluyordu. (85)

Müzayaka içinde ne yapacağı bilinemeyen hazineye yeni varidat araştırılırken şahsî vergi ihdas olunmuş, hayvan rüsûmuna zam yapılmıştı. Bu vergiler yoksul halka artık taşınamayacak bir yük olmuştu.

20 Şubat 1321 - 5 Mart 1906 tarihinde Erzurum vilâyet makamına on üç imza ile bir arzuhal verildi ve «devletin kanunlarına inkiyad mecburî ise de teklif iktidara göredir kaidesine binâen tekliflerinin affı» istenildi.

Bir ay evvel (Pasinler) kazası ahalisi de bu yolda bir lâyiha vermişlerdi. Vali Nâzım Paşa arzuhal ile lâyihayı birleştirerek mabeyne şu mealde maruzatta bulundu:

«Hariçten iğfalkârane bazı teşvikler vaki olmaktadır. Bunlara mütemayil hazelenin telkinleri neticesi olarak Pasinler ahalisinden bir kaç kişi şahsî vergi ve hayvanat rüsûmünü veremeyeceklerine dair vahî mazeretler serd ve diğer muti ahaliyi de kendilerine iltihak ettirmek için tahriklerde bulunuyorlar. İş tevessü etmeden kâfi ve müessir vasıtalarla müracaat ettim. Bu uğurda her fedakârlığı da ihtiyar edeceğim.»

2 Mart 1321 [15 Mart 1905]

Vali Paşa halkı teskin maksadıyla müracat edenlere:

– On beş gün sabrediniz. İnşallah verginin affını istihsal eylerim.

Gibi sözlerle savsakladı.

Erzurum vilâyeti ahalisinin alenen göstermekten çekinmedikleri bu hoşnutsuzluk hariçteki Jön-Türkler'e ümid verecek bir hal gibi göründü. Rusya hududundan gizli vasıtalarla Erzurum'a zaten sevkedilmekte olan gazete ve risalelerin miktarı artırıldı.

Menfiler halkı teşebbüslerinde teşvik ve teşci ediyorlardı. Zabitlerden, ümeradan bir çoğu da haklı gördükleri ahalinin kalplerine kuvvet veriyorlardı.

Abdülhamid bu hudud halkı üzerinde müessir ve şiddetli tedbirler ittihaz olunmasını emretmeğe cüret edemiyordu. Vali Nâzım Paşa'nın tayin ettiği süre geçtiği halde İstanbul'dan vergilerin ilgasına dair bir cevap alınamayışı dedikoduları arttırıyordu. Mesele uzayıp gidiyordu.

Nihayet cesaret ve gayretiyle halk arasında maruf bulunan Hacı Akif Ağa vergi meselesiyle en ziyade alâkadar tüccardan ve hayvan alım satımıyla uğraşanlardan on beş kadarnı Erzurum'da Tebriz kapısında Tophaneli hanına davet etti. Bunlar (12 Mart 322 - 25 Mart 1906) tarihlerinde akdettikleri içtimada vaziyet hakkında yapılan müzakere neticesinde padişaha telgrafla müracat edilmesine karar verdiler.

Bu telgrafta kısaca, «memleketimiz bir kaç defa düşman mühacemelerine maruz olmuş, ziraat ve ticaretimiz sekteye uğramıştır. Erzurum ahalisinin fakr ü zarureti son dereceye varmıştır. Vilâyetimizde kış süreklidir. Hayvanat rüsumuna ve şahsî vergiye istitaatımız yoktur. Affımızı dileriz.»

Denildi. Saray hayli telâş ile valiyi tazyik etti. Vali endişeye mahal olmadığını temin ediyordu.

Telgrafi yazanlar haklarında hükûmetçe tertip edilebilecek cezayı tahfif ettirmek maksadıyla eşrafi, ülemayı da telgrafhaneye celbelemişlerdi.

Telgrafhane içtimamını menetmek ve müteşebbisleri yakalamak üzere vali bir tabur asker sevk ettirdi. Askerin kendilerine karşı silâh kullanmayacağına emin olan cemiyet elebaşları derhal çarşılarda münadiler çıkardılar, dükkanların kapanmasını ilân ettiler.

Halk akın akın telgrafhane etrafında toplanmağa başladı. Vali müftü Hacı Lûtfullah Efendi vasıtasıyla halka dağılmalarını «müslihane» tebliğ etti. Fakat müftü efendi de miktarı beş altı bine varan ahaliye iltihak ediverince vali paşa konağına kapandı.

Halk İstanbul'dan cevaba intizar ediyordu. Telgrafhane-dekiler orada gecelediler. Halk da sabaha kadar ayakta kaldı.

Erzurum ahalişi valinin infisalini istiyorlardı. Bunun için yazılan telgraflar otuzu bulmuştu. Cevap alınmadıkça galeyan artıyordu.

Telgrafhaneden vali konağına tel hattı uzatılmıştı.

Vali ahalinin çektikleri telgraflardan haberdar oluyor, ma-beyne yazdığı telgraflarda toplananların fikren ittihadlarını ve ısrarlarını gizlemeğe çalışıyor ve uzun sürmeyip dağılacaklarını, kendisinin bu hadise üzerine infisali vaki olursa büsbütün şımaracaklarını arz ediyordu. Saray da buna ihtimal verdiği için işi sükût ile geçiştirmeğe bakıyordu.

Bir hafta geçtiği halde vaki olan istirhamların bir tesiri görülemiyordu. Nihayet başmüdür Suphi Bey el altından durumu elebaşılara anlattı. Ahali vali konağındaki telgraf makinesiyle irtibatı kestiler ve valiyi konağında hapsedtiler.

Resmen valiyi himaye ediyor gibi görünen asker ümerası alt perdeden ahaliye yardımcı oluyorlardı.

On gün süren muhabere neticesinde işin «hâkimane bir surette tesviyesi» Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya havale olundu. Zeki Paşa'nın Erzurum'a geleceği duyuldu. Fakat bu şayanın aslı çıkmadı. Saray nihayet Nâzım Paşa'yı Erzurum'dan Kastamonu'ya kaldırmağa muvafakat etti.

Vergi meselesi yüzüstü bırakıldı. Ne af ne ilga ne de tahsil!

Yeni vali Ata Bey gelinceye kadar Erzincan'da dördüncü ordu topçu müfettişi Şevket Paşa vali vekâletiyle Erzurum'a gönderildi.

Ata Bey işe başlayınca seleflerinin yapmadığı bazı işler gördü, müstebdel efradın müterakim maaşlarını defaten verdi. Hükûmet memurlarından mürtekipleri azletti. Askere muntazam maaş vermeğe başladı. Bir hükûmet konağı yaptırmağa kalkışarak bunu da az zamanda başardı. Artık herkesin kalbine emniyet gelmişti.

Fakat Saray bir türlü Erzurum hadisesini unutamıyordu. «İhtilâlcilerin» tebidi lâzımdı.

İstanbul'dan Şûra-yı Devlet azasından Mustafa Bey'le esbak Muş mutasarrıfı Hüsnü Bey bu meseleyi tahkike memur edildiler. Heyet Erzurum'a gelince ahali tarafından, mufassal bir lâyiha hazırlandı, şahsî vergi ile hayvanat rüsumunun Erzurum'ca tatbiki kabil olamayacağı gösterildi. Eşraf, ülema, esnaf bunu hep imzaladılar.

Heyet bu lâyiha münderecatı hakkında dahi tahkikatta bulduktan ve bir hafta Erzurum'da kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Artık Abdülhamid'in istediği oluyordu. Vakit geçtikçe Erzurum ahalisindeki ittihad da tezelzüle, inhilâle uğruyordu.

Zenginler hükûmeti iltizama başlıyorlardı. Ülema kendilerini bitaraf gösteriyor, fakat hakikatte hüûmete muzaheret ediyordu. Bir takım münafıklar da işe karışıyorlardı.

Nihayet vali Ata Bey bir gün istinaf reisi Tahir Efendi'yi nezdine celbederek ihtilâl hareketinde zimedhal olanların bir listesini tertip etmesini söyledi.

Tahir Efendi vilâyet başkomiseri Sabri Efendi ile bir defter yaparak valiye takdim etti. Bu defter mucibince (müebbed nefi) cezasına müstahak görülenler şunlardı:

Durak ve Abdi Beyzâde Tahsin Beyler, Hacı Akif Ağa, Müftü Lûtfullah Efendi, Hacı Şamîzâde Şeyh Efendi, Hacı Şevket, Kirlizâde Mehmed Efendiler, Ragıpzâde Fazıl, Hasan Ağa-

zâde Faruk Beyler, koyun tacirlerinden Mevlûd Ağa, kasap Fehmi usta.

Bir çokları da ikinci derecede muvakkat nefi ve üçüncü derecede muvakkat hapis cezalarına lââyık görülüyordu. Bu defter ramazanın ilk günü telgrafla mabeyne arz edildi. Kırk sekiz saat sonra iradesi de çıktı.

Ramazanın dördüncü gecesini jandarma kumandanı sürmeli Mehmed Paşa oğlu Ahmed Paşa, valinin emriyle sokak başlarına noktalar koydu. Zabıtaca tertibatın ikmal edildiğini bildirdi. Ancak bir hadise çıkarsa asker yardım edecek miydi?

Vali Ata Bey nizamiye askerinin icabında «erbab-ı isyana!» ateş edip edemeyeceğini anlamak için kumandan Ferik Münir Paşa'yı konağına davet etti. (6 Teşrinievvel 322 - 19 Teşrinievvel 1906)

Münir Paşa ramazan günü Müslümanları nefyi gibi bir harekete teşebbüs etmenin makul olamayacağı gibi zuhuru melhuz şurişin önünü almak için de silâh kullanmak emrini kendisi askere veremeyeceğinden müşüriyet makamından talimat alınca-ya kadar işin tehiri lüzumunu bildirdi.

Fakat iradenin hükmü bir saat bile tehir edilemeyecek kadar katî idi. Ata Bey iradenin geciktirilmesi caiz olamayacağını söyleyerek kumandana resmen tezkere yazdı. Münir Paşa da merkez kumandanı Atıf Paşa'ya şu yolda bir emir verdi:

«Bazı ihtilâlciler bir müddettir memleketin huzurunu selbeylediklerinden bunların tağribine bu akşam irade çıktığı vilâyetten resmen bildirmiş ve jandarma, polis noktalarına kuvvet-üz-zahr olmak üzere biraz asker de istenilmiştir. Kan dökülmesine meydan verilmeyerek hükûmet dairesi, konsoloshaneler ile cad-delere bir tabur mikdarında kuvvet veriniz. Keyfiyet telgrafla müşüriyete de arz olunmuştur. Alınacak cevap ayrıca bildirilecektir.»

Gece karanlık sokaklar çamurlu idi. Dükkânlar, gazinolar kapanmış idi. Evlerine çekilmiş halk bu tertiplerden bir şey hissetmemişti.

Müftü Efendi gayet mühim bir iş için vali beyin konağına davet edildi ve kapıdan çıkınca bir arabaya bindirilerek istihkâmlar haricine çıkarıldı. Tahsin Bey, Kirlizâde Yusuf Efendi, Hacı Şevket Efendi de böyle birer vesile ile gürlütüsüzce müftü efendi'nin yanına götürüldü.

Hacı Akif Ağa'nın evine giden polis ve jandarmalar onu da evinden çıkarıp götürüyorlardı. Yolda Hacı Akif Ağa işi anlayarak:

– Komşular! Beni götürüyorlar. Öldürecekler! İmdad! Yetişin! diye bağırды. Civardaki evlerde oturanlar sokağa çıkarak ağayı kurtardılar.

Meselenin mahiyetini anlayanlar çarşıya, pazara doğru koşup toplanmağa başlayınca zabıta memurları Gürcükapısı karakoluna iltica ettiler. Halk karakola hücum için bunları takip etti. Jandarma tabur kumandanı binbaşı Hacı Muharrem Ağa'nın nasihatlerini dinleyen olmadı.

Halk arasında yirmi kişi karakola girerek başkomiserle oğlunu rovelverle öldürdüler, elinde rovelveriyle mukabelede bulunan polis Abdülgani Efendi'yi de yakalayarak Salhane tarafına götürdüler, orada kalabalık arasında onun da işini bitirdiler. Diğer polis ve jandarmalar birer tarafa savuştular.

Ahali vali Ata Bey'i yakalamak için hükümet konağına hücum etti. Ata Bey fakir bir kadının evine sığınmıştı. Buradan alınarak İbrahim Paşa camiine hapsolundu, götürülenlerin iadesi için kendisinden emir alındı. Elli kadar başıbozuk atlısı (Aşkaleye) gitti. Bu atlılar menfileri muhafızların elinden alarak gece ezanî saat üç raddelerinde istihkâmlardan içeriye girdiler. Halk tehliller, tekbirlerle evlerine kadar bunlara refakat etti.

Halk hükûmete galip gelmişti. Ata Bey valilikten azlolundu. Yerine Nuri Bey gönderildi. Fakat bu hareket Erzurum'da sözün ayağa düşmesine sebebiyet verdi. Hükûmet, nüfuzunu tamamıyla kaybetmişti. Halk verginin ilgasında ısrar ediyordu.

Ancak hareketin başında bulunanlardan bir çoğu tecrübeksiz, vukufsuz adamlardı. Bazıları da muvaffakiyetlerinden büyük gurura kapılarak ve fırsatı ganimet bilerek şimdi kendileri memurlara karşı tegallüp ve tahakküm göstermeğe koyulmuşlardı.

Menfiler arasında bulunan Çerkes Hüseyin Tosun Bey bu gibileri doğru yola sevke bütün gayretini sarfediyor ise de nüfuzu kâfi gelmiyordu. Anarşinin önünü almak kolay görünmüyordu.

Vali Nuri Bey pek müteenniyane hareket ediyordu. Sarayla muhaberelerinde ahali tarafını iltizam ederek verginin kaldırılmasını arzetmişti. Fakat bütün memlekette üç buçuk milyon lira varidat getireceği zan ve tahmin olunan bir vergiden tabii kolay kolay vazgeçilemezdi.

Bunun yalnız Erzurum vilâyetine münhasır olmak üzere affı diğer vilâyetleri de Erzurumlular gibi harekete sevk edeceği aşikârdı. Nihayet Yıldız'da akdolunan bir meclis verginin umumîyetle affı münasip olacağına karar verdi. İlga keyfiyeti gazetelerle ilân olundu.

Vali Nuri Bey affı tebşir eden telgrafnameyi tebliğ için Erzurum ahalisini hükûmet konağına davet etti. Ahali kurbanlar keserek şehrayin yaptılar.⁽⁸⁶⁾

Abdülhamid hükûmeti halkın arzusuna, ısrarına boyun eğmeğe mecbur kalmıştı. Fakat o da fırsat gözetecekti.

Erzurum'da hükûmet memleket işlerine bigâne gibi duruyordu. İki valiyi değiştirmeğe, vergiyi ilga ettirmeğe muvaffak olanlar arasında şımarıklıklar gösterenler şuna, buna tasallûtta hâli kalmıyorlardı. Bu hal de halk arasında bunların itibarını kıriyordu.

Dedikodular günden güne çoğalıyordu. «Vergi affolundu, her şey bitti. Daha ne isteniliyor?» diye serzenişler duyuluyordu.

Halkı kendisine celbetmek isteyen hükümet bu propagandada müessir oluyordu.

Muhafifler, halk arasında nüfuz ve itibarlarının kırılması tehlikesinden gafil davranıyorlardı. Gittikçe kuvvetlenen tefrikadan hükümet istifade edecekti. Zaman ile bu tefrikanın şiddetlenmesini ve bir vesile çıkmasını bekliyordu.

Bir ihtilâl gürültüsü bu vesileyi hazırladı. Malyemezzâde Hacı İsmail Efendi'nin simsarlarından Kigılı Kirkor Tebriz kapısında Dadaşlar tarafından öldürüldü.

Vali Nuri Bey, Ata Bey gibi bir muameleye maruz kalmak için icraatın halefine terkinin padişahı istihdam etti.

İşkodra valiliğine kaldırıldı. Yerine Cemile Sultan kâhyası Arnavut Abdülvehap Paşa gönderildi. Abdülvehap Paşa Erzurum'a gelince müşir Zeki Paşa ile muhabere ederek Karahisar'dan bir liva kuvvetinde redif askeri celp ve bu kuvvetle bir günde 80 kişiyi yakalayıp tevkif etti.

Hacı Akif Ağa, Durak ve Faruk Beyler, Hacı Şevket, Seyfullah, Kavutzâde Hafız, Mevlûtzâde Mahmed Efendiler, Abdi beyzade Tahsin Bey, Koyuncu Mevlûd Ağa, Yağcı Hacı Sabri Ağa, Mestçi Yusuf usta, kasap Fehim usta ve Hüseyin Tosun Bey bu mevkular arasında idiler.

Bu defa halk bunları kurtarmak için bir teşebbüste bulunmadı. Erzurum kumandanı Ahmed Abuk Paşa ile ihtilâlcileri derdest etmekte hizmetleri görülen zabıtlar terfi ettiler.

Mevkular tevkifhanede bir çok işkencelere maruz tutuldular, sureta muhakeme edilerek bir kaç birerden beşer seneye kadar hapse, pek çoğu Sinop'ta kalebentliğe mahkûm oldular.

Bu gürültüler Erzurum'a münhasır kalmıyordu. Musul'da vali Arap İzzet Paşa'nın kardeşi Mustafa Bey aleyhindeki tezahürler üzerine bu adamın da oradan çekilmesi lâzımgelmişti.

Bitlis valisi Ferid Paşa halk tarafından hükûmet konağında kuşatılarak hakaretlere maruz kalmış, yaralanmış, nihayet Trabzon valiliğine kaldırılmıştı.

Muş'ta, Diyarıbekir'de, Dersim taraflarında askerle ahali arasında müsademeler esik olamıyordu. Bağdat'ta da Erzurum kıyamı gibi bir hareket başlangıcı olmuştu.

Bu haller, dahilde istibdad hükûmeti için iyi âlâmetler değildi. Fakat Abdülhamid beliren bu âlâmetler karşısında intibah gösteremiyor, eski sistemini biraz olsun tadili düşünmüyordu. Bunu biraz değiştirmeye kalkışmakla bütün sisteminin birden ve kendi eliyle yıkılmasından korkuyor gibi idi o.

Bir Mektup ve İzahat: Erzurum ihtilâlinde o taraflarda kaymakamlıkta bulunmuş olan Adliye Vekâleti neşriyat müdürü Bay Nedim Ulusakul'un sonradan neşrettiği ve bir nüshasını bana da göndermek lütfunda bulunduğu «*Erzurum İhtilâli*» eserinde bir kaç noktayı müsaadelerine sığınıp iktibas eyleyerek bu vak'aya dair bu sütunlarda yazdıklarına ilâve ediyorum.

Bay Nedim Ulusakul'a göre:

«Erzurum'da hayvanat vergisi vali Nâzım Paşa zamanında affa uğramıştır. Hem valiyi, hem ihtilâlcileri kollamak ve hangi taraf galip gelirse ona iltihak eylemek siyasetini takip eden vilâyet erkânı Nâzım Paşa'ya halk tarafından yapılan nümayişlerin ve (valiyi istemiyoruz) diye mabeyne edilen müracatların menî için cebir kullanmak yolunda tavsiyelerde bulunuyorlardı. O sırada Keskin kaymakamı olup mezunen Erzurum'da bulunan bay Nedim ile merkez kumandanı Mehmed Paşa ise bu yolun tehlikeli olacağını valiye ihtar eylemişlerdi.

Bu ihtarı dinleyen Nâzım Paşa Mabeynle telgraf makinesi başında muhabere ederek Erzurum'dan istifa etmiştir.

Nâzım Paşa'nın yerine gelen Ata Bey'in selefi zamanındaki ihtilâl hareketi müşevviklerini tevkife kalkışması üzerine Erzurumlular hükûmet konağına hücum etmişler ve Ata Bey'i başından yaralamışlardır. Erzincan'a doğru yola çakıralanların geriye çevrilmesi için hazırlanmış bir telgrafname Ata Bey'in cebinden alınan mührüyle mühürlenmiştir.

Saray dördüncü ordu müşiri Zeki Paşa'dan Erzurum ihtilâl hareketini ne pahasına olursa olsun söndürmek vaidini almış, Erzurum'a gönderdiği vali Abdülvehap Paşa'yı bu tenkil hareketine memur eylemiştir.

Abdülvehap Paşa o günlerde Refahiye kaymakamlığında bulunan ve daima mütegalibe aleyhinde çalışan bay Nedim Ulusakul'u Erzurum'a davetle memuriyetinden istifa eylemesi için elinde rovelver ile tehdit etmiştir.»

Biz sarayca Nâzım Paşa'nın Erzurumdan kaldırılmasına muvafakat edildiği sırada vergi meselesinin yüzüstü bırakıldığını, resmen affolunmadığı halde ilga ve tahsiline devam edilmediğini, affın ancak Erzurum'un Abdülvehap Paşa'dan evvelki valisi Nuri Bey zamanında umumî şekilde vâki olduğunu yazmıştık.

Bay Ulusakul'un bu hususta verdiği malûmat, hayvanat vergisinin Erzurum ahalisinden tahsili keyfiyetinin tecili yolunda mabeynden Nâzım Paşa'ya bir emir verilmiş bulunduğu delâlet ediyor.

S.K. İrtem

İzahat: Bir kaç gün evvel Erzurum ihtilâli hakkında garip bir muameleye daha muttali oldum. Bana haber verildiğine göre:

«Abdülhamid Erzurum'dan uzaklaştırılması istenilen kimselerin nefyini emretmeden evvel keyfiyetin Şûra-yı Devlette müzakere edilmesini irade eylemiş, iş Şûra-yı Devlette müzakere edilerek karara bağlanmış, nefiy iradesi de bu karardan sonra çıkmış. Vali Ata Bey maruzatının Şûra-yı Devlete havale edileceğini önceden tahmin edememiş, yazdığı telgraflara müsbet veya menfi cevabın tevhüründen taaccup etmiş, nefiy iradesi de filvaki haylice geç gelmiş.»

Şûra-yı Devlet'in doğrudan doğruya nefiy meselesini müzakereye bulunmuş ve nefiy edilecekler hakkında karar ittihaz etmiş olmasına hiç ihtimal veremiyoruz. Bu gibi siyasî meselelerde her zaman dağdağaya mahal vermemeği meslek edinmiş olan, hattâ bunların şüyuunu bile istemiyen Abdülhamid nasıl olmuştu da bu işi Şûra-yı Devlete havale etmişti? Buna da hayret ediyoruz.

Fakat nasıl ve neden ise işin Şûra-yı Devlete düşürüldüğü bize temin olunuyor. Bu halde nefiy meselesiyle Şûra-yı Devlet kararı arasında ne münasebet gözetilmişti? Bu iş olsa olsa vükelâ heyetinde müzakere edilmek icap ederken buna ne gibi bir mahiyet verilmişti de Şûra-yı Devletin müzakeresine ihtiyaç gösterilmişti?

O zaman Şûra-yı Devlet âzalığında bulunup bu müzakereyi tahattur eden zevattan bu noktayı tenvir eylemelerini rica ederiz.

S.K.İrtem

34 - Tıbbiyedeki hürriyet mücadelesi hakkında önemli bir mektup...

Millî Müdafaa Vekâleti sıhhat işleri dairesi reisi Tümgeneral Mazlum Boysan'dan bir mektup aldım. Bu mektupta sayın Tümgeneral Askerî Tıbbiyede mektep hayatında geçen siyasî cereyan ve hareketlerde şahsî ihtisaslarımı, ıztıraplarımı anlatıyor.

Yazmakta olduğum «Jön-Türkler ve Yıldız» mebhasinde Tıbbiyenin hürriyet mücadelesinde ifa ettiği rolü elime geçmiş eserlere, notlara, alabildiğim hususî malûmata istinat ile sırasıyla izah etmeğe çalışıyorum. Ancak Tıbbiye Mektebinde bu mücadelenin elemli günlerinde bizzat o heyecanlar içinde yaşamış yüksek bir şahsiyetin eski acı hatıralarını tazeleyerek vereceği izahatın hususî bir kıymeti olacağı pek tabiidir.

Bu sebepledir ki, sayın Tümgeneral Boysan'ın mektubunda verdiği malûmatın şimdiye kadar yazdıklarımı ikmal eden noktalarını -tekerrür vukuuna meydan vermemeğe dikkat ederek- aşağıya dercediyorum. Diyorlar ki:

«O senelerde Tıbbiye talebesi arasında zulüm ve istibda da karşı hürriyet ve vatan aşkı o derece artmıştı ki, sarayın ezici, imha edici mütevali tedbirlerine rağmen hemen bütün Tıbbiyeliler bir tek vücut, çarpan bir tek yürek halinde hürriyet heyecanları içinde yaşıyorlar, bu ülkeye kavuşmağa can atıyorlardı. O irfan ve kemalât ocağında uğruna çalıştıkları gayeye varmağa muvaffak olacaklarına salâbetle iman eden «mütefennin esirler» altı yüzü geçiyordu.

Yazılarınızda isimleri geçen arkadaşlarımızla birlikte Paris'te çalışan Jön-Türkler'e yardım edebilmek, onların mesaisini daha verimli bir hale getirmek için her birimiz istikbalimizi, hattâ hayatımızı istihkar ediyor, karşımıza çıkacak kara kuvvetle boğuşmağa ahd ve peyman eyliyorduk.

Bu ahd çok samimi idi, candan, gönülden idi.

İlk önce kalbi kanayan milletin düşüncelerini, isteklerini yazılarla ve muhtelif yollarla Abdülhamid'e bildiriyorduk. Bu yazıların bizzat Abdülhamid'in eline varmasına o kadar çok çalışıyorduk ki, bunlardan birisinin onun eline geçtiğine tamamiyle kanaat getirmeden bir ikinci teşebbüse girişmiyorduk.

Abdülhamid ile birlikte çalışanlara, onun kara icraatına halet ve vasıta olanlara da muttasıl yazıyorduk. Onlar zulüm ve istibdadlarını arttırdıkça bizim de azmimiz daha ziyade kuvvetleniyordu. İleride daha çok uğraşabilmek için tertibat alıyorduk.»

Askerî Tıbbiye talebesinin ruhî haletini ve sarfettikleri gayreti bu suretle tesbit eyledikten sonra Tümgeneral Boysan kendisinin aylarca mahpusiyetini icab ettiren hadise hakkında şu izahatı veriyor:⁽⁸⁷⁾

«1323 yılının 22 Kânunuevvel gecesi -*Kânunusani* 1907- o zamanki Tıbbiye, şimdiki Haydarpaşa Lisesi'nde yat borusu çaldıktan ve herkes yattıktan sonra sobada yanan ateşin korlarından büyük parçalar alınmış, su içinde söndürülerek havlular içinde saklanmıştı. Bu suretle suyun rütubetiyle korlar bir nevi siyah tebeşir haline getirilmişti.

Sabahın alaca karanlığında hamam borusu çalınacağı sırada Mazlum ve Nâzım Şakir Efendiler arkadaşlarının kendilerine tevdi ettiği vazifeyi pervasızca yaptılar.

924 numaralı tefrikada derceylediklerinizden maada:

*Yanar nâr-ı mezalimle, yine hürriyeti talip!
Esir olmaz bu Tıbbiye, yeter el-hükmü lilgalip!*

Beytini de duvara yazdılar.

Sabah olur olmaz hamamdan dönenler, koğuşlarından sabah müzakeresine gelenler geniş, beyaz duvarlarda iri harflerle yazılmış olan bu yazılar karşısında derin bir heyecana kapılarak

sınıflarına dönmüşlerdi. Bundan sonra mektebin umumî vaziyeti daha ciddileşti.

Talebede galeyan ve sabırsızlık artmıştı. Saraya karşı hep birden isyan edilmek arzu ediliyordu. Fakat durendişler buna meydan vermediler. Çünkü bu yazılardan maksad bir isyandan ziyade memleketin bütün gençlerinin hürriyet uğrunda çalıştıklarını ve bundan sonra da çalışacaklarını mabeyne bildirmek, bütün Tıbbiyelilerin ruhlarında vatan ve hürriyet duygularını kökleştirmek idi.

Memlekette hürriyet ilân edilinceye kadar matem alâmeti olmak üzere boyunlarına siyah şarpalar bağlamağa, yahut siyah gömlekler giymeğe karar vermişlerdi.

Cemiyetin âzası gittikçe artıyor, hepsi hürriyete bir an evvel kavuşmak için bütün varlıklarıyla çalışacaklarına antlar içiyorlardı. Hal ve manzara kalplerde hüznün, fikirlerde ülviyet arz ediyordu.

Mektebin duvarlarını böyle yazılarla doldurmak sarayda bir bomba tesirini yapmış, âdeta padişaha karşı bir isyan mahiyetinde telâkki edilmiş, büyük endişeler uyandırmıştı.

Bu sebeple mektepte daha sıkı tedbirler alınmağa, kontroller yapılmaya başlandı. Her duvar önüne gece nöbetçileri konuldu. Sınıf zabıtları talebenin resmî, hususî hayatlarıyla daha çok meşgul oluyorlardı.

Askerî mektepler müfettişi Zülüflü İsmail Paşa sık sık mektebe geliyordu. Fakat bütün bu tazyiklere tedbirlere rağmen Zülüflü'nün mektebe geldiği bir günün gecesinde hademe kıyafetine giren bir Tıbbiyeli koridor duvarları önünde beklemekte olan bir hademe ile nöbet değiştirmeğe ve gene duvara Zülüflü İsmail Paşa için pek ağır hakareti tazammun eden bir cümle yazmağa muvaffak olmuştu.

Çok geçmeden Kumkapılı Kâmil, Nuruosmaniye'li Talât Efendiler ile diğer bir talebe tevkif olunarak Tophane'ye gönderildiler. Halbuki bu üç efendinin gönüllerinde hürriyet sevdası olmakla beraber bu işte medhali yoktu. Cemiyet bu efendileri kurtarmak istiyordu.

İlk teşebbüs olarak Esad Kemal ve Mazlum Efendiler kıyafetlerini tebdil ile yağmurlu bir günde buların evlerine gittiler. Ailelerine müteessir olmamalarını, evlerinde oğullarını mahkûm ettirebilecek şeyler varsa kaldırmalarını söylediler.

Sonra bu efendileri bu işte alâka ve taksiratı olmadığına dair mektep idaresine varakalar isal edilmek yolu bulundu. Nihayet üçü de tahliye olundular. Fakat bir kaç gün sonra asıl mürettip ve fail olan Esad Kemal ve Mazlum Efendiler⁽⁸⁸⁾ yakalandılar.

Tıbbiye mektebinde kaymakam rütbesinde olan hikmet muallimi ile biri kambur diye maruf iki binbaşı ve bir yüzbaşından mürekkep bir divan-ı harp kuruldu. Bu divan-ı harp mevkufları bir hafta istintak etti, neticede Tophane'ye sevklerine karar verdi.

Bir gün mektebe gelen sırmalı kordonlu zabitlerle kanun çavuş ve neferleri [inzibat] Esad Kemal ve Mazlum Efendileri alıp Tophane'ye götürdüler. Nakil esnasında bir desise yapılmak istenilmişti:

Esad Kemal Efendi Haydarpaşa iskelesinden, Mazlum Efendi Üsküdar yoluyla Tophaneye götürülüyordu. Yolda Mazlum Efendi arkadaşlarını sordu.

– Bu işte yalnız siz âmil ve medhaldar olduğunuz için o kurtuldu. Siz mahkûm oldunuz, gidiyorsunuz.

Dediler. Fakat Mazlum Efendi, Esad Efendi'nin bazı eşyasını bindiği arabadaki kanun çavuşunun [inzibat çavuşu] elinde gördü, hileyi sezdi, arkadaşının da Tophane'ye götürüldüğünü anladı.

Mazlum ve Esad Efendiler Tophane'de küçük taş hücrelere tıkdılar. Odalarının eşyası birer ot minder ile birer battaniyeden ibaretti. Arada sırada mahsusan gösterilen bir lûtuf gibi bir mangal içinde gönderilen biraz ateş az vakitte sönüp gidiyordu.

Gıda yağsız suda haşlanmış bir tutam sebze ile bir tayin ekmeği idi.

Mevkuflar aylarca bu kalın taş duvarlar arasında, demir çerçevesi havasız, ziyasız, rütubetli hücrelerde bırakıldılar. Her gece soyunmadan ot minderleri üzerine kıvrılıp uykunun gelmesini bekliyorlardı. Kimse ile görüştürülüyorlardı.

Nöbetçiler bile kendilerine fena ve keskin nazarlarla bakıyor, yanlarına sokulmuyorlardı. Ancak üzerlerine tesbit edilen Topal Ahmed Ağa gibilerin bütün ezaları onların ne olsa bir gün hürriyete kavuşulacağı yolundaki imanlarını sarsmıyordu. Aralarında muhabereyi temin edebilmişlerdi, istikbal için projeler bile hazırlıyorlardı.

Bir kaç ay sonra yaverler vasıtasıyla Tophane mahpesinden çıkarılarak Harbiye mektebine nakledildiler, burada sıkı bir nezaret altında tutuldular.

Ancak o zaman Harbiye mektebinde ders nazırı olan Erzurumlu miralay Şevki Bey -sonradan paşa olmuştur- gün geçtikçe solup sararan bu gençlere acıyarak kendileriyle alâkadar oldu, bin türlü cefa ve eziyetlerle kırılan gönülerini almağa çalıştı. O zamana göre böyle siyasî mevküflara sempati göstermek büyük cüretti.

Gerek Şevki Bey'in, gerek o günlerde mülâzım rütbesinde bulunan Kadıköylü Cevad Bey'in nüvazişkârane ve müşfikane muameleleri her ikisinin kaplerinde hürriyet aşkı bulunduğu na delâlet ediyordu.

Bir gün mevküflar Zülüflü İsmail Paşa'nın huzuruna çıkarıldılar, tekrar isticvap edildiler.

İsmail Paşa başından fesini çıkarmış, beyzi mermer bir masa önünde, sağ eli arka cebinde duruyordu. Kır düşmüş saçlarının muntazam tuvaleti karşısındaki gençlerin aylardan beri hamam görmemiş vücutları, ustura deymeyerek uzamış sakalları, parça parça olmuş perişan kıyafetleriyle feci bir tezad teşkil ediyordu.

İsmail Paşa bunlara acıyor gibi görünüyordu ve gûya bu his ile:

– Namık Kemal’i, Murad Bey’i, Ebuzziya Tevfik’i tanır mısınız? Ne yazık! Hamiyetli geçinen bu zevat sizin gibi gençleri mahvetmek için çalışmışlardır. Geçende Murad Bey’in maaşını vermeğe memur edilmişim. Yüz altın maaş alıyor, elinin pençelerinin perdelerini atlas kaplatmış. Hamiyetli olan bir zat bunu yapabilir mi? İşte sizler bunların iğvaatına kapılarak yanlış yoldan gidiyor ve istikballerinizi mahv, kendilerinizi helâk ediyorsunuz. Bakınız suratlarınıza! Solmuş ay çiçeğine benziyorsunuz!

Diye hayırhahane (!) bir hitabede bulunmuştu. Ve tabii, bu hitabe arkasından gençlerin hiç yapamayacakları ağır teklifler gelmişti. Gençler adaletten başka bir talepleri olmadığını söylemekte ısrar ettiler.

Nihayet on gün kadar sonra aff-ı şahaneye mazhar olarak mekteplerine iade edildiler.»

35 - Said-i Nursî'nin bir sorgulaması ve Şair Eşref'in hicvi...

Bu arada garip bir hadiseyi anlatmaktan kendimi alamayacağım:

Bediüzzaman Said-i Kürdî diye anılan medreseden yetişme bir zat memleketinde mektep açtırarak halkı tenvir eylemeği fikrine yerleştirmişti. Bu uğurda kaç defa Van'dan, Bitlis'ten, Siirt'ten, Mardin'den, Erzurum'dan çıkarılıp başka tarafa sevk edilmişti.

Bediüzzaman emelini yüksek makamlara anlatabileceği zanniyle nihayet 1907 senesinde İstanbul'a gelmişti.

Fakat İstanbul'da mahallî kıyafetiyle, şalıyla dolaşırken herkesin dikkatini üstüne celbeylemesi Abdülhamid casuslarının da gözünden kaçmamış, kendisi mektepler açtırmak için her tarafa baş vurmağa başlayınca kıyafeti, hali, tavrı, lisanı cinnetine hamledilerek bir kaç defa tevkif edilmişti. Nihayet Üsküdar'da Toptaşı'na gönderilmişti.

Fakat o ikide birde Toptaşı'ndan çıkarılır, uslu durmak şartıyla kendisine maaş, rütbe vaadedilir, buna karşı kendisinden:

– Ben mektep açtırmak için İstanbul'a geldim. Başka bir dileğim yoktur! cevabı alındıkça gene oraya iade edilirdi.

Elime geçen «Divan-ı Harp ve Said-ül-Kürdî» risalesinde tımarhaneden tevkifhaneye nakledildiği bir sırada Bediüzzaman ile Zaptiye Nâzırı Şefik Paşa arasında cereyan etmiş bir muhavere mündericidir. Garabetine gülmek mi, ağlamak mı lâzım geleceğinin tayinini okuyuculara bırakarak bu muhavereyi naklediyorum:

«Şefik Paşa – Padişah sana selâm etmiş! Bin kuruş da maaş bağlamış, sonra bunu yirmi, otuz lira yapacak!

Bediüzzaman Said – Ben maaş dilencisi değilim. Hem de bu bana vermek istediğiniz rüşvet, hakk-ı sükûttur. İradeyi reddediyorum.

Şefik Paşa – İrade reddolunmaz.

Bediüzzaman Said – Reddediyorum. Ta ki, padişah darılsın, beni çağırısın, ben de ona doğruyu söyleyeyim.

Şefik Paşa – Bunun neticesi vahimdir.

Bediüzzaman Said – Neticesi deniz olsa geniş bir kabirdir. Hem ben İstanbul'a geldiğim vakit hayatımı rüşvet getirmişim! Ne ederseniz ediniz. Ciddî söylüyorum. Ben isterim ki ebnayı cinsini bihiil ikaz edeyim ki, devlete intisab hizmet içindir, maaş kapmak için değildir. Benim gibi bir adamın ise millete, devlete hizmeti nasihatledir. Nasihatın hüsnü tesiri de hasbille, garezsizlikle, ivazsızlıkla, şahsî menfaatleri terk iledir. Bunun için ben maaşın kabulünde mazurum.

Şefik Paşa – Senin maarifi neşir yolundaki maksadın vükelâ meclisinde müzakere ediliyor.

Bediüzzaman Said – Çok garip iş! Siz maarifi tehir, maaş taciil ediyorsunuz! Ne kaide iledir ki benim şahsî menfaatimi milletin umumî menfaatine tercih ediyorsunuz?

Bu sual zaptiye nazırının hiddetini celbetti.

Bediüzzaman – Ben hür yaşamışım. Bana hiddet fayda vermez. Nafile yorulmayınız! Beni nefyedin Fizan olsun, Yemen olsun, razıyım! Bu suretle ben yüksekten düşmekle incinmekten kurtulurum, siz de yamacılıktan kurtulursunuz!

Zaptiye Nâzırı – Ne demek istiyorsun?

Bediüzzaman – Siz nizam namıyla sigara kâğıdı kadar ince bir perdeyi efkâr ve hissiyatın bu kadar deveranına karşı herkesin üstüne örtmüşsünüz. Tazyiklerinizle herkes bunun altında müteharrik meyyit gibi inliyor. Ben acemi idim. Altına gireme-

dim, üstüne düştüm! Giyinişim gibi ahlâkım da sakil idi. Bir ke-re mabeynde yırtıldı, Şişli'de bir Ermeninin evine düştüm orada da yırtıldı. Şekerci hanına düştüm. Gene yırtıldı. Tımarhaneye düştüm. Şimdi de tarassuthaneye düşmüşüm. Hasılı ben düş-mekten inciniyorum. Siz de o kadar yamacılık yapamıyorsunuz. Ben memlekette iken sizleri iyi bilirdim. Bu haller sizin sırlarını-zı bana iyi öğretti. Hususiyle tımarhane bu metinleri bana iyi şerhetti. Bu hallere şükrediyorum. Çünkü suizan makamında hüsnüzan ediyormuşum!»

Bu Toptaşı misafirinin bu pervesızca akılâne sözleri Zap-tiye Nâzırı Şefik Paşa üzerinde ne tesir hasil etti bilinemez. Bi-linen şu ki Bediüzzaman Molla Saidülkürdî Fizan'a veya Ye-men'e sürülmedi ama meşrutiyete kadar serbest te kalmadı.

1907 senesi ramazanı içinde verilen bur jurnal üzerine İz-mir'e gelen hafiyeler İzmir polisleriyle beraber Midhat Paşa da-madı Süleyman Nüzhet Bey'in evini basmışlardı. Süleyman Nüzhet Bey tevkif olunarak evinde bulunan evrak ile İstanbul'a getirilir. Sergi dairesinde fotoğrafçı Sami Bey'in riyasetindeki komisyon tarafından isticvap edilir, sonra Beşiktaş karakolunda Vasıf Paşa, Necmeddin Molla, Nazif Sürurî Bey'den mürekkep bir komisyona tevdi olunur.

Tahkikat neticesinde Süleyman Nüzhet Bey aleyhinde bir şey sabit olmaz. Necmeddin Molla Bey Süleyman Nüzhet Bey aleyhindeki iftiraları, tasnileri mabeyne anlatır. Süleyman Nüz-het Bey serbest bırakılarak İzmir'e iade olunur. Fakat herkes zaptiye nezaretinin, Yıldız'ın pençelerinden böyle ucuzca, hafif-çe kurtulamıyordu.

Bir iftira, âdi bir ihbar ile sürgüne gönderilenlerin had ve hesabı yoktu.

Şair Eşref «Şah ve Padişah» risalesinde bu hali şu beyit-leriyle tehzil eylemişti:

*Ahali memleketlerce becayiş oldu menfiyen!
Görenler Arnavutluk zanneder şimdi Lâzistanı!
Sürüldü oldu İstanbullular Kastamonu halkı!
Bugün İzmirlilerce oldu Bitlis belde-i sani!*

*Bu tebdil-i mekânın ardı gelmez böyle saymakla,
Değişmiştir hulâsa her mahallin eski sükkânı!
Uzun müddet, ne hacet, ilim ve fen tahsili mektepte!
Sürülmek çün vatanda bellemek kâfi Gülistanı!*

*Bihakkı ismi âzam başka tahkikata hacet yok!
Eder bir tek hafıye jurnalı insanı Havranî
Asa elde ahali-i memalik cümleten seyyah!
Ederler âtiyen hicret için gûya bu idmanı!*

Ne olursa olsun, Abdülhamid bildiğinden şaşmıyordu. Ama diğer taraftan onun menfaları, Taşkıyla'nın işkenceleri yüksek mektepler talebesine mukadder birer nasip gibi görünüyordu. Bu o kadar iptizale vardırlıyordu ki hamiyet erbabı gençler için böyle cezaları göze almak pek ehemmiyetli bir iş sayılmıyordu. Artık yüksek mektep talebesi arasında irtibatlar, anlaşmalar çoğalıyordu.

Hukuk mektebinden Satvet Lûtfi ve Namık Zeki, mülkiyeden Nafi Atuf, Hâmid (müdris) Ferid (Hariciye vekâletindedir) Mustafa Asım, Köprülü Hamdi (*Satvet Lûtfi'nin arkadaşıdır, tanınmış bir sivil mekteplidir.*) -Anzavur tarafından Karabiga'da şehid edilmiştir- Mülkiye Tıbbiyesinden Mahmud, Askerî Tıbbiyesinden İzmitli Yusuf, Şamlı Niyazi, Adanalı Osman, topçu mektebinden Mehmed, bahriye çarhçı mektebinden Mustafa, Halkalı Ziraat Mektebinden Refet, Darüşşafakadan Abbas Fehmi Efendiler büyük gayretle bu yolda vazifeler ifa ediyorlardı.

Tıbbiyenin baytar kısmı talebesinden Davutpaşalı Burhaneddin, Ahmed Bedevi grubuyla Askerî Tıbbiyede Mazlum grubu arasında rabıtayı tesis eylemişti. Bu yüksek mektepler gruplarının mümessilleri cuma günleri aralarında Sultanahmed'de Millet bahçesinde, Beyazıt taraflarında, kumkapı'da deniz kenarlarında toplanıp fikirler teati ediyorlar, evrak tevziyatını intizama koymak için müzakerelerde bulunuyorlardı. Mahkûmiyetini bitirdikten sonra Nişancı Mazhar Efendi de bu içtimalarda hazır bulunuyordu.

Bosnalı Veli Efendi de mahkûmiyeti hitama erince memleketine savuşmuştu. Oradan Ahmed Bedevî grubuyla muhabere tesis eylemişti. Fakat istibdad idaresi de faaliyetine hız vermişti.

Mülkiye mektebinde Kıvrımlı Abdurrahman Bey ile kardeşi ve Lûtfi Paşa zâde Kemal yakayı ele verdiler. Çerkes Mehmed Paşa adamları Satvet Lûtfi Bey'ide yakalayarak Hasan Paşa karakoluna götürdüler. Satvet Lûtfi Bey'in yakalanması mühimdi. Çünkü bu sırada askerlerle siviller arasında rabıtanın idaresi, Avrupa'daki ahrar ile muhabere hep onun uhdesinde idi.

Satvet Lûtfi Bey takip edilmekte olduğunu anlayınca bir kaç gün Fatih'de Şekerci hanında arkadaşları iki kardeş Kemal ve Şakir Beyler nezdinde gizlenmişti. Bu arada Köprülülü Hamdi Bey Satvet Lûtfi Bey'in İngiliz sefaretine dehaleti için teşebbüste bulunmuş ise de dehaletin kabulünü temin eylemek kabil olamamıştı.

Satvet Lûtfi Bey Çerkes Mehmed Paşa'dan gördüğü taziyeye rağmen kimseyi ele vermedi. Onun yerine askerlerle siviller arasında rabıtayı mülkiyeden Ferid Bey deruhde etti. Mekteplerde istibdad ile mücadele devam etti.

Askerî tıbbiyede Pertev Tevfik Efendi mektebin duvarlarına o sırada yapılan tevkifatı protesto mahiyetinde yazılar yazmış, Abdülhamid aleyhinde ağır ithamlarda bulunmuştu.

Mazlum grubunun bu yolda evvelki teşebbüsünden sonra bu cüret mektep idaresini hayli telâşa düşürmüştü. Bu münasebetle bir kaç kişi tevkif edilmiş ve hayli tazyikler de yapılmış ise de fail bulunamamıştı.

Pertev Tevfik Efendi kendi yerine başkalarının zahmet çekmesinden müteessir olarak kendisini teslim eyleyeceğini söylemiş, fakat arkadaşları buna mâni olmuşlardı.

Bir Mektup: 933 ve 934 numaralı tefrikalarda Midhad Paşa damadı Bay Süleyman Nüzhet'in tevkifinden bahsetmiştim. Bay Süleyman Nüzhet gönderdiği bir mektupta bu muamele etrafında izahat veriyor. Bu izahat Abdülhamid'in son senelerinde siyaset diye tevîl ve tezvirde nerelere kadar varıldığını, saray adamlarının ruhî haletlerini, zihniyetlerini göstermek itibarıyla dikkate şayandır.

Bay Süleyman Nüzhet diyor ki:

«Tevkifim Bâb-ı Âli muhafızına verdirilen bir jurnal üzerine olmuştu. Mealine meşrutiyetten sonra vakıf olduğum bu jurnalda, «ailece öteden beri hürriyetperver tanıldığımız, Midhat Paşa ailesiyle münasebet peydasıyla oğluma Midhat ismini vermekliğim, Midhat Paşa namını ortaya çıkarmak maksadından ileri geldiğimi) zikredilmişti.

Evimi basan hafiyeler kütüphanemden bir kaç kitap almışlardı, bunlar arasında bir de «Muharrerat-ı Nadire» nüshası vardı. Bu kitapların gelişigüzel alınivermesi hafiyelerin evrak taharisinden ziyade beni tevkife geldiklerini gösteriyordu.

Ben o sırada Avrupa'da Fransızca olarak bastırmak üzere 93 vukuatıyla memlekette meşrutiyet ilânının lüzumuna dair Namık Kemal Bey'in yazmış olduğu bir layihadan bahseden bir Risale hazırlamakta idim. Taharriyet esnasında bunun ele geçmemiş olmasına pek memnun olmuşum.

İptida İzmir'de rıhtım üstünde evvelden hazırlanmış bir eve götürülüp kapatılmışım. İzmir'den hareketim sırasında hakkımda

öteden beri teveccüh gösteren İngiliz konsolosu Kamberbac bir vasıta ile beni teselli etmişti.

İstanbul'a getirilince Yıldız'da sergi dairesinde fotoğrafçı Sami'nin riyasetindeki komisyona tevdi edildim. Sami Bey'in bana ilk hitabesi epi uzun oldu:

– Siz efendimizin nan ve nimetiyle perverde olmuş iken kendilerine ve memleketlerine karşı hıyaneti sabit olan bir adamın ailesiyle neden münasebet peyda ettiniz? Tahkimize göre bu hareketiniz tesadüfî değildir. Siz ötedenberi padişahımızın huzurunu ihlâl e çalışanlardansınız. Şimdi de bunu maksadınızın husulüne âlet ediyorsunuz. Evinizde bulunan ve münderecatı baştan başa tahrikâmiz olan şu kitap dahi -Muharreratı Nadirebuna delâlet ediyor. Bu kitap esasen Kemal Bey'e ait imiş, ondan size geçmiş, kitabın kabındaki el yazısı onundur, münderecatını medh ediyor. Bu medhi teyiden altında yazılı olan iki satır yazı ile mühür de Hüseyin Hilmi Paşa'nındır. Sonra şu cümleyi de sen ilâve etmişsin. Şu hale göre senin baban Midilli'de iken Kemal Bey ile tanışıp fikren birleşmiş, sonra Hüseyin Hilmi Paşa da onlara iltihak etmiş. Aralarında ne mevzular üzerine konuşulduğunu beğendikleri şu kitabın muhteviyatı pek güzel isbat eder. Babanın bütün fikirleriyle beraber bu kitabı da sana geçmiş. Bu fikirlerle yetişmiş olduğun için sen de o saçmalara inanıp sarılmış, şimdi tabikatına geçmek istemişsin.

Bir de senin Avrupa'daki hainler ile de münasebetin var imiş. Hattâ bu münasebetini Sabahaddin'i Sisam adasına davete kadar vardırırmışsin. Ailenin Sisam adasına karşı bir çiftliği vardır. Sen oraya sık sık gidiyor, gece vakti sandal ile Sisam adasına geçiyor ve Sabahaddin haini ile memleket için suikastler hazırlıyorsun. Bu hareketinle de ne büyük mücazata istihkak kesbettiğini biliyor musun? Şimdi bundan kurtulmak için bir yol vardır: O da bir hizmet ifasıdır. Seni babanın kefaleti altında Avrupa'ya göndereyim. Orada tanıdıklarına ezcümle Sabahaddin ile kayınbiraderine - Ali Haydar Midhat Bey'e- tuttukları yolun vehametini anlatır, avdetlerini temin edersin. Eğer bunu yaparsan hem cezadan kurtulur,

hem de pek çok in'am ve lütuf görürsün. Kabul ediyorsan efendimize arz edeyim. İradesini şimdi istihsal edeyim.

Bu sırada odada Sami Bey'den başka komisyondan kimse yoktu. Bundan ve konsolos Kamberbacın İzmir'deki sözlerinden cesaret alarak şu cevabı verdim:

– Ben Nâmık Kemal Bey'in avukatı olamam. Fakat Kemal Bey dediğiniz gibi fena fikirli bir adam olsaydı padişahımız onu ömrünün sonuna kadar hayatın maddî ve manevî her türlü nimetlerine mazhar kılarak⁽⁸⁹⁾ Midilli'de oturtmazdı, hattâ vefatından sonra dahi hatırasına hürmeten oğlunu elân hizmetlerinde bulunduruyorlar. Bizi Kemal Bey'e kurbiyetle itham buyuruyorsunuz. Onun en karibi Hüseyin Hilmi Paşa idi. En küçük bir memurun bile menşei ve ahvalini tahkikte son derece itina gösteren şevketmeab bittabi Hüseyin Hilmi Paşa'nın da memleketin selâmetine, kendi istirahatlerine dokunur tarafını görmediklerinden kendisini bugün Rumeli umumî müfettişliğinde istihdam ediyorlar. Bu halde Kemal Bey'in fikirlerinde muzır noktalar varsa bunlar neden yalnız bize geçmiş olsun? Gösterdiğiniz kitabın bize nereden geldiğini bilmiyorum. Üstündeki el yazılarının da kimlerin olduğunu tedkik etmemiştim. Okuduğum kitapların sayfeleri kenarına mülâhazalarımı yazmak mutadımdır.

Ben Midhat Paşa'nın kızıyla bilerek ve isteyerek evlendim. Bu hareketim bir cezayı müstelzim ise çekmeğe hazırım. Sabahaddin Bey'i yalnız ismen tanırım. Avrupadakilerin hiç birisiyle münasebetim yoktur. Hattâ kayıbiraderimle dahi muhabere etmem. Emre imtisalen bu şartlar içinde Avrupa'ya gitsem bile bir iş göremeyeceğimden eminim. Nafîle yere külfet ihtiyar edilmiş olur. Beni bundan affetmenizi rica ederim. Ancak memlekette kalmaklığımızda bir mahzur mutasavver ise on gün içinde ailemle harice gitmeğe de hazırım. Hattâ böyle bir şeye delâlet buyurduğunuz takdirde size karşı da minnettar kalırım.

Bu cevap üzerine Sami Bey beni gözleriyle uzun uzun süzerek yandaki odaya geçmekliğimi söyledi. Yıldız'da iki gün daha kaldım. Aynı mevzular üzerine bir kaç kere daha konuştuk.

Midhat Paşa ağalarından Ali Ağa da benimle beraber getirilmişti. Ali Ağa ile beraber Beşiktaş karakolunda muhafız Vasif Paşa, Necmeddin Molla Bey, Nafiz Süruri, müstantik Memduh Bey'den müteşekkil komisyona sevk edildim. İsticvaplar burada devam etti. Bana fena muamele edileceğini sanıyordum. Necmeddin Molla Bey'den gördüğüm hatırvazlığı her zaman minnetle yad edeceğim.

İki ay süren tevkifimden sonra iki sivil memur refakatiyle ve Hidiye kumpanyasının bir vapuruyla İzmir'e iade edildim.

Vapurun İzmir'e muvasalatında konsolos Kamberbacın gönderdiği bir kadın geldi. Tehlike geçmiş olmakla beraber İzmir'e çıkmayıp da yoluma devam etmek istersem konsolosun beni hükûmete teslim ettirmeyeceğini bildirdi.

Ben bundan sonra memleket dahilinde rahat edemeyeceğimi anlamıştım. Fakat yalnız başıma Avrupa'ya gidecek olursam refikamın babası ve kardeşi -Ali Haydar Midhat Bey- yüzünden çektiklerinin bir mislini de benim yüzümden çekeceğini düşünerek vapurdan çıktım.

Ancak fırsat bulup ailem ile birlikte Avrupa'ya kaçmağa karar vermiştim. İzmir'de evim hafiyeler tarafından tarassud ediliyordu. Yıldız'dan gönderilen bir kaç kadın hafiye de tebdilen ahçı ve hizmetçi sıfatıyla evimize girmişlerdi.

Ben Avrupa'ya kaçmak tedarikleriyle meşgul iken meşrutiyet ilân edildi. İki gün geçmişti. Çarşıda bir el koluma dokundu. Dönüp evvelce evimi basan hafiyelerden biri olduğunu gördüm. Herif bana:

- Meşrutiyetin ilânından dolayı sizi şahsen tebrik ederim. Çünkü ben buraya sizi alıp Yemen'e götürmek vazifesiyle gelmiştim. Meşrutiyetin ilânı sizi bu felâketten kurtardı.

Dedi. Tevkifim esnasında Ali Haydar Midhat Bey Paris'te idi. Kız kardeşinin şifreli bir telgrafından tevkif edildiğimi anlayarak hakkımda himaye talebi için Başvekil Klemanso'ya gitmiş ve yaptığı teşebbüsün neticesini öğrenmek üzere ertesi günü Müsürüs Bey'i göndermiş idi.

Klemanso Fransızların vaktiyle Tunus meselesinde Midhat Paşa hakkında reva gördükleri muameleye telmih ile Müsürüs Bey'e:

– Dün Midhat Paşa'nın oğlunu görünce yüzüne bakmağa cesaret edemiyorum demiş.»

Bu izahat birde Bay Süleyman Nüzhet'in tevkifinin sarayca düşünülüp tertip edilmiş muamele olduğu ve bunda takip edilen asıl maksadın kendisini korkutarak Prens Sabahaddin'i ve hususiyle Ali Haydar Midhat Bey'i avdete kandırmak için Avrupa'ya göndermekten ibaret bulunduğu kanaatini hasıl etti. *S.K.İrtem*

36 - Harbiye Mektebinde hürriyet mücadelesi ve Trabzonlu Ahmed Bedevî...

Tıbbiyeliler arasında müfettiş Zülüflü İsmail Paşa'nın öldürülmesini arzu edenler görülüyordu. Hâtta Diyarbakirli Hicrî Efendi bu işi deruhde etmek istiyordu.

Bir içtimada bu mesele bahse mevzu teşkil eylemişti. Harbiyeden Ahmed Bedevi muvaffakiyetle neticelense bile istibdad erkâmı aleyhinde böyle münferid suikastler tertibinden umulan fayda yerine maksada zarar gelebileceğini anlatarak arkadaşlarını bu yolda bir teşebbüste bulunmaktan vazgeçirtti. O daha büyük bir tasavvurda bulunuyordu. Bir cuma günü yüksek mektepler talebesinden silahlı gönüllüler vasıtasıyla büyük camilerde cuma namazı esnasında beyannameler tevzi ettirmek, hutbede vatanî mevzeler okutturmak, Harbiye talebesine aynı saatte Beyoğlu'nda silâhlı bir nümayiş yaptırmak ve bunları mektepte isyan haline getirtmek, o gün selâmlığa giderken veya oradan dönerken fedaî mektepliler tarafından vükelâyı öldürtmek.

Bu iş için icabı kadar rovelver tedarik olunabilecekti. Harbiye Mektebinde nöbet vazifesini gören bir kıta asker vardı ki mektep içinde bir merdivenle koğuşlarına inilirdi. Cuma günü bunların çoğu mezun bulunuyordu. Bir baskın ile bunlara ait mavzerlerin ele geçirilmesi de mümkün görünüyordu. Ahmed Bedevi bu projesi etrafında arkadaşları Aksaraylı Naci ve Prevezeli Celâl ile münakaşalarda bulunuyordu.

Bu münakaşalarda Harbiye Mektebi ahlâk muallim muavini Fazıl Bey, Beyazıd dersiâmlarından Manastırlı İsmail Hakkı Efendi ile Manisalı imam Hacı Abdullah Efendi gibi zevattan hilâfet ve saltanat şartları hak ve adalet prensipleri hakkında öğrendiği esaslar üzerinde fikir yürüterek arkadaşlarını iknaa çalışıyordu. Abdülhamid hiç bir zaman Harbiye talebesi-

nin Abdülâziz'in hal'inde oynadığı rolü unutmamıştı. Bunun için her yerden ziyade Harbiye Mektebine ehemmiyet verirdi. Abdülhamid'in adamları da bütün himmetlerini Harbiye talebesi arasında el peyda etmeğe sarfederlerdi.

Bir defa «Kânun-u Esâsî Gazetesi»nin Zülüflü İsmail Paşa aleyhinde şiddetli bir makaleyi ihtiva eden nüshasından birer tanesi mektep nazırı Rıza Paşa ile Zülüflü İsmail Paşa'nın odalarına bırakılmıştı. Böyle cüretler bu gibi adamları çıldırtıyordu.

Nihayet yapılan muğfilâne vaidlere kapılan talebeden Trabluslu birisi arkadaşları hakkında ihbarda bulunarak Ahmed Bedevi ile diğerlerinin tevkif edilmelerine sebep oldu. Mektepte ders-haneler arandı. Talebe tarafından gizli depo ittihaz edilip kimseye ait olmayan yerlerde biraz «muzır» gazete ve evrak bulundu.

Tevkifat yapılmadan evvel sınıf gûya talim maksadıyla mektepten çıkarılmıştı. Tevkif esnasında Rıza ve İsmail Paşalar'ın odalarına bırakılan Kânun-u Esâsî Gazetesi'nden bir nüsha Ahmed Bedevi'nin üstünde idi. Arka sırada duran Ahmed Bedevi bunu Balıkesirli Kemal'in yardımıyla Prevezeli Celâle vererek ele geçirtmemişti.

Halbuki askerî mektepler işleriyle uğraşan eczacı Refik Paşa gibi Zülüflü İsmail Paşa'yı çekemeyen Rıza Paşa da divanı harpte okunması ve İsmail Paşa'nın terzil edilmesi için bu nüshanın da evrak arasında bulunmasını pek arzu ettiği sıkı sıkı so-ruşturmalarından belli oluyordu.

Tevkifat listesi pek ziyade genişliyebilirdi. Buna meydan verilmemek lâzımdı. Ahmed Bedevî ilk defa divanı harbe giderken yanında yürüyen Kuleli idadisi dahiliye müdürü Ali Paşa'nın kayınbiraderi yüzbaşı Rıza Bey'e fırsat düşürerek Ali Paşa'nın Edirne'de bulunan oğlu Şerafeddin için mırıldanma kabilinden:

– Edirne'ye haber gönderin! Şeref'i kurtarın!

Sözlerini söylemişti.

Rıza Bey o gün izin alarak Ali Paşa'nın evine gitmiş, evde Şerafeddin Bey'in evrakı araştırılarak «muzır» sayılan ne bulunmuşsa imha edildiği gibi validesi de Edirne'ye gönderilerek Şerafeddin Bey ikaz edilmiş idi.

Vükelânın öldürülmesi ve sair tasavvurlar hep Yıldız'a aksetmişti. Tahkikata mektep idaresi karıştırılmıyordu. Muhbir yalnız bildiklerinin isimlerini vermişti.

Bunun için yalnız Trabzonlu Ahmed Bedevi, Ünyeli Halil, Çamlıcalı Kemal, Silistreli Hasan, Çanakaleli Recep, Çorlulu Baba Sadık Efendiler tevkif edilmişlerdi.

Mabeyn erkânı harbiye reisi Abdullah Paşa'nın idare ettiği tahkikat neticesinde büyük bir ihtilâl şebekesinin meydana çıkarılacağı umuluyordu. Bu tahkikat heyeti, askerî mektepler nazırı Tophane müşiri Zeki, askerî mektepler müfettişi Zülüflü İsmail, Harbiye Mektebi nâzırı Kayserili liva Rıza Paşalar'dan, Harbiye Mektebi ahlâk muallimi Mazhar Bey'den terekkip ediyordu.

Bu tevkifler Harbiye talebesi arasında derin bir infial ve teessür uyandırmıştı. Başta Kilisli Ahmed Efendi olmak üzere bazı âteşin mizaçlılar mektepte bir isyan çıkarmak tasavvuruna düşmüşlerdi, fakat mutediller bunun fayda yerine zarar vereceğini ileri sürerek bunları teskine muvaffak olmuşlardı.

Mevkufklar divan-ı harbe sevk edilmeden bir müddet toplu olarak bırakılmışlardı.

Bundan istifade ile Ahmed Bedevî arkadaşlarına fazla itiraflarda bulunmaktan, diğer arkadaşları ele vermekten ise sıkıncın kabahatin kendisine yükletilmesini rica etmişti. Mevkufklardan ikisi ailelerini muhakkak gördükleri gibi mağduriyetten kurtarmak için bu suretle hareket ettiler. Ahmed Bedevi'nin ayaklarına pranga vuruldu.

Heyetteki Zeki Paşa ağzından padişaha duayı hiç eksik etmiyordu.

İsmail Paşa, Nâmık Kemal ve Ziya Paşa gibi gençlere mürişidlik tavrı takınanların seciyelerini, ahlâkını tenkid ediyor, Nâmık Kemal'in gençleri ahlâksızlığa sevk ederek zevk ve sa-fadan başka işi olmadığını, memleket hayrına hiç bir hizmeti geçmediğini, Ziya Paşa için de Adana valiliğinde bir mecidiyeye kadar irtikâp eylediğini söylemek suretiyle aklınca bu gençleri onlara uymaktan sakındırmak istiyordu.

Murad Bey hakkında da ağır ithamlarda bulunuyordu. Onun da hünkârın hoşuna gitmediklerini bildiği adamlara yolda selâm vermek suretiyle bunların nefyedilmesine sebep olduğunu, hazır maaş almak yolunu tuttuğunu musırrane beyan ediyordu.

Mektep Nâzırın Rıza Paşa, padişah aleyhinde bulunanları galiz küfürlerle telin eyliyordu.

Mazhar Bey Lâhey konferansı sebebiyle Avrupa'ya gittiği zaman Jön-Türkler'le temasını, bunların sefil ve yarım pa-buçlu hallerini tasvir ile böyle «baldırı çıplaklara» uyanmanın memlekete hiyanet olacağını anlatıyordu. Heyetçe böyle bir yolun yolcusu olmak hem tehlikeli, hem şahsen zararlı olduğu kâfi derecede anlatıldığına kanaat hasıl olduktan sonra:

Ahmed Bedevî vaad ve vaidlerle aldatılmak istenilmişti. Tasavvurlar ve teşkilât hakkında doğru malûmat verirse binbaşılık rütbesi, yaverlik payesi ile taltifi mukarrer olduğu kendisine tebliğ edilmişti. Hattâ kendilerine itimad etmezse bu tevcihat müjdesini padişahın kendi ağzından bile işitebileceği temin olunmuştu.

Trabzonlu Bay Ahmed Bedevî bana göndermiş olduğu notlarında bu teklife karşı kalben duyduğu şiddetli isyan ile ye-ış içinde aynen şu cevabı verdiğini bildiriyor:

– Nefret ettiğim Sultan Hamid'in huzuruna çıkmağa te-nezzül etmem. Namussuzluk mukabili göğsümde yaver kordo-nu taşımaktan ise boynuma ip takılmasını tercih ederim!

Bu sözleri işitince heyet âzası çıldırmış gibi bir hal almışlar, Zeki Paşa ayağa kalkarak kelime-i şehadet getirmiş, kulaklarını elleriyle kapamış! Rıza Paşa Ahmed Bedevi'nin üzerine hücum eder gibi tepinmeğe başlamış! İsmail Paşa da omuzundan tutarak inad ve ısrarın mânâsızlığını anlatmağa yeltenmiş!

Hayret olunacak şeydir! Nasıl olmuştu da padişaha yapılan bu hakaret karşısında koca heyet âzası bu genci ayaklar altına almamış, yahut kapıda bekleyen nöbetçilere dipçik darbeyle beynini parçalatmamış idiler?

İsmail Paşa kapıda duran zabite Ahmed Bedevi'nin Manisa'da zabıt olan babasının ve Pizren'de zabıt olan büyük kardeşinin hapsedilmeleri hakkında telgraf çekilmesini emretti.⁽⁹⁰⁾ Ve Ahmed Bedevi'ye böyle tecavüzlerde devam eder ve derhal itirafta bulunmazsa babasının da kardeşinin de askerlikten tardedileceklerini söyledi.

Artık ok yaydan çıkmıştı. Ahmed Bedevi İsmail Paşa'nın bu sözlerine karşı da bigünah babasıyla kardeşine reva görülen muamelenin zulüm olduğunu, esasen kendisinin bu gibi adaletsizlikler için isyana hazırlandığı, böyle tehditlerin değil ailesi efradının vatan menafii uğrunda idamlarının bile kendisi üzerinde istenilen tesiri icra etmeyeceği yolunda mukabelede bulundu.

Paşalar pek küstah ve inatçı buldukları bu genci bir daha huzurlarına çıkarmadılar! Bir gün sonra Harbiye Mektebi fizik muallimi miralay Fethi Bey riyasetinde istihkâm muallimi erkân-ı harb binbaşısı Saffet, edebiyat muallimi binbaşı Derviş, kimya muallim muavini yüzbaşı Şevki, Rusca muallim muavini yüzbaşı Remzi Beyler'den mürekkep olarak bir hocalar divan-ı harbi teşkil edildi. Bu divan-ı harpte istintak daha ziyade bir hasbîhali andırıyordu. Hâkimler maznuna karşı pek cemilekârane davranıyorlar, âdeta dertleşiyorlardı. Bu şaşkırtıcı dertleşmeler şiddetli bir istintaktan ziyade maznunu yoruyor, bunaltıyordu. Bu

kadar rahim ve müşfik, âdeta maznun ile hemfikir görünen hâkimler karşısında ağızdan fazla söz kaçırmamak çok müşküldü.

Asabın günlerden beri devam eden gerginliği artık ezici bir hal almıştı. Trabzonlu Ahmed Bedevi istirahate ihtiyacı olduğunu görerek hâkimlerinden müsaade diledi. Bu ezginliğin beklenen itiraflara yol açacağı ümidiyle divan-ı harp bu müsaadeyi diriğ etmedi.

Ahmed Bedevi hücrelerine iade olundu. Orada prangasını yana bırakarak bitap uzandığı sırada Harbiye, Dahiliye zabıtlarından binbaşı Sabri Bey geldi, nöbetçi yüzbaşısını çağırttı ve takıldığından hiç haberi olmadığını gösteren sahte bir tavır yaparak pranganın çıkarılmasını emretti.

Fakat bütün bu kurnazlıklar boşa gitti. Çünkü biraz istirahat Ahmed Bedevi'nin manevî kuvvetini tamamiyle iade etmişti.

Ertesi günkü istintakta divan-ı harpce Trabzonlu gencin «İslahınefs etmesine imkân olmadığı» katî surette anlaşıldı. Maznununu o gün hücrelerine götürürken nöbetçi zabiti Fahri Bey'in gözlerini yere dikerek hafif sesle ve naliyet seykiyle:

– Allah senden razı olsun! diye hareket tarzını takdir etmesi gence yeni bir kalp kuvveti aşısı gibi tesir etti. Bundan sonra divan-ı harbin tatlı ve samimî muamelesi değişti. İstintaklara resmî şekilde devam edildi.

Ahmed Bedevi Tophane «salmasına» noklulundu. Burada çok sıkıştırılırsa itirafta bulunmaktan ise daima yanında taşıdığı çakı ile intihara karar verdi.

Tophane'nin salmasında yani hapisanesinde Ahmed Bedevi'ye tahsis edilen odanın kapısı demir, çamsız penceresi demir parmaklıklı idi. Kış başlamıştı. (Talim var) diye sınıftan çıkarılmış maznununun üstünde ince bir ceketle bir fanila vardı. Oda da yatak yoktu. Akşama doğru yırtık bir ot minderi getirdiler, örtü vermediler. Gıda günde bir çift tayın ekmeğinden ibaretti.

Bu şartlar altında hastalanmama bir mucize olurdu. İstintak kâh Harbiyede, kâh Tophane'de devam ediyordu. Yağan karlar açık pencereden içeriye giriyordu. Soğuk tahammül edilemeyecek dereceye varmıştı.

Ahmed Bedevî hastalandığı halde kendisine bakılmıyordu. Bu hal ile buradan sağ kurtulmak imkânı olamayacağını düşünmekten mütevellid buhran ile bir gün ekmeğini kapının parmaklığından dışarı fırlatarak nefere zabıtine söylenmek üzere ağır sözler sarfetti.

Yüzbaşı Ahmed Ağa geldi. Bu zat alaydan yetişme babacan bir adamdı. Taşkışla'da mahpuslara muhafızlık eden gene alaydan yetişme yüzbaşı Mehmed Ağa'ya benzemezdi. Mehmed Ağa göğsünde askerî ümeranın bile haiz olmadığı madalyaları, nişanları taşır ve mevkuflara daima huşunet ve husumetle muamele ederken bu Ahmed Ağa'nın ağzından tatlı teselli sözlerinden başka şey duyulmazdı.

Ahmed Ağa, Ahmed Bedevi'ye aspirin gönderdi. Bunu alınca mevkuf biraz kendisine geldi. İlâcı getiren Ahmed onbaşı Trabzonlu idi. Hemşerilik mevkuf ile asker arasında dostluk peyda olmasına sebep oldu. Nefer Ahmed Bedevi'ye arkadaşlarının da «salmaya» getirildiğini isterse aralarında muhabereye tavassut edeceğini söyledi. Fakat onbaşının başını belâyaya sokmamak için buna lüzum görmedi. Ahmed onbaşının candan ahbabı olup evvelce Romanya'da bulunmuş olan diğer bir nöbetçi de Ahmed Bedevi'yi Romanya'ya kaçırmağı teklif etti. Fakat o buna da razı olmadı, arkadaşlarıyla bir yerde bulunmağı istiyordu. Yüzbaşı Ahmed Ağa'nın teşebbüsüyle bu arzusuna nail oldu. Burası daha iyice bir yerdi. Arkadaşlarla bir yerde bulunmak da manevi kuvveti arttırıcı bir tesir yapıyordu.

Mevkufların bulunduğu fevkanî odanın altındaki boşlukta sanayi mektebi talebesi çay kaynatırlardı. Bu talebe bir gün

mevkuflara da çay göndermek istemişlerdi de nöbetçiler mani olmuştu. Kuru ekmekle terkos suyu bu padişah düşmanlarının nelerine yetmezdi.

Artık mevkuflar burada unutulmuş gibi bir durumda bırakılıyorlardı. Mevkufiyet müddeti 7 ayı bulmuştu ki meşrutiyet ilân olundu. Bu haberi hemşerisine Trabzonlu Ahmed onbaşı getirdi. «Salma» mevkufları da yedi ay ustura görmemiş yüzleriyle, uzamış saç, sakallarıyla yırtık elbiseleri, perişan hal ve kıyafetleriyle o gün serbest bırakıldılar.

Abdülhamid aleyhinde bir suikasd tasavvuruna düşen bu gençlerin neler çektikleri hakkında Trabzonlu Bay Ahmed Bedevi'nin bana göndermiş olduğunu evvelce zikrettiğim notlarından özetleyerek bu izahatı verişim bir kasdı mahsus iledir.

İstibdad idaresinin zulümlerine uğrayanlardan bir çokları çektikleri ezalar hakkında meşrutiyetten sonra risaleler neşreylemişlerdir.

Ben de bunlara böyle bir ilâve ile Harbiyeli Ahmed Bedevi (Trabzon) ve arkadaşlarının sergüzeştlerini sade ve kısa surette göstermek istedim.

Ta ki Abdülhamid'in müstebidane ve tahribkâr mesleğine hizmet eden paşa ve beyzadeler nihayetsiz nimet ve zevk, israf ve sefahet içinde hayat sürerken millet ve vatan aşkıyla istibdadı karşı isyan ederek bin türlü mihnete, azaba katlanan başka gençlerin birer hürriyet amelesi gibi deruhde ettikleri işi başarmağa nasıl çalıştıkları açık olarak anlaşılabilsin!

37 - Jön-Türkler'in Avrupa'da çıkardığı gazete ve dergiler...

Abdülhamid bir taraftan dahilde böyle baş kaldırmağa cüret eden gençleri ezmekle uğraşiyor, diğer taraftan da hariçte Ahmed Rıza ve Murad Beyler'le Damad Mahmud Paşa nezdindeki teşebbüslerini Sabahaddin Bey'e karşı da tekrardan usanmıyordu, onu da İstanbul'a avdete ikna için pek çok uğraşıyordu.

Babasının vefatından iki sene kadar sonra Lûtfullah Bey papas kıyafetiyle İstanbul'a girmek isterken arkasından yetiştirilmiş bir jurnal ile yakalanmış, muhafaza altında saraya götürülmüş, validesinin yanına verilmiş, meşrutiyete kadar sıkı bir tarassud altında tutulmuştur. Damad Mahmud Paşa ile oğulları hakkında verilmiş idam hükmünün kuru bir tehdidden ibaret bulunduğu bu muamele ile bir kat daha teyyüd eylemişti.

Enformasyon ajansınının 13 Haziran 1906 tarihinde verdiği malûmata göre: Lûtfullah Bey ağabeyini avdete ikna memuriyetiyle padişah tarafından bir defa Paris'e gönderilmiş, fakat muvaffak olamayarak geriye dönmüştür.

Damad Mahmud Paşa'nın ölümü üzerine Brüksel elçiliği de uhdesinde bulunan Paris büyükelçisi Münir Paşa tarafından⁽⁹¹⁾ verilen emir üzerine Brüksel başkonsolusu Emin Aslan Bey Mahmud Paşa'nın oturduğu daireyi mühürlemişti.

Fakat Mahmud Paşa'nın vefatından evvel ehemmiyetli evrakı emin bir yere tevdi edilmiş olduğu için bu muameleden sarayca beklenen semere -yani paşanın memleket dahilinde kimlerle münasebette bulunduğu hakkında malûmat- elde edilememiştir.

Damad Mahmud Paşa'nın hatıratını yazmış bulunduğu (Milliyet Gazetesi'nde) okuduğum bir mektupta görmüştüm. Bu

hatırat neşredilse Abdülhamid saltanatının saraya ait meçhul kalmış bir çok noktaları şüphesiz ki tenevvür ederdi.

Abdülhamid meşrutiyetin ilânına kadar arkası kesilmeyen Jön-Türk neşriyatını tatil ettirmekle boş yere uğraşmıştır. Zaten bunlardan biri kapansa diğeri intişara başlıyordu. Doktor İshak Sükûti ve Abdullah Cevdet Beyler tarafından çıkarılıp evvelce tatil edilmiş olan «Osmanlı Gazetesi» gene neşriyata koyularak Abdülhamid aleyhinde propagandasında devam ediyordu. Orada burada muhtelif namlar altında siyasî ve mizahî gazeteler bu propagandayı teşdid eyliyordu.

Bu gazetelerin başlıcaları şunlardır:

Cenevre'de Tunalı Hilmi Bey'in çıkardığı Ezan (1896), Londra'da Hürriyet (1896), Kahire'de Kanun-u Esâsî (1897), İngilizce ve Türkçe Yıldız, Türkçe ve Ermenice Sadayî Millet, Cenevre'de Hakikat (1897), Meşrutiyet (1900), Emel (1900), Doğru Söz (1906), Paris'te ve Kahire'de Türkçe Şûra-yı Ümmet (1902), Şûra-yı Osmanî (1906), Kahire'de Mizan, Türk (1903), Saib Bey'in çıkardığı Sancak (1900), Londra'da Emin Hindiyeye tarafından Türkçe, Arapça, Farsça çıkarılan Hilâfet, Tuna, Terakki (1906), Kahire'de Enini Mazlum (1899), Mizahî Zarufî (1901), Ahali (1905), Anadolu (1903), Cenevre'de Mizahî Beberuhi (1898), Mizahî Davul (1901), İttihad, Hürriyet, Lâklak, İstirdad (1901), Rumeli, Fransızca La Foudre (1901), Paris'te İntibah (1903), Cüheyne (1900), Havatım, İskenderiye'de Yeni Fikir (1907), El Eyyam, Arnavutluk, Selâmet, Yıldırım, Hak (1900), İstikbal, Cenevre'de İntikam (1900), Kahire'de Mizan-ı Adalet (1900), Tokmak (1901), Fransızca Le Monitör Otoman, Le Liberal Otoman (1901), Şark, Muvazene, Albania, La Federation Ottoman (1903)

Bunlardan başka ilmî mahiyette Şikago'da Şikago sergisi (1893), Kahire'de Musavver Şark (1900), Cenevre'de İçtihad

(1904), Paris'te Şark ve Garp (1896), Kahire'de Mecmua-i Kemal gibi mecmualar da çıkarılıyordu.⁽⁹²⁾

Bunlardan bazılarının ömürleri pek az oluyordu. Abdülhamid bu ahrarane neşriyata karşı gelmek üzere Paris'te iki gazete çıkartıyordu. Bunlardan biri Mısırlı Ebu Nazare'nin diğeri de Nikolaidis'in idaresinde idi.

Ebu Nazare Genç Türkler'e hücum ile kalmaz, Mısır'ı işgal eden İngilizler aleyhinde de neşriyatta bulunurdu. Abdülhamid'in bu iki gazetesi meşrutiyetin ilânına kadar devam eylemiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezi şubesi de son zamanlarda Manastır'da «Neyyiri Hakikat» namıyla bir gazete çıkarmağa başlamıştı. Mahzenlerde, ormanlarda hazırlanıp müstensihle basılan bu gazetenin muharririnin yazısı anlaşılmamak üzere ilk üç nüshası günü Kufî, diğeri altı nüshası da talik yazısıyla çıkarılmıştı.

(Onuncu nüshası ise Manastır'da hürriyetin ilân edildiği 10 Temmuzda neşrolunmuştur.)

Bütün Jön-Türk gazetelerinde gaye *-Abdülhamid'den para çekmek için çıkarılan gazeteleri bu meyanda saymayacağı-mız tabiidir-* Abdülhamid saltanatını yıkmaktı. Fakat tecrübeler yalnız gazete neşriyatıyla bu işte muvaffak olmanın imkânsızlığını gösteriyordu. Bu imkânsızlık Avrupa'daki Jön-Türklerce de hiss olunmuş bulunmalı idi ki 1905 senesinde aralarında bir ihtilâlcî hizbin de peyda olduğu görülmüştü.

Bu hizbin Paris'te Le Soir Gazetesi'nde neşrettiği programda şu maddeler münderiçti:

1. Osmanlılar için hürriyet ve adalet namına bütün millletin kıyamı,

2. İstanbul'da âzası hareket reisleri tarafından seçilecek bir selâmet-i umumiye komitesinin ihdası, Osmanlı olmayanların bu komiteye girememesi,

3. Abdülhamid ile veliahdın, şeyhülislâm ile idare-i hamidiyede millet kanı içenlerin kanun harici sayılmaları,
4. Beşinci Sultan Murad ile cins ve mezhep farkına bakılmayarak büsbütün politika mahkûmlarının kurtarılmalari;
5. Bazı tarikatların dağıtılması ve irticaa yarıyacak bazı mukaddes eşyanın muhafaza altına alınması.
6. Bir Kanun-u Esâsî hazırlayacak bir meclis seçmeğe haddi bulûğa varmış bütün Osmanlıların davet edilmesi;
7. Âzası bu meclisten münavebe ile seçilecek muvakkat bir ihtilâl mahkemesi teşkili;
8. İşkencelerin ve imtiyazların ilgası,
9. Serbesti ve aralarında Abdülhamid idaresine hizmet etmiş olanlar bulunsa dahi bütün ecnebilere hürmet ve mallarını sıyanet,
10. İnzibatı muhafaza için yeni bir polis teşkili,
11. Bütün Osmanlılar için kanunen müsavat,
12. Osmanlı meclisine en az yirmi beş yaşında olanların ârayı umumiye ile âza olabilmesi,
13. Düyûn-u Umumiye için Avrupalılara ciddî teminat,
14. Teşkil edilecek muvakkat hükûmet tarafından kanun harici ilân edilenlerden maadası için Kanun-u Esâsî'nin ilânıyla beraber umumî af.

«Yaşasın hürriyet!» nidasıyla biten bu beyannameyi yazan Yusuf Fehmi Bey'den başka bu gruba Jön-Türkler'den kimlerin dahil olduğu bilinmiyor.

Ama bilinen bir şey varsa o da bu gurubun faaliyetinden dahilde hiç bir eser görülmediğidir. Halbuki hürriyet hareketinin yürüyebilmesi için dahilde teşebbüslerde bulunmak, muvaffakiyete zemin hazırlamak için azim ve cüretle icraata kalkışmak iktiza ediyordu.

38 - Yüzbaşı Mustafa Kemâl'in kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti...

Bu lüzumu ve ihtiyacı takdir eden erkân-ı harbiye yüzbaşısı Mustafa Kemal Bey de 1906 yılında bulunduğu Suriye'de fiiliyata girişmişti.

(Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye) eserinde şöyle bir kayda tesadüf ettim:

«Cemiyetin -İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin- en büyük saha-i faaliyeti Rumeli kıtasında idi. Orada âzayı kadimesinden bazıları «hürriyet» namı altında bir cemiyet teşkil ederek İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin efkâr ve makasidini ahali ve zabitan arasında neşir ve tamime ve Paris'teki merkezle muhabereye başlamışlardı.»

«İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu?» risalesinde de⁽⁹³⁾ Rume-
li'de meşrutiyet istihsali için ilk hareketten bahsolunurken: «Cemiyetin kadim âzasından bazıları «Hürriyet» namı altında ikinci bir cemiyet teşkil etmişler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin fikirlerini, maksadını ahali ve zabitler arasında neşir ve tamime başlamışlardı. Muahharen bu cemiyet İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Paris'teki merkeziyle muhabere ederek onunla birleşti.»

deniliyor.

Mösyö Paul Fesch de Fransızca «Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul» eserinde Hürriyet cemiyetinin teşekkülünden bu suretle bahsediyor.

Ancak Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nce neşredilen Umumî Tarihin Osmanlı Devletine tahsis olunan üçüncü cildinde verilen izahattan bu teşebbüsün bu iki eserde gösterilen şekil ve surette vücut bulmamış olduğu anlaşılıyor. Bu nokta hakkında tenevvür edilmek üzere tetkik cemiyetinin eserlerinden bu izahatı iktibas ve naklediyoruz:

«Abdühamid devrinin keyfi, muvaffakiyetsiz, şerefsiz ve sıkıcı idaresi Osmanlı Müslümanlarının bir kısım genç münevverlerini muhalefete sevketmiştir. Bunlar Yeni Osmanlılar *-ikinci bir tabir ile Genç Türkler-* namını aldılar.

Hafiye ve polislerin tecessüs ve takiplerine rağmen dahilde biraz teşkilât yapmağa ve ecnebî memleketlerinde serbest ve tenkidkâr gazeteler çıkarmağa muvaffak oldular. 1897'ye doğrubu hareket hayli ciddiyet kesbetti, Osmanlı hükûmeti bunlarla epey uğraştı, bazan mülâyemet, bazan şiddetle bunların ortadan kalkmasına çok çalıştı, fakat tamamıyla muvaffak olamadı.

Ermeni vakaları, Girid ve Makedonya isyanları, maliyenin bozukluğu, bilhassa maaşların muntazam çıkmaması, idarî bozukluklar, suiistimaller ve saire Abdülhamid idaresine karşı Genç Türkler'in eline çok keskin tenkid ve taarruz silâhları veriyordu.

Bir aralık Paris'teki Genç Türkler'in bir kısmı Ermeni ihtilhal komiteleriyle uyuşarak garp devletlerinin müdahalesini talebe kadar vardılarsa da diğer bir kısım Ermeniler'le anlaşmayı ve müdahale talebini reddetmişti. Bundan dolayı Avrupa'daki Genç Türkler ikiye ayrılmışlardı. Avrupa'da bulunan ve propagandadan başka bir şey yapmak ellerinden gelmeyen genç Türkler'in programı Midhat Paşa Kanun-u Esâsî'sini ihya etmekte hulâsa olunabilirdi.

Son zaman Avrupa tarihini tetkik etmeyen Genç Türkler bu kanunun tatbikinden ciddî bir fayda çıkmamış olmasını padişahın istibdadı iade fikrine hamleyliyorlardı ve muhtelif unsurlar halitası olan Osmanlı tebaasının yirminci asır başlarında bile imtizaz edip bir millet teşkil etmesi hayaline hâlâ kapılıyorlardı.

Yeni Osmanlıların Ermenilerle anlaşmaya ve ecnebî devletlerin müdahalesini talebe muhalif olan kısım «Terakki ve İttihad Cemiyeti» namını almıştı. Paris'te bulunan ve üç beş kişiden ibaret olan bu «Terakki ve İttihad Cemiyeti»nin memleket

dahilinde ciddî hiç bir tesiri yoktu. 12 Kanunusâni 1905'de tahsilini ikmal eden erkânı harbiye yüzbaşı Mustafa Kemal Bey mevcut idareyi daha mektepte iken tenkid ederek Abdülhamid'in dikkat ve husumetini celbetmişti. Mektepten çıktığı gün tevkif olunup günlerce Yıldız'da ve Abdülhamid'in işitebileceği bir vaziyette isticvaptan ve aylarca mevkufiyetten sonra Suriye ordusuna sürülmüştü. Orada fikrine uygun arkadaşlar buldu ve 1906 Teşrinievvelinde Şam'da idarenin değişmesini istihdaf eden hafi bir cemiyet kurdu. Bu cemiyete «*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*» namını verdi.

Cemiyetin faaliyetini Rumeli'ye de teşmil için Mısır ve Yunanistan tarikiyle gizlice Selâniğe gitti, orada cemiyetin bir şubesini açtı. Bu şube Selânik'te «*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*» namıyla tanındı.

Mustafa Kemal Bey'in Selânik'ten tekrar Suriye'ye avdet mecbur edilmesinden sonra Paris'ten gelen birinin tanıtması olduğu zannolunan bir unvandan istifade maksadıyla teşviki üzerine bu isim yerine «*Terakki ve İttihad*» unvanının kullanılması Selânik'te tercih edildi.

Bu cemiyetin Suriye'nin bazı yerlerinde, Beyrut ve bilhassa Yafa ve Kudüs gibi şehirlerde daha çok askerler arasında şekillenmesi temin olunduktan sonra Mustafa Kemal Bey koloğası olarak tekrar Makedonya'ya gelmiş ve merkezi Selânik'te bulunan üçüncü ordu müşiriyeti erkânı harbiyesine dahil olarak cemiyet içinde faaliyet göstermek fırsatını bulmuştur.

Bu faaliyet meşrutiyetin ilânına kadar ve ondan sonra da bir müddet devam etmiştir. Mektepli münevver zabitler, erkân-ı harbiye zabitleri bu cemiyete giriyorlardı. Makedonya'da bulunan ordunun genç ve münevver zabitleri arasında cemiyete dahil olanlar çoktu.

Daha sonraları cemiyetin isminde takdim, tehir yapılarak meşrutiyetin ilânı sıralarında «İttihad ve Terakki Komitesi» unvanı şayi oldu.

İttihad ve Terakki komitesinin vücut bulmasında İmparatorluğun umumî vaziyeti ve Makedonya'nın hususî vaziyeti mühim birer âmil olmuştur. Makedonya'nın Yıldız casuslarından bir dereceye kadar gözden ırak idaresi de bu teşkilâtın serbest inkişaf ve faaliyetine müsaid bir muhitti.»

Presse Nouvelle Ajansı 1907 Martı iptidasında dahilde başka bir cemiyetin daha teşekkülünden haber veriyordu:

«İstanbul'da "Bârîka-i Reşadet" namıyla *-bu isim veliahd Reşad Efendi'nin ismiyle ilgisi açıktır-* bir "Osmanlı Vatanperverler Cemiyeti" keşfedilmiştir. Bu cemiyet istibdad idaresinin her gün durmayıp yaptığı tevkiflerden ve millete faydası dokunmayan vergiler yüzünden edilen tazyiklerden kurtulmak gayesiyle tesis olunmuştur.

Cemiyet sefaretlere gönderdiği bir beyannamede medenî âlemin mümessilleri sıfatıyla Abdülhamid'in Osmanlı devletinin Avrupa konserine girmesine esas olan Gülhane Hatt-ı Hümayunuyla ıslahat fermanı hükümlerini tatbika icbar edilmesini talep eylemiştir.

Böyle bir cemiyetin İstanbul'da teşekkül eylemiş olduğunun anlaşılması Abdülhamid ile etrafındakileri büyük telâş ve endişe içinde bırakmıştır.»

Ben İstanbul'da böyle ayrı bir teşekkülün mevcudiyetine dair bizim müellifatımızda bir kayıt ve malûmata destres olmadım. Eğer hakikaten böyle bir cemiyet de tesis edilmiş ise bunun da ömrü pek kısa ve eseri hiç mertebesinde olacaktır. Bunun İttihad ve Terakki ismini ortaya koymamak için ittihaz olunmuş bir tertip olması da muhtemeldir.

39 - Abdülhamid karşısında büyük ittifak: Jön-Türkler ve Ermeni komiteleri...

Böyle teşekküller, teşebbüsler ile memleket dahilinde fikirler tenevvür ettikçe hürriyete kavuşmak emelleri de kuvvetleniyordu.

Fakat Abdülhamid de sezdiği bu cereyanlar karşısında boş durmuyordu. Son zamanlarda İran hürriyetperverleri memlekelerinde meşrutiyeti ilân ettirmeye muvaffak olmuşlardı. Herhangi bir surette ve kimin tarafından olursa olsun hürriyet tezahürlerinde bulunmasını kendi istibdad sistemine muzır ve onu yıkmağa hâdim bir hareket sayan Abdülhamid bu İran meşrutiyetinden âdeta kendisine vurulmuş bir darbe kadar müteessir olmuş.⁽⁹⁴⁾

İstanbul'daki İranlıların evlerini donatmalarına müsaade etmemişti. İran tüccarı Valide hanı gibi toplu buldukları hanlar içinde geceleyin şehrâyin (şenlik) yapmağa karar verince bunu menedememiş ise de bu sırada Türklerden kimsenin buralara girmesine meydan vermemek için etrafı asker kuvvetiyle kuşatmıştı.

Bu yolda her türlü tazyiklerin şiddetine, sarfedilen itinalara ve paralara, hafiyе şebekesinin kuvvetine rağmen Abdülhamid nihayet korktuğuna uğradı.

Hünkârın hafiyeleri, casusları için pek büyük masraf ihtiyar etmesine, bunların şevk ve gayretlerini arttırmak için ihsanlarını, rütbe ve nişanlarını ibzal eylemesine rağmen kendisini kâfi derecede muhafaza ettiremediği Ermeni ihtilâl komitesinin tertip ettiği «bomba hâdisesi» ile sabit olmuştu.

Abdülhamid bu bomba vakasının Ermeni komitesi tarafından tertip edildiğine iptidaları inanmak istemiyordu, yahut şüpheli saydığı bazılarını bu münasebetle mahvetmek istiyordu.

Tahkikat komisyonunda bulunmuş olan Sadreddin Bey'in Tanin Gazetesi'nde gördüğüm beyanatu bu teşebbüsün «büyük zabitlerle metanetli adamlara» atfedilmek istenildiğini göstermektedir. Bu metanetli adamlar Jön-Türkler'den başka kim olabilir? Sadreddin Bey diyor ki:

«İzzet Holo» Paşa bir gün komisyona geldi. Yanında ma-beyn başkâtibi Tahsin Paşa ile kurenadan Ali Rıza Bey vardı. Kapıların, pencerelerin kapanmasını emretti. Heyete hitaben:

– Takip ettiğiniz esas yanlıştır. Efendimiz kanaat hasıl etmiştir ki, bombayı atanlar şehzadeler tarafından tahrik ve teşvik edilmiş saray erkânıdır, dedi. Âzadan Nazif Sürurî Bey:

– Elmülûk mülhemun, diyerek hemen o tarafa baktı.

Âzadan biri:

– Bu işi yapanlar hariçten gelenlerdir. Bunda şehzadelerin eli olamaz.

İzzet Paşa – Her gün jurnallar geliyor. Bu tecavüzü büyük bir kuvvet ve büyük bir zat hazırlamıştır. Bu büyük zat da ya veliahdır yahut Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'dir. Maksadı kuvveden fiile çıkarmak için büyük zabitlerle metanetli adamların yardımını temin edilmiştir.

Âzadan Necmeddin Molla Bey – Şehzadelere böyle bir isnad muvafık değildir. Hakikate arzı teslimiyet lâzımdır.

Âzadan diğer bir zat – Biz hakikati arayıp bulmağa yemin etmiştik. Eğer zât-ı şahane tahkikatımızda cüzî bir intizamsızlık bile bulunduğundan şüphe ediyorsa kemali teeddüb ile istifamızı takdim ederiz.

Nazif Süruri Bey'den başka bütün heyet ayağa kalkarak bu fikri teyid ettiler. Bunun üzerine tahkikatın seyri serbest bırakıldı. Ancak tahkikat bitince padişah tarafından heyete bir teşekkür bile edilmedi.

Jön-Türkler bu bomba işine karışmamışlardı. Fakat Abdülhamid'in hafiye ordusu bu işte nasıl bir şeye yaramamış ise İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Rumeli'deki ihtilâl tertiplerine de öylece zamanında vakıf olamamış, bunlar hakkında az çok malûmat aldığı vakit de artık bu tertipleri yapan teşkilâtı imha eyleyecek iktidarı kendisinde görememiş, teslimiyetten başka çare bulamamıştır.

Hariçteki bütün Jön-Türk neşriyatı dahilde aynı takdir ve teşviklere mazhar oluyordu. Bu neşriyatta vatan ve milleti kurtarmaktan başka gaye görülmediği için bunları mütalaya gösterilen inhimak hiç şiddetini kaybetmeyerek meşrutiyetin ilânına kadar devam etmiştir.

Fakat Jön-Türkler arasındaki meslek farkları, şahsî ziddiyetler istibdada karşı vahdeti ve tesanüdü bozuyor, bunların me-saisinden beklenen semereleri ihlâl ediyordu.

Bu bir müddet daha devam etseydi Avrupa'daki ihtilâfların dahilde de akisleri görüleceği şüphesizdi.

Nasıl ki Erzurum kıyamı zuhurunda Paris'teki İttihad ve Terakki Partisince dahile «teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezîyet» partisinin teşebbüsleri ve telkinlerinin ihtiyat ile telâkki edilmesi lâzım geleceğine dair gizli mektuplar göndermişti.

Tabîî, Abdülhamid hükûmeti bundan istifade fırsatlarını kaçırmıyordu. Hele Ermeni ihtilâl komitelerinin Jön-Türkler'den uzak durmaları ve kendisine başka başka emellerle muhalif bu iki kısım düşmanlarının aralarında anlaşamamaları sayısız endişeleri içinde kendisine huzur ve teselli verecek bir nokta gibi görünüyordu.

Herhalde bu firkaların müştereken alâkadar oldukları gayeye vusul için aralarında bir itilâf zemini bulmaları, birbirlerine yaklaşmaları icap ediyordu.

1907 senesi içinde Ermeni Troşak Cemiyeti'nin Cenevre'deki merkezi mühim bir meselenin müzakeresi için göndereceği delegenin kabul edilmesini adem-i merkeziyet ve İttihad ve Terakki gruplarından temenni etmişti.

Birkaç gün sonra Agnoni Malûmyan bu sıfatla iki tarafa da müracaat etti. Yeni bir kongre yapılarak bir program erafında toplanılması teklifinde bulundu. Bu ihzarî komite teşkil edildi. Bu komite adem-i merkeziyet grubundan Fazlı ve Doktor Nihad Reşad, İttihad ve Terakki'den Doktor Bahaeddin Şakir ve Hüsvrev Sami, Troşak Cemiyeti'nden Malûmyan ile diğer bir zattan mürekkepti.

İhzarî komite ilk toplantısını Sabahaddin Bey'in Berlin sokağında 8 numaralı binadaki bürosunda yaptı. Ermeniler maksadlarının ne olduğunu izah ettiler:

Abdülhamid aleyhine yapılan suikast fena netice vermiş, bu yüzden bir çok para heder edilmişti. Suikastın Ermeniler tarafından yapılmış olması fena telâkki edilmesine sebep olduğundan müşterek bir hareket takip edilmesini ve hedefe varmak için tutulacak yolun şimdiden tayin olunmasını istiyorlardı.

Umumî şekilde yapılan bu teklifler uzun, uzadıya tetkikleri intac etti.

Sabahaddin Bey ittihadçılara karşı meşrutiyetin suikastlarla değil, idrakli ve millî kıyamlarla istihsal lüzumunu müdafaa ediyordu. Hakikî hürriyetin, millî selâmetin ancak sosyal kabiliyeti yükseltecek vasıtalara tevessül ile temin edileceğini ileriye sürüyordu. İttihad ve Terakki Partisine mensup olanlar ise bu yolu pek uzun görüyor ve siyâsî faaliyetleri hızlandırmaya taraftar bulunuyorlardı.

Gruplar arasında müzakerenin inkıtamı icap ettirecek derecede şiddetli münakaşalar oldu. Nihayet şu noktada ittihad edildi:⁽⁹⁵⁾

Her grup memleketin ıslahı hakkında takip ettiği prensipleri -ileride tatbik ettirmeğe çalışmak üzere- muvakkaten diğer grupların prensiplerinden üstün saymayacak, bu yolda propagan- dalarda bulunmayacak, memlekette istibdad rejimine nihayet ver- mesi için «fiiliyat» yapılacak, üç gruptan seçilecek ve şahısları meydana konulmayacak, delegeler bu «fiiliyatı» idare edecekler.

İhzarî proje meydana getirilince hariçte memleketle alâ- kadar heyetlere davetnameler gönderildi. Kongre 1907 Kanunu- evvelinin yirmi yedisinde Paris'te toplandı ve iki gün sürdü. Bu kongre Jön-Türkler arasında «Châteaudun Kongresi» diye ya- dolunur.

Kongrede İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkeziyet taraftarları, Ermeni İhtilâl Taşnaksut- yun Federasyonu, Mısır Musevi Komitesi, Mısır (Ahdi Osmanî) komitesi temsil edilmekte idi. Bu heyetlerin çıkardığı Şûra-yı Ümmet ve Meşveret, Terakki, Troşak, Lavara, Türkçe ve Arapça propaganda gazetesi olmak üzere Londra'da çıkarılan Hilâfet, Marsilya'da Ermeni propagandası için çıkarılan Armenya, Bal- kan İslav memleketlerinde Ermeni ihtilâl propaganda gazetesi olan Rasmig, Amerika'da Ermeni ihtilâl gazetesi Hayrenik mu- harrirleri de hazır bulundular.

İlk içtimaa Prens Sabahaddin riyaset etti. Bu içtimada Ah- med Rıza Bey kongreden hilâfet ve saltanat haklarının tanınma- sını talep etti. Ermeniler bu talebi protesto ettiler. Fazlı Bey'in teklifiyle bu mesele tedkik olunmak üzere bir komisyona hava- le edildi.

Bu komisyon iptida Ahmed Rıza Bey'in riyasetinde top- landı. Ermeniler:

– Biz buraya saltanat ve hilâfet haklarını müdafaya gel- medik. Padişahın kendini müdafaa edecek parası, askeri, hafiyeye- leri vardır. Bir ihtilâl kongresinde padişah hukukundan bahset-

mek ihtilâlin mânasını anlamamak demektir. Burada boşu boşuna gevezelik etmek ve «paçavra kabilinden bir gazete çıkarmakla» maksada varılamaz.

Dediler. Ahmed Rıza Bey bu hareketleri dinledikten sonra sakalını sıvazladı ve:

– Ne yapalım? Millet uğruna bu hakaretlere de maruz kalıyoruz!

Diyerek riyaset makamından çekildi.⁽⁹⁶⁾ Celse tatil olundu.

Böyle tehevür ve heyecan içinde komisyon âzaları bozgunluk çıkarmamak için bir formül arıyordu. Komisyonun ikinci celsesinde Fazlı Bey riyasete seçildi.

Bu defa maksadını izah etmesi için riyasetten vaki olan sual üzerine:

Ahmed Rıza Bey – Biz 93 Kanun-u Esâsî taraftarıyız. Bu kanun hilâfet ve saltanat hukukunu tanımıştır. Ermeni vatandaşlarımızın bu hukukun lehinde mi, aleyhinde mi olduklarını öğrenmek ve ona göre kendileriyle mesaimizi teşrik edebilip edemeyeceğimizi tayin eylemek istiyoruz.

Dedi. Ermeniler de:

– Türk vatandaşlarımızın kendileri için mukaddes telâkki ettikleri hilâfet ve meşrutî saltanat meseleleri bizi alâkadar etmediği gibi bunların aeyhinde de değiliz.

Cevabını vermeleriyle ihtilâf yatıştı. Fakat bu defa da Ermenilerle Ahmed Rıza Bey Sabahaddin Bey'in aleyhinde bazı şeyler ortaya attılar.

Sabahaddin Bey'in Fransa'daki kral taraftarları yahut Vatikan tarafından elde edildiği, Papalık makamının emellerine hizmet ettiği söyleniyordu.

Ermeniler Sabahaddin Bey'in ilk kongrede «müdahaleci» görüldüğü halde şimdi bundan vazgeçtiğini gördükleri için se-

bebini soruyorlardı. Komisyona celbedilen Sabahaddin Bey'in verdiği izahat aradaki suitefehhümleri izale etmiş göründü.⁽⁹⁷⁾

Kongrede artık bir anlaşma havası esiyordu.

Kongrede Taşnaksavaş grubuna mensup Ermeniler Rusya'nın iki yüzlü siyaset kullandığı, kendilerinin «Ermeniliği muhtariyete nail edelim derken Osmanlı boyunduruğundan Rus boyunduruğuna girmek istemedikleri, Türk ihtilâl komitelerinin bütün Osmanlı mülkünde, bütün Osmanlı milletlerini refaha nail edecek ıslahat tedbirlerine tevessülden ibaret siyasî mesleklerine hâdim olmağı tercih edecekleri» yolunda beyanatta bulunmuşlar, Türk ahrarı ile teşriki mesai eylemeğı vadeylemişlerdi.⁽⁹⁸⁾

Kongre umumî heyetince istibdad rejiminin köklü şekilde değişmesine ve bir temsil -parlamento- rejiminin tesisine çalışılmasına karar verildi. (Bu kararda Abdülhamid'in hal'i dahi mündemîç olduğunu yazan Jön-Türkler vardır.)

«Fiiliyat» ile uğraşacak gizli komite de intihap edildi. Fakat bu gizli heyetin meşrutiyet ilânına kadar «fiili» bir teşebbüsü Rumeli'de İttihad ve Terakki Cemiyetince görülmedi.

Sabahaddin Bey Partisine mensup (Terakki) Gazetesi bu Osmanlı muhalif fırkalar kongresinin muvaffakiyetle neticelenmesini şu suretle tebşir ediyor, alkışlıyordu:

«Bu ittihad bir kısmımıza münhasır kalmasın, büyüsün. Millî bir kıyam ile medeni bir idare tesis eylesin. Buna muvaffak olmak için Türklerin evvelâ kendi aralarındaki ittihadı artırmaları, bunu arttıracak teşkilâtı usul ve intizam dairesinde her gün daha büyük bir teşebbüs, daha büyük bir azimle tevsi etmeleri lâzım.

Bahtiyarız ki evlâdının hepsine büyük bir cazibe merkezi olması icap eden vatanımızda hükûmet muhtelif unsurlara karşı «anilmerkez» bir tesir icra ediyorsa Türkler son hareketleriyle «ilelmerkez» rolünü çevirmeğe çalışıyorlar.

İşte Anadolu içtımını mevcudiyetini göstereliden beri biribirinden mezarlarla ayrılan Ermenilerle Türkler, bu eski ve yeni dostlar, adalete meyilden doğma müteakabil bir cazibe ile birleşiyor! Hareketin devamı şüphesiz sair unsurları da cezbedecektir.

Bugün o büyük ittihadın küçük bir nümunesini arzeden kongremiz âzasını tebrik ederken kendisini unutamayacağımız bir sınıf var: Teşkilâtımızı içeride can pahasına canlandıran kahraman refiklerimiz! Hangi fıkradan bulunsanız tebriki en şayan olan sizlersiniz! Siz, koyun sürüsünden farkı olmayan milyonlarca insan içinde insanlığımızı isbata azmediyor, bu müteaffin hayattan müterakki bir medeniyet çıkarıyorsunuz.

Türkiye’de dağlar gibi baş kaldıran müstebidler, kaygusuzluğa vurduğunuz muttarid darbeler tir, tir titiyor! Kalbinizle ısıttığınız millî zeminden kopacak ve kıyameti gösterecek bir zelzele ile onlar hep göçecek ve göçtükleri tapraktan bir sâi ve saadet cihanı doğacak.»⁽⁹⁹⁾

Bu yazılar hep bir «ümid ve temenni edebiyatı» idi. Avrupa’da istibdad aleyhinde neşriyat ile uğraşan firarî Jön-Türkler fiiliyat sahasında iş göremiyorlardı. Bu neşriyat vakıâ dahilde efkârı hazırlamağa hizmet ediyordu amma maksada vüsul için bu kadarının kâfi gelemeyeceği artık herkes nazarında tahakkuk eylemişti.

Jön-Türkler takip ettikleri hattı hareket hakkında bazı Avrupalıların serdeyledikleri tenkidlerde haklı noktalar dahi bulunduğunu tecrübe ile nihayet takdir eylemişlerdi. Devlet ve milletin selâmeti yalnız Avrupa’ya savuşmak ve neşriyat ile temin edilememişti.

Kalplerde istibdad ile uğraşmak için uyanan ve gittikçe artmış olan cesaret ve metanetin artık tehlikelere göğüs gererek

memleket dahilinde ciddî ve müessir bir ayaklanma hazırlamak lâzım geliyordu.

Biz burada İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selânik'te nasıl merkez tesis ettiğine, memleket dahilinde nasıl yayıldığına dair izahata girişecek değiliz. Cemiyetin umumî tarihî yazılmamıştır.⁽¹⁰⁰⁾ Meşrutiyetten sonra bu işin Ahmed Rasim Bey'e tevdi olduğunu duymuştuk, fakat eserini göremedik.

Zaten bu Jön-Türkler ve Yıldız bahsinde biz bu tarihin mebadisini değil, daha ziyade fikirlerin hürriyete nasıl imale edildiğini, gençlerin bu uğurda ne kadar ağır fedakârlıklara katlandıklarını safha safha, sene sene misaller ile göstermek gayesini takip ettik.

Bu bahse son olarak şunu ilâve edeceğiz:

İttihad ve Terakki Cemiyeti 13 Mayıs 1908 tarihinde bir beyanname ile Abdülhamid'i ikaz etmek istedi. Komite bu beyannamesinde padişaha hülâsaten şu noktaları bildiriyordu:

«Bizim zât-ı şahanelerine kin ve husumetimiz yoktur. Yalnız bir emelimiz var. Bunun da zât-ı şahanelerinin 7 Zilhicce 1293 (19 Mart 1877) tarihli nutk-u hümâyunlarında kabul buyurdıkları gibi memlekette müstebidane idarenin neticesi olan suiistimallerin ve fenalıkların kalkmasıdır.

Cemiyetimizin gayesi sizin de takdir ve methetmiş olduğunuz Kanun-u Esâsî'nin iadesidir. Bu arzu umumîdir.

Bu fikirde bütün milletin bizimle beraber olduğuna emin olunuz. Cemiyet milletin menfaatleriyle hanedanınızın mefaatlerini hiç bir vakit birbirinden farklı tutmamıştır.

Kanun-u Esasî'nin meriyete geçmesiyle hukuk ve şeref-i şahanelerine manen ve maddeten bir zarar terettüp etmeyecek, bilâkis meşrutiyet bu hukukun istinatgâhı olacaktır. Karar bugün devletin mukadderatından yalnız ve yegâne mesul olan zât-ı hümâyunlarına aittir.»

Cemiyet mayısın on beşinde Selânik, Manastır, Üsküp İngiliz ve Fransız konsoloslarına gönderdiği birer heyet marifetiyle Fransızca birer muhura verdiği gibi bu muhtıranın birer suretini de bazı Avrupa devletlerinin Hariciye Nezaretine takdim eylemişti.

Fakat Abdülhamid'e meşrutiyeti kabul kararını verdirmek için böyle beyannameler, müracaatlar kâfi gelemezdi. İstibdad kalesi ancak içeriden fetholunabilecekti.

Bu suretle hareket edildi ve Abdülhamid'in istibdadını yıkmak gayesine ancak Selâniği kendisine umumî merkez ittihaz eden dahilî teşkilâtın can ve baş tehlikesini göze alarak Manastır, Kosova, Selânik vilâyetlerinde tertip ettiği kıyam ile varılabildi.

40 - Şeref kurbanları Trablusgarb'a nasıl sevkedildiler?...

Büyük bir sürgün kafilesi teşkil eden «şeref kurbanlarının» Trablusgarb'a nasıl sevkedilmiş olduklarını evvelce yazmıştık. Bunların menfalarında sürdükleri azaplı hayat bu «kurbanlardan» korvet kâtibi Ali Fahri Efendi'nin «Emel Yolunda» eserinde tasvir ve tarif edilmiştir. Şimdiye kadar elime geçmemiş olan bu kitabı gene bu kafiye menfilerinden olan eski Ankara mebusu Bay Mahir Said sonradan bana göndermek lütfunda bulundu. Bazı kayıtlar daha ilâve ederek bu eserden şu malûmatı iktibas ile bu acıklı sergüzeşti ikmal edeceğim.

Bu yetmiş sekiz -doğrusu 77' dir, çünkü birisi İstanbul' da kalmış- menfiden Tıbbiyeli ve doktor olanların isimlerini evvelce kaydetmişim. Bunların haricinde bu kafiye ile sevkedilenler şunlardı:

Erkân-ı harbiye-i umumiye birinci şubesine memur topçu erkân-ı harp yüzbaşısı Silistreli Hamdi Süleyman, seyyar topçu mülâzımlarından Berkofcalı Ali Rıza, askerî idadisi makine ve müsellesat muallim muavini mülâzımievvel Kâmil, Selimiye'de seyyar topçu alayının alay yaveri mülâzımievvel Hilmi Ali, Mühendishane ikinci sınıfından Yeniköylü Hulûsi Süleyman ve Gelibolulu Nazmi Nuri, topçu mülâzım sınıfından Koskalı Emin Hayri, Harbiye ikinci sınıfından İshakpaşalı İsmail Murad, Ku-ruçeşmeli Fazıl Ahmed, Şehzadebaşılı Arif Haydar, Giridli Âbdülhalim Fikri, erkân-ı harbiye mülâzimlerinden Kazanlı Yusuf Akçora, Harbiye birinci sınıfından Ankaralı Mahir Said, bahriye makine resimhanesinden mülâzım Haydar Şükri, bahriye mülâzimi sanilerinden Edirneli Mehmed Sami, bahriye fen komisyonu âzasından mülâzımievvel Rıza Şakir, bahriye mülâzimi sanilerinden Mesudiye fırkateyninden Mahmud Ağa, Çeşmeli Saffet Tevfik, bahriye silâhendaz taburundan korvet kâtibi

Mahmud Ağa, Çeşmeli Ali Tevfik ve Kasımpaşalı Fahri Ali, bahriye torpido resimhanesinde mülâzimievvel çarhçı Ahmed Hayri, hariciye mektubî kaleminden Ömer Adil, umuruşehbenderî kaleminden Hasan Fehmi, Mirahor şeyhi Hasan Necmeddin ve kardeşi hukuk mezunlarından Vahyi, İstanbul idadisinden kazanlı Abdürrahman Mehmed, Harbiye ikinci sınıfından Kadırgalı Hasan İsmail ve Küçükayasofyalı Hayri Ahmed, üçüncü sınıftan Hırka-i Şerifli Halil Sırrı, mühendishane ikinci sınıfından Tokatlı Ziya Salih ve Fındıklılı Halid Mehmed, bahriye mektebinden mülhak tüccar kaptan mektebinden muhrec Trabzonlu Osman Mehmed, erkân-ı harp mülâzimi Ferid Reşid, Harbiye üçüncü sınıfından Mirahorlu Hafız İsmail Reşid, süvari mülâzimi sanisi Hasan Fehmi ve Mehmed Bahaeddin, bahriye topçu mülâzimievveli Behçet Fikri, bahriye ikinci sınıftan Kapandakikli Kemal Nazmi, Selimiye kışlasında hâssâ topçu beşinci alayı altıncı bölümü mülâzimievveli Ali Kemal, Hıfzırrahman zırhlısında mülâzimisânî Sadık Mehmed, tersane resimhanesinde mülâzimievvel Trabzonlu Osman Hasan, bahriye binbaşlarından Mehmed, Harbiye idadisinden Hidayet Muhtar, bahriye mülâzimlerinden kıbrıslı Muhiddin (rütbesi refolunmamış, kendisi bir ay sonra İzmir'de bir vapura memur edilmişti) piyade dokuzuncu alayın birinci taburu kâtip muavini Rodoslu Ahmed Refik, bahriye tabibi yüzbaşı Hamid Hüsnü.

Divan-ı Harp şeref kurbanlarından Harbiye ikinci sınıfından İshakpaşalı İsmail, Kuruçeşmeli Fazıl, Resmolu Cevad, Girit'li Abdülhalim, bahriye mülâzimi sanisi Ali Haydar ve Sami, mülâzimievvel Rıza tıbbiye üçüncü sınıfından Kapandekikli Ali, dokuzuncudan Nasliçli Abdurrahman Cafer, Sivaslı Hüseyin, yedinciden Üsküdarlı Nazım, altıncıdan Zincirlikuyulu İbrahim Ethem, hariciye nezareti kâtiplerinden Adil Efendiler'i idama mahkûm etmiş, sonra Abdülhamid tarafından idamdan affolunmuşlardı.

Mabeynden Trablusgarp vilâyetine tebliğ edilen 24 Kânunuevvel 313 tarihli iradede menfilerden hüsnühali görüleceklerin cezaları tahfif, hatta affolunacağı tasrih edilmişti.

Tıbbiye mektebinin (Camialtı), Harbiyenin müteaffin kahve ocakları, Tophanenin (Salması) tersane zindanı, Zaptiye kapısı tevkifhanesi, Mehterhane, Serasker kapısının Bekirağa bölüğü, Beşiktaş karakolu, Yıldız, (en ziyade Çit köşkü) Taşkıyla gibi azap ve işkence yerlerinde sayısı bazan on beşi, on sekizi bulan aylar geçiren, saç ve tırnak kesmek yasak olduğu için pek ziyade büyüyünce saç ve tırnakları cerrahlara kestirilen bu biçareler 1897 Eylülünün sekizinde Şeref vapuru anbarına doldurularak 15 Eylülde Trablus'a çıkarılmış, Trablusgarp kalesinin «Kasr» denilen kısmında koğuşlara yerleştirilmişlerdi.

O tarihte Trablusgarp'ta kumandan müşir Arif Paşa idi. Sarayca menfilerin muhafazalarına Miralay Mustafa ve Bahri Beyler'le yüzbaşı Dişlek Hasan Efendi memur edilmişlerdi.

Şeref vapuru Trablusgarp valisi Namık Bey'e vezaret menşurunu da getirmişti. Bu menşuru hamil olan bahriye livası Mehmed Paşa o zamanın usulüne göre validen beş yüz altın caze almıştı.

Menfiler evvelâ Fizan'a gönderilecek iken lâzım olan iki yüz kadar deve kirası verilemediği için sonradan Trablusgarp'ta kalmalarına müsaade edilmişti.

Yalnız künyeleri hizasında Fizancı olmadıkları işaret edilmiş olan tabip yüzbaşı Mehmed Reşid, Tıbbiye mektebinden Selânikli Mehmed Aziz, İbrahim Ethem, Tıbbiyeden Nazım, Galip, Nazmi, bahriye mülâzimi Sadık, Harbiye idadisinden Hidayet Efendiler tahliye edilerek Trablus'ta serbest bırakıldılar.

Mahpuslara evvelâ kazan yemeği veriliyordu. Bu o kadar fena idi ki ağıza alınamadığı için sefil yerli çocuklara bırakılıyor, yahut atılıyor. Her mahpusa günde altmış para tahsis olunmuş-

tu. Bununla yahut parası olanlar kendi ceplerinden kifafinefs ediyorlardı. Sonra edilen şikâyet ve gürültüler üzerine istihkakları olan erzakın çığ olarak verilmesi ve yemeklerinin kendileri tarafından pişirilmesi kararlaştı. Fakat bazan et verilmiyor, yahut verdiği et ancak hayvanlara gıda olabilecek halde bulunuyordu.

Makine muallim muavini mülâzimievvel Kâmil Efendi gayet becerikli bir zattı. Kurduğu tezgâh ile mahpuslar için gaz sandıklarından karyolalar, dolaplar, hattâ bavullar, tavla, satranç tahtaları yapıyordu. Mahpuslar yalnız dinî kitaplar okumağa, aptestsiz bile olsa «padişah için» namaz kılmağa mecbur tutuluyordu. Padişahın istediği salâh muhafızlar nazarında ancak bu suretle izhar edilmiş olacaktı. Mahpusların vakitlerini ibadete hasreyledikleri mabeyne arzedebilecekti.

Fakat her iş istenildiği gibi yürümüyordu. Menfilere her şey yutturulamıyor, kabul ettirilemiyordu. Şeref kurbanları. Trablusa çıktıklarından iki ay ve bir hafta sonra isyan ettiler.

Menfiler isyanı! Bu Osmanlı tarihinde biricik bir vakadır. 21 Teşrinisani 1897 (9 Teşrinisani 1313)

Bir akşam evvel koşullarda kitap, evrak yoklaması yapıldı. Sabahleyin yüzbaşı Dişlek Hasan Efendi gelerek koşullardan evvelâ bir, sonra diğer bir, biraz sonra üçüncü bir mahpusu aldı. Bunların kabahatleri neydi? bilinmiyordu.

Bunlardan ikisi geldi. Üçüncüsü avdet etmedi. Gelenler de bir şey söylemiyordu. Şimdiye kadar munis munis duran mahpuslar arasında şiddetli bir merak ile feveran ve galeyan uyandı. İsticvabın kendi önlerinde yapılmasını istemeğe, olmazsa dördüncü kurbanı teslim etmemeğe karar verdiler.

Dişlek Hasan Efendi tekrar gelip dördüncü bir efendiyi almakta ısrar edince hücumu uğradı, kaçtı. Muhafız asker koğuşuna sığınarak:

– Silah başına! Kapıları kapayın! Kimseyi çakartmayın! Çıkarlarsa vurun! emrini verdi.

Mahpuslar meydanda toplandılar. Mütemadiyen:

– Yaşasın hürriyet! Kahrolsun istibdat! Kahrolsun alçaklar, hainler, din düşmanları, vatan düşmanları! Yere geçsinler, gebersinler! Arkadaşlarımızı isteriz.

Diye bağışıp durdular. Hâdise üzerine gelen Miralay Mustafa Bey nasihatler ediyor, fakat tesiri görülüyordu.

Bir odada kapanmış olan menfi de çıkarak kalabalığa karışmıştı.

–Yaşasın vatan! Yaşasın hürriyet! Allahüekber!

Nidaları devam ediyordu. Elli asker süngü takmıştı. Bir zabıt bunlara:

– Vur!

Emrini verecek oldu. Fakat Ziya Efendi isminde bir mülâzım halecan ile koşup yetişerek mahpusları vurmağa hazırlanan askere:

– Dur! Ne yapıyorsunuz? Deli mi oldunuz siz? Onlar bize padişahın emanetleri! Sonra padişah hepimizi asar, kurşuna dizer.

Diye bağırdı. Bu hitap askeri durdurdu. Ziya Efendi tatlı sözlerle menfilere koğuşlara dönmelerini rica etti. Bunlar da (yaşasın ve Allahüekber) nidalarını tekrar ede ede koğuşlarına avdet ettiler. O gece kimsenin gözüne uyku girmedi. Ne yapılacağı düşünülmedi, konuşuldu.

Trablus'a geldikleri günden beri kendilerine karşı tazyikler, tahkirler eksik olmuyordu. En cüzî bir muhalefet ve şikâyet uzun ve üzücü tahkiklere meydan veriyordu. Buna rağmen kendilerinde isyan fikri olmadığını, fakat bundan sonra tazyik ve zulüm şiddetlendirilmekte devam edilecek olursa her şeyi göze alarak kanları dökülünceye kadar uğraşacaklarını bildirmek üzere hepsinin imzasıyla bir varaka hazırladılar.

Koğuşlar bir tabur askerle muhasara edilmişti. Hiç bir ihtiyaç için, hattâ abdest almak için bile harice atılacak adımlar süngü veya nişan alınarak:

– Davranma! nidası ile karşılanıyordu.

Ertesi günü Miralay Mustafa ve Bahri Beyler'le Trablus istinaf reisi Raşid Bey geldiler, nasihatler ettiler. Tahkikat için celbedileceklerin bırakılmasını istediler, reddolundu, o gece yazılan varaka kendilerine verildi.

Bunun üzerine bizzat Müşir Arif Paşa da geldi. Tehdidlerle, hiddetle menfiler üzerine bastonunu kaldırdı. Mahpuslarda müşirin üzerine bir hücum dalgalanması görüldü. Arif Paşa'nın arkasında duran bir zabıt askere:

– Vur!

Kumandasını verdi. Asker bu birbirini takip eden (Vur! Dur!) emirleri üzerine ne yapacağını bilemiyordu. Arif Paşa bu defa bastonuyla bir emri veren zabite döndü. Bu baston tehdidi altında artık kimse bir kelime bile söyleyemeyerek Arif Paşa ile birlikte harice çıktılar! Pek garip, feci olmasa gülünç bir ricattı bu!

Biraz sonra Bahri Bey tekrar geldi. İstintaka çağrılacakların mutlaka iade olunacağını rica tavrıyla vaad ve temin etti.

Mahpuslar bu teminat üzerine arkadaşlarını vermeğe muvafakat ettiler. İsticvaptan sonra iade edilenler «ihtilat kovukları» denilen yerlerde ihtilâttan memnu bir halde bırakıldılar.

Vakadan üç gün sonra Mustafa Bey'le istinaf reisi mahpusları meydana toplayarak kendilerinin hayırlarına, selâmetlerine çalıştıklarını beyan eylediler.

– Dünkü mevkiinizle bugünkü vaziyetiniz büsbütün değişmiştir. Şimdi şerbestisini isteyen yapılan hareketi imzası altında takbih etmelidir!

Dediler. Herkeste bir sükût hasıl oldu. Yalnız mahpuslardan biri sert bir cevap verdi:

– Hakkımızda reva görülecek adil ve hakka mugayir muamelelere karşı kanımızı dökmeğe hazırız!

İstinafrei – Öyle ise sen öte tarafa ayrıl! Ben buraya ele geçen bir fırsatı kaçırmayarak vicdanımın sevkiyle size iyilik etmeğe geldim. Yoksa diğer suretle rütbelere, nişanlar kazanabilirdim.

Yusuf Akçora – O rütbelere iftihar eder, o nişanları takar mıydınız?

Raşid Bey – O ciheti tercih etmemiş olduğum ne yapmak istediğimi ifhama kâfidir. Ben gidiyorum. Vaktimiz azdır. Çabuk ve iyi düşününüz.

Düşünüldü, müzakere yapıldı, vakanın takbih edildiğini gösterecek müsveddeler hazırlandı. Bu müsveddelerdeki tabirler muhafızlarca beğenilmedi, değiştirildi. İlâvesi istenilen bazı tabirler de mahpuslara kabul ettirilemediği için bunlar da tadile uğradı. Hep sarayı rencide etmeyecek kelimeler aranıyordu. Nihayet «cümlemiz itiraf ederiz ki, geçenki vak'ai gayrimüterakkibenin esbab-ı zuhuru kabih ve vukuu gayrimakuldür» kafî şeklini aldı.

Tahkikat ne üzerine cereyan etmişti? Bu cihet mestur ve meskût kaldı. İhtilâttan memnu olanlar arkadaşlarına karıştı. Bundan sonra mahpuslar ikiye ayrıldılar: Aşağı hapishane, yukarı hapishane!

Yeni mahpesin kovuklarında çok yazılar, resimler görülüyordu. Meselâ Nâmık Kemal'in:

Ne gam pür ateşi hevl olsa da kavgayı hürriyet.

Kaçar mı merd olan bir can için meydanı gayretten

Beyti burada kimbilir kaç gayret ve hamiyet sahibinin kalbine teselli ve metanet vermişti. Gene kimbilir neler çekmiş olan Zeybek Ali Efendi'nin resmi altında:

(Sakin korkmayınız ha!)

Tavsiyesi görülyordu.

Mutlaka Doktor Yüzbaşı Abdullah Cevdet Bey de burada uzun günler geçirmiş olacaktı ki:

Pür metanet, pür emeldir hâtırı rikkatzede

Bin felâket kartalı fevkimde pervaz etse de!

Beytiyle kendisinden sonra buranın zairlerine sebat ve metanet dersi vermişti.

Trablustan mabeyne bir jurnal mı gitmişti? Ne olmuştu? Menfilere karşı insaniyetkârane hissiyatı, muameleleri istinaf reisi Raşid Bey'in menkûbiyetini intac eylemişti. Raşid Bey tev-kif olunmuş, evi araştırılmış, kendisi Fizan'a sürülmüştü.

Zalim olmadığı için zulme uğramıştı.

Bütün mahpusiyet sıkıntıları arasında menfilere karşı en insanî muamele eden gene muhafız miralay Mustafa ve Bahri Beyler'di. Bunlar da menfiler lehine pek az müessir olabiliyorlardı. Ancak isyan vakasından sonra menfiler üzerine memur olanların umumuna bir ürküntü ârız olmuş gibi idi, muamele biraz değişmişti.

Mahpusların sakın sakın vakit geçirmeleri için mütalaa ile meşgul olmaları muvafık görülyordu. İstanbul'dan azar azar gazete ve kitap getirmelerine müsaade edilyordu.

Şeref kurbanları arasında Trablus kumlarına ilk gömülen teverrüm eden (vereme yakalanan) Tıbbiyeli Vasfi Efendi olmuştu. Bu ziya umumî bir teessür uyandırmıştı.

41 - Menfilerin gizlice gazete çıkarmaları ve bazı şartlarla serbest bırakılmaları...

Daha Şeref vapurunda iken muhafızlar menfilerden padişaha bir af arzuhalı vermelerini istemişlerdi. Bu talep ikide birde tazeleniyor, kâh kabul, kâh bıkıldığı için reddolunuyordu. Verilenlerin de tesiri görülüyordu. Son olarak 22 Kanun 1897'de bir nüsha daha takdim edildi.

Mahpus menfiler arasında mevkut risale çıkarmak arzusu uyanmıştı. Evvelâ yazdıkları makaleleri (menfa) unvanlı tek nüshada topluyorlardı.

Sonra aşağı hapisanede dışarıdan tutkal ve sair levazımı getirtmek yolu bulunarak gizlice bir müstensih peyda edilmişti. Bununla «Hatıra» basılıyordu. Yukarı hapisanede de el yazısıyla iki nüsha olarak «Merhale» çıkarılmağa başlanmıştı. Hapishane'nin bu mevkut risaleleri elden ele dolaşıyor, mahpuslar için ruhî gıda teşkil ediyordu.

Hatıranın başlığı altında:

*Dönmez evlâdı vatan azmi civan merdaneden
Nefiyle, tağrip ile, tazip gûnagûn ile!*

Ve Merhalenin başlığı altında da:

*Hali âlem böyledir: Şah üzre görkem meyvanın
Hamî âlada, kemale ermişî esfededir!*

Beyitleri okunurdu.

Müstensihin sakladığı köşe (Hatıra matbaası) onunla uğraşan da matbaanın müdürü idi. Bu zat Uşşakizâdenin mavi ve siyahından imrenerek adını Ahmed Şevki Efendi'ye tebdil etmişti! Bununla ve matbaasıyla iftihar ederdi. Bu gurur ile:

– İşiniz düşerse, efendim, matbaamız askerî hapishanesi, zemin katı, numara 3. Mümkün olan teshilât esirgenmez!

Diye alay etmekten pek hoşlanırdı.

Dışarıdaki İttihad ve Terakki Şubesi menfilerle münasebet tesisine muvaffak olmuştu. Avrupa'dan ve Mısır'dan gelen Jön-Türk neşriyatını içeriye sokuyordu. Avrupa'daki Jön-Türkler arasında kâh kâh Trablus hapishanesine kadar sızan ihtilâf haberleri yeis, başarı müjdeleri de sevinç uyandırıyordu.

Mahpuslar arasında bir kaç ay hapse ve yalnız nefye mahkûm olmuşlar vardı. Kısa hapis mahkûmları müddetlerini ikmal etmişlerdi. Yalnız nefye mahkûmların hapsedilmeleri ise kanunsuzdu. Bu sebeple bu gibiler bir arzuhal yazarak haklarında kanun hükmünün tatbikini yani hapishaneden çıkarılmalarını istediler.

Bu arzuhalin de evvelkilerden farklı bir tesir yapacağı pek şüpheli idi. Ancak bu sırada hükûmetin Trablus menfilerine karşı muamelesinde esaslı bir tebeddül müşahede olundu. 18 Mayıs 1898'de mabeynce vilâyetten «mahpuslar arasında hal ve ahlâkça salâh kesbedenlerin» bildirilmesi istenildi. Uzun muharebelerden sonra ıslahın umumî olduğu kabul olundu.

Bugünlerde Avrupa'dan Trablus İttihad ve Terakki Şubesine gelen haberler de af teşebbüsleri olduğunu gösteriyordu. Temmuzun ikisinde tebliğ edilen bir emir ile bütün menfilerin yakında İstanbul'a eski işlerine alınacakları, ancak şimdilik asker olanların cihet-i askeriyece, mülkiyeden olanların mülkiyece münasip yerlerde misafireten istihdam olunması bildirildi. Mektepli olanların ne olacağı düşünülmemişti. Vali bunu da istizan eylemeği vaadetti. Hükûmetin bu tarzı hareketi ihtiyar eylemesine sebep ne idi?

Bunu eski Ankara mebusu Bay Mahir Said'in Politika Gazetesinde intişar eden (31 Mart) tefrikasından anlamak mümkündür.

Bu eserde Abdülhamid ile Avrupa'daki ahrar arasında ilk defa hasıl olan itilâftan -biz de bunu evvelce izah eylemiştik- bahsedildikten sonra deniliyor ki:

«Murad Bey'in avdetini Taşkışla'da mahpus olduğumuz sırada İkdam Gazetesinde okumuştuk. Kendisi ne derse desin bu hareketinde göze çarpan zaaf bütün vatanperverler, hele biz Taşkışla mevküfları indinde terki silâh gibi telâkki olunmuştu. Artık dahilde, harîçte cemiyet kalmamış, memleket talihindeki nuhuse- te terkedilmişti, ahrarı büyük bir yeis ve şüphe istilâ eylemişti.

Bu bozgunluğu müteakip ahrarın bir kısmı memuriyetleri mahallerine, diğer kısmı, doktorlarla talebe, Cenvere'ye gitmiş- lerdî. Cenvere'ye gidenlerin hepsi padişah vaadlerinin husulüne intizar ediyorlardı. Bu tabîî zuhur etmedi. Sürenin sonuna kadar sabredemeyen ve maaşa geçmeyenlerden oldukları için kendile- rini itilâf şartlarına riayetle mükellef bulmayan İshak Sükûti, Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi Beyler gibi bazı vatanperverler gene İttihad ve Terakki Cemiyeti namına (Osmanlı) isminde bir gazete tesis ve neşrederek Abdülhamid idaresine yeniden husu- met ilân eylediler. Gazete ancak iki haftada bir çıkıyor, şuraya, buraya ve en ziyade menfalardaki ahrara gönderiliyor, bununla mevcudiyet izhar ediliyordu. 1315-1899 senesi bidayetinde na- şirleri haklı, haksız bazı sebepler ve mazeretler yüzünden padi- şahtan memuriyet kabul ettiler. Doktor İshak Sükûti Bey Roma, Abdullah Cevdet Bey Viyana sefaretine sertabip, Tunalı Hilmi Bey Madrid sefaretine Türkçe başkâtibi tayin olundular, Cenve- re'yi terkettiler.

Ahrarın Abdülhamid ile ikinci anlaşması idi bu. Neticeten Trablusgarp'ta bulunan bizleri hapishaneden kurtardı. İçimiz- den tahsilini ikmal etmiş bulunanları memuriyetlere geçirtti. İş- te o kadar.

Bu esnada Ali Haydar Midhat Bey firar etmişti. İngilte- re'de Folkstonda oturuyordu. Ufak bir sekteden sonra Osmanlı

Gazetesi orada neşrolunmağa başladı. İshak Sükûti Bey parasını veriyor, Nuri Bey neşrediyordu.»

Haklarındaki müsaadenin Avrupa'daki ahrar ile Abdülhamid arasında yapılan ikinci anlaşmanın eseri olduğu bu suretle tezahür eden menfiler vali Namık Paşa huzurunda padişaha sadakatla hizmet edeceklerine, bundan sonra mefsedetle (!) iştigal eylemeyeceklerine, herhangi bir surette firar etmeyerek Avrupa'da fasid neşriyat ile uğraşanlara iltihak etmeyeceklerine dair birer birer tahlif olundular. Sonra serbest bırakıldılar. Hapishane haricinde kendilerine yerler tuttular. Yalnız mektepliler (Kasr) dahilinde işe ve ibate ediliyor, fakat onlar da girip çıkmakta serbest bırakılıyordu. Menfilerden bazıları işlere de geçtiler.

Trablusgarp kumandanlığına tayin olunan müşir Recep Paşa 22 Eylül 1898 tarihinde Trablus'a geldi. Recep Paşa geldikten sonra İttihad ve Terakki Cemiyetinin Trablusgarp şubesinin -yedinci şube- bir faaliyet devresine girdiği hissolundu.

Menfilerden bazıları tazyik altında ettikleri yemine riayet etmeğe lüzum görmüyorlardı. Bunlardan Trablustan ilk kaçan Harbiyeli Şehzadebaşılı Arif ve Mirahorlu Hafız İsmail Efendiler oldu. Recep Paşa'nın müdahalesi olmasaydı kalanlar hakkında hükümetçe sıkı ve zecrî tedbirler ittihaz olunacaktı. Recep Paşa tazyika değil, tatyibe taraftardı. Bir gün (Kasr) dahilinde yapıp kalkan mekteplileri ziyaret ederek nüvazişlerine garketmişti.

Trablus'ta Alyons İsrailit Cemiyetinin bir kütüphanesi vardı. Menfilerden bazıları mütalaa ve tetebbü için buraya devam başlamışlardı. Bu devam kendilerinde ayrı bir kütüphane tesis arzusunu uyandırdı. Karar verildi, para toplandı, bir de piyango tertip olundu, nihayet kütüphane vücuda getirildi.

Bu sırada bahriye doktoru yüzbaşı Hamid, Şeyh Necmedin ve kardeşi Vahi, Tıbbiyeli Faik ve Vehbi Efendiler de ikinci bir kafiye halinde firar eylediler. Buna meydan vermek vali Nâmık Paşa'nın sarayca mevkiini sarstı.

42 - Trablusgarp'tan İstanbul'a asker sevkî ve ihtilâl hayâli...

Mabeynden vilâyete muhafaza esbabının artırılması, menfilerin icap ederse yeniden hapse atılmaları, hattâ demire vurulmaları emredildi. Tazyik bu dereceye vardiırılmadı ise de nezaret cidden şiddetlendirildi. Menfilerin ecnebilerle temas ve münasebette bulunması yasak edildi. Menfilerden kaçmayacaklarına dair müteselsil kefalet senedi alındı.

Trablusgarp İttihad ve Terakki şubesi Genç Türk düşmanı vali Nâmık Paşa'yı Trablusgarp'tan atmak istiyordu. Bu da ancak Abdülhamid'in evhamını tahrik ile kabil görünüyordu.

Şubeyi canladırın Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey bir desise düşündü:

Vilâyet makamından Fizan mutasarrıflığına gidecek bir tahriratı elde etmek, bunun yerine yazısı ve mühürü taklid edilerek başka bir emir yazılmak, bu taklid emirname ile Fizan'da menfi Hacı Raşid ve Hacı Ahmed Beyler'in affa mazhar olduklarını ve hemen Trablus'a gönderilmelerini mutasarrıfa tebliğ eylemek.

Bu karar üzerine vilâyet tahrirat kaleminde Fizan mutasarrıflığına yazılmış bir kağıt elde edildi, bunun yazısını Şevket Bey günlerce uğraşarak taklid etti. Bu tahriratın tarihi, numarası ve taklit yazı ile Fizan'a emir yazıldı. Namık Paşa'nın bir kâğıt üzerindeki en taze mühürü başparmak nemlenerek üstüne basılmak suretiyle aşırılıp emirnameye basıldı, taklid tahrirat bu suretle postaya verildi. Bu muamele Şevket Bey tarafından Hacı Raşid Bey'in Malta'da bulunan kayınbiraderine bildirildi. O da «Namık Paşa'nın padişaha hiyanet kasdıyla Fizan'daki Hacı Raşid ve Hacı Ahmed Beyler'i firar ettirmek teşebbüsünde bulunduğunu» telgrafla saraya arzetti.

Abdülhamid, Nâmık Paşa'nın böyle bir harekette bulunamayacağını bildiği için iptida bu ihbara ehemmiyet vermedi. Fakat emirname Fizan'a varıp da evvelâ Hacı Raşid, sonra hasta halile Hacı Ahmed Beyler'in Trablus'a gelmekte oldukları anlaşılınca işin rengi değişti.

Artık valinin böyle bir emir vermediğine dair mabeyne arzylediği teminata inanılmadı. Nâmık Paşa azlolunarak yerine Haşim Molla gönderildi. Arada Fizan'a gidemeyen asıl tahriratı yazan kâtip Osman Efendi zavallısının hiç bir suçu olmadığı halde başı belâyâ uğradı.

Cidde'ye memur edilen korvet kâtibi Ali Fahri Efendi memuriyetine giderken Mısır'da karaya çıkarak orada kaldı.

Trablus'tan kaçmak teşebbüsünde bulunmuş iken muvafak olamayarak gizlendikleri evde yakalanan eski bahriye fen komisyonu âzasından Rıza Şakir Bey'le iki arkadaşı demire vurmuşlardı. Cemiyet şubesi bunları kurtarmağa çalışıyordu.

Yaver Şevket Bey, askerî mektebi Fransızca muallimi Çerkes Hüseyin Tosun Bey, korvet kâtibi Ali Tevfik, Yusuf Akçura, Abdülkadir Cami Beyler bu işe elbirliğiyle sarılmışlardı. Hapishane müdürü zaptiye binbaşı Çerkes Mehmed Bey de esasen Trablus'a nefi suretiyle mağduren gönderilmiş idi.

Hariçten Hüseyin Tosun, içeriden Rıza Şakir Beyler üç buçuk ay uğraşarak onu da kaçmağa ikna eylediler. Yalnız Rıza Şakir Bey'in arkadaşlarından biri hastalandığı için Trablus'ta kalacaktı. Firarın vaki olacağı gece Şevket Bey Yusuf Akçura ve Cami Beyleri çağırıldı. Firarilerin tevkifi emrinin karadan etrafa verilmesine mâni olmak için (Mısırî Baba) civarında telgraf telerini kesmelerini söyledi. Cami Bey bir törpü, bir keski ile eritici bir mayi tedarik etti ve yola düzöldüler. Gece karanlığında Mısırî Baba mevkiine vardılar. Cami Bey Yusuf Akçura Bey'in sırtına basarak ve telgraf direğine tutunarak teli kesmekle uğraş-

tı. Etraftan köpeklerin havlamaları, ayak seslerinin yaklaşması üzerine iki arkadaş koşarak kaçtılar.

Biraz sonra Yusuf Akçura Bey de kaçmağa karar verdi.

Trablusgarp'a gelmiş ve orada kalmış olan Hacı Raşid Bey'in evi kaçırma acentası gibi bir hale gelmişti. Bu işlerde erbab olan eczacı Lanson oraya çağrıldı. Lanson ile bir arkadaş bu işi deruhde ettiler. Lanson eczanesinin iç tarafındaki bir odada adam başına onar altınla pazarlık kesildi.

Yusuf Akçura, Fazlı ve Ferid Beyler bir gece bir sandala atladılar. Kendilerini açıkta bekleyen bir kotra ile Tunus sahillerine vardılar. Hüseyin Tosun Bey de kıyafetini tebdil ile Trablus'tan savuşmağa muvaffak oldu.

Verilen karar üzerine kaçacağı gün Harbiyeli Küçükayasofyalı Hayri Ahmed Efendi askerî daire önünde bir hafiyeye hücum ederek dövmeğe başladı. Bunun görüntüsüyle ve verdiği şaşkınlık esnasında Hüseyin Tosun Bey de dikkati celbetmeyecek Trablus'tan uzaklaştı.

Bir müddet geçince Hayri Efendi de Mısır'a savuşmağa yol buldu.

Tıbbiyeli Avram Salem Efendi'yi kaçırmaği taahhüd eden sandal Trablus'tan hayli açıldıktan sonra çıkan bir fırtınadan ileriliyemeyerek firarîyi gene Trablus sahiline çıkarmağa mecbur kalmıştı. Avram Efendi bir bedevinin deve ahırında saklandı. Burada yirmi beş gün ancak hurma ile açlığını gidererek sonra gene sandala bindi, bu defa emeline nail olarak Paris'te tıp tahsiline devam etti.

Kaçamayanlar meşrutiyet ilânına kadar Trablus meşakatlerine tahammül eylemek mecburiyetinde kaldılar.

Trablusgarp hayatı ve iklimi sürgünlerden Tosyalı Vasfi'den sonra tabur kâtip muavini Ahmed, Şeref kurbanları serbest bırakıldıkları sırada Trablus'a nefyedilen Bâb-ı Âli kâtiple-

rinden Musa Şefkati, Tıbbiyeli Hüsameddin, Bahriye Mektebin-den Ali Kemal doktor yüzbaşı Halil Kadri Efendileri de çürütüp topraklara sermişti.

Trablus'tan kurtulduktan sonra orada çektikleri ezalarla tutuldukları hastalıklar yüzünden kimbilir daha kaç kişi genç yaşlarında hayata veda etmişlerdir. Menfa hayatının en elim safhaları!

Recep Paşa'nın yaveri Şevket Bey durup dinlenmek bilecek fitratta bir zat değildi. O icrası kabil olamayacak bir şey bulunduğu inanmazdı.

– Muvaffakiyetsizlikler tedbirlerin, çalışmanın noksanındandır. İyi çalışmakla, iyi idare ve sevkedilmekle kazanılmayacak muvaffakiyet yoktur.

Derdi. O bu iman ile çalışarak Trablus'tan bir çok hürriyetperverleri kurtarmağa muvaffak olmuştu. Şevket Bey istibdadı yıkmağa bir avuç fedakârın himmetini kâfi görürdü. Daha Bağdat'ta iken Recep Paşa'yı İstanbul'a yürümeğe kandırmağa çalışmıştı. Recep Paşa da Selânik gibi nisbeten yakın bir yerde bulunsa bu işe girişmeği kabul edebileceğini, ancak Irak'ın uzaklığı buna mâni olduğu cevabını vermişti. İsmail Kemal ve Sabahaddin Bey ile arkadaşlarının ihtilâl teşebbüslerinden evvelce bahsetmiştik. «Emel Yolunda» eserinde buna dair de şu malûmat verilmektedir:

«İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Trablusgarp şubesi namına 14 Kanunusanî 1899 tarihinde Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşa'ya «dest-i himayetini millete uzatması» temennisiyle bir mektup göndermiş olan yaver Şevket Bey oradan bir şey çıkmayacağını anlamıştı.

Şevket Bey bir taraftan Paris'te Sabahaddin Bey ile «Gülçin» müstear namıyla muhabere ederken diğer taraftan da Recep Paşa ile Bağdat'taki müzakeresini tecdid eylemişti. Uzun muhaberelerden sonra görüşmek ve katî kararı vermek üzere Mal-

ta'ya giderek oraya gelen Sabahaddin Bey ile mülâkatta bulundu. Bir aralık Londra sefaretî kâtibi Reşid Sadi Bey de gizlice Trablus'a girdi. Reşid Bey'in tavassutuyla Londra'da Sabahaddin Bey namına bir istikraz aktedilecek, bu para ile hareket tanzim ve tehiye olunacaktı.

«Asker tebdil olunuyor» şayiasıyla Trablusgarp'tan mühim bir kuvvet kaldırılarak İstanbul'a çıkarılacaktı. Başında Şevket Bey ile bu hamiyet yolunda kendisiyle arkadaşlığı kabul edenler olduğu halde bu kuvvet ile Serasker kapısına gidilecek, orada heyecanlı nutuklarla, beyannamelerle İstanbul ahali ayaklandırılacaktı. Ahali ayaklandırılmazsa bunlar vatan için, hürriyet için can vereceklerdi.

İsmail Kemal ve Sabahaddin Beyler bu hareket için İngiltere hükûmetinin muavenet edeceğini Recep Paşa'ya temin eylemişlerdi. Fakat iş bu suretle takarrür ettikten ve «kendisince muayyen olan maksad husul bulduktan» sonra bir gün İsmail Kemal:

– Siz İstanbul'a girin de beni o vakit çağırın! demişti.

Bir de İngiltere hükûmetinin umulan muavenetinin yalnız böyle bir harekete mümanaat etmekten ibaret olacağı da anlaşılırmıştı. Bu sebeple Recep Paşa teenniye muvafık bulmuştu.

Bu teenni ve hareketsizlik ne kadar zarurî olursa olsun hakikatte bir nükûl idi. Uğrunda aylarca uğraşılmış, didinilmiş olan emel bununla sükût eylemişti. Bu da Şevket Bey'in muhtel sıhhatini büsbütün sarsmış ve nihayet onu bir daha kalkamadığı yatağa düşürmüştü.»

Bu izahat Trablusgarp'tan çıkarılacak askerle bir ihtifâl teşebbüsü yapmak tasavvuruna düşenlerin boş bir hayal arkasından koşmuş oldukları hakkında evvelce yazdığımız mütalaayı tamamen teyid etmektedir.

İkinci Bölüm

**İTTİHAT ve TERAKKİ
CEMİYETİ**

İttihad ve Terakki'ye Dair...

Abdülhamid'in son saltanat senelerinde cereyan eden hâdiseler, hususiyile Jön-Türkler'le meşrutiyetin ilânı bahisleri hakkında yazdıklarımın bu hâdiselere ve bahislere dair hususi malûmat sahibi olanları bildiklerini ortaya koymağa sevkeylediğini görüyorum ve buna çok seviniyorum.

O seneler ahvaline, hâdiselerine şahid olanlar seneden seneye azalıyor, sağ kalanlarımızın da pek uzun sürmeyecek bir zaman zarfında bildikleri, gördükleri, işittikleri kendileriyle birlikte defnedilip gidecektir. Buna meydan verilmemesini o devirden bugün hayatta kalanlar için tarihe karşı borç biliyorum.

Meşrutiyetten evvel Selânik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti vilâyet heyet-i merkeziyesinde bulunmuş olan emekli Albay Süleyman Fehmi Tunçay'ın bu borcunu ifa etmek zamanı geldiğine kanaat hasıl eylediğini memnuniyetle müşahede etmekteyim.

Gene meşrutiyetten evvel miralay rütbesiyle Kosova jandarma alay kumandanı olan emekli general Galib'in dahi bu fikir ve mütalaada bulduklarını anladım.

General Galip Kosova vilâyetinde İttihad ve Terakki Cemiyeti teşkilâtının nasıl teessüs ve tevessü eylemiş olduğunu, Arnavudların Firzovik'te toplanmaları hâdisesine, kendisi Hareket ordusuyla İstanbul'dan iken Abdülhamid'e hal'ini tebliğ eden heyette ordunun mümessili sıfatıyla hazır bulunarak o sırada gözleri önünde neler cereyan ettiğine dair mazbut hatıratını neşretmek emelinde bulunduğunu bildirmişlerdir.

Albay Tunçay bana gönderdiği bir mektupta «*Meşrutiyet Doğarken*» başlığı altındaki tefrikalarımnda, meşrutiyetin ilânına

tekaddüm eden günlere aid ve hasseten Selânik'teki vak'alara dair yazılarımda bazı noksanlar gördüğünü beyan ile bu noksanları ikmal etmek istediğini bildirdiği gibi bazı vesikaları da tevdi eylemek lûtfunda bulundu. Bundan dolayı kendisine pek müteşekkirim.

Ben «*Meşrutiyet Doğarken*» tefrikalarımda en ziyade 23-24 Temmuz gecesi Yıldız Sarayı'nda cereyan eden müzakereler üzerine Abdülhamid'in meşrutiyeti ilâna nasıl karar verdiğini tesbit ve tasvir etmek istemişim. 23 Temmuz ve daha evvelki günlere dair yazdıklarım buna mukaddime kabilinden bir hülâsadan ibaretti.

Şurasını da arz etmek isterim ki ben İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Ohri merkezinde cereyan eden ahvali tamamen, Manastır ve Resne merkezlerindeki hareketleri de kısmen mevsuk olarak biliyorum. Bunları bugüne kadar basılmamış olan «*Ohri Millî Taburu*» eserimde toplamışım. Ancak merkez-i umumî ile Selânik ve Üsküp merkezlerindeki işler ve teşebbüsler hakkında edinebildiğim malûmat mahdud denilebilecek derecede ve daha ziyadesi neşrolunanlardan gözüme ilişenlerden ibarettir, bundan dolayı noksandır. Bunu ikmal için Şimdiye kadar vaki olan teşebbüslerim de teessüf ederim ki, arzu ettiğim neticeyi verememiştir.

Bu sebepledir ki, gerek «*Jön-Türkler*», gerek «*Meşrutiyet Doğarken*» bahislerinde İttihad ve Terakki'nin dahilî teşkilâtına ve merkez-i umumî ile Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesinin teşebbüsât ve icraatına pek az temas eylemişimdir.

Mütekaid Albay Süleyman Fehmi Tunçay'ın bana tevdi eylemiş olduğu vesikalar arasında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin birbirini müteakip tanzim ettiği nizamnameler de vardır. Bunlar cemiyet teşkilâtında meşrutiyetten sonra yapılan değişiklikleri gösteriyor.

1 - İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Nizamnâmesi ve üye kabul merasimi...

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyetten evvelki gizli nizamnamesi elde değildir, hattâ kimlerde mevcudu bulunana dair malûmat bile alamadım. Şimdi elde bulunan vesikalarla nizamnamelerin tetkikinden istihsal eylediğim malûmatı sırasıyla vermeye çalışacağım.

En ziyade Albay Süleyman Fehmi Tunçay'ın himmetine medyun olduğum bu hususî malûmat İttihad ve Terakki tarihinde bugünlere kadar meçhul kalmış bazı noktaları tenvir edecek ve bazı yanlışları da düzelterektir. Meşrutiyeti müteakip ve cemiyetin 1908 senesi Eylülünün on sekizinde akteylemiş olduğu ilk kongreden evvel «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Teşkilâtı Dahiliye Nizamnamesi» unvanıyla tertip edilmiş olan nizamname meşrutiyetten evvelki gizli teşkilâtı gösteren bir çok maddeleri ihtiva etmektedir. Bu nizamnamenin tertibinde o zaman süvari yüzbaşı vekili olan Albay Süleyman Fehmi'nin himmeti sebketmiştir. Talat Bey eski nizamname üzerine yapılacak tadilat hakkında kendisine:

– Sen çekirdekten yetişmişsindir. Hangi noktaların tashih edilmesi lâzım geleceğini bilirsin.. demişti.

Bu nizamnamenin birinci ve ikinci maddelerinde cemiyetin maksadı şöyle gösteriliyor:

«Vatanı bugün bulunduğu vahim ve hatarnâk (tehlikeli) halden, milleti giriftar olmuş bulunduğu zulüm ve esaret pençesin-

den kurtararak insanlığa lâayık bir surette yaşamak, cins ve mezhep farkı olmayarak bütün Osmanlıların mukaddes vazifeleri ve bedihi hakları muktezasındandır. Bu mukaddes hakların ve millî menfaatlerin, istihsali, istikrarı ve milletin siyâsî ve esasî haklarının muhafazasını kâfil olan 1293 Kanun-u Esâsî'sinin tamamen tatbiki ve meriyetinin devamı cemiyetin maksadının esasıdır.

Osmanlılar bu maksada vüsul emrinde müttehiden çalışmak ve kavmî menfaatlerini daima müşterek görmekte mükelleftirler. Bu sebeple cins ve mezhep dâyesiyle tefrika husulüne çalışanların emellerinin husulüne mâni olmak dahi cemiyetin esaslı vazifelerindedir.»

Cemiyetin maksadını böyle tayin eden bu nizamnamenin diğer ehemmiyetli maddeleri de şunlardır:

Merkez-i umumî Osmanlı ülkesi dahilinde bulunacak, fakat bulunduğu mevki hiç bir vakit ilân edilmeyecektir. Cemiyetin haricî teşkilât merkezi Paris'tedir ve bu haricî teşkilâtın ayrı nizamnamesi vardır.

Merkez-i umumî heyeti dördü vilâyet merkezlerince intihap olunanlarla tecdid edilmek üzere beş azadan ibarettir.

Merkez-i umumî cemiyetin tevessüü, terakkisi esbabını istikmal eyler, vilâyet heyet-i merkeziyeleri arasında irtibat ve münasebeti temin, bunların muamele ve hesaplarını teftiş, haricî merkez-i umumî ile muhabere eder.

Vilâyetlerdeki merkezler köy, nahiye, kaza, liva, vilâyet itibarıyla mafevklerine tâbidirler. Her merkezin idare heyeti üç kişiden mürekkeptir. Bunların üçer mülâzimi de bulunur. Her merkez masarifini çıkardıktan sonra hasılatından kalanı merkez-i umumîye' isal edilmek üzere mafevk merkeze gönderir.

Heyet-i merkeziye idare heyetiyle mülâzimlerden ikisinden ibaret olmak üzere beş kişiden mürekkeptir. İdare heyetleri mühim işlerde şubelerin reylerine müracaat ederler.

Cemiyete kabul edilecek olanlar tavsiye edenlerin mesuliyetleri altında idare heyetinin tahkik ve tensibi üzerine tahlif edilerek alınırlar. İdare heyetince intihap olunan ve senede bir değişen tahlif heyetleri bu reis ile iki azadan mürekkep olur.

Tahlif (yemin), merasim-i mahsus ile yapılırdı, tahlif heyeti mestur bulunurdu. Tahlif edilecek talip dolambaçlı yollar-dan gözleri kapalı olarak rehberi refakatiyle tahlif merkezine götürülür, evin içinde döndürülüp dolaştırılır, böylece tahlif heyeti huzuruna çıkarılırdı.

Tahlif heyeti âzasının üstlerinde kırmızı kumaştan örtüler bulunurdu. Evvelâ reis tarafından şu nutuk irad edilirdi.

«Vatandaş!

Otuz bir senedir mukaddes bünye-i milleti hain bir kurt gibi kemiren idare-i haziranın alçak ve alçak olduğu için elbet-te korkak olması lâzım gelen bir sürü taraftarları önünde millet âciz bir kadın gibi cebîn ve mütereddid kaldı. Otuz bir senedir fazilet ve hürriyet yerde süründü. Zulüm ve hıyanet bir tâc-ı mefharet gibi ümmetin başında taşındı. Çünkü evet, çünkü biz o hıyanetin silâh-ı gadrını kendi ellerimizle biledik, sükûtumuzla, kabulümüzle, meskenetimizle bugüne kadar behayı hürriyeti bilen milletlerde kadınların bile kabul edemeyeceği, tenezzül edemeyeceği bir acz ve zilletle biz bu istibdadı besledik ve büyüttük. İşte bugün namusumuzu ayaklar altında, şanlı tarih-i eccadımızı bir paçavra gibi dünyanın enzarı tezyif ve tahkiri önünde hakir ve zelil bırakan o zulmün tesiri, o cellâdın hıyanetidir. Bi-naenaleyh bu kadar zamandan beridir hukuku insaniyetimizin sine-i masumiyeti üzerine bir kâbus-u hıyanet gibi çöken bu he-yulâyı muzlimin ihata-i melûnesine, fikirlerimizin mukaddes cevelânı hürriyetine esdadı ahenin çeken emele-i hıyanetin yırtıcı tırnaklarına, kulaklarımızı yırtan zincir seslerine, vicdanlarımızı tazyik-i hunini altına alan katil pençelerine, evet, bütün

bunlara artık ebediyyen hitam verilecek zaman geldi. Öyle ise, bir kere düşünelim:

Dün ne idik? Bugün ne olduk?

Namusu tarihimize her gün yeni bir karha-i felâket açan bu meşum tarzı idare ile pek yakın bir zaman zarfında bilsek ne elfm neticelerle, ne acı günlerle karşı karşıya bulunacağız!

Bir zamanlar o parlak ve namütenahi kudret ve satveti Viyana kapılarında, Hind denizlerinde ispat ve ilâ eden atalarımızın evlâdı olduğumuzu bir parça düşünsek, bir parça bilsek ki, bir zamanlar koca bir Bizans İmparatorluğu'nu kökünden koparıp atan, Avrupa'nın her köşesinden kabarıp gelen milyonlarca salibiyyunun tufan-ı taarruzu önünde aslanlar gibi çarpışan, ancak bir fikri adil ve celâdetle kınından çıkan kılıcı önünde dünyanın bütün menfaatlerini, bütün ittifaklarını parça parça yırtan muhterem ecdadımızın kanından vücade geldiğimizi bir kere, ah! bir kere insaf ile mülâhaza etsek! Bugün geçirdiğimiz bu malûm ve karanlık saatler içinde ne kadar şaşkın, ne kadar âciz ve alil, ne kadar müdafaasız, ne kadar ittihadsız, hattâ ne kadar yetim ve kimsesiz kaldığımızı bir kere bilmek istesek, bir kere görmüş olsak ki, anaları dul, evlâdları öksüz, memleketleri fakir bırakan, zekâyı medahin, kuvveti cellâd ve hain, askerleri âleti zulüm ve şer, ahaliyi dilenci, memurini hırsız ve gasıb menzilesine indiren, aileleri matem ve sefalete, erbab-ı namusu zindanlara, maşuka-i hürriyeti zincirlere bağlayan, ecdadımızın kanları bahasına kazandıkları ve bugün bize mukaddes bir miras-ı namus ve cellâd olarak bıraktıkları memleketlerimizi, eyaletlerimizi en küçük bir heyecan-ı millîye bile meydan vermeksizin hırsızcasına, alçaklıkla çalıp ecanibe teslim eden hükûmet-i hazıranın denaetini eğer hâlâ takdir edemedikse! eğer şu otuz milyondan ziyade olan mileti Osmaniye'nin hukuku mevruse-i milliyesini böyle en denî vasıtalarla kahr ve imha eden şu bir kaç edebsi, hükûmet-i hazıranın bu sütunu levs ve melânetini bir

hamle-i hamiyetle devirip kırmak bizce mümkün değilse o zaman katiiyen bilmeli ve hemen itiraf etmeliyiz ki insan namı mübecceline lâyük adamlar değiliz.

Eğer çoban sürüsünün, kuş yuvasının, insan vatanının hâ-misi ise, acaba biz buna lâyük olmak için şimdiye kadar ne yaptık? Elbette bilirsiniz ki vatanın geçirdiği bu kara günler bütün milletin namuskâr olan efradı mazlûmesi için de yüz karasıdır.

Eğer vatani biz düşünmez, yaralarını biz bağlamaz, onun istikbalini biz hazırlamaz isek bilmeliyiz ki, bunları düşünecek hiç bir devletli yoktur, o devletliler ki, yaldızlı kâşaneler içinde bütün milletin derin bir zulüm ve kahr altında boğulan feryadı mazlûmiyetine çarecuyane koşmağa bedel huzuzatı hayvaniyetinin mülevves çirkâbı sefaheti içinde köpekler gibi yalnız kendilerini düşünmekle imrarı hayat ediyorlar. Bilmiyorlar ve daha doğrusu bilmek istemiyorlar ki, âlemde selâmet-i umumiyeye vakf-ı hayat etmekten büyük bir vazife-i insaniye yoktur!

Vatandaş!

Bir zamanlar mehabeti ecdad olan o Eflâk ve Buğdanları, o Tuna ve Balkanları, o Sırbistanları, o Bosna Herkesleri, Tesal-yaları, Kafkasyaları, Mısırları, Tunusları, Kıbrısları, Giritleri, vatanın bütün bu ecza-ı mukaddesesini düşmanlamıza teslim bâdi olan ve bugün Anadolu'yu Alamanlığın, Mekadonya'yı Bulgarlığın müstemlekesi haline koymak, velhasıl memleketin her tarafını düşman pençelerine teslim etmek isteyen esbabın en birincisi vahdet-i kudsiyeye inanan bu milleti rahmeti ittihaddan ayıran ahlâkı hodbinî olmuştur.

Fakat artık yetişir!

Artık bu acılar, bu hakaretler, bu ayaklar altında ezilmeler yetişir! Vatan yaralı bir aslan gibi yerlerde çırpınırken bütün vatandaşlarımızı, ancak onun ekmeğiyle, onun ruhuyla, onun sıyanetiyle, onun namusuyla yaşıyan kardeşlerimizi en derin uyk

içinde görmeğe bedel, hepsini beraber görmek ve milletin galebe-i ittihadı önünde zulüm zincirlerinin kırıldığını işitmek istiyelim. Bunun için çalışalım ve hattâ icap ederse bunun için seve seve ölelim.

Muhterem arkadaş!

Bugün bu kuvvetli temeller üzerinde kale gibi teşekkül eden Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti sizi namusuna edilen kefalet-i katiyeyi lâyetegayyer bir metanetle ikmal ve isbat edecek kadar metin ve muhterem bir âza olarak selâmlamakla mübahi oluyor.

Artık bugün millet hukuk ve hürriyetini hayatının da fevkinde bir kuvvetle telâkkiye hazır olduğu için zulmün tesirine, zalimin evhamına ehemmiyet verilecek zamanlar bütün bütün geçmiştir. Binaenaleyh kemali cesaretle bağırabiliriz ki:

Yaşasın millet! Yaşasın vatan! Yaşasın istikbal!»

O günlerdeki ihtilâl edebiyatı üslûbuyla ve müstebid idareye karşı kin ve nefretle yazılmış olan ve ancak münevverler tarafından anlaşılabilen bu nutuk vatanperverane heyecanıyla Ömer Naci tarafından kaleme alınmıştı.

Selânik'te maarif müdürlüğünde bulunmuş olan Reşid Bey *-sonra Serez mutasarrıfı ve Edirne valisi olmuştur-* cemiyete dahil olurken gözleri kapalı, iyi dinlemek için bir eli kulağının arkasında, nutkun hemen her cümlesinin sonunda bir tasdik sözü sarfetmişti.

Sonra âyandan olan Besarya Efendi de nutkun mealini kavramak için derin bir dikkat sarfeylemişti.

Bu uzun nutuk okunduktan sonra yeni âzaya yemin etmesi lâzım geldiği tebliğ edilirdi.

– Söyleyeceklerimi harfiyen ve kaimen tekrar ediniz! denilirdi.

2 - İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne girenler nasıl yemin ederdi?...

Yeni âza bir eli mütedeyyin olduğu dinin mukaddes kitabı, diğer eli bir hançerle tabanca üzerinde yemin ederdi.

İttihad ve Terakki'ye giren kimsenin ettiği yemin şu idi:

«*Dinim, vicdanım, namusum üzerine yemin ederim, ki:*

Esası maksadı İslâmiyetin tealisine ve Osmanlıların İttihad ve Terakkisine çalışmaktan ibaret olan bu cemiyetin dahil olduğum şu gecedен itibaren her türlü usul ve kavaidine tatbiki hareketle beraber hiç bir sırrını hariçden hiç bir kimseye, hattâ efrad-ı cemiyetten mezun olduklarımdan gayrisına katiiyen fâş etmeyeceğim.

Yemin ederim, ki:

Millete hukuku hürriyetini bahşeden Kanun-u Esâsî'nin tamamii tatbik ve devam-ı meriyetini gaye-i maksad bilen Cemiyetin kararlarını ve uhdeme tahmil ve tevdi edilecek olan vezaifi tamamen ifada tereddüd eylemeyeceğim. Hükûmeti hazıranın pençe-i zulmüne düşerek taht-ı tevkife alındığım halde dahi gene namusum üzerine yemin ederim, ki:

Etlerimi kemiklerimden ayırarak bir işkenceye çarpılacak olsam bile cemiyetin esrarını ve efradından hiç birisinin ismini haber vermeyeceğim. Cemiyet efradından biri dūçarı felâket olduğu takdirde kendisine ve ailesine vüs'üm yettiği kadar nakden muavenette kusur etmeyeceğim. Şayed bunca taahhüdatı namuskâraneye rağmen hiyanet edecek olursam alçaklık edenleri nerede bulunursa bulunsun takibe memur edilen zabuta-i cemiyetin icra eyleyeceği idam cezasına karşı şimdiden kanımı helâl ederim.

Vallahi, billâhi.»

Yeminden sonra yeni âzanın gözleri açılırdı, tahlif heyeti reisi kendisine cemiyetin maksadını, buna hizmetin ulviyetini tasvir ve izah eden sözler söylerdi.

Bu da bitince yeni âza ekseriya iki kapılı intihap olunan tahlif merkezinin ikinci kapısından çıkarılırdı.

Meşrutiyetin ilânından sonra gerek nutuk, gerek yemin suretlerinde tadilât yapılmıştı. Uzun nutuk kısalmış ve şu şekli almıştır:

«*Muhterem vatandaş!*

Bu dakikatan itibaren altı yüz bu kadar yıllık koca Osmanlı hükümetinin yeni bir devre-i refah ve mesudiyete, yeni bir asr-ı terakkî ve fazilete girdiği 10 Temmuz 324 yevmü mukaddesini temin ederek milleti her türlü acılardan kurtaran mukaddes Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetine dahil oluyorsunuz.

Tarihin, bilhassa tarih-i Osmanîmizin otuz iki senelik sahaif-i ahiresini yüz binlerce ihvan-ı vatanın hunu rızanı hamiyetiyle lekedar eden bu devri itisaf ve istibdadın gülzarı vatani harabezara çevirdiği, hafif bir sadayı hürriyet çıkarmanı zindanlarda çürüttüğü, menfalarda öldürdüğü, denizlerin sine-i müthişine gömdüğü sırada iki üç alemdarı himmetin yorulmak bilmeyen gayreti hüdapesendanesiyle teşekkül eden cemiyetimiz bir çok seneler istibdad ile pençeleşerek sayısız kurbanlar verdikten sonra nihayet ağuş-u vatanda bir câyı muallâyı kabul ve izaz gördü.

O vakitten beri cemiyetimiz o kadar çalıştı, öyle hürriyetâver gayretler, mesailer sarfetti ki bu halisane himmetlerin mükâfatını elminnetübillah iktitaf etmeğe muvaffak oldu. Fakat cemiyetin bu mesai-i gayyuranesi hamiyetkâr evlâd-ı vatanın hulusu âmaline pek çok şeyler medyun olduğu hiç bir vakit unutulmayacaktır. Artık istihsali hürriyet etmekle Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin vezaif-i mukaddesesi bitmiş değildir.

Bu hürriyet cemiyetin ilk hatve-i muvaffakiyetidir. Asıl ve-zaiif-i hakikiye ve ciddiye istihsal edilen hürriyetin kâfil-i saade-timiz olacak surette idamesine çalışmaktır.

Cemiyetimiz bir vakit üzerimize çöken o kâbus-u leini istibdadı bir darbeye yere sermek için ne türlü çalıştı, milletin müstaid olduğu tekâmül-ü ahlâkî ve içtimâisine yakışan canane-i hürriyeti derağuş için ne türlü uğraştı ise bundan sonra da ke-malât-ı ilmiye ve fezail-i medeniyeleriyle memleketlerini birer bi-hişti huzur ve saadet haline koyan büyük milletler derecesine ve belki daha ilerisine varabilmek, tarihi ati-i beşerde muazzam bir mevcudiyet-i milliye göstermek, içimizde beşeriyete ders-i fazilet verecek dâhiler yetiştirmek için de öyle çalışacaktır.

Sevgili kardeş!

Demek oluyor ki vazife eskisi kadar mühlik değil! Fakat daha müşkül, daha şümüllü ve daha şerefli dir.

Bu kadar kavim ve kavi bir surette hayatı taze bulunan bir millet-i muhtereme için bundan sonra yeni bir devre-i istibdadın zuhuru imkân haricinde olmakla beraber devirdiğimiz binayı menfur içindeki kurtların arasına bizi ısırmağa kalkışması ve belki de bizi gaflette bularak köpekler gibi yeniden kudurması hatırdan hiç bir zaman çıkarılmamalıdır.

Her türlü teşebbüsât-ı zulümkâraneye karşı milletin ni-gehbanı hürriyeti olmağı deruhde eden cemiyetimiz muhafaza-i mevcudiyet ederek efradının mesaii fikriye ve bedeniye ve nak-diyesini hüsnü istimali ve vatan ve milletin müstaid olduğu tekâmül ve terakkî âlimane ve medeniyetpervaraneyi en büyük bir vazife-i vicdaniye bilecektir.

Öyle ise yaşasın nail-i hürriyet olan millet, yaşasın nige-hban-ı millet olan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti.»

Yeminde de tabii epey değişiklik yapılmıştı:

«Dinim, vicdanım, namusum üzerine yemin ederim ki,

Esası maksadı Kânun-u Esâsî'nin tamamîi tatbikine ve milletin hukuku meşrua-i hürriyetini kâmilen istihsale ve bilâ-telefriki cins ve mezhep bilcümüle Osmanlı akvamının ittihad esası üzerine terakki ve tealisine çalışmaktan ibaret olan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne bu andan itibaren dahil oldum.

Milletin izdiyad-ı şân ve şevketiyle memleketin temini saadet ve refahını her şeye, hattâ canıma tercih eylediğimi tekrar dinim ve namusun üzerine yemin ederim. Bu maksad-ı mukaddes uğruna zulüm ve istibdad pençesine düşerek en şedid işkencelere düçar olsam dahi maksad-ı mukaddesten ayrılmayacağıma ve tevdi edilecek esrarı muhafaza edeceğime ve cemiyete dahil olanlardan mezun olduklarımın gayrisine fâş etmeyeceğime ve cemiyetin bütün kararlarını icrada ve uhdeme tahmil ve tevdi edeceği vezaifi tamamen ifada tereddüd eylemeyeceğime ve Kanun-u Esâsî'ye ölüncüye kadar sadık kalacağıma tekrar dinim ve namusum üzerine yemin ederim.

Şayed namusum üzerine bu kadar söz verdiğim halde hiyanet edecek olursam alçaklık edenleri nerede bulunursa bulunsun takibe memur edilen zabıta-i cemiyetin icra edeceği idam cezasına karşı kanımı şimdiden helâl derim. Vallahi, billâhi.»

Görülüyor ki, cemiyet hiyanet edenlere karşı meşrutiyetin ilânından evvel koyduğu şiddetli cezayı sonra da yemininde ipka etmiştir.

Cemiyet meşrutiyetin ilânından sonra ilk defa çıkardığı dahilî nizamnamesinde meşrutiyetten evvel mevcud «Fedaî Bölükleri» teşkilâtını muhafaza eylemişti.

Cemiyet teşkilâtında yirmiden fazla şubeye malik şehirlerde «şube bölükleri» teşkil olunurdu. Ancak bu bölükler en fazla yirmi şubeyi ihtiva edebilirdi. Her bölük üçer kişilik bölük heyetleriyle idare edilirdi.

Şubeler numaralarıyla yâd olunurdu. İdare heyetleri rehberleri marifetiyle şubelere tebligat yapardı. Usulü dairesinde tahlif edilmeyen eşhas cemiyet âzasından sayılmazdı.

3 - İttihat-Terakki Cemiyeti'nin gizli teşkilâtı ve Fedâî Komiteleri...

Nizamname mucibince merkez-i umumî heyeti azasıyla cemiyete en son dahil olan fert arasında vazifeden başka hususlarda zerre kadar fark yoktu. Fedâî şubeleri idare heyetleri marifetiyle idare olunurdu. Bunların isimlerini hareketlerine nezaret eden idare heyetinden başkası bilmezdi.

Cemiyete intisap eden her ferd icabı halinde cemiyetin maksadı uğruna can fedasına mecbur ise de hususî icraat için sırf vicdan arzusuyla fedayî olarak yazılmak isteyenler mensup buldukları şubenin rehberi marifetiyle isimlerini idare heyetine ihbar ederlerdi.

İcra edilecek fedâîliği bir kişinin himmeti kâfi ise talipler arasında kur'a çekilirdi. Birden fazlası lâzım ise şubece münaşipleri seçilirdi. Fedâîler lüzum görürlerse kendilerine tayin olunan icra müddetinin temdidini isteyebilirlerdi. Fedâî şubesi bir işte muvazzaf fedâînin hareketlerini takip ederdi. Fedâî şubesi yapılmasına lüzum gördüğü icraat hakkında heyet-i merkeziyeye teklif ve ihtarda bulunabilirdi.

Fedâînin vazifesinde tekasülü görülürsü «heyet-i hâkimece» hakkında 24 saat içinde karar verilir, karar idare heyetince tayin olunacak vasıtalar ile icraya konulurdu.

Cemiyetçe fedâînin ianeye muhtaç ailesi efradının maişetleri temin edilirdi. İcraatı hakkında kardeşlere malûmat verilirdi. Canını feda etmiş ise arada bir medfenine gidilerek namı hatırası tevkir edilmek de lâzımdı. (Fedâîlik yolunda ölen olmamıştır.)

Nizamnamenin fedâîler faslı kadar mühim bir de muhakeme ve mücazat faslı vardı.

Cemiyete ait vazifeleri ifada tekâsül ve betaet göstermek, kardeşler arasında muhadeneti bozacak kavgalara, bürüdetlere

sebeup olmak, tedbirsizlik eseriyle cemiyetin vücudu hakkında harice serrişte vermek, nefsinin ve cemiyeti tehlikeye koyacak boşboğazlıkta bulunmak, sarhoşluk «kabahat» sayılırdı.

Vermeği taahhüd ettiği ianeyi vaktinde ödememek, felâkete uğrayanlara elinden elen yardımı diriğ etmek, cemiyeti malen ızzar eylemek, cemiyetin namus ve haysiyetine mugayir hareketlerde, hallerde, sözlerde bulunmak, sarhoşluğu bırakmamakta ızzar eylemek «cünha» idi.

Cemiyetin sırlarını, âzasından hattâ birinin ismini gerek vehim ve havf sebebiyle, gerek suiniyetle hükûmete ifşa ile ihbar etmek, cemiyetin vücudunu tehlikeye yahud maksadını akamete düçar edecek şeyleri ihaneten yapmak, uhdesine verilen vazifeyi makul bir sebep olmadan yapmaktan imtina eylemek, devlet memurları tarafından cemiyet efradına eza ve işkence edilmek, zalimlere yaranmak maksadıyla tahkikat esnasında yalan ve mübâlağalar irtikâb etmek gibi ef'al de «cinayet» addolunurdu.

Kabahatin cezası tevbih ve tekdir, cünhanın ki fiilin derecesine göre yarım liradan elli liraya kadar nakdî ceza, cinayetin cezası ise idam idi.

Cinayetler vaki olan ihbar ve teklif üzerine heyet-i merkezîyelerce muhakeme edilirdi. Heyet-i merkezîyeler cemiyetin menfaatlerine ve kendi vicdanî kanaatlerine göre müttehim hakkında ittifak veya ekseriyetle mahkûmiyet ve beraet kararı verirlerdi. Sadır olan hüküm merkez-i umumiye gönderilir, oraca tasdik veya nakzolunur, tasdik halinde heyet-i merkezîyece tenfiz ettirilirdi. Nakz halinde müttehim yeniden muhakeme edilirdi.

Ancak hüküm icrasını tehir cemiyetin mefaatlerini ihlâl edecek bir mahiyet arzylediğine heyet-i merkezîyece kanaat hasıl olduğu takdirde maddî manevî mesuliyetler heyet-i merkezîye âzasına aid olmak üzere hüküm merkez-i umumînin tasdikine iktiran etmeden icra edilebilirdi.

«Heyet-i Hâkime» muhakemeyi maznun ve müttehimin gıyabında icra ederdi. Lüzum görürse kendisini celp dahi edebilirdi. Heyet-i merkeziyeler ile merkez-i umumî âzasının muhakemeleri dahil oldukları heyetler tarafından yapılmak nizam icabındandı. Bunlar hakkında verilen hükümler derhal icra olunmak lâzımdı.

(Ben böyle bir hâdisenin vukuunu tahattur edene tesadüf etmedim.)

Bu yolda bir muhakeme icrası lâzım gelse vilâyet heyet-i merkeziyesinin üç mülâziminden evvelce heyete alınmayarak haricde kalmış ihtiyat âza mülâzimi ile ve merkez-i umumînin bulunduğu mevkiin vilâyet heyet-i merkeziyesinden celbedeceği âza ile hâkimlerin miktarını ikmal eylemeleri icap ederdi.

Cünha ve kabahat derecelerindeki cürümlerde heyet-i merkeziyeler hükmü vermekle beraber hemen icraya kordardı.

Meşrutiyetten sonra bu ilk nizamnameyi müteakıb tertip olunan diğer dahilî nizamnamelerde bu fedaîler faslı ile muhakeme ve mücazat faslı kaldırılmıştır. Bu nizamnamelerde en büyük cezanın «tel'in ile cemiyetten tard» olduğu görülüyor.

Cemiyetin ilk kongresinden sonra neşredilen 25 Teşrinisani 324 tarihli nizamnamesinin birinci maddesine dikkati celbeden şu fıkra ilâve edilmişti:

«Zât-ı hazreti padişahî Kanun-u Esâsi'nin muhafazasına yemin etmiş olduklarından usul-ü meşrutiyete riayetleri baki kaldıkça hayat ve hukuku hümâyunları Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nce her türlü taarruzdan masundur.»

Cemiyetin muayyen reisi olmadığı da bu nizamnamenin on üçüncü maddesinde şu suretle tasrih edilmişti:

«Merkez-i umumî'nin her içtimasında müzakerata şûru olunmazdan akdem ekseriyet-i âra ve reyi hâfi ile bir reis intibah olunacaktır.»

Diğer maddelere göre de:

Her sene Eylülün beşinde *-on sekizinde-* merkez-i umumînin davetiyle umumî bir kongre akdolunur. Kongre âzaları müzakereleri hâfi tutacaklarına dair din, namus, vicdan üzerine yemin ederler. Kongre âzası dokuza iblâğ olunan merkez-i umumî heyetini intihap eder. Vilâyetlerde de kongreler akdolunur, İttihad kulüpleri açılır.

Gerek merkez-i umumî, gerek sair merkezler âzasının şahıslarıyla mahal ve zaman, içtimaları katiiyen mektum tutulacaktır. (Buna imkân olamamıştır.)

Cemiyetin hükümet umuruna, memurların vazifelerine müdahale etmesi katiiyen memnudur. Ancak bir memurun vazifesinde devamı mahzurlu görülürse kaza heyet-i merkezîyesi vilâyet heyetine bildirecek, vilâyet heyeti kanaat hasıl ederse o memurun en büyük âmirine müracaat eyleyecek, müsmir olmazsa merkez-i umumiye bildirecektir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin dahilî nizamı ve nizamnamelere göre teşkilâtı kongreden kongreye tadilâta uğramıştır.

31 Mart vak'asından ve Sultan Mehmed Reşad'ın tahta cülûsundan sonra yapılan ve Selânik'te İttihad ve Terakki matbaasında basılmış olan rûmî 325 tarihli nizamnamesinde, «Hilâfet ve saltanat makamına hâdimi meşrutiyet olan zât-ı hazret-i padişahiye zevalnapezir bir hissi hürmetle merbut olduğunu» beyan suretiyle Abdülhamid'e karşı koyduğu ihtirazî kaydı tahfif eylemiştir.

Bu nizamnameye göre merkez-i umumî biri umumî kâtip olmak üzere üç, rûmî 326 tarihli diğer bir nizamnameye göre de yedi kişiden mürekkep olmak lâzım geliyordu, Meclis-i Mebusanda bulunan İttihad ve Terakki Fırkasıyla münasebette bulunmak merkez-i umumîye aitti.

Selânik heyet-i merkeziyesi rûmî 1324 Martında [1908] semtlerine göre cemiyet teşkilâtını her biri beşten ona kadar şubeden mürekkep olmak üzere üç bölüğe taksim etmişti. Her bölük heyetinden bir âza vilâyet heyet-i merkeziyesinden bir âza ile temas ederdi. Bu teşkilât meşrutiyete kadar muhafaza edilmiştir.

Selânik Fedâî Bölüğüne 99 numara verilmişti. Bu teşkilât yapıldıktan sonra heyet-i merkeziye âzasından topçu mülâzımı Hamdi Efendi Fedâî Bölüğüne nakleyemişti. Yerine süvari yüzbaşı vekili Süleyman Fehmi Efendi -mütekaid Albay Tunçay-seçilmişti.

Yüzbaşı vekili süleyman Fehmi Efendi rumî mayıs içinde ve merkez-i umumî tarafından Selânik'te konsoloslara muhtıra verildiği günün akşamı heyet-i merkeziye evrakını, nizamnameyi, âzanın şifreli rakamlarla yazılı esamî defterini, heyet-i merkeziyenin bir istampanın bıçakla kaldırılan baskı yerinin altına yerleştirilerek muhafaza edilen lâstik mühürünü tesellüm etmişti.

Bundan sonra bunları hep o muhafaza etti. Bu mühür

OSMANLI

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ

..... *MERKEZİ*

şeklinde idi. Merkezi kelimesinden evvel açık bırakılan yere her merkezin ismi yazılırdı.

Süleyman Fehmi Bey bu evrakı hıfzeder, her içtimaa yanında getirirdi. Esami defterinin şifre miftahı heyet-i merkeziye âzasından Müftüzâde İhsan Namık Bey'de dururdu.

Heyet-i merkeziye'nin her içtimamında yeni tahlif edilmişlerin rehberlerden gelen isimleri deftere geçirilir ve numaraları verilirdi. Rehberi tarafından tahlif merkezine getirilen zatın sokakta kapanan gözleri nutuk ve yeminden sonra reisin rehberine:

– Aç gözlerini!

Diye verdiği emir üzerine açılırdı. Gözleri açılan kimse birden bire karşısında yüzleri siyah peçe ile örtülmüş, vücutları boğazlarından aşağı kırmızı birer örtüye bürünmüş üç kişi görünce biraz dehşet içinde kalmamak kabil olamazdı. Heyetin ortasında oturan reisin cemiyete hüsnü hizmet eylemek lüzumu hakkında irad eylediğini yazdığımız kısa nutkundan ve numarasının rehberi tarafından kendisine bildirileceği tebliğ edildikten sonra yeni âza gene reisin emriyle rehber tarafından gözleri kapanarak tahlif merkezi olan evden çıkarılır, dışarıda biraz dolaştırıldıktan sonra gözleri açılırdı.

Bu sebeple idi ki tahlif merkezleri daima sapa ve geceleri mürur ve uburu az yerlerde intihap edilirdi.

İlk esami defterinde meşrutiyetin ilânına kadar tahlif edilenlerin isimleri vardı.

Albay Tunçay'ın yaptığı hesaba göre 10 Temmuz gününe kadar Selânik'te tahlif edilenler 515 (beş yüz on beş) kişidir. Bunlardan 135'i tahliflerinden sonra muhtelif yerlere dağılmışlardır.

Bu halde 10 - 23 Temmuzda Selânik'teki cemiyet efradı 380 kişiden ibaret olmak lâzım gelir. Bunun çoğu zabıt idi. Ancak son günlerde yemin etmiş bir kaç kişinin isimleri bu deftere geçmemiş olmak ihtimali de yok değildir. Böyle olsa bile o güne kadar Selânik'te bulunan yemin etmiş âzanın 400 (dört yüz) adedini bulmadığı muhakkaktır.

10 Temmuz günü bir kaç tahlif merkezinde dörder beşer, hatta onar kişi grup halinde tahlif edilmişti. Bu suretle o gün cemiyet efradı birden hayli artmıştı. Bu yeni âzalar o gün deftere alınmamış, bunlar için sonra ayrı bir defter tutulmuştu.

Cemiyet ilk teşekkülünde âzasına ona kadar doğru sıra numarası vermişti. Sonra «âzanın adedi çok görülsün» diye yüze atlanmıştı. Yani âzadan birisine 305 numarası verilmişse onun hakikî numarası 205'di.

Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesi hemen daima topçu yüzbaşısı Rasim Efendi'nin *-Ordu köşkünde Abdülhamid'in muhafızı-* evinde toplanırdı. Bu ev müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşa'nın oturduğu Saul Sokağı geçildikten sonra bahçe içinde bir katlı münferid kâgir ve bir Fransızca ait bir bina idi. Burası heyet-i merkeziye içtimai için hakikaten pek uygun bir yer idi.

Heyet-i merkeziye bazan gece aşırı, bazan sırayla her gece toplanırdı. İçtimalara ya bir evvelki içtimada yahud her gün akşam üstü rıhtımda Münih birahanesindeki toplantılarda karar verilir, yatsıya doğru Rasim Efendi'nin evine gidilirdi.

Heyet-i merkeziyenin toplandığı gecelerde de heyet-i merkeziyede âza olmadan evvel tahlif heyetinde bulunmuş olan Süleyman Fehmi Efendi nezdindeki tahlif örtüleri *-üç parça kırmızı kumaş ile üç siyah peçe-* takılır, mutad nutuk ve yemin irad edilerek tahlif yapılırdı. Bu tahlif heyetinde ekseriya Yüzbaşı Rasim ve Süleyman Fehmi Efendiler'le topçu yüzbaşısı Rıza *-sonra askerlikten çekilmiş ve merkez-i umumîde âza iken vefat etmiştir-* veya topçu mülâzimi Hamdi Efendiler bulunurdu.

Serez mutasarrıfı Reşid Paşa, Selânik jandarma kumandanı Cavid Bey -Paşa- Ulah mektepleri müfettişi Besarya Efendi bu heyette tahlif edilmişlerdir. Yemin esnasında iradı teamül iktizasından olan nutuk Besarya Efendi'nin anlıyabilmesi için daha evvel Fransızca'ya tercüme ettirilmiş, tahlif heyetine alınan mülâzım Hulûsi Efendi *-erkân-ı harp yüzbaşılığından tekaüd olmuştur-* bu Fransızca metni kıraat etmişti. Heyet-i merkeziye her içtimasında bir reis seçer ve öylece müzakereye başlardı. Her içtimada reis değişirdi.

Dikkate şayan bir nokta idi ki müzakere ve münakaşalar esnasında ne kadar şiddetli ve sert sözler söylenirse söylensin müzakere bitince bunlar odada kalır, içtimadan çıkılınca unutulur, herkes gene eskisi gibi can ciğer olurdu. Böyle sözlere gücenilmezdi. Bu herkesçe kabul olunmuş bir kaide idi.

Rasim Efendi'nin evinde toplantılar Şemsi Paşa'nın Manastır'a memuriyeti günlerine kadar devam etmiştir.

Temmuzun üçünden sonra geceleri kanun zabıtları, hassaten yüzbaşı İbrahim ve Ali Zati Efendiler -*ikisi de 11 - 24 Temmuz günü sabahleyin idam edilmişlerdir*- tarafından geceleri yapılmakta olan taharriyat ve teftişat dolayısıyla heyet-i merkeziye içtimalarını gündüzleri sabahlara çevirmiş ve askerî pavyonlar arkasında bulunan erkân-ı harp binbaşısı Ali Fethi Bey'in evini toplantı yeri ittihaz etmiştir.

Bugünlerde her sabah burada toplanılırdı, iki saat kadar süren müzakerelerden sonra herkes vazifesi başına giderdi.

Hasan Rıza Bey İstanbul'a celbedildikten sonra Ali Fethi Bey onun evine nakletmiş olduğu için toplantılar da orada yapılmıştı. Burada bir kaç defa geceleri dahi toplanıldığı gibi arada Rasim Efendi'nin evine de gidildiği olurdu.

4 - Cemiyetin Abdülhamid'e ve Müfettiş-i Umumiye gönderdiği beyannameler...

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin teşkilâtı hakkında bu kısa malûmattan sonra 1908 Mayısından itibaren Selânik'te cereyan eden ahval ve icraat hakkında da biraz izahat vereceğiz. Bu izahatımız dahi en ziyade o günlerde Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesi âzasından bulunan süvari yüzbaşı vekili Manastırlı Süleyman Fehmi Bey -mütekaid Albay Tunçay- gibi salâhiyettar bir zatın buna gönderdiği mektuplara istinad ediyor.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tarihi hakkında Albay Tunçay şöyle diyor:

«Terakki ve İttihad veya İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin tam tarihi maatteessüf hiç bir zaman yazılamayacaktır. Çünkü onu yaşamış ve yazabilecek zevat seneden seneye azalmaktadır.

Ellerde kalan vesikalar da bu işe hiç kâfi değildir. Heyet-i merkeziyelerin ve merkez-i umumînin pek çok evrakı yanmış, yakılmıştır. Lüzumlu evrakı saklamağa ehemmiyet verilmemiş ve mühim vesikaları merkez-i umumîde toplamak kimsenin aklına gelmemiştir. Meşrutiyetin ilânından sonra bile her şey vilâyet merkez heyetlerinde bırakılmak fikri galip gelmiştir. Bunun için İttihad ve Terakki'nin bütün tafsilât ve teferrütuyla umumî ve hakiki tarihini yazabilmek ümidi boştur.

Şimdiye kadar yazılan kısımlarına da bir çok indî şeyler karıştırılmıştır.»

«Meşrutiyet Doğarken» başlığı altındaki tefrikamın (2) numarasında dahildeki cemiyetin hariçteki Jön-Türkler'le irtibatı hafif olduğundan, cemiyetin masonlarla münasebeti ve Manastır'ı en mühim bir merkez ittihaz eylediği hakkında sarayca elde edilen malûmattan bahseylemiştim.

AlbayTunçay bu babda da şu malûmatı veriyor:

«Dahildeki cemiyetin hariçtekilerle irtibatının hafif olduğu doğrudur. Hattâ ben Selânik'te cemiyetin 2 numaralı şubesinde iken rumî 1323 kânunları içinde merkez-i umumî tarafından hariçtekilerle birleşilip birleşilmemesi hakkında merkezlerden ve merkezlerce de şubelerden rey sorulmuştu. Ekseriyet birleşmek kararını vermişti. Hariçle irtibat gazete celbinden ibaretti.

Cemiyetin masonlarla münasebeti hakkında mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratında bahsettiği malûmat İsmail Mahir Paşa tahkik heyetinin Yıldız'a verdiği haberler olmalıdır.

Selânik Merkez Kumandanı Nâzım Bey rumî 31-31 mayıs cuma gecesi yaralanmıştı. İsmail Mahir Paşa heyeti de bunun üzerine hemen İstanbul'dan hareket ettirilmiş ve hatırımda kaldığına göre rumî 2 haziran 1324 pazar günü Selâniğe gelmiş, İsplândid Palas Otelinde bir daireye yerleşmişti. İsmail Mahir Paşa'dan başka Sadık ve Yusuf Paşaları da ihtiva eden bu heyet günler geçtiği halde bir şey yapamıyordu.

Yusuf Paşa ile Rahmi Bey *-eski İzmir valisi-* aralarında karabet vardı. Bu münasebetle Rahmi Bey Yusuf Paşa ile teması girmiş ve mason Emanuel Karasu ile görüştükten sonra bir gün Yusuf Paşa'ya mason kulübünü göstererek:

– Her ne varsa burada vardır!

Sözleriyle onu yanlış yola sevkeylemiştir.

(Selânik'te mason locası ecnebi himayesinde bulunmak hasebiyle hükûmet bunlara birşey yapamazdı.)

O vakit Rahmi Bey'in ağzından dinlediğim bu hâdise Yusuf Paşa heyetini masonları takibe ve Yıldız'a bu malûmatı vermeğe sevkeylemiş olacaktır.

Manastır'ın Selânik'ten daha mühim bir merkez gösterilmesinde merkez-i umumînin ve hassâten merkez-i umumî azasından erkân-ı harbiye binbaşısı Cemal Bey'in *-Bahriye Nâzırı Cemal Paşa-* tesiri olmuştu ve maksad da tabii merkez-i umu-

mînin bulunduğu şehri gizlemektir, son yani meşrutiyet ilân edildiği gece Manyasizâde Refik Bey'in evinde Cemal Bey:

(Haşmetpenaha!)

Diye başlayan ve Mustafa Asım Bey -*mebusan meclisi başkâtibi*- tarafından kaleme alınmış olan bir telgraf okumuş ve:

- Merkez-i umumî mühürüyle zât-ı şahaneye göndereceğimiz bu telgrafı Manastır'dan çektirecektik ki, merkez-i umumînin orada olduğunu zannetsinler!

Demişti. Bu telgrafnamenin sureti bende yoktur.

Acaba Asım Bey nezdinde mahfuz mudur? Böyle mahfuz olmayan nice evrak vardır.

Erkân-ı harbiye binbaşısı Ali Fethi -Londra büyükelçisi- tarafından kaleme alınmış üç mektup ta maatteessüf bunlar arasındadır.

Bu mektuplardan biri üçüncü ordu kumandanı müşir İbrahim Paşa'ya, diğeri Manastır ciheti fevkalâde kumandanı müşir Tatar Osman Paşa'ya, üçüncüsü de müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya hitaben yazılmıştı.

İbrahim Paşa'ya ait olan mektup Müftüzâde İhsan Namık Bey'in bulduğu bir Toyranlı veya Avrethisarlı eliyle rumî temmuzun birinde yahud ikisinde teslim edilmiş, Osman Paşa'nın ki posta ile manastıra gönderilmiş, Hilmi Paşa'nın ki de 10 -23 Temmuz günü öğleye yakın erkân-ı harbiye kaymakamı Faik Bey -*sonra şehid olan Çolak Faik Paşa*- tarafından verilmiştir.

Bu mektupların üçü de muhataplarının mizaçlarına göre üstadane kaleme alınmıştı.

İbrahim Paşa azametli bir zattı, mektubu da pek tazimatlı olmuş, kendisi pek çok müthüsenâ edilmiş, eğer teklifleri kabul ederse cemiyetin esrarı kendisine tevdi olunacağı, bunun için 4 Temmuz - 17 Temmuz cuma namazına Yalılarda Hayri Paşa ca-

miine gelmesi ve minberin kapısı önünde durması da teklif edilmişti.

İbrahim Paşa'yı takibe Rasim Bey -*Abdülhamid'in muhafızı, Kütahya mebusu iken vefat etmiştir*- memur edilmişti.

İbrahim Paşa tayin olunan günde camie gelmiş ve minber önünde oturduğu Rasim Bey tarafından görülmüştü. İbrahim Paşa o günden itibaren cemiyet tarafına geçmiş gibi idi.

Bu sebeple 9 numaralı tefrikanızda gösterdiğiniz veçhile İbrahim Paşa'nın mabeyne Kanun-u Esâsî'yi kabul tavsiyesinde bulunmuş olması doğru olmalıdır.

Tatar Osman Paşa'ya ait mektup gayet ciddî tabirlerle yazılmıştı. Osman Paşa Manastır'dan kaldırıldığı gece bu mektup da diğer evrakıyla birlikte Eyüp Sabri ve Niyazı Beyler tarafından alınmıştır.(101)

Hilmi Paşa'ya verilen mektup ise pek ahrarane yazılmıştı, bunda hassaten Hilmi Paşa'nın Namık Kemal ile olan münasebetinden bahsolunmuştu.»

3 ve 4 numaralı tefrikalarımın muhteviyatından İstanbul'a gelen (Karasu)nun isticvabı, Yıldız'ın Rumeli ahvaline dair yaptırdığı tahkikat ve Selânik'teki saray casusları, Miralay Ali Rıza ve Hasan Rıza Beyler'in İstanbul'a celpleri noktaları hakkında da Albay Süleyman Fehmi Tunçay şu izahatı veriyor:

«İstanbul'a gelen Karasu isticvap edilmekle kalmamıştır. Sakallı Mehmed Paşa kendisini bir istimbota bindirerek Sarayburnu taraflarında gezdirmiş, ona hayli tehdidlerde de bulunmuştur. Fakat o vakit İspanya tebaasından olan Karasu «Osmanlı tabiiyetine geçip Selânik mebusu olmuş, mütarekeden sonra İtalya tabiiyetine geçmiştir. Bu tehdidlere hiç ehemmiyet vermemişti. Sakallı ile böyle görüşüğünü Karasu meşrutiyetin ilânı günü anlatmıştı. Miralay Nâzım Bey Selânik'te hemen bir bölük kadar sivil hafiye tedarik eylemişti.

İşittiğimize göre Koçana'da teftişte iken İstanbul'a celbedilen birinci ferik Tatar Osman Paşa'dan da cemiyet hakkında malûmat istenilmiş, o da:

– Hiç bir şey yoktur!

Cevabını vermiş, kendisine:

– Selânik merkez kumandanı Nâzım Bey böyle bir cemiyet olduğunu söylüyor, denilmesi üzerine de:

– Nâzım Bey bu vesile ile teşkilât yapacağım diye büyük miyasta tahsisat almak istiyor.

Diyerek Nâzım Bey'in ifadesini ehemmiyetten âri göstermek istemiş. Daha sonra bir gün İstanbul'da teftiş-i askerî komisyonunda iken İşkodra'dan gelen Seyfullah Paşa da Tatar Osman Paşa ile konuşurken:

– Mutlak böyle bir cemiyet vardır.

İddiasında bulunmuş, Osman Paşa:

– Nerden anladın?

Diye sormuş, Seyfullah Paşa'dan:

– Ben İşkodra'dan hareket ederken zabitan arkamdan bana hakaretâmiz sözler sarfettiler.

Cevabını almasıyla:

– Sen zabitanı gücendirmişsin, demiş.»

Albay Süleyman Fehmi'nin verdiği bu malûmattan da anlaşılıyor ki mabeyn her taraftan cemiyet hakkında malûmat almak için var kuvvetini sarfediyordu. Kosova jandarma alay kumandanlığında bulunmuş olan emekli general Galip Pasiner bana şöyle bir teşekkülden bahsetti:

«Rumî 1318'de Bulgar ihtilâlinden evvel on sekizinci alayın üçüncü taburu kumandanlığıyla Ohri'de bulunuyordum. Bulgarlara karşı teşkilât yapmağı düşündüm. Ohri redif birinci bölük

yüzbaşısı Osman Efendi'nin evinde eşraftan Mustafa ve Nufel Ağalar'la müzakerede bulundum. Bulgar komitesine mümasil bir İslâm komitesi teşkiline karar verdik. Gene eşraftan Behzad ve Nimetullah Ağalar da bu komiteye girdiler. Behzad Ağa delâletiyle Papaz Risto'nun yirmi bir kişilik çetesi yakalanıp imha edildi, bunun üzerine Ohri kazasında Bulgar komitesinin faaliyeti nisbî ve muvakkat bir sükûn hasıl oldu. Sonra ben Yanya jandarma alay kumandanlığına tayin edildim. Ohri'de iş tavsadı.

Kosova jandarma alay kumandanı iken Üsküp İttihad ve Terakki merkezi ile merkez-i umumî arasında irtibatı temin için sık sık Selâniğe gider, Talât, Midhat Şükrü Beyler ve diğer merkez-i umumî azasıyla temasta bulunurdum.

Rumî 1323 senesi sonlarına doğru idi. Binbaşı Enver Bey Ohri'de İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin mevcudiyeti hakkında tahkikat icrasına müfettiş-i umumî tarafından memur edilmişti. Müfettişi iğfal için «evvelce Ohri'de Bulgarlar aleyhine böyle bir teşkilât vardı. Şimdi bahsedilen cemiyet bundan galat olsa gerektir» diye rapor vermesini tavsiye ettim. O da böyle hareket etti, sanırım.»

Ben Ohri kaymakamı iken Enver Bey'le birlikte gelen yüzbaşı Mısırlı Aziz Bey merkez-i umumînin talimatıyla Ohri'de Bulgar komitesine karşı faaliyette bulunmak üzere bir «Cemiyet-i İslâmiye» teşkil eylemişti.

Enver Bey bir kaç defa Ohri'ye gelmiş ve rumî 1323 senesi teşrinievveline müsadif ramazan içinde Ohri'lilerden İslâm cemiyetine dahil otuzdan fazlasını Terakki ve İttihad Cemiyeti'ne idhal eylemişti.

Manastır valisi Hıfzı Paşa müfettiş-i umumî'ye Ohri'de bir İslâm cemiyetinin vücudunu itiraf eylemeği muvafık görmediği halde ben mevcudiyetini açık faaliyetiyle izhar eden bu cemiyetin vücudunu inkârda fayda ve lüzum olmadığını ileriye sürüyorum.

General Galip'in bu babda bana verdiği izahat Ohri'de Mısırlı Aziz Bey'in yaptığı teşkilâtın hemen aynı beş sene evvel kendisi tarafından vücuda getirilmiş olduğunu gösteriyor.

Ohride Bulgar komitelerine karşı hareketle mevcudiyetini gizlemeyen bu İslâm Cemiyeti hakkında cereyan eden resmî muhaberele neticesinde müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu cemiyet hakkındaki malûmatı mabeyne arzemiş olması pek muhtemeldir. Ancak bence muhakkak olan cihet bu İslâm Cemiyetinin Ohri'de epeyce zaman Terakki ve İttihad Cemiyeti'ne perde olduğudur.

Ben Ohri kaymakamı iken Ohri'de saraya doğrudan doğruya maruzatta bulunan ikinci sınıf redif alayı kumandanı kaymakam Rıza Bey'e Bulgarlara karşı Müslümanların böyle bir cemiyet teşkil eylemelerini muhik göstermiş ve cemiyet denilince bu İslâm cemiyeti maksud olduğuna onu tamamıyla ikna eylemiştim. Rıza Bey ancak Ohri'den Manastır'a kaldırıldıktan sonra Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Ohri'deki İslâm cemiyetinden başka ve pek şümüllü siyasî gayeler takip eylediğini öğrenmiş ve ancak o zaman bunu mabeyne arza kalkışmış idiye de artık pek geç kalmıştı.

Ohri'deki İslâm cemiyeti 1908 nisanına kadar faaliyetini muhafaza etmiş, bundan sonra Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin Ohri merkezi işleri doğrudan doğruya ele almıştır.

Topçu miralayı Hasan Rıza Bey ile Taşlıca mutasarrıfı Süleyman Paşazâde Ali Rıza Bey'in İstanbul'a celpleri keyfiyetine gelince: Albay Tunçay diyor ki:

«İstanbul'a evvelâ Hasan Rıza Bey istenilmişti. Gideceği güne takaddüm eden gece de kendisine gizlenmesi teklif olunmuş idiye de kabul etmemişti. Miralay Hasan Rıza Bey cemiyete mensuptu. Hasan Rıza Bey'den sonra mabeynden erkân-ı harbiye binbaşısı Enver Bey istenilmişti. Enver Bey saklandı. Sonra Selânik Belediye Reisi İsmail Bey tarafından Tikveş'e gönderildi.

Bundan bir kaç gün sonra idi ki Taşlıca mutasarrıfı Süleyman Paşa'nın oğlu Ali Rıza Bey ile Manastır'dan erkân-ı harbiye reisi Hasan Vasfi Paşa İstanbul'a celbedildiler. Gerek Ali Rıza Bey, gerek Hasan Vasfi Paşa cemiyet efradından değillerdi. Alay müftüsü Hacı Mustafa Efendi'nin vurulduğu gün Selâniğe gelmiş olan Hasan Vasfi Paşa bir gece Kolombo Otelinde kaldıktan sonra vakit geçirmeyerek ertesi günü İstanbul'a hareket eylemişti. Ali Rıza Bey için babası Süleyman Paşa'nın Taşlıca'dan mabeyne çok ağır bir telgraf yazmış olduğunu o vakit işitmiştik.

Müfettiş Hilmi Paşa'nın yanında bulunanlar, hassaten teftiş ve istihbarat işinde kullandığı erkân-ı harbiye binbaşısı ve Cemiyetin gayyur âzası İsmail Hakkı Bey -sonra damad olmuştur (vaziyeti) yani iki miralayın İstanbul'da çok zaman tutulmasının orduca fena tesir hasıl eylediğini müfettiş-i umumîye anlatmışlardı da o da mabeyne tefrikanızda yazdığınız bir telgraf çekmişti.

Selâniğe İsmail Mahir Paşa ile beraber Sadık ve Yusuf Paşalar gelmişti. Recep Paşa'nın⁽¹⁰²⁾ geldiğini bilmiyorum. Bunlar Selânikte on günden fazla kaldılar. Hacı Hakkı Bey'le ve Selânik'te bulunan diğer yıldız adamlarıyla birbirlerinin aleyhlerine düştüler. Azametli müşir İbrahim Paşa da bunları çekemiyordu. Bunların İstanbul'a celbi en ziyade müşir paşanın işarı üzerine olmuştur. O zaman duyduğumuz böyledir.

Bir de Rahmi Bey akrabasından olan Yusuf Paşa'yı:

– Evvelki akşam bir kaç fedaî bir kaç kişi kayığa binip otelinize yakın yerde sahile çıkarak sizi öldüreceklerdi. Ben mâni oldum. Biran evvel buradan giderseniz hakkınızda hayırlı olur! gibi sözlerle korkutmuştu.

Sadık Paşa'nın vapurda vurulması vak'ası biraz garipdir. Onu vuran cemiyet fedaîsi değildir.

Yıldız'da Rüstem Bey Sancaktar isminde bir kaymakam vardı. Bu zat o günlerde Yıldız'daki Arnavud-fesli Zuhaf tabur-

ları için her sene yapıldığı üzere Prizren ve Kalkandelen taraflarından efrad toplamak memuriyetiyle Selâniğe gelmişti. Bu Rüstem Bey ile Sadık Paşa arasında zıddiyet vardı. Rüstem Bey Rumeli'de hafiyelerin vurulmakta olduğunu görünce:

– Tam sırası!

Diyerek Prizren'e gitmiş, oradan Sadık Paşa'yı vurdurmak üzere 19, 20 yaşlarında bir delikanlı getirmişti. Ancak bu genç ile birlikte Selâniğe döndüğü gecenin ertesi günü Sadık Paşa vapura binmişti. Rüstem Bey lüzum gördüğü talimatı vererek o genci de vapura bindirmiş, Sadık Paşa Çanakale'de bu genç tarafından vurulmuştur.

Bu vak'a o zaman pek hususî olarak İttihad ve Terakki merkezince anlaşılmıştı. Hâdisenin esasî cemiyetin arzusuna ve menfaatlerine muvafık bulunduğu için cemiyet o vakit ses çıkarmamış, teşebbüsü benimsemişti. İşin hakikati meşrutiyetin ilânından sonra meydana çıkmıştır.

Şükrü Paşa'nın müşir olmasına gelince: O vakit Manastır'da nümune taburu zabitanından olup Kadıköy askerlik şubesi riyasetinde bulunmuş olan Albay Arif'in verdiği malûmata göre:

Şükrü Paşa Manastır'a geldiğinde zabitleri toplayarak:

– İcinizde bazıları terfi edememek ve vaktinde maaş alamamak sebepleriyle muğber olarak padişahın rızasına muhalif bazı hareketlere teşebbüs etmek üzere bulunuyorsunuz. Yakında bunların hepsi düzelecek!

Ve «şöyle olacak, böyle olacak!» gibi sözler söylerken bir mülâzım ayağa kalktı.

– Bakınız, bu paşa baştan ayağa kadar sırma içindedir. Hâlâ bunun lâkırdılarını mı dinleyeceğiz.

Demesi üzerine bütün zabitler kalkıp salondan çıktılar. Yalnız kalan Şükrü Paşa'nın yüzü sapsarı oldu. O gece bir taraf-

tan ertesi günü bütün zabitlerin tekrar toplanmasını emretti, diğer taraftan yola çıkmağa hazırlandı ve sabahleyin trenle Selâniğe hareket etti. Zabitler aralarında içtimaa «gidelim mi? gitmeyelim mi?» diye istişare ederlerken Şükrü Paşa'nın Manastır'dan hareket ettiği haberi geldi.

Şükrü Paşa'nın müşürlüğü bu hâdise üzerine değildir. Ona müşürlük Şemsi Paşa'nın Manastır'da vurulması üzerine Manastır'a memuriyetle birlikte tevcih olunmuştur. Fakat Şükrü Paşa Manastır'a gitmeyeceğini katî surette mabeyne bildirdi ve gitmedi. Ancak müşürlük uhdesinde kaldı.

Taburlardan padişaha sadakat mazbatası toplandığını hatırlamıyorum. Ben o zaman süvari redif bölüğü kumandanı ve jandarma efradı cede süvari muallimi idim. Biz mektepte böyle mazbata yapmadık.⁽¹⁰³⁾

Konsoloslara verilen muhtıra -Selânik'te konsoloslara verilen Memorandumun tarihi rumî 17 yahud 18 Mayısır.

Merkez-i umumîce hazırlanan bu muhtıra hakkında müzakere için vilâyet heyet-i merkezîyesi Rasim Bey'in -*Abdülhamid' in muhafızı*- Yahıllardaki evinde toplanmıştı. Ben de bu içtimada hazırdım. Muhtıra yalnız büyük devletlerin konsoloslarına değil, bütün konsoloslara verilecekti.

Müzakereye başlamadan evvel İhsan Namık Beyle İsmail Canbulat Bey geldiler. Fransız konsoloshanesi önünde polis bulunduğu için içeriye girip muhtırayı veremediklerini söylediler. Kaymakam Faik Bey -*Çolak Faik Paşa*- mutadı veçhile şiddetli ve heyecanlı sözler söyledi. Ben o zaman cemiyetin âza esasını ihtiva eden defteri henüz almış ve âza adedini saymışım. O sırada Selânik'te tahlif olunmuş cemiyet efradı ancak 270 kişi idi. Muhtırada icraata geçileceğinden bahsedilmişti. Ben:

- Bu kadar azlıkla olur mu?

Deyiverdim. Faik Bey de bana:

– Sus! Ona karar verilmiştir. Verilecektir.

Dedi. Üsküp'ten Necip Draga Bey de bu muhtıranın verilmesi henüz erken olduğunu söylemiş idiyse de merkez-i umumiye tayin olunan günde verilmesinde ısrar ettiği anlaşıldı.

İhsan Nâmık ve İsmail Canbulat Beyler gittiler; yarım saat sonra İhsan Nâmık Bey gelerek muhtırayı yemek yerken Fransız konsolosuna verdiklerini bildirdi.

Bu muhtıranın matbu bir sureti bende vardı. Fakat Balkan Harbinde kaybolmuş olacak ki, bulamadım. Yalnız sonunda ecnebinlerin işe karışmamaları rica olunduğunu ve «biz bize karşı, bizim için!» denildiğini hatırlıyorum.

Selânik Merkez Kumandanı Nâzım Bey vurulduktan sonra cemiyetin Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesinde icraata geçmek için müzakere cereyan ediyordu. Faik Bey bu defa icraata geçmenin erken olduğunu söyledi. Ben de:

– Eğer icaata geçilmez ise Fransa hariciye nâzırı Pichon verdiğimiz muhtırayı taharet kâğıdı gibi kullanır.

Diye sert bir mukabelede bulundum. Müzakere neticesinde Abdülhamid'e bir şey yapmak mümkün olmadığı anlaşılmış ise de onun adamlarını ortadan kaldırmak kılıcını elinden almak ve kendisini amana düşürmek demek olacağı için icraata geçilme kararı verildi.

Selânik'te Hacı Hakkı Bey aleyhindeki teşebbüs bu kararın neticesi oldu. Hacı İsmail Hakkı Bey'in meşrutiyetten sonra neşrettiği «İzhar-ı Hakikat» risalesinde Selânik'te başından geçenlere dair yazdıklarına karşı⁽¹⁰⁴⁾ Albay Tunçay şu izahatı veriyor:

«Hacı Hakkı Bey'in başkaları tarafından kendisine veya oturduğu eve silâh atılmış olduğu hakkındaki yazıları hakikate muvafık değildir. Selânik heyet-i merkeziyesince Hacı Hakkı Bey'in idamına karar verilmiş, icrası Fedaî Bölüğüne yazılmıştır.

Bu vazifeyi Fedâî Bölüğünden bir zat *-şimdi Ankara' dadır. Belki neşrini arzu etmez diye ismini yazmıyorum-* kabul eylemişti. Fedâî Bölüğü idare heyetinden mümtaz yüzbaşı Abdülkadir Efendi de tarassuda ve bu fedayiye yardımı memur edilmişti.

Hacı Hakkı Bey o gece geç vakit muhafızı yanında olduğu halde Beyazkule bahçesinden evine dönüyordu. Fedâî arka sokakta üzerine ateş etti. Hacı Hakkı Bey bağırarak yere yattı. Muhafızı ise hem kaçıyor, hem kılıfı içinde bulunan rovelverini çıkarmağa uğraşıyordu. Fedâî onu da takip ile üzerine ateş etti, onun da düştüğünü gördükten sonra dönerek silâhını yerde yatmakta olan Hacı Hakkı Bey'in başına tuttu. Fakat bu defa rovelver ateş almadı. Yanındaki ikinci tabancayı çekti, bu da işlemedi. Otomatik olan tabancalarını tekrar kurmakla uğraşamayarak çekilip gitti. Hacı Hakkı Bey'in muhakkak bir ölümden kurtulması bundandır.

Meşrutiyetten sonra yazdığı risalesinde hali hakikate uymayan bir şekilde tasvir etmesi cemiyetin düşmanlığını tekrar üstüne celbetmemek maksadına mübteni olsa gerekir.

Bir Mektup: 99 numaralı tefrikada Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Fethi Bey tarafından kaleme alınmış üç mektuptan müşir İbrahim Paşa'ya aid olanın Müftüzâde İhsan Namık Bey'in bulduğu bir Toryanlı veya Avrethisarlı eliyle rumî temmuzun birinde veya ikisinde teslim edilmiş olduğunu kaydeylemiş idim.

Bay İhsan Namık tarafından Albay Tunçay'a verilen ve ahiren bana bildirilen izahata göre bu teslim keyfiyeti şu suretle vaki olmuştur:

Mektubu İbrahim Paşa'ya isal eylemeği deruhde eden İhsan Namık Bey müracaat ettiği başka vasıtalarla metubun İbrahim Paşa'ya verilmesine imkân bulamayınca cemiyet mensuplarından Midhat Paşa Sanayi Mektebi kâtibi Nâci Efendi'ye bu iş teklif edilmiş, o da kabul etmişti. (Bu zat bir kaç sene evvel İzmit polis müdüriyetinde bulunmuştu.) Bunun üzerine Nişli Fuad

Bey'in arabasını tedarik ederek gerek Naci Efendi'ye gerek gene Cemiyet efradından olan arabacı Dervişe ne suretle hareket etmeleri lâzımgeleneği hakkında talimat vermiştir. Mektup verilince bu araba ile acele savuşulacatı. Naci Efendi müşiriyet dairesinde arabadan inerek kapıdan içeriye girince arabacı talimat mucibince arabayı geldiği yola çevirecek yerde hayvanlarına su vermek üzere bir çeşmeye çekti.

Elinde mektup yukarı kata çıkan Naci Efendi koridorda müşiriyet yaveri yüzbaşı Kâzım Nami Bey'e tesadüf etti. Mektubu vererek Avrethisarı'ndan geldiğini, zarfın içinde müşir Paşa'ya hitaben bir istidanamesi bulunduğunu ve cevabını almak için bekleyeceğini söyledi.

Kâzım Nami Bey mektubu erkân-ı harbiye kaymakamı Abdülkerim Bey'e götürdü. Abdülkerim Bey gelen evrakın açılıp lâzımgelen dairelere havalesine müşir paşa tarafından mezun idi. Yalnız mühimlerini ona gösterirdi.

O günlerde daha cemiyete girmemiş olan Abdülkerim Bey zarfı açıp İttihat ve Terakki Cemiyeti Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesi mührünü görünce heyecan ve telâş içinde kaldı. Mektubu hemen Paşa'ya götürüp okumadığını yeminle teyid ederek verdi.

İbrahim Paşa sükûnetle:

– Beis yok! diyerek kâğıdı getirenin aranmasını emretti. Mektubu getiren «şahs-ı meçhul» arandı ise de bulunamadı.

Naci Efendi, Kâzım Nami Bey Abdülkerim Bey'in yanına girince hemen merdivenlerden aşağı inmiş, kapıda arabayı bulamayınca savuşup gitmişti.

Bir Mektup: Erkân-ı Harp Binbaşısı Enver Bey'in İstanbul'a davet edildiği halde gizlenerek Tikveş'e gittiğini evvelce yazmışım. Bu meseleye dair yeniden şu izahatı aldım:

Enver Bey İstanbul'a davet edilince Ali Fethi Bey'e:

– Ben İstanbul'a gitmeyeceğim, kaçacağım.

Diyerek belediye âzasından İsmail Bey'in evinde saklanmış, orada İsmail Bey kendisini kıyafetini değiştirerek asker tarafından muhafaza altında tutulmasına rağmen Vardar köprüsünden geçirip Tikveş'e göndermiş idi.

Enver Bey'in Tikveş'e salimen vâsıl olduğu haberi geldikten sonra bir gün ikinci vakti Talât Bey iki arkadaşıyla Münih - Yonyo- birahanesine geldi. Kalabalık yoktu. Oturanların çoğu cemiyet mensuplarındandı.

Cemiyet efradınca Enver Bey'in saklanmış olduğunun şuyuu istenilmiyor gibi idi. Bazıları da bundan şüphe ediyorlardı. Talât Bey gazinonun ortasındaki masalardan birine oturarak etrafa bir göz geçirdi, sonra yüksek sesle:

– Yahul haberiniz yok mu? Enver Bey dağa çıkmış!

Dedi. Gazinoda birden ses sada kesildi! O sözlerini tekrarladı:

– Evet! Enver Bey dağa çıkmış! Hükûmeti tanımıyormuş!

Talât Bey bu alenî sözleriyle hem şüpheleri izale etmek, hem cemiyet efradının cesaretini arttırmak istemişti.

Bundan bir kaç gün sonra Kalkandelenli mülâzım Sadık ve Rauf (Büyük Millet Meclisinde Rize mebusu iken 1925'de vefat etmiştir) beyler isticvap edilmek üzere buldukları mevkilerde Selâniğe getirilmişlerdi.

Selânik heyet-i merkeziyesince bunların askerî makamlara müracaat eylemelerine müsaade edilmedi. İki de süvari yüzbaşısı Süleyman Fehmi Bey'in evine getirilip orada saklandılar ve yirmi dört saat sonra Enver Bey'in yanına gönderildiler.

Enver Bey Tikveş'te iken Köprülü'ye kadar Cemiyet teşkilâtına da nezaret etmişti. Orada kendi imzasıyla konsoloslara verilmek üzere bir beyanname kaleme almış ve müsveddesini merkez-i umumîye göndermişti. Merkez-i umumîce bu müsvedde müstensihle basılıp teksir edilmek üzere Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesine, heyet-i merkeziye de âzasından süvari yüzbaşısı Süleyman Fehmi Bey'e verilmişti. Süleyman Fehmi Bey cemiyete dahil olduktan sonra evini âdeta cemiyete tahsis etmiş ve mülhak olduğu süvari fırkasından bir müstensih getirmiş ve beyannameden istenildiği kadar nüsha basmıştı. Bu nüshalar merkez-i umumîce Tikveş'e isal olundu. Enver Bey bunları oradan Selânik'teki konsoloslara gönderdi. Bu beyanname Viyana'da Naye Frayeprese Gazetesi'nde intişar etti.

100 numaralı tefrikada Miralay Hasan Rıza Bey'in İstanbul'a gönderilmesi hakkındaki emir üzerine kendisine gizlenmesi teklif olunmuş ise de kabul etmediğini yazmıştım. Bu nokta hakkında ahiren aldığım munzam malûmata göre:

Miralay Hasan Rıza Bey'e bu teklifi yapanlar topçu kolağası Rasim Bey ile eniştesi topçu yüzbaşı Rıza Efendi'dir. Bu iki zabıt Hasan Rıza Bey'in izamı emri geldiği günün akşamı evine gitmişler, gece geç vakte kadar kendisini İstanbul'a gitmemeye ve gizlenmeye ikna ile uğraşmışlardı. Saklanmağa razı olursa süvari yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey'in evine getirilmesi verilen karar iktizasından idi. İknayı mümkün olamayan Hasan Rıza Bey İstanbul'da epey sıkıntılı günler geçirdi.

Meşrutiyet ilânından sonra Tikveş'ten dönüşünde Enver Bey hakkında yapılan parlak tezahürat üzerine bir gün Rasim Bey mütebessimane Hasan Rıza Bey'e:

– Beyefendi! Bizi dinlemiş olsaydınız bu piyango size çıkacaktı diye lâtife etmişti.

Selânik heyet-i merkeziyesinin en ziyade topçu kolağası Rasim Bey'in evinde toplandığını yazmıştık. Ahiren Albay Tunçay tarafından bana verilen malûmata göre:

Bu içtimaların inikad ettiği misafir odasının karşısında Rasim Bey'in haremî hanım ile küçük çocukları otururlardı. Evin hanımı geç vakte kadar süren müzakereleri, bazan pek hareketli olan münakaşaları sonuna kadar dinlerdi. Bir akşam müzakereye başlanacağı sırada Rasim Bey:

– Bizim evde hal ve vaziyeti biliyorsunuz. Bugün refikamı tahlif etmeğe ve cemiyete ithale mecbur kaldım.

Dedi. Heyet-i merkeziye tabîi bunu tasvip etti.

Bu suretle Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne kadın olarak ilk dahil olan âza Rasim Bey'in refikası hanım oldu. İkinci kadın âza Serez'de piyade kolağası Kürşad Bey'in -şimdi mütka-
- general- refikası olmuştur.

5 - Selânik Merkez Kumandanı ve Hünkâr Yaveri Nâzım Bey'in vurulması...

İttihad ve Terakki Cemiyeti, aleyhine Selânik'te teşkilât yapan merkez kumandanı Nâzım Bey'i vurmağa karar vermişti. Bu karar üzerine Fedâî Bölüğünden bu işe memur edilenler ve Selânik vilâyeti heyet-i merkeziyesi âzasından bazıları faaliyete geçtiler ve Nâzım Bey'i tarassuda başladılar.

1908 Haziranının onikinci -*rumî* 1324 mayısının otuzuncu *perşembe*- günü Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesi âzasından yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey Selânik jandarma efradı cedide mektebindeki vazifesini ifadan sonra ezanî saat onda çıkararak tramvaya binmek üzere «Beyazkule»ye kadar yaya ilerlemişti.

Bir gece evvel heyet-i merkeziye tarafından Selânik birinci bölük heyetine, Toyran, Demirhisar, Serez merkezlerine yazılan tahriratlar bir beyaz mendile sarılı olarak elinde bulunuyordu. Bundan bir müddet evvel Cemiyet âzasından bir zabitin odası basıldığı yolunda çıkan bir şayia heyet-i merkeziye âzasını sıra kendilerine gelecek mülâhazasıyla hayli heyecan ve teessür içinde bırakmış, sonra şayanın aslı olmadığı anlaşılmıştı. Bu haberin alındığı geceyi teessürler içinde geçiren Süleyman Fehmi Bey hükûmetin ve yüksek askerî makamların bu yolda vaki olacak teşebbüslerinde heyecana kapılmanın insanı takip ettiği gayeye hizmetten mendeceğini düşünme düşünme mütebassırane fakat pervasız hareket etmekten başka çıkar yol olmadığına karar vermişti. Bundan sonra hep bu suretle hareket ediyordu.

O günü bu tahriratları elinde taşıması da bundan ileri geliyordu.

Tramvay durak yerine varınca istasyona giden açık atlı tramvay arabasının ön sırasına ve sol tarafına bindi, elindeki beyaz mendili de sol dizinin üstüne dayadı, kılıcını düzeltmekle

uğraşırken gözü yanında oturan adamın ayağına ilişti ve bir tulumacı yemenisi gördü. Birinci mevki arabada böyle bir ayak-kabı giymiş olanın kim olabileceği merakıyla yanındakinin yüzüne baktı. Bu efendi kanun *-askerî inzibat memuru-* yüzbaşı İbrahim Efendi idi. Tanıdıkları kendisine teklifsizce ve sadece İbo derlerdi ve sivil giyinmişti.

Lâtife yollu:

– Bu ne kıyafet İbo?

– Na yaparsın birader! Vazife bu!

Süleyman Fehmi Bey yanındaki adamın vazifesini, bir derizin üstündeki mendilin ihtiva ettiği tahriratları düşünerek için için gülüyor ve kendi kendine:

– Ah, bre İbrahim! Aradığın şeylerin elini uzatıp alabilecek kadar yakınında olduğunu bir bilsen! diyordu.

Hamidiye çeşmesini döndükten sonra gelen ilk durak yerinde Yüzbaşı İbrahim Efendi tramvaydan indi. Araba Eskicuma durağına gelince Ayasofya semtindeki⁽¹⁰⁵⁾ jandarma zabitan mektebine devam eden zabitler tramvaya girdiler.

Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesine merbut birinci bölük heyetinden ve Süleyman Fehmi Bey'in samimî arkadaşlarından süvari mülâzimi Bosnalı Mustafa Kâmil Efendi de bunlar arasında idi.

(Mustafa Kâmil Efendi Balkan Harbinde Kalikratya'da ve muharebenin hemen son gününde bölüğüyle yaptığı süvari hücumunda ağızından yaralanmıştı, yanına gelen çavuşlara, neferlere eliyle ilerisini, düşman tarafını işaret ederek yalnız kalmış, sonra İstanbul'a nakledilerek burada ölmüş, Sultanmahmut Türbesine defnedilmiştir. Manastır'dan gelen ihtiyar babası jandarma binbaşılığından mütekaid Hüseyin Ağa İstanbul'a ancak iki gün sonra yetişebildiği için oğlunu görememiştir.)

Tramvay arabasının tahta basamak yerinde duran Mustafa Kâmil Efendi içeride dostu Süleyman Fehmi Bey'i görünce boyunun uzunluğundan istifade ile bir kaç kişi aşırı başını uzatıp arkadaşının kulağına:

– Nâzım Bey yarın İstanbul'a gidiyor!

Haberini verdi. Süleyman Fehmi Bey de sol dizinde duran mendilin bir ucunu açarak İttihad ve Terakki birinci bölüm heyetine ait mektubu çıkardı:

– Al, Mustafa, babandan mektup var!

Diye uzattı. Mustafa Kâmil Efendi bunu sahi zanniyle hemen zarfı açtı. Fakat «heyet-i merkeziye» mührünü görünce:

– Amma yaparsın ha!

Diyerek tramvay yürürken arabadan atladı. Süleyman Fehmi Bey yoluna devam etti. Vardarkapısı'nda tramvaydan indi.

Bir gün sonra Serez'e gidecek olan bir yüzbaşı kendisini Selânik otelinde bekliyordu. Toyrana, Demirhisar'a, Serez'e gidecek mektupları bu zabite teslim etti, oradan rıhtıma giderek «Yonyo» diye yadedilen Münih birahanesine girdi.

Bu birahanenin kapıdan girince soldan ilerideki kadife köşeli köşesi bölüm Heyetleriyle vilâyet heyet-i merkeziyesinin ve merkez-i umumî azasının buluşma ve haberleşme yeri idi.

Topçu yüzbaşısı Rasim, merkez-i umumî'den İsmail Canbulat, Fedaî Bölüğü heyetinden topçu mülâzimi Hamdi Efendileri orada gören Süleyman Fehmi Bey masaya yaklaşarak ayakta:

– Merkez kumandanı Nâzım Bey yarın İstanbul'a gidiyormuş!

Dedi. Oturanlar da:

– Evet, biz de onu konuşuyoruz. Na, kendisi karşıda.

Cevabını verdiler.

Nâzım Bey bu saatte her zaman devam ettiği Olimpos Palas Oteli kahvesinde oturuyordu.

O hemen her gün, her gece müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya gider, oradan avdetinde ekseriya «Saul» sokağından «Defterdar» durak yerine kadar yaya olarak gelir, oradan tramvaya binerdi. Bu bilindiği için belki tesadüf edilir diye Fedâî Bölüğü tarafından Defterdar durağı yanında bulunan sebze bahçesinde geceleyin bir pusu tertip edilmiş, fakat bu gecelerde ayın bedir halinde bulunması pusudan muvaffakiyet ihtimalini zorlaştırdığı için bu teşebbüs terk olunmuştu.

Masa başında arkadaşlar bu pusu işinden bahsederlerken Nâzım Bey karşı kahveden çıkarak tramvaya doğru ilerlemişti.

Bunu gören Rasim Bey:

– Süleyman, aman takip et, bakalım. Müfettişe mi, yoksa bahçeye mi gidecek?

Demesi üzerine Süleyman Fehmi Bey hemen birahaneden çıktı. Fakat Nâzım Bey'in bindiği tramvay arabasına yetişemedi, bir dakika sonra hareket eden diğer arabanın ön tarafına ve vatmanın yanına çıktı.

Nâzım Bey Selânik'te müsamereler tertibiyle de uğraşır-
dı. O gece de «Beyazkule» bahçesinde bir müsamere vardı. Oraya gitmesi ihtimali çoktu.

Evvelâ iki araba arasında mesafe az iken sonra araları pey uzadı. Önde giden araba Beyazkule'ye yaklaşınca arkada giden tarafından görülmez oldu.

Arkadaki araba Beyazkule'ye gelince Süleyman Fehmi Bey Fedâî Bölüğünden ve jandarma efradı cedide mektebi kumandanlarından yüzbaşı Resneli Mehmed Ali Efendi'yi gördü ve yanına çağırdı:

– Nâzım Bey bahçeye indi mi?

Mehmed Ali Efendi – Görmedim.

(Nâzım Bey'in iki haremi vardı. İlk haremi Resneli liva Hüseyin Paşa'nın kızı, ikincisi Enver Bey'in kız kardeşi idi. Bu Mehmed Ali Efendi Hüseyin Paşa'nın kardeşi oğlu idi. Nâzım Beyle aralarında böyle sıhriyet karabeti vardı ama Mehmed Ali Efendi cemiyete pek merbut bir zattı.)

Mehmed Ali Efendi bahçeye doğru hareket etti.

Süleyman Fehmi Bey de kışlalar önündeki Talimhane durağında tramvaydan inerek ve Yalılar cihetinden gelen bir tramvay arabasının arka tarafına binerek avdet etti.

Araba Beyazkule'deki akaretler önüne gelince karşı cihetten gelen bir tramvay arabasının ön tarafında duran süvari yüzbaşısı Bağdatlı Cemil Bey *-şimdi liva kumandanlığından mütekaiddir-* kalabalık arasından Süleyman Fehmi Bey'e:

– O aradığın adam bahçede yokmuş!

Diye bağırdı ve bu sözleri bir defa daha tekrar etti.

(Bu Cemil Bey bir asker paşasının oğlu idi. Bağdat'ta doğduğu için kendisine Bağdatlı denilir idiyse de halis Türk'tü. Cemiyete girmeden evvel Avrupa'dan getirilip okumak üzere kendisine verilen her gazete ve risale için birer mecdiye verirdi. Cemiyete girdikten sonra daima böyle serbest ve pervasız hareket etmişti.)

Tramvay Beyazkule önünde durunca Mehmed Ali Efendi koşarak Süleyman Fehmi Bey'e yanaştı:

– Bahçede aradım, bulamadım, dedi.

Filvaki Nâzım Bey tramvaydan inince Akaretler'deki evine gitmişti.

Tramvay tam hareket edeceği sırada arabaya mülâzım Mustafa Necip Efendi bindi ve Süleyman Fehmi Bey'in yanında durdu. Selâmlaştilar. Cemiyetçe on bir numarada mukayyed olan Mustafa Necip Avrethisar'ından mezunen Selâniğe gelmişti.

Süleyman Fehmi Bey bundan evvel de Mustafa Necip Bey'in Nâzım Bey'i vurmak için merkez-i umumî tarafından Selânîğe celbedilmiş bulunduğunu Rasim Bey'den duymuştu.

Süleyman Fehmi Bey – Yarın Nâzım Bey İstanbul'a gidiyor.

Dedi. Yüzü sapsarı kesilen Mustafa Necip yanaklarını şişirerek bir of çekti.

– Şu adama bir kubur atamadık! beyahu!

Dedi. Yanlarına gelen biletçiye:

– Burada ineceğim.

Diyerek ilk durak yerinde Süleyman Fehmi Bey'e veda ile tramvaydan atladı.

Münih birahanesine avdetinde Süleyman Fehmi Bey arkadaşlarına Nâzım Bey'e yetişemediğini, fakat bu akşam mutlaka müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya gideceği için sebze bahçesinde pusu kurulması elzem bulunduğu söyledi. Mehtap devam ediyordu amma fırsat aramaktan başka çare kalmamıştı.

Arkadaşlar buna karar verdiler. Pusuya memur edilenlerden birisi mülâzım Hilmi Efendi idi. Diğeri de gene mülâzım ... Efendi idi.⁽¹⁰⁶⁾ Bu iki fedaî evvelâ o civardaki emin bir evde beklediler. Cemiyete mensup olan müfettiş-i umumî yaveri jandarma mülâzımı Tulçalı Süleyman Efendi, Nâzım Bey'in müfettiş konağına geldiğini gidip fedaîlere haber verdi.

(Tulçalı Süleyman Efendi Balkan Harbinden sonra sadaret yaverliği etmiştir. Mücadele senelerinde mütekaid olarak bulunduğu Mersin'de balkondan düşüp ölmüştür.)

İki fedaî hemen sebze bahçesindeki yerlerine giderek beklediler. Lâkin Nâzım Bey avdetinde (Saul) sokağından çıkar çıkmaz Yalılar cihetinden gelen bir tramvay arabasını durdurarak binmiş olduğu için bekleyenler kendisini araba içinde gördüler. Başka yolcuları da ölüm tehlikesine düşürmemek için ateş edemediler.

Pusudan bu defa da beklenen netice bu suretle elde edilemedi. Mustafa Necip Bey tramvaydan indikten sonra doğruca Yahılarda süvari yüzbaşısı Bağdatlı Cemil Bey'in evine gitti. Cemil Bey'e bu gece Nâzım Bey'i mutlaka vuracağını söyledi. Emir neferini çağırarak leğen, ibrik istedi. Getirilince kalkıp abdest aldı, iki rekât namaz kıldı. İstibdada karşı gaza edeceğine bütün sıdk ve hulûsiyle inanıyordu o.

Bu da bitince Mustafa Necip o civarda oturan mülâzım İsmail Canbulat'ın evine gitti ve maksadını anlatarak:

– İşte ben gidiyorum, yüreğin götürürse sen de gel! Kendisini aşağı indir. Ben vururum.

Dedi. İsmail Canbulat beraber gitmeğe razı oldu. Çıktılar.

Nâzım Bey'in evinde aşağıdaki misafir odasında ışık yoktu. Müfettiş Hilmi Paşa nezdinden henüz evine gelmiş olan Nâzım Bey yukarıya çıkmıştı.

İsmail Canbulat evin kapısını çaldı ve kanun neferi tarafından (inzibat) kapı açılınca içeriye girdi. Mustafa Necip sokakta kaldı.

İçeride Nâzım Bey yukarıdan kim geldiğini sordu. Nefer:

– Mülâzım İsmail Canbulat Efendi.

Cevabını verince misafir odasına almasını emretti. İsmail Canbulat Efendi aşağıdan:

– Beyefendi! Yarın İstanbul'a gideceğinizi haber aldım. Benim terfi işim var, biliyorsunuz. Tarih ve numarasını getirdim. Zahmet buyurmayınız. Ben yazarım.

Dedi ise de Nâzım Bey'in ısrarı üzerine misafir odasına girdi. Elektrik lâmbası yanınca kapının yanında ve ev sahibinin pencere başındaki yerinin karşısında oturdu. Nâzım Bey de inerek yerine geçti.

Canbulat'ın çıktığını ve odada ışığı görünce Mustafa Necip binanın önündeki küçük bahçeye girdi ve kafesli pencereye yanaştı. Elindeki yüksek arpacıklı Golt tabancasının namlusunu kafes aralığına sokmağa uğraştı.

Namlu kafes arasına sokulmazsa teşebbüsünde muvaffak olamayacakmış ve kurşun kafesi delemeyecekmiş gibi bir his galatı ve heyecan saikasıyla ihtiyar edilmiş bir hareketti bu!

Namlunun ağzı nihayet kafes arasına sokulabildi. Ay tam bedir halinde, mehtap pek parlak idi. Mustafa Necip'in sırtında beyaz bir ceket var idi.

Canbulat Bey tam karşıda oturduğu yerden Mustafa Necip'in her hareketini görebiliyordu.

Tabanca Nâzım Bey'in arkasından iki küreği arasına tevcih edilmişti. Tam bu sırada İsmail Canbulat Bey:

– Müsaadenizle!

Diyerek ayağa kalktı. Nâzım Bey de onu takip etti.

Tabanca bu anda patladı. Kurşun da Nâzım Bey'in bacağının iç kısmından girdi ve çıkıp Canbulat Bey'in baldırına saplandı. Canbulat yere yuvarlandı. Silahı kafesten çekip sokağa fırlayan Mustafa Necip Bey Yalılar tarafını tuttu.

Silâh sesi üzerine hemen sokağa çıkan bir kanun neferi (inzibat) kendisini takibe başladı. Mustafa Necip kendisine yetiştirildiğini anladığı nefere birkaç defa dönmesini ihtar etti. Nefer takipte devam edince ona da ateş etmeğe mecbur oldu. Nefer yaralanarak yere düştü. Mustafa Necip yoluna devam etti. Fakat silâh sesleri üzerine yakındaki redif dairesinden köşe başına gelmiş olan nöbetçi tarafından yakalandı. Silâhını sağ elinde ve karnının üst tarafında, kolu vücudüne yapışmış vaziyette tutuyordu. Yakasından yakalamış olan nöbetçiye birkaç defa bırakmasını ihtar etti. Neferin dinlemediğini görünce tabancasının tetiğini çekti, bu nefer de yaralandı ve yere yuvarlandı.

Silâh sesleri çadırlardaki redif debboyu muhafazasında bulunan ihtiyat efradını ayağa kaldırmıştı. Mustafa Necip elinde tabancası bunlar arasına girerek:

– Herkes çadırına!

Diye şiddetli bir emir verdi! Kendisinin zabıt olduğunu gören ve ne geçtiğini anlamayan efrad hemen çadırlarına girdiler.

Mustafa Necip buraya yakın bir köprüyü geçtikten sonra nereye gitmesi münasip olacağını düşünmeğe başladı. Sağ tarafta bulunan bir mezarlık içine girdi. Tabancasını beline koyarak mezarlık karşısına gelen bir sokaktan tramvay caddesine çıktı. Beyazkule meydanından geçerek ilerleyip mahalleler arasına daldı, nihayet misafir olduğu Grand Otele vardı.

Silâh sesleri üzerine vak'a mahalline koşan kanun zabiti Ali Zati Efendi, Nâzım Bey'in evinden gene koşa koşa Beyazkule'ye giderek oradan aldığı efrad ile civar köşeleri tutmuş ise de artık Mustafa Necip bu muhitten uzaklaşmıştı.

Bu sırada Talât ve Memleket Hastanesi Müdürü Midhat Şükrü Beyler Beyazkule bahçesinde bulunuyorlardı. Suikast tertibinden haberleri olduğundan silâh seslerini işitince bahçeden çıkmışlardı, Canbulat'ın yaralı olduğunu duyunca Talât Bey Midhat Şükrü Bey'e:

– Hemen hastaneye git! bir yer hazırla. İsmail'i oraya kaldıralım, dedi.

İsmail Canbulat Bey zabıt iken Memleket Hastanesine kaldırıldı ve temmuzun yirmi dördüne kadar orada tedavi edildi, sonra daha tamamıyla iyileşmemiş iken kendi evine noklolarak bir müddet de orada tedavi altında kaldı.

(İsmail Canbulat Bey'in bu meselede hareket tarzını Rasim Bey arkadaşları arasında tenkid ederdi.)

Grand Otel'e gidince Mustafa Necip Bey gene orada misafir bulunan arkadaşları süvari mülâzimi Hüseyin Hicranî Bey'in

(jandarma müfettişliğinden mütekaid albay, İzmir’de oturmaktadır) odasına girip tabancasını yatağın altına soktu, hemen otelin taraçasına çıktı. Hüseyin Hicranî Bey’i orada buldu.

Mustafa Necip, yüzü kıpkırmızı, nefes nefese soluyordu. Arkadaşının kulağına:

– Nâzım Bey’i tam iki küreğinin ortasından vurdum! dedi.

Tabancasının tetiğini çekerken oda içindeki harekete dikkat edememiş olan Mustafa Necip öyle zannediyordu.

Redif nöbetçisine ateş ederken Mustafa Necip’in ceketinin sağ eteği baruttan simsiyah olmuştu. Arkadaşının halini görünce Hüseyin Hicranî Bey:

– Başka ceketin var mı? diye sordu.

– Var.

Cevabını alınca hemen beyaz ceketini Mustafa Necip’in sırtından çıkarttı ve bir top gibi yaparak taraçadan en yakın binanın damı üstüne fırlattı.

En süratle ittihazı icabeden bir tedbir Mustafa Necip Bey’in bu saatlerde başka bir yerde bulunduğunu isbat eylemek olacaktı.

Hüseyin Hicranî Bey, Mustafa Necip’i hemen aşağı indirdi, bir gazoz içirterek hareketini teskin ettirdikten sonra Vardar kapısı tarafındaki umumî evlere götürdü. Orada sekiz on yer doluşturdı, birçok kimselerle görüştüler, daha doğrusu Mustafa Necip bu efendilere gösterildi.

Sonra birlikte otele döndüler. Hüseyin Hicranî Bey Mustafa Necip’e kendi tabancasını vererek sabah treniyle Avrethisar’a dönmesini tavsiye etti.

Mustafa Necip geceyi otelde geçirdikten sonra sabahleyin trenle Avrethisar’a hareket etti. Bir müddet sonra Enver Bey Tikveş’e gidince onunla birleşti ve bir çete teşkil etti.

Nâzım Bey yaralandıktan sonra kanun zabitlerini çağırarak:

– Beni Bulgarlar vurdular! Fakat bu teşebbüsün tekrarlanmak istenilmesi de mümkündür. Yarın için yollarda ve istasyonda lâzım gelen tertibatı alınız.

Emrini vermişti. Zeki ve tecrübeli Nâzım Bey'in kendisini vuranın cemiyet fedaîsi olduğunu bilmemesine imkân olmazdı. Ancak o kendisine yapılan taarruzu Bulgarlara atfeylemekle cemiyetten şüphelendiğini göstermeyerek aleyhinde yeni bir teşebbüsün önüne geçmek ve maiyetindeki memurları Cemiyetin icraatı karşısında dehşet ve korku içinde bırakmamak istemiş olmalıdır. Nâzım Bey yaralandığının ertesi günü sabahleyin Selânik'ten trenle İstanbul'a hareket etmiştir.

Mustafa Necip Bey'in vurduğu iki nefer de bir müddet sonra iyileşmişlerdir.

Yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey vak'anın ertesi günü Safa kahvesinde Hüseyin Hicranî Bey'e tesadüf etti. Kahvede herkes vak'adan bahsediyordu. Fakat kimse silâhın kimin tarafından atıldığını söylemiyordu. İki dost kahveden çıktılar. Aşağı doğru yürümeğe başladılar.

Pusu fedaîlerinden ... Efendi uykusuzluktan yüzü sararmış bir halde Mısır Oteli'nin altındaki kahve önünde duruyordu. Süleyman Fehmi Bey pusu fedaîlerinin Nazım Bey'i kaçırınca Canbulat Bey'i yanlarına alıp Nazım Bey'in evine gittikleri ve orada vak'ayı ihdas ettikleri zehabında bulunuyordu. Fedâî ... Efendi'yi bu halde görünce Hüseyin Hicranî Bey'e:

– Akşamki vak'ayı yapanları ben biliyorum!

Dedi. Hüseyin Hicranî Bey de:

– Ben de bilirim. Hattâ tabancası bendedir.

Deyince bu defa Süleyman Fehmi Bey'i hayret sardı.

– Kimdir?

– Mustafa Necip!

Bu ismi işitince bir gün evvel tramvayda Mustafa Necip'in sarfettiği söz hatırına geldi. Hüseyin Hicranî Bey yolda giderken Süleyman Fehmi Bey'e vak'a hakkında tafsilât verdi.

Süleyman Fehmi – Mustafa Necip'in tabancasını sildin mi?

– Hayır! Hattâ atılmış fişeklerin boş kovanları bile içinde duruyor.

Bunun üzerine iki arkadaş biraz orada burada dolaştıktan sonra Süleyman Fehmi Bey'in evine gittiler. Tabancayı yağ ile iyice sildiler. Boş kovanları çıkarıp yerine dolu fişekler koydular. Hüseyin Hicranî Bey tabancayı beline taktı. Körfezde yeni işlemeğe başlayan küçük vapura binerek boş kovanları denize attılar.

Üç gün sonra İsmail Mahir Paşa heyeti Selâniğe gelerek tahkikata başladı. Yaralı neferlere bazı zabitleri gösterdiler ise de neferler yaralıyanın gösterilen bu zabitler olmadığını söylediler.

İsmail Mahir Paşa heyetiyle aynı zamanda erkân-ı harbiye binbaşısı Enver Bey de eniştesinin düçar olduğu bu taarruz hakkında irade-i seniye ile tahkikata memur edilmişti.

O gûya bu tahkikat ile iştilgal ettiği sırada merkez kumandanlığı kanun zabıtlığında müstahdem süvari mülâzimi Ali Zâti Efendi:

– Ben bu İsmail Canbulat'tan şüphe ediyorum. Öyle zannediyorum ki o mahusen Nâzım Bey'in evine geldi ve onu aşağıya indirdi de öyle vurdular, onun bu işte eli vardır. Gidelim evini arayalım.

Cemiyete dahil bulunan Enver Bey bu teklif karşısında vakit kazanmak isteyerek:

– Şimdi başka noktadan yürüyoruz. İcap ederse orasını da ararız.

Yolunda bir cevap verdi, işi geçıştirdi. O gün ikindiden biraz sonra heyet-i merkeziyeden Rasim Bey'i görüp kendisine vaki olan teklifi hikâyet etti ve:

– Belki aramağa mecbur oluruz. Git, sor. Canbulat'ın evinde bir şeyler var ise hemen vakit geçirmeden kaçırınız.

Dedi. Rasim Bey derhal Memleket Hastanesine giderek Canbulat Bey'e Enver Bey'in sözlerini anlattı. Canbulat Bey:

– Merkez-i Umumînin bütün evrakı, mührü, bir kaç bomba benim evimdedir. Evrak ve mühür tavanarasında, bombalar da ... dedir. Fakat evde kimse yoktur, anahtar biraderim yüzbaşî Rasim Efendi'dedir, dedi.

O sırada daha cemiyete girmemiş olan Rasim Efendi -vakadan bir kaç gün sonra dahil olmuştur- bulunup evin anahtarı alındı.

Canbulat Bey'in evi de vilâyet heyet-i merkeziye âzasından Rasim Bey'in *-Abdülhamid'in muhafızı-* evinin arka taraflarında idi. Rasim Bey Canbulat'ın evine girdi. Merkez-i Umumî mührünü, evrakı, bombaları kendi evine nakletti, bombaları bahçesine gömdü.

O gece vilâyet heyet-i merkeziyesi Rasim Bey'in evinde toplandığı esnada Rasim Bey vaziyeti anlattıktan sonra bir bohça içinde merkez-i umumî evrakını ve uzun saplı merkez-i umumî mührünü ortaya koydu.

– Bu evde daima toplandığı için bunları burada kalması muvafık değildir.

Dedi. Bütün heyet bunu kabul etti. Süleyman Fehmi Bey:

– Ben bu evrakı ve mührü alırdım. Lâkin biliyorsunuz ki heyet-i merkeziyemizin evrakı ve mührü de bendedir. Eğer tutulursa ikisi birden tutulmasın. Hiç olmazsa biri kurtulsun. Bunun için bunları almamı muvafık görmüyorum.

Mütalaasını irad etti. Bu mütalaa da tasdik edildi. Merkez-i umumînin mühürü ile evrakını Ali Fethi Bey aldı. Sonra miralay Hasan Rıza Bey'e verdi. Hasan Rıza Bey evrakı okuduktan sonra odasında duvardaki halının arkasında soba deliğinde sakladı. O İstanbul'a gedip Ali Fethi Bey onun evine geçince bu evrakın muhafazası işi gene Ali Fethi Bey'in uhdesine geçti. Merkez-i umumînin mühürü ve evrakı bu suretle on beş gün kadar vilâyet heyet-i merkeziyesince hıfzedildi. Sonra bunları merkez-i umumî aldı.

Bu sırada da Nâzım Bey vakasıyla ilgisi olan şöyle bir hâdise dahi cereyan eylemiştir:

Haziranın on üçüncü veya on dördüncü günü Karaferiye jandarma yüzbaşısı Giritli Bahaeddin Efendi Karaferiye'den gizlice bir araba ile hareket ederek Selânik demiryolu üzerinde Karaferiye'den sonra ilk istasyondan trene binmiş ve Selâniğe gelmişti.

Bu efendinin müfettiş-i umumî Hüseyin Paşa'ya gelip Karaferiye'de cemiyetin faaliyeti hakkında malûmat verdiğini müfettiş yaveri Tulçalı Süleyman Efendi heyet-i merkeziyeden Rasim Bey'e haber verdi. Karaferiye merkezinden de Bahaeddin Efendi'nin gizli hareketi haber alınarak vilâyet heyet-i merkeziyesine bildirildi.

Heyet-i merkeziye âzasından Rasim Bey cemiyet efradının cemiyete muhabbetini ve heyet-i merkeziyenin hürmet ve emniyetini celp ve idame eylemeğe pek ziyade ehemmiyet verirdi. Bu lüzumdan daima gözönünde tutulacak bir prensip gibi her fırsatta arkadaşlarına bahsederdi, azimkâr, fikrinde musır, dediğini yapmak ve yaptırmakla uğraşır bir zattı. Bu haberi aldığı gün evvelce heyet-i merkeziye âzasından olup Fedâî Bölüğüne nakledilmiş olan topçu mülâzimi hamdi Efendi ile müza-

kere ederek aralarında bu işi heyet-i merkeziyenin ele almış olduğunu, cemiyet aleyhinde bir şey yapılmayacağını Karaferiye heyet-i merkeziyesine cemiyet mensuplarına bildirip anlatmak için hemen bir adam göndermeğe karar verirler. İş pek müstacel addettikleri için heyet-i merkeziyeden karar almağı da beklemeyerek pek hareketli bir cemiyet âzası olan topçu mülâzimi Muhiddin Efendi'yi *-Büyük Harpde Beyrut polis müdürlüğünde iken intihar etmiştir-* Karaferiye'ye göndermeğe tevessül ederler. Muhiddin Efendi de bu vazifeyi kabul eyler. Kendisine icap eden talimat verilir. Evrenoszâde Abdürrahman Bey'den gayet-yürük bir at alırlar. Muhiddin Efendi bununla Karaferiye'ye hareket eder. Kasabaya varınca sokaklardan at sürerek geçmesi halkın dikkat nazırını celbeder.

Muhiddin Efendi Karaferiye heyet-i merkeziyesi âzasından yüzbaşı Demir Ali Bey'i -şimdi Ankara merkez kumandanı, albay- bulur ve aldığı talimata göre söz söyleyerek gerek onu, gerek arkadaşlarını temin ve tatmin eyler.

Muhiddin Efendi'nin bu suretle gönderilmesi vilâyet heyet-i merkeziyesinin her şeye lüzumu gibi ehemmiyet verdiğini ispat ettiği için Karaferiye heyet-i merkeziyesi ve cemiyet efradı üzerinde hakikaten iyi bir tesir hasıl etmiştir.

Muhiddin Efendi bir iki saat istirahatden sonra tekrar ata binerek ve geceleyn yol alarak sabaha karşı Selâniğe avdet eder.

O bu kadar süratle davranmakta isabet etmişti. Çünkü Selâniğe geldikten iki üç saat sonra Nâzım Bey vak'asından maznun sıfatıyla çağrılıp tevkif olundu.

Eğer arandığı saatte Selânik'te bulunmamış olsaydı firarî addedilerek maznuniyeti kuvvet bulacak, başına iş açılacaktı. Muhiddin Efendi yaralı neferlere gösterildi. Neferler diğer gösterilenler gibi yaralayan kişinin o olmadığını söylediler. Bunun üzerine tahliye edildi.

Bir Mektup: Balıkesir'den Bay D. Eğriboz'dan aldığım bir mektupda deniliyor ki:

«1908 senesinde Selânik'te mektep talebesi idim. Bununla beraber milletçe hürriyetin ilân edildiği 10 -23 Temmuz- perşembe günü yapılan nümayişlere iştirak etmiştim.

O gün saat iki buçuk, üç raddelerinde Selânik hükûmet konağı karşısındaki kahve ve jandarma dairesi önünde, hükûmet konağı merdivenlerinde toplanmış halk arasına katılmışım. Burada genç bir mülâzım, bir beyanname okudu, pek çok alkışlandı. Arkasına takılan büyük bir kafiye ile Kule kahvelerine gittik. Beyanname orada da okundu.

Bu beyannamenin bir gün sonra müstensih ile basılmış bir nüshasını elde etmişim. Hürriyetin resmen ilânından evvel okunmuş olduğuna göre hususî bir kıymeti haiz olan bu vesikanın yazılarının arasında yer bulabilir mülâhazasıyla, bir suretini gönderiyorum.»

Bay D. Eğriboz'a hem böyle bir vesika suretini gönderdiğinden, hem de mektubundaki teşvik edici iltifatlarından dolayı teşekkür ederim. Gönderilen beyanname sureti aynen şudur:

Umum Ahaliye

Kardeşler, müjdel

Otuz iki senedir sevgili topraklarımızın bir çoğunu vücudü vatandan koparıp ayıran, elimizde kalanları al kanlara boyayan, otuz iki senedir beş milyon insanı hayvan sürüsü gibi kullanıp yıldırılmış olan, otuz iki senedir milletin haysiyetini pâymâl eden, vatan kardeşlerini birbirine düşman ederek rahat yüzü göstermeyen, kimimizi süngülerde, kimimizi zindanlarda helâk eden, askerinin silâhını suistimal, memurların ahlâkını ifsad eden zenginlerin malını harap, fıkaramızın kesesinden para sirkat eden, otuz iki senedir yalancılıkla, alçaklıkla, namussuzlukla idareye çalışan sekiz, on hainin, milletin ciğerine saldıkları zulüm pençesinin yırtıcı tırnaklarından artık kurtuluyoruz.

«Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» bütün vatani ve va-

tan kardeşlerini, Allah'a hamd ü senalar olsun, İttihad ve muhabbet bayrağı altında topladı, herkesi birbirine sevdirdi, elbirliğiyle artık zalimlerin elinden kurtarıyor. Artık herkes hür, herkes mesud ve mesrur oluyor.

Fakat bunun için, buna tamamıyla muvaffak olmak için cümlenize cemiyetin bir nasihati ve bir ihtarı var... Namustan, doğruluktan zerre kadar ayrılmayınız! Hiç kimse diğerinin malına, ırzına, canına taarruz etmesin! Herkes onlara ibrazı hürmet ve sahabet etsin. Memleketimizde yaşayan ecnebi dostlarımızın malı, canı, ırz ve namusu katiyen bizim kefalet, kifayet ve emniyetimiz altında bulunmalıdır. Namus, muhabbet ve intizam altında yalnız vatanın selâmetine çalışmakla tarihimizde, tarih-i umûmîde pek şanlı ve ebedî bir nam bırakalım.

Cemiyetin vesait-i mahsusa ile millete icra edeceği tebliğattan kıl kadar ayrılmayınız. Cemiyetin ihtarâtı ve talimatı hilâfında hareket edecek onların cezası pek şiddetli ve serî olduğunu biliniz. Zirâ Osmanlılık namının şanını muhafaza etmek ancak namustan ayrılmamakladır.

Vatan namına cemiyet yalnız bunu istiyor.

Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet, kahrolsun istibdad!

Selânik, 10 Temmuz 1324
25 Cemaziyelewwel 1326 Perşembe.

6 - Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve yerine Tatar Osman Paşa'nın tayini...

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi ve bu mesele hakkında Albay Tunçay diyor ki:(107)

«Şemsi Paşa'nın vurulması her şeyi halletmiş olduğu hakkındaki kanaatiniz çok doğrudur.

Hakikaten Atıf Bey cemiyetin takip ettiği gayeye en katî hizmeti ifa eylemiştir. Hayatta kalmış olsaydı Şemsi Paşa'nın cemiyeti dağıtması çok muhtemeldi. Onun Manastır'a memur edilmesinden telâş eden yalnız Manastır değildi. Selânik heyet-i merkeziyesi ve merkez-i umumî de telâşa düşmüşlerdi.

Selânik heyet-i merkeziyesi hemen Şemsi Paşa'nın vurulmasına karar vermiş, keyfiyeti Fedâî Bölüğüne yazmış, hattâ Fedâî Bölüğü heyetinden birini celbederek katî talimat vermişti. Bu işi de Yakup Cemil Bey deruhte etmişti.

Fedaîler Şemsi Paşa'nın Selâniğe geleceği bildirilen günü ve gecesini sabaha kadar istasyonda beklemişler gelmeyince istirahat için çekilmişlerdi.

Şemsi Paşa haber verdiğinin hilâfına Selâniğe gece değil, gündüz geldi. Rahmi Paşa kendisini araba ile istasyondan alarak müşiriyet dairesine götürdü. Şemsi Paşa'nın gündüzün geleceği anlaşılması üzerine Fedâî Bölüğü heyeti Yakup Cemil'i aramağa koyulmuşlardı. Fakat o bütün geceyi uykusuz geçirdiği için bir pavyona girmiş, uyumuş kalmıştı.

Nihayet buldular ve istasyon yolunu tuttular. Yakup Cemil Manastır'a hareket ederken Şemsi Paşa'yı vuracaktı. Fakat fedaîler istasyon parmaklıkları yanına geldikleri vakit tren düdüğünü çalarak hareket etti. Yetişmiş olsalarda Yakup Cemil hattâ vagona binilecek tahtaya basarak vagon içinde Şemsi Paşa'ya ateş edecekti. Fakat olmadı. Bu vazife Manastır'da Atıf'a kaldı.

Şemsi Paşa aleyhinde Manastır'ca yapılan tertibden tabîî haberdar olamayan Ohri heyet-i merkeziyesi de Ohri'de kasabanın medhalindeki iki taraflı evlerde seksen kişilik bir pusu tertip eylemişti.

Ancak şurası muhakkak görünür ki, Şemsi Paşa sağ kalsaydı ne yapıp yapacak, belli başlı erkânını elde edeceği cemiyeti ve teşkilâtını perişan edecek, meşrutiyetin inkılâbını kim bilir ne kadar zaman için tehire muvaffak olacaktı.

Albay Süleyman Fehmi Tunçay Şemsi Paşa'nın itlâfından sonra Osman Paşa'nın Manastır ciheti Fevkalâde Kumandanlığına tayini keyfiyeti hakkında şu malûmatı veriyor:

Birinci ferik Tatar Osman Paşa Üsküp'te üçüncü ordu ferik fırkaları ve Kosova mıntakası kumandanı idi.

Rumî 1324 senesi haziranı iptidalarında teftiş için maiyetinde erkân-ı harbiye binbaşısı Halil Recai ve erkân-ı harbiye kolağası Emin -döndüncü kolordu kumandanlığından mütekaidd general- beyler olduğu halde Koçana'ya gitmişti.

Bu sırada mabeyn başkâtipliğinden, «Köprülüde ihzar edilmiş olan tren-i mahsusa binerek İstanbul'a gelmeniz irade-i seniye muktezasındandır» mealinde şifreli birtelgrafname aldı.

Osman Paşa telgraf göndererek Üsküp'ten eşyasını celtetti. Bildirilen trene binerek İstanbul'a hareket etti.

Yukarıda yazdığımız gibi kendisinden Rumeli ahvali hakkında mabeynde malûmatı alındı. Abdühamid, Osman Paşa'dan kendisine karşı sadakat sözünü de aldıktan sonra onu müşirliğe terfi ve Teftiş-i Askerî Komisyonuna yüksek bir maaşla memur etti.

Erkân-ı harp Halil Recai ve Emin Beyler Üsküp'deki memuriyetlerine gitmek üzere harekete hazırlanıyorlardı. Hareketlerinden bir gün evvel otelde Osman Paşa'dan kendisini görme-

den gitmemeleri haberini aldılar. İkisi de Paşa'nın Üsküdar'da Şemsipaşa'daki evine gittiler. Osman Paşa kendilerine:

– Yarın birlikte Manastır'a gideceğiz, dedi. Sebebini sordular:

– Manastırda Şemsi Paşa'yı vurmuşlar, oraya beni gönderiyorlar, cevabını aldılar.

– Efendim, mesele hallolunmuş! Bu memuriyeti beyhude kabul etmişsiniz gibi geliyor bize.

Erkân-ı harbiyesinin itiraz şindeki bu ifadesi üzerine Osman Paşa şu sözleri söyledi:

– Yahu! Utandım da onun için kabul ettim. Ethem Paşa'ya -Teselya ordusu kumandanı- teklif etmişler. Hastayım diyerek kabul etmemiş, müşir Şakir Paşa'ya -mütarekede harbiye nâzır-, eski Kosova valisi- teklif etmişler, o da bir bahane bulmuş. Sonra zât-ı şahane başkâtibe:

– Git bir defa da Osman Paşa'ya teklif et! Bakalım kabul edecek mi?

Demiş. Ben bu iki müşirin öyle taallül ettiklerini öğrenince utandım. «Ben askerim. Nereye emrolunursa giderim» cevabını verdim. Bu sözüm padişahın pek ziyade mahzuziyetini mucib olmuş. Yarın huzura gireceğim. Mabeynden doğruca Sirkeci'ye gideceğim. Selâniğe birlikte hareket edeceğiz.

Osman Paşa söylediği gibi ertesi günü mabeyne gider, başkâtibin odasına uğrar, başkâtip huzura gireceğini söyler, fakat paşanın göğsünde imtiyaz madalyası olmadığını görenek:

– İmtiyaz madalyanız yok mu?

Diye sorar. Osman Paşa:

– Var, fakat eşyam içindedir.

Cevabını verir. Tahsin Paşa:

– İmtiyaz madalyasız huzura girmeniz olamaz.

Diyerek bir imtiyaz madalyası buldurur ve Osman Paşa'nın göğsüne takar. Huzura girmek üzere birlikte yürürler. Uzun bir koridordan geçtikten sonra Tahsin Paşa karşıya gelen bir kapıyı açar, Osman Paşa'yı içeriye sokarak kendisi yandaki odaya girer.

Osman Paşa odaya girince karşısında kimseyi göremez. Duraklar. Meğer Abdülhamid açılan kapının yan tarafında bulunuyormuş.

Osman Paşa arkadan hünkârın:

– Buyurun Osman Paşa!

Dediğini duyar, başını çevirerek Abdülhamid'i görür. Selâm resmini ifa eder. Abdülhamid Osman Paşa'yı karşısına oturtur.

– Osman Paşa! Siz çok hizmet ettiniz, yorulduunuz, istirahat muhtaçsınız. Sizi bunun için getirtmiştik. Fakat işte bu işler çıktı. Bir de talimatname yapmışlar. Sizin buna ihtiyacınız yoktur. Siz eski bir askersiniz. Oraya gider, o zabıtana nasihat edersiniz. Ben bilirim, bu işleri Hidiv yapıyor. Malûm ya! Hilâfet meselesi! der ve talimatnameyi vererek Osman Paşa'ya çıkmağa müsaade eder.

Osman Paşa huzurdan çıkıp doğruca Sirkeci İstasyonuna gitti. Halil Recai ve Emin Beyler'le birlikte Selâniğe hareket etti. Selâniğe varınca Kolombo Oteline indi.

Osman Paşa'nın bu Kolombo Otelinde ikameti Manastır alay müftüsü Hacı Mustafa Efendi'nin Cemiyet tarafından vurdurulmasına tesadüf eder. Tatar Osman Paşa Koçana'dan İstanbul'a geldikten sonra bir gün mabeynde iken Manastır'dan gelmiş olan miralay Hacı Nazmi Bey ile alay müftüsü Hacı Mustafa da Paşanın oturduğu odaya girmişler ve Paşayı görünce tazaluma başlamışlardı. Korkmakta oldukları hallerinden anlaşılıyordu. Osman Paşa bunlara:

– Korkmayınız! Burası padişah sarayıdır, adalet yeridir. Müsterih olunuz.

Yolunda tesellilerde bulunmuştu.

Onlar konuşurken başkâtip Tahsin Paşa Osman Paşa'nın yanına gelmiş, paşanın yanında Hacı Nazmi Bey'le Hacı Mustafa Efendi'yi görünce hiddetli bir tavır ile ikisini de dışarıya çakartmıştı.

Bir iki gün sonra Osman Paşa Halil Recai Bey'le beraber köprüden geçerken Hacı Nazmi Bey'i liva kıyafetiyle ve nişanları göğsünde görmüşlerdi.

Osman Paşa alaydan hoşlanırdı. Hacı Nazmi Paşa'ya:

– Ben size «korkmayınız! Burası padişah sarayıdır» demiştim. İşte liva olmuştunuz!

Dedikten sonra:

– Müftü ne oldu? diye de sormuştu. Hacı Nazmi Paşa:

– Ona da bir ruus verildi.

Diyerek gördükleri iş mukabilinde padişahın atfetine mazhar olduklarını bildirmişti.(108)

İşte bu alay müftüsü ikinci bir defa Manastır'dan Selânik yoluyla İstanbul'a Yıldız'a gidecekti. Müftünün bu gidişi Manastır heyet-i merkeziyesini ve muhitini çok telâşa düşürmüştü.

Manastır heyet-i merkeziyesi müftünün Manastır'da bulunduğu esnada cemiyet azalarını ve bütün cemiyet işlerini öğrenmiş olduğunu, bu sebeple İstanbul'a varmasına katiyyen meydan verilmeyerek Selânik'te işi bitirilmek icap eylediğini pek ehemmiyetle merkez-i umumîye yazmıştı. Merkez-i Umumî Selânik Heyet-i Merkeziyesine bu yolda tebligat yapmış, heyet-i merkeziye de işi Fedaî Bölüğüne tevdi eylemişti.

Müftünün izalesini Fedaî Bölüğünden Yakup Cemil deruhde eylemişti. Fakat Hacı Mustafa Efendi'nin Selânik'te nere-

ye indiği bir türlü anlaşılamıyordu. Bu sıralarda müşir İbrahim Paşa ordu merkezini Manastır'dan Selâniğe naklettirmişti.

Müftünün Selâniğe geldiğinin ertesi günü gene Fedaî Bölüğünden topçu mülâzimevveli Hamdi Efendi Kamer kahvesi önünde tesadüf ettiği Selânik heyet-i merkeziyesi âzasından süvari yüzbaşı vekili Süleyman Fehmi Bey'e bir çok yerler arandığı halde müftüyü bulmak kabil olmadığını söyledi. İki konuşurlarken Süleyman Fehmi Bey ordu merkeziyle birlikte Manastır'dan Selâniğe gelmiş olan ordu müezzini Şükrü Hafız'ın Vardar kapısı tarafından gelmekte olduğunu gördü, arkadaşları Hamdi Efendi'ye de göstererek:

– Bu hafızı görüyor musun? Bu da Manastır'dan yeni gelmiştir. Mutlaka müftüyü görmeğe gidiyor. Takip edelim. O nereye giderse müftü oradadır.

Dedi. Ordu müezzinini takip ettiler. Şükrü Hafız'ın Kolombo Oteline girdiğini gördüler. Hamdi Efendi bunu Fedaî Bölüğünden yüzbaşı Abdülkadir Efendi'ye haber verdi. O da tahkik ederek müftünün bu otelde bulunduğunu öğrendi.

Ertesi sabah müftü istasyona gitmek üzere otelin kapısı önünde arabaya bineceği sırada otel garsonuna para verirken Yakup Cemil'in ilk rovelver ateşine uğradı, yaralandı.

Fakat o da Yakup Cemil'i sağ bileğinden yakaladı. Yakup Cemil elinde Nagant tabancasıyla bir daha ateş etti, tabanca ateş almadı, ikinci bir çekişte gene aynı hal vaki oldu. Üçüncü çekişte çıkan kurşun Hacı Mustafa Efendi'nin boğazına isabet etti. Müftü düştü, Yakup Cemil de bu suretle iri cüsseli ve kuvvetli Hacı Mustafa elinden kolunu kurtardı.

Yakup Cemil uzaklaşırken arkasına bir inzibat neferi takıldı. Fedaî bu nefere şiddetle:

– Geri dön!

Dedi. Nefer geri döndü.

Tatar Osman Paşa otel önünde patlayan bu tabanca sesle-riyle uyandı. Müftü efendinin vurulduğunu duydu. Ve Halil Recai Bey'e:

«– Müftü vurulacağını biliyordu. Ben geceleyin bir iki de-fa abdest bozmağa kalktım. Onu salonda nargile içerken gördüm.

– Niçin uyumuyorsunuz, müftü efendi? diye sordum.

– İçimde bir sıkıntı var. Uyuyamıyorum, cevabını verdi.»

Sözlerini söyledi. Osman Paşa'nın bu sözleri Yıldız'a gi-derek cemiyet aleyhinde pek mühim ihbarlarda bulunacak olan Hacı Mustafa Efendi'nin Selânik'te son gecesini hakikaten bü-yük heyecan ve sıkıntı içinde geçirdiğini göstermektedir.

Hacı Mustafa Efendi'nin vurulduğu gün süvari yüzbaşı vekili Süleyman Fehmi Efendi eniştesi olan Halil Recai Bey'i görmek üzere Kolombo Oteline gitmişti. Salonda otururken Ta-tar Osman Paşa da oraya geldi ve oturdu.

İhtiyar liva Remzi Paşa da o tarafta masada oturmuş, mek-tup yazıyordu, yazarken ihtiyarlıktan elleri titriyordu. Bunu gö-rünce alay etmesini pek seven Osman Paşa, Remzi Paşa'ya:

– Ne o? Ellerin titriyor! Galiba korkuyorsun. Korkma! Korkma! onlar herkesi vurmazlar. Onların elbette bir kaideleri vardır!

Hitabında bulundu ve zekâsıyla hayli şeyler sezdiğini gös-terdi. Maiyetindeki Emin Bey cemiyet efradındandı. Halil Recai Bey de cemiyetten haberdardı, fakat daha girmeğe fırsat bula-mamıştı.

Bu defa Osman Paşa ile birlikte Selâniğe gelince tahlif edilerek cemiyete dahil olmuş ve böylece Manastır'a gitmiştir.

Not: [Osman Paşa Manastır'dan kaldırıldığı gece Eyüp Sabri Bey Ohri'ye gönderileceğini kendisine tebliğ eylemişti. Paşa Ohri'ye gönderilmesini istemiş ve bunun üzerine vilâyet

heyet-i merkeziyesi kararıyla ve Niyazi Bey refakatiyle Resne'ye götürülerek meşrutiyetin ilânından üç gün sonraya kadar orada tutulmuştu.

Resne'de yanına girenlere kendi hal ve mevkiinden bahis açıldıkça ağzından:

– Ah! O Ohri kumandanı ve kaymakamı! Beni aldattılar!
Sözleri döküldüğünü Ohri'de bize haber vermişlerdi.

Osman Paşa dört sene sonra dördüncü ordu müfettişliğiyle Trabzon'a geçerken Samsun mutasarrıfı bulunuyordum. Vapurda kendisini ziyarete gitmişim. Gerek bu mülâkatımızda, gerek Beyoğlu mutasarrıfı iken bir kaç defa vaki olan tesadüf ve buluşmalarımızda geçirdiği mühim vakalardan, her şeyden bahsettiği halde bana Manastır hâdisesinden katıyyen söz açmamıştı!]

Yenice hâdisesi jandarma yüzbaşısı Refet Bey'le -saylav (milletvekili) General Refet kaymakam İbrahim Bey'in -emekli albay, şimdi İnhisarlarda- Yenice'de padişah ve hükümet aleyhinde bazı sözler söyledikleri ve tezahürler yaptıkları Selâniğe bildirilmesi üzerine ikisi de celbedilerek temmuzun on altıncı günü tevkif edilmişlerdi. Bunların mevkufiyetlerini Ali Fethi Bey teessür içinde heyet-i merkeziyeye haber verdi.

Ancak Refet ve İbrahim Beyler'in tevkifinden cemiyetçe telâşi mucib olabilecek bir hal ve netice çıkmayacağı çok geçmeden anlaşıldı.

Erkân-ı harbiye kaymakamı Faik Bey Sisam adası isyanında yapılacak ıslahatı kararlaştırmak üzere Selânik valisi Rauf Paşa ile birlikte bu adaya gitmişti. Avdetinde Refet ve İbrahim Beyler'in mevkufiyetini haber alır almaz fırka kumandanı Mustafa Remzi Paşa nezdine vardı. Onu bir iyice doldurdu, biraz da imalı tehditler savurdu. Nihayet mevkufuların tahliyesi hakkında emir verdirdi.

O günü söz arasında Mustafa Remzi Paşa'nın:

– Siz Abdülhamid ile uğraşıyorsunuz. Lâkin Abdülhamid'in çok parası var. Siz onunla başa çıkamazsınız.

Dediğini Faik Bey heyet-i merkeziye içtimasında hikâye etti. Çoklarının kanaati de bu merkezde değil miydi?

Bir Mektup: 5 Mart 1938 tarihli ve 155 numaralı tefrikada müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa yanında teftiş ve istihbarat işlerinde kullanıldığı yazılan erkân-ı harbiye binbaşısı İsmail Hakkı Bey'in sonradan damat olan zat olduğu işaret edilmişti.

General Galip Pasiner gönderdiği bir mektupda bunda isim müşabehetinden mütevellid bir yanlışlık olduğunu bildiriyor:

«Müfettiş-i umumî refakatinde hizmet gören üç erkân-ı harp zabitanından biri olan binbaşı İsmail Hakkı Bey sonradan damat olan Binbaşı İsmail Hakkı Bey değildir. Mütarekeyi müteakip Bursa valiliğinde ansızın vefat eden Priştineli İsmail Hakkı Beydir. Damat olan zat Manastırlıdır ve müfettiş-i umumîlik refakatinde bulunmamıştır.»

Bir Mektup: Akşam'ın 15 mart tarihli nüshasındaki tefrikada Tatar Osman Paşa'nın müşir Şakir Paşa'nın Manastır Fevkalâde Kumandanlığına tayini için yapılan teklifi bir bahane ile kabul etmediğini ifade eylediği yazılmıştı.

Şakir Paşa'nın oğlu Bay N.T. Seymen'den Geneve'den aldığı bir mektupta deniliyor ki:

«Meşrutiyetin ilânına tekaddüm eden vukuatı bu vakaların saraydaki akislerini zaman zaman bana anlatmış olan pedirim kendisine o sırada Rumeli'de bir memuriyet teklif edildiğinden bahsetmiş değildir. Abdülhamid'in mühim telâkki ettiği işlere memur etmek istediği insanların, tahsisan askerlerin bu vazifeleri kabulde tereddüd göstermelerine mizac ve meşrebi mütehammil değildi. Rumeli ahvalinin karışması üzerine oraya gitmesi pederime teklif edilmiş olsaydı itizar ve bahanelere yer bulamaz ve Manastır'a gitmekte tereddüd göstermezdi.

Halbuki pederimin Rumeli'ye izamı o sırada sarayda mevzuu bahsolmamış ve kendisi böyle bir irade veya teklif karşısında kalmamıştır. Tarihî hakikat budur.»

Bay Seymen bu izahatı neşredilmek üzere değil, sırf beni bu noktada tenvir maksadıyla verdiği mektubunda bildirmektedir. Tatar Osman Paşa'nın bahseylediğimiz ifadesi işittiğimiz beyandan ibaret olduğuna, bizim bu neşriyatta takip eylediğimiz meslek de bitarafliktan başka bir şey olmadığına binaen ve aflarına mağruren mektuplarının münderecatından burada böylece bahseylemeğe lüzum gördük.

7 - Firzovik toplantısı ve Abdülhamid'e çekilen tehdit telgrafı...

Kosova jandarma alay kumandanlığında bulunmuş olan emekli general Galip bana Arnavudların inkılâptan az evvelki meşhur Firzovik içtimasının ledünniyatını (içyüzünü) muhtasar anlatma lûtfunda bulundu.

Şimdiye kadar vaki olan neşriyatta Firzovik içtimai Rumeli'de cereyan eden ahval üzerine heyecana gelen Arnavutların kendi aralarından çıkan bir teşebbüs neticesi olduğu görülür.

General Galip bu zehabı tashih ediyor:

Metroviçe kumandanı meşhur Şemsi Paşa, Niyazi Bey'in Resne'de hurucu (ayaklanma) üzerine mabeynden Jön-Türkler aleyhine hareket emrini aldığı zaman gene sarayın talimatıyla Arnavut rüesasını biri Pizren'de, diğeri Firzovik'te iki yerde toplanmağa davet etti.

Bu iki içtimada Arnavutların baba gibi saydıkları Abdülhamid'e karşı ayaklananlar aleyhinde tedbir alınacak ve Arnavutluğun hünkâra sadakatini arz ile Rumeli'deki hareketin muharrikleri tehdid edilecekti.

Şemsi Paşa rüesaya toplandıkları vakit talimat vereceğini bildirmiş ve aralarındaki büyüklerden bazılarına da Bulgarlarla birleşmiş olan Jön-Türk hainlerini tedibe padişah tarafından memur edildiği için Manastır'a gideceğini haber vererek oradan göndereceği talimata göre hareket eylemelerini tebliğ eylemişti. Arnavutlar rumî haziranın yirmibirinden -temmuzun dördünden- itibaren toplanmağa başladılar.

İçtiman merkezî sıklığı Firzovik'teydi. İttihad ve Terakki Üsküp merkezince ve Selânîk'te merkez-i umumîce Arnavutluktaki bu içtima ile uğraşmak ve bundan cemiyet hesabına istifade temin eylemek vazifesi Miralay Galip Bey'in uhdesine tevdi edildi.

Cemiyet bu hususta Galip Bey'in eski tecrübelerine güveniyordu. Şemsi Paşa'nın tertibinden haberleri olmayan müfettiş-i umumîlik ve vilâyet makamları da bu içtimai dağıtmağa vilâyetin jandarma alay kumandanı sıfatıyla onu memur ettiler.

Galip Bey içtima başlayınca hususî olarak cemiyetin, resmî vazifesi itibarıyla da hükûmetin murahhası olarak Firzoviğe gidecekti. Böyle işlerde hükûmet öteden beri asker kullanırdı. Arnavutlar herhangi bir sebeple bir yerde toplanmağa başlarlar ise o tarafa lüzumuna göre birer miktar asker gönderilirdi.

Müfettiş-i umumî nezdindeki Rusya ve Avusturya ajan sivilleri bu suretle harekete muarız idiler. Onlar böyle işlerde evvelâ jandarmanın kullanılmasını, kâfi gelmezse asker sevkini iltizam ediyorlardı. Müfettiş-i umumî de bu şekli muvafık buluyordu. Hükûmetçe Kosova jandarma alay kumandanının bu defa Firzoviğe gönderilmesi bu sebepten neşet eylemişti.

Galip Bey hareketinden bir gün evvel Kosova'da cemiyetin mühim erkânından olan Kalkandelenli Emin Bey'e Firzoviğe giderek kendisiyle birlikte çalışmak teklifiyle haber göndermişti. Emin Bey haberi alır almaz Firzoviğe gitti.

Galip Bey aynı teklifi Üsküp idare meclisi âzasından ve gene cemiyet mensuplarından Necip Draga Bey'e de yaptı. O ise:

– Benim gitmem muvafık değildir. Arnavut rüesası arasında birbirini çekememek, kıskanmak çok olur, iş derhal partizanlığa dökülür. Beni çekemeyenler benim iltizam edeceğim şeyin aksini icraya kalkarlar. Benim gidişim işi düzelterek yerde bozmağa sebebiyet verebilir.

Diyerek itizar ve ictinap etti. Ve küçük kardeşi Ferhad Draga'yı tavsiye etti.

Galip Bey yanına Arnavutça konuştuğu için cemiyet mensuplarından jandarma tabur kâtibi Preşovalı Recep Efendi -*Ankara'da emekli binbaşı*- ile iki de jandarma çavuşu olarak rûmî

haziranın yirmi beşinde -*Temmuzun sekizinde*- Firzoviğe hareket etti.

Firzovik'te binlerce Arnavut toplanmıştı. Galip Bey burada en büyük rüesa ile temasa başladı. Vilâyetin her tarafındaki mühim şahsiyetlere bilvasıta haberler göndererek onları da buraya celp ile içtimai genişletti.

Kalkandelenli Emin Bey Firzoviğe gelir gelmez bir eve kapanmıştı. Orada geceleyin nezdine çağırıldığı muteber rüesaya:

- Miralay Galip Bey iyi bir iş ile uğraşiyor. Kendisine mu-tavaat ve muavenet ediniz.

Tavsiyelerinde bulunuyor, hepsini gizlice «besa»ya bağlı-yordu. Galip Bey bir taraftan hükûmeti oyalyor, diğer taraftan hükûmetin kendisine tahmil ettiği içtimai dağıtmak işini toplama-şekline çevirmek üzere rüesayı padişah için de, memleket ve devlet için de iyi bir iş görmek isterlerse eski Kanun-u Esâ-sî'in gene tatbika konulması ve bir Meclis-i Mebusan açılması keyfiyetinin padişaha arz edilmesi lâzım geleceğine ikna etme-ğe çalışıyordu.

Nihayet bunların yola yattıklarını görünce İttihad ve Te-rakki Üsküp heyet-i merkezîyesi vasıtasıyla Üsküp eşrafından ve cemiyet erkânından hatırı sayılır yirmi kadar zatı Firzoviğe davet etti. Hepsî geldiler ve Galip Bey'le birlikte aynı esas da-hilinde çalışmağa koyuldular. Bunlar arasında Yusuf Bey Kum-baracı -hâlen Erenköy'ünde oturuyor- da vardı, Necip Dra-ga'nın küçük kardeşi Ferhad Bey'in de bu hususta hayli hizme-ti görüldü.

Metroviçe'den gelen ve Metroviçe İttihad ve Terakki he-yeti âzasından olan hoca Veysel Efendi -halen Maltepe'de otur-maktadır- bu içtimada cemiyet hesabına pek faydalı bir unsur oldu. Nihayet iş aleniye döküldü.

Yıldız'dan Kanun-u Esâsî'nin yeniden meriyete geçmesi talep edilmek esas itibarıyla kararlaştı. Fakat çıkan müşkülâtın had ve hesabı olmuyordu. Rüesadañ bir paşa yazılacak telgrafta vatan kelimesinin kullanılmamasını istiyor, bunun padişahı ığ-zab edeceğini, hânümanlarının mahvını intac eyleyeceğini söylüyordu.

Sonradan davetle içtima geç iltihak eylemiş olan bazıları da kararlaştırılan maddeleri anlayınca itirazlar ediyor, bu itirazların çoğu diğerlerince hemen kabule şayan görülüyor, yeni baştan tadiller yapılarak iknaa girişmek icap ediyordu.

Galip Bey Pizren'de toplanmış olan rüesayı da Firzovik'teki rüesa marifetiyle davet etti. Bunlar da gelince Şerif ve Yahya Efendiler gibi en nüfuzlularını tahlif ederek cemiyete idhal etti. Artık itirazlara hatime verildi.

Rumî Temmuzun yedinci -yirminci günü- reylerde ittifak hasıl oldu. Kanun-u Esâsî'nin tekrar meriyete konulması talebiyle ve yüz yetmiş dokuz imza ile Yıldız'a telgraf çekildi.⁽¹⁰⁹⁾

Galip Bey bu neticeye varmak için on iki gün uğraşmıştı. Arnavutları cemiyetin maksadına hâdim olacak bir karar vermeğe sevketmeğe muvaffak olamamak düşünce ve ıztırapları ile geceleri uyuyamıyor, sıkıntidan yataktan fırlıyordu. İşte nihayet maksada erilmişti. Arnavut rüesasının bu telgrafı sanki sarayı temelinden sarsmıştı.

Firzovikten mabeyne telgraf yazılınca makine başında bulunan Sadrazam Ferid Paşa Firzovik müctemilerine telgraf servisi ile: «İyi yapıyorsunuz.» Mânasında Arnavutça kelimelerle kısa bir cevap vermişti.

«Ferid Paşa meşrutiyetten sonra bir gün Galip Paşa ile görüşürken:

- Size taraftar olduğumu anlamışsınızdır, demiştir.»

Rumî Temmuzun 5 - 6'ncı gecesi Galip Bey Kosova valisi Mahmud Şevket Paşa tarafından gayet müstacel bir telgrafla ve Derezina ile mi olur, en çabuk hangi vasıtayı bulursa onunla Üsküp'e davet edildi.

Bu aceleye rağmen Galip Bey Üsküp'e hareketini rumî Temmuzun yedinci günü öğleden sonraya ve hazırlanan telgrafname rüesaya mühürlentirilerek mabeyne ve sair makamlara çekilinceye kadar tehir etti.

Vali Mahmud Şevket Paşa miralay Galip Bey'in yerine Firzoviğe Üsküp merkez kaymakamı Cemal Bey'i göndermişti. Cemal Bey cemiyete dahil değildi ve müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa ile gizlice muhabere etmekte olduğu zannedildiği için cemiyet kendisinden ihtiraz ederdi.

Cemal Bey'den sarayın arzusuna göre hizmet bekleniyordu. Arnavutlar ise sevmedikleri bu zatı öldürecek, hiç olmazsa hakaretlerle geri çevireceklerdi. Galip Bey buna mâni oldu. Rüesa Galip Bey'in Üsküp'e gitmesini de istemiyorlardı. Fakat o bir gün sonra avdet eylemeği vaadetti, Cemal Bey'e de tedbirli davranıp bir şeye karışmamasını tenbihte bulundu. Rumî temmuzun yedinci günü akşamı Derezina ile Üsküp'e hareket etti.

Üsküp heyet-i merkeziyesinin kendisiyle pek acele görüşmek istediğini, bunun için böyle müstacel bir davet tertip ettiğini zannediyordu. Halbuki Üsküp'e varınca bu davette heyet-i merkeziye'nin rolü olmadığını anladı. Bunun üzerine davetin sebebini Mahmud Şevket Paşa'dan sordu. O da:

– Sonra görüşürüz! diye geçiştirdi. Vilâyet heyet-i merkeziyesi celbin hayırlı bir maksadla olamayacağına hükmetmişti.

Heyet-i merkeziyenin bu hükmünde isabet vardı. Çünkü sonradan anlaşıldığına göre Abdülhamid'e «miralay Galip Bey'in Firzovik'te harekâtı şüphelidir. Hemen oradan değiştirilmesi elzemdir» diye bir jurnal yazılmıştı. Bunun üzerine Galip Bey'in

derhal Firzovik'ten celbiyle değiştirilmesi hakkında mabeynden müfettiş-i umumîliğe irade tebliğ edilmiş, Hüseyin Hilmi Paşa da bu irade-i seniyeyi acele Mahmud Şevket Paşa'ya tebliğ eylemişti. Galip Bey bir kaç defa daha davet ve celbinin sebebi hakkında validen istifsarda bulundu, hep aynı cevabı alarak savsaklanmak istenildiğini anladı. Heyet-i merkeziye Galip Bey'in Üsküp'e geldiğinin ertesi günü Firzoviğe dönmesine karar verdi. O da rüesaya verdiği söze binaen Firzoviğe gitmek kendisi için mecburî olduğunu Mahmud Şevket Paşa'ya bildirdi. Paşa:

– Allah aşkına Galip Bey, bir iki gün kal...

Diye rica ve ısrar etti. Bunun üzerine cemiyetin vilâyet heyet-i merkeziyesi âzasından Necip Draga Bey'in Galip Bey yerine içtimaa gitmesine karar verdi.

Firzovik'te toplananlar tarafından verilen karardan ve Yıldız'a çekilen telgraftan sonra vaziyet tavazzuh eylemişti.

Necip Draga teklifi kabul etti ve fahrî jandarma miralayı Yakovahlı Bayram Sûr ile birlikte Firzoviğe gitti. Ferid Paşa'nın azliyle yerine Said Paşa'nın tayini ve seraskerlik tabirinin harbiye nazırlığına tahvili haberi gelince bunda Firzovik telgrafının tesiri olduğuna ve Yıldız'ın mağlûbiyetine hükmedildi.

Yıldız'dan Firzovik rüesasına hiç bir cevap çıkmıyordu. Rüesa da tekidler yazıyorlardı. Bu telgrafları Priştine Belediye Reisi Sudi Efendi rüesa namına imza ediyordu.

Cevap çıkmadıkça tekidler şiddetleniyordu. Nihayet, «İstanbul'a doğru hareket etmeğe mecbur olacağız» denilmeğe de başlandı. Rumî 10 Temmuz günü Üsküp'te de nümayişler yapıldı.

10-11 temmuz (23-24 temmuz) gecesi Üsküp İttihat ve Terakki Cemiyeti vilâyet heyet-i merkezi de ne yapılacağı hakkında müzakerelerde bulunuyordu. Miralay Galip Bey buradan çıktuktan sonra Kanun-u Esâsî'nin padişah tarafından kabul edildiğini

mübeyyin olarak gelen telgraf heyet-i merkeziyeye bildirildi. Heyetçe Galip Bey'in arkasından adam koşturularak müjde verildi.

Galip Bey 11 Temmuz -24 Temmuz- sabahı tekrar Firzoviğe gitti. Kanun-u Esâsî'nin kabul edildiği o sabah Firzovik müctemilerine tebliğ olundu. Arnavud rüesasında seçilen bir kaç yüz kişi mahsusen hazırlanan bir tren ile Üsküp'e geldiler. Şehirde bunlara parlak bir istikbal töreni yapıldı.

Firzovik içtimana gelen bu binlerce kişinin iaşesi Arnavut usulünce civar köylerce temin ediliyordu. Bu kadar müsellâh adam bir yere toplandığı halde on beş gün içinde en ufak bir vaka bile olmamıştır. Hattâ bir gün bir kese para bulunmuştu. Tellâl çağırılarak meydana çıkan sahibine teslim olunmuştu.

Bunu temin eden hal iş başında bulunanların kan alacak damarları bilmeleri, rüesayı hüsnü idare eylemeleri, rüesanın da maiyetlerine tamamen hâkim olmalarıdır.»

General Galip'in Firzovik hâdisesi hakkındaki pek kıymetli ifadeleri burada bitiyor. General bana Firzovik içtimainın o vakite kadar Arnavutlardan emin olan padişah üzerinde yaptığı tesirin ehemmiyetinden, büyüklüğünden bahsederken:

– Ancak Şemsi Paşa vurulmuş olmasaydı bu işlerin böyle yürümeyeceği muhakkaktı. Meşrutiyet inkılâbını Atif'in parmağına medyunuz!

Sözlerini de ilâve eylemişti.

Ohri kaymakamlığında bulunduğum o günlerde Şemsi Paşa'nın Manastır'a vürudunda cemiyet efradında ve öldürülmesinden henüz cemiyete dahil olmamış bulunanlarda hasıl olmuş olan yılgınlığı bizzat görmüştüm. Bu sebeple General Galip'in bu mütalaasına ve kanaatine tamamen iştirak ederim.

Cemiyetin parası, vilâyet heyet-i merkeziyeleri âzalarından toplayabildikleri taahhüdattan ve kaza merkezlerinin gönderebil-

dikleri paralardan kendi ihtiyaçlarına sarfını zarurî buldukları miktardan fazlasını merkez-i umumîye gönderirlerdi. Fakat bu çok bir şey tutmazdı. Misal olmak üzere şunu zikrelelim:(110)

Rumî 1323 senesine tesadüf eden ramazanın sonlarında idi. Süleyman Fehmi Bey -*Albay Tunçay*- mezunen Manastır'a gidiyordu. Hamzabey camii yanında rasgeldiği İsmail Canbulat Bey Manastır'da mıntaka kumandanı Hadi Paşa'nın erkân-ı harbiyesinden Hasan Tosun Bey'e götürülmek üzere kırmızı bal mumu ile kapanmış bir mektup verdi. Süleyman Fehmi Bey Köprülü'den tanıdığı Hasan Tosun Bey'e mektubu teslim ederken cevabını Selâniğe avdet ederken alacağını söyledi. Avdetinden iki gün evvel tekrar gördüğü Hasan Tosun Bey kendisine:

– O mektubun cevabını erkân-ı harp yüzbaşısı Kâzım Karabekir Bey verecektir, dedi.

O zaman Kâzım Karabekir Bey Manastır'da topçu bataryalarının birinde staj görüyordu. Hasan Tosun Bey Kâzım Bey'in evini de tarif etmişti. Süleyman Fehmi Bey bu eve giderken tesadüf ettiği Enver Bey:

– Kâzım Bey seni bekliyor.

Dedi. Süleyman Fehmi Bey Kâzım Bey'i evinde buldu.

Konuşma esnasında Kâzım Bey:

– Biz burada babaları bıraktık. Evlâdı tuttuk. Yani ihtiyarları kandırmak pek müşkül, gençler ise çabuk yola girerler. Bunun için işe gençlerden başladık.

Dedi. Süleyman Fehmi Bey de akrabasından birkaç zât-ı tavsiye etti. (Bunlardan birisi teyzezâdesi Faik Ağa idi. Ona cemiyet hakkında bizzat:

– Seni bir gün çağıracaklardır. Sen de tereddüd etmeyip gir, diye tavsiyede bulunmuştu. Faik Ağa'yı babaları amca çocukları olan rehber Kerim Efendi'nin Hamdi Efendi cemiyete idhal ettiği gibi Faik Ağa da Manastırlı Baha Bey'i cemiyete almıştı.)

Kâzım Karabekir Bey Süleyman Bey'e getirdiği mektubun cevabından başka merkez-i umumîye teslim edilmek üzere 23 altın da verdi. Demek ki o zaman Manastır vilâyet merezinin merkez-i umumîye gönderebildiği para bu kadardı, hem kim bilir kaç aylıktı bu!

Selânik merkezi de hemen hemen bundan fazla bir şey veremezdi. Bu para ile (Şûra-yı Ümmet Gazeteleri) getirilir, yahud tabanca, bomba satın alınır.

Umumî harp esnasında İstanbul'da jandarma alay kumandanlığında bulunmuş olan⁽¹¹¹⁾ Ali Naki Bey'in kardeşi Abidin Bey'in verdiği malûmata nazaran: İki sene evvel İstanbul'da vefat eylemiş olan Doktor Selânikli Rıfat Efendi meşrutiyetin ilânından bir hafta kadar evvel nişancı taburu yüzbaşlarından Radovişteli Abidin Efendi'yi çağırır:

– Böyle parasız iş olmaz!

Diyerek cemiyet hesabına yirmi altın verir, bir kaç kartvizit de vererek bunlarla bazı tüccara müracaat eylemesini söyler. Abidin Efendi evvelâ Cezarzadelere müracaat eder. Cezarzadeler para vermekle beraber Abidin Efendi'yi tavsiye kartlarıyla başka tüccara da gönderirler. Bu suretle o gün üç yüz altından eksik olmayan mühimce bir para toplanır. Abidin Efendi bunları merkez-i umumî veznedarı Midhat Şükrü Bey'e teslim eder.

O parasızlık günlerinde doktor Rıfat Efendi'nin ön ayak olması suretiyle toplanan bu para tabii pek makbule geçmişti.

Bu paradan o günlerde hayli sarfiyat vaki olmuş olacak ki, meşrutiyetin ilânından evveline kadar merkez-i umumî kasasında ancak 80 ve Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesinde 15 mecdiye para kalmıştı. Cemiyet heyet-i merkeziyelerinde meşrutiyetten evvel ihtiyaca kâfi para bulunmadığı içindir ki, Niyazi Bey Resne'den Eyüp Sabri Bey Ohri'den çıkacakları sırada tabur ve inşaat sandıklarında buldukları paraları makbuz mukabilinde almışlardı.

Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler gibi bir çok efrad ile Yeni-ce'den çıkmış olan mümtaz yüzbaşı Halil Bey de -Enver Paşa'nın amcası- tabur sandığından para almıştı.

Meşrutiyetten sonra ordu emriyle bu paraların kayıtları terkin edilmiştir.

Bir Mektup: İzmir'den gönderilen bir mektupda Arnavutların Firzovik içtimai hakkında Şemsi Paşa'nın yaverliğinde ve kâtipliğinde bulunmuş olup hâlen İzmir millî emlak müdürü olan Bay Süleyman Külçe'nin, Arnavutların Firzovik'te akdettikleri içtima hakkındaki beyanatı bildirilmektedir.

Bu mektubun muhteviyatından bahsetmeden evvel Firzovik içtimainın âmili olmak üzere yukarı Arnavutluk muteberanından Sudi Efendi'den naklen bana şöyle bir hadiseden bohsolunmuş bulunduğunu zikredeyim: «Üsküp'de bulunan Alman mektebi talebesi tedkikat için Priştine'nin Girmi ormanına gitmek isterler. (Almanlar geliyor) diye galeyana gelen Vulçitrin, Gilân, Preşova ahalisi o zaman Priştine mutasarrıfı olup sonra Şam'da menfiyen tifüsten vefat etmiş olan İsmail Fevzi Paşa'ya -Vahdedin'in seryaveri Avni Paşa'nın kardeşi- müracaat ederler. Mutasarrıf -beş on talebenin gelmesinden bir şey çıkmaz! Devletler Revalde toplandılar, memleketimizi paylaşacaklar!- diyerek teskin yerine ateşe körükle gider. Firzovik içtimai bu galeyanın tesiriyle akdedilir.»

İzmir mektubu bu rivayeti tadil ve tashih eylemekle beraber Firzovik içtimainda Şemsi Paşa'nın rolü olmadığını anlatmaktadır. Deniliyor ki:

«Şemsi Paşa'nın Prizren'de iken Jön-Türkler aleyhine emir alması ile Firzovik içtimainın menşei arasında hiç bir münasebet yoktur. Bu içtima Arnavutlar arasında cari düşüncelerin ve tesirlerine mahsulü olarak başlamıştır.

Tevali eden vakalar Şimali Arnavutluk'ta hoşnutsuzluğu kuvvetlendirmekte idi.

Firzovik içtimaindan bir sene kadar evvel Prizren'in Sinan Paşa Camiine bir domuz başı bırakılmıştı. Bu hal Müslüman Arnavutlarda artık mukaddesatlarının tehlikeye girdiğine kanaat hasıl etmiş ve büyük heyecan uyandırmıştı.

Firzovik içtimainın asıl ve hakiki sebebi bu gibi vak'aların hasıl eylediği galeyana şu hadisenin inzımanı olmuştu: Üsküp Sırp Kız Mektebi idaresi -1908 de- ilkbahar munaabetiyle Firzovik civarında bir koruda, bir eğlence tertibini düşünmüş ve bu iş için mahalline bir kaç kişi göndererek bu eğlence yerini tedkik ettirmiş idi. Civarda bunu görüp duyan halk telâşa düştü. Kaçanik, Priştine ve havalisinde bu hareket emsalsiz bir cüret mahiyetinde telâki edildi. Arnavutlar buna âdeta kendi harimlerine bir tecavüz adediyor ve bu saygısızlığa tahammül imkânı olmayacağını söylüyorlardı. Heyecan arta arta nihayet evvelâ Sırp Kız Mektebi talebesinin geleceği koruyu yaktılar. Sonra da böyle hareketlerin tekkerrür edememesi için aralarında bir anlaşma akdetmek lüzumunu hissettiler. Bu anlaşmanın Firzovik'te yapılması kararlaştı.

Arnavutlar rumî haziranın yirmi birinden evvel Firzovik'te toplanmağa başladılar. Hattâ haziranın yirmisine kadar gelenler hayli miktara balığ olmuştu.

Şemsi Paşa Manastır'da rumî haziranın yirmi dördünde sabahleyin vurulmuştu. Şemsi Paşa'nın bu suretle itlâfı üzerine Arnavutlukta herkes başka başka rivayetler, tevillerde bulunuyordu, sinsi bir heyecan başgösteriyordu.

Arnavutlar tehlikede gördükleri mukaddesat ile şeref ve izetinefislerini siyanet arzu ve hülyalarıyla Firzovik'te toplanmışlardı. Hürmet ettikleri Şemsi Paşa'nın itlâf edildiğini duyunca artık başlarının katı çaresini bulmak lâzımgeldiğine kanaat getirmişlerdi.

Zemin işlenmeğe müsaidi. İttihad ve Terakki miralay Galip Bey'i Firzoviğe gönderdi. Galip Bey Şemsi Paşa'nın itlâfından bir gün sonra rumî haziranın yirmi beşinde Üsküp'den hareket etti ve Firzovik'te halkın teheyyücünden istifade etmesini bildi. Aradıkları çarenin Kanun-u Esâsî olabileceğini arkadaşlarıyla

beraber müçtemilere anlatarak onları padişahıtan bu kanunu istemeğe meylettirdi. Fakat, Arnavut eşrafının bunu imalesi müşkülâtsiz olmadı.

Abdülhamid'e çektikleri telgrafnamede:

«Pek yakın görmekte oldukları felâket ve mahviyetin men ve izalesi esbab-ı düşünölmek üzere» toplandıklarını bildiren müçtemiler bu Kanun-u Esâsî talebini İttihad ve Terakki Cemiyetine müzaheret için yapmış değillerdi. Onlar bununla memleketlerinin Hıristiyan tahakkümünden şeref ve izzetinefslerinin halelden kurtulacağını zan ve ümid ediyorlardı.

Metroviça'dan bir kaç saat mesafede demiryoluyla fırka merkezine bağılı olup fırkanın kumandası altında olan Firzovik'te bu içtima vukubulacağı günlerde Fevzi Paşa -*Mareşal Fevzi Çakmak*- 18 inci nizamiye fırkasının erkân-ı harbiye reisi ve kumandan vekili bulunuyordu. İçtimaa taraftar ve müzahir olan Fevzi Paşa Firzovik'te ne geçiyorsa günü gününe değil, hemen saati saatine haber almakta idi. Onun bu müzaheretinin Firzovik'ten Kanun-u Esâsî talebi gibi mühim bir inkılâp hareketiyle içtimain muvaffakiyetinde tesiri büyüktür.»

8 - Mustafa Kemal'in gizli ittihatçılığı ve Nutuk'da anlatılanlar...

Bir Mektup: Manisa saylavı (milletvekili) Bay Kâzım Nami Duru'dan şu mektubu aldım:

«17 Mart 1938 tarihli Akşam'ın (Saray ve Bâb-ı Âli'nin İç Yüzü) başlıklı 107'nci tefrikanızda benden bahsediyorsunuz. Şahsımı temyiz için değil, hakikati tebyin için şu satırları yazmağa kendimi mecbur gördüm.

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin merkez-i umumîsinden müşir İbrahim Paşa'ya gönderilen mektubun geleceğini bana redif fırkaları müfetiş-i umumîliğı erkân-ı harbiyesinde bulu-

nan erkân-ı harp kaymakamı Faik Bey -büyük harpde Erzurum cephesinde şehid olan Faik Paşa- önceden bildirmişti.

Naci -bugün Ankara'da emniyet başmüfettişi- bunu bana getirdi ve doğrudan doğruya müşir paşa'ya vereceğini söyledi. İbrahim Paşa dairenin üst katındaki odasında öğle uykusunda idi. Naci'ye mektubu bana bırakmasını, müşir uyanınca kendisine vereceğimi söyledim. Naci:

– Ben koridorda bekleyeceğim, diye zarfı verdi ve sır oldu.

Mektubun geldiğini paşa uyanır uyanmaz kendisine vereceğimi de Faik Bey'e bildirdim. Biraz sonra paşa uyanmış, aşağı indi. Yaverlerin odasıyla müşirin odası arasında erkân-ı harp kaymakamı Kerim Bey vardı. Geçerken elimde zarfı görünce:

– Nedir o, diye sordu.

– Müşir Paşa'ya mahsus bir mektup, götürüp vereceğim.

Dedim.

– Hayır, önce ben göreyim, diye ısrar etti. Müşir namına yapılan resmî, hususî bütün kâğıtları açmak salâhiyetinde olan bir mafevkin emrine itaat etmekten başka çare yoktu. Zarfı ona verdim ve müşirin yanına girdim. Arkamdan Kerim Bey koşa koşa, elleri titreyerek geldi, açtığı zarfı:

– Vallahi okumadım. Üzerindeki damgayı görünce size getirdim.

Dedi. Müşir İbrahim Paşa soğukkanlılıkla mektubu aldı:

– Ehemmiyeti yok. Bana getireni bulunurl emrini verdi.

Yaverler odasında oturan Mahmud Bey adındaki sivil kâtip getireni tanıyacağını söylediğinden Kerim Bey hemen aranıp bulunmasını emretti. Mahmud ile birlikte tramvay yoluna kadar koştuk. Naci'nin çoktan uzaklaştığını bildiğim için bulunamayacağını tabii görüyordum.

Gelen mektubun üzerinde lâstik damga ile «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» tabiri vardı, «İttihad ve Terakki Cemiyeti» değil. Tikveş'ten geldiği yolundaki ifade de vâki değildir.

«Terakki ve İttihad Cemiyeti» ile üçüncü ordu müşiri İbrahim Paşa arasındaki muhaberenin ne suretle cereyan ettiği Atatürk'ün 1927'deki büyük nutkuna müracaat etmek suretiyle, en doğru olarak, anlamak mümkündür.»

Verdikleri bu izahattan dolayı sayın saylava (milletvekili) teşekkür ederim. Büyük Nutukta bu maddeye taallük eden satırları da dercediyorum:

«Müşir İbrahim Paşa hakkında beslenen -Abdülhamid tarafından- itimad kendisinin bütün Makedonya'yı istibdad aleyhtarlarından temizleme memuriyetini ihzar eyledi.

Ordu müşiriyetinde bulunan Esad Paşa'ya itimad kalmadı. Erkân-ı Harbiye reisimiz olan Ali Rıza Paşa hakkında şüpheye düşüldü. Bunlar birer birer Abdülhamid tarafından isticvap edilmek üzere İstanbul'a celbolundu.

Ordu müşirliğine ezheri cihet şayanı emniyet ve itimad olan müşir İbrahim Paşa tayin ve izam olundu.

İbrahim Paşa'nın selâniğe gelmekte olduğu haberi üzerine Cemal Bey -merhum Cemal Paşa- her ihtimale karşı bir vesile ile merkezden uzaklaştı. Arkadaşım Fethi Bey zaten daha evvel jandarma mektebi kumandanlığına geçmişti. Merkezde ordu kumandanı, erkân-ı harbiye reisi namlarına yalnız ben bulunuyordum. Yeni gelen kumandana üçüncü ordu kumandanlığını ben devrü teslim edecektim. Filhakika öyle oldu. İbrahim Paşa refakatinde mahdumu Nureddin Bey olduğu halde trenle gec vakit Selâniğe muvasalat etti. Doğru kumandanlık dairesine geldi. Orada kendisine vaziyeti takdim ettim. Gece olmasın rağmen teknil ordu erkân-ı harbiyesine memur rüesayı birer birer görmek istedi. Herkes gelip kendini takdim ediyordu. Müşir Paşa her yeni tanıdığı zata kendisinin ne kadar şedit olduğunu, insanı mahvetmek kudretinde bulunduğunu anlatmağa çalışır bir takım tavırlar takınarak, hiç de münasebeti olmayan sözler

söyleyerek, arasıra çizmeli ayaklarını yere vurarak ilk andan itibaren tedhiş politikasını tatbika başladı.

Gece evime gittim. Ertesi gün erkenden bir süvari bir binek atı getirdi ve müşir paşanın beni istediğini söyledi. Daireye geldiğim zaman anladım ki, yeni kumandan benim vazifeye devam edebileceğimi emretmiş...

İbrahim Paşa'nın tehdit politikası ihtilâl komitesinin tehditkâr vaziyetiyle karşılandı. Paşa, hiddet ve şiddetini bir tarafa bırakmak mecburiyetini hissetti.

Bazı arkadaşlar bu meyanda en çok Cemal Bey -*Cemal Paşa*- vasıtasıyla ihtilâl cemiyetinin kuvvetinden ve teşebbüsündeki ciddiyetten İbrahim Paşa'nın mahdumu haberdar edildi. Babasının Cemiyet aleyhine harekette bulunmaması ihtar ve Paşa'dan teminat talep olundu. Meselâ kumandan paşa Cemiyet aleyhinde hareket etmeyeceğini işaret etmek üzere «cuma namazını filanca camide kılacak ve ikinci safda ahzı mevki edecektir» gibi bir takım taleplerde bulunuldu.

İşte Nurettin Bey bu gibi tebligatı pederine isma için vasıta ittihaz ediliyordu. Fakat mühim meselelerde daha çok tavzif edilen ve faal bulundurulan babasının yaveri Nurettin Bey değil, cemiyetin aza ve mutemedi ve kumandanlık makamı yaveri yüzbaşı Kâzım Nami Bey'di. (Elyevm muharrir ve muallimdir.)

İbrahim Paşa cemiyetin ihtaratına mutavaata mecbur edildi. Fakat cemiyetin teşkilât, teşebbüsât, mukarrerât ve icraatından hiç bir vakit haberdar edilmemiştir.»

Selânik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti aleyhinde teşkilât yapmakla cemiyet için tehlikeli bir şahsiyet haline gelmiş olan merkez kumandanı Nâzım Bey'in hangi mesele üzerine vurulmasına karar verildiğini Atatürk'ün 1927'deki büyük nutuklarından anlıyoruz.

Cemiyetin bu teşebbüsü hakkında verdiğimiz malûmatı ikmal eylemek üzere Nutukta buna dair olan bahsi de naklediyoruz.

Atatürk Nutkunda diyor ki:

«Ben erkân-ı harp yüzbaşı olur olmaz. Sultan Hamid tarafından Suriye'ye nefyolundum. Orada üç sene kaldıktan sonra o zaman üçüncü ordu mıntakası olan Makedonya'ya nakledildim. Ordu merkezi Manastır'dı. Ordu karargâhı orada bulunuyordu. Selânik'te başkaca «üçüncü ordu müşiriyeti» ünvanında bir kumanda makamı vardı. Üçüncü ordu kumandanı Selânik'te otururdu.

Orada da «maiyet-i müşirî erkân-ı harbiyesi» diye bir erkân-ı harbiye vardı. Ben 1324 senesinde kolağası rütbesinde ve bu erkân-ı harbiye'de memurdum.

İstihsal-i hürriyete çalışan hafi cemiyet ile pek yakından münasebetim vardı. Yanyalı Esad Paşa üçüncü ordu kumandanı idi. Süleyman Paşazâde Ali Rıza Paşa erkân-ı harbiye reisimizdi. Binbaşı rütbesinde bulunan merhum Cemal Paşa ve binbaşı rütbesinde olan Fethi Bey -elyevm Paris sefiri- ve ben maiyeti müşirî erkân-ı harbiyesini teşkil ediyorduk.

Her üçümüz cemiyetin âzası bulunuyorduk. Mesaimiz cemiyetin temin-i muvaffakiyetine matuftu.

O tarihlerde üçüncü ordu mıntakasına dahil Serez'deki fırkaman ve Serez mıntakasının kumandanı müşir rütbesinde bir zattı. Bu zat Sultan Hamid'in fevkalâde emniyet ve itimadına mazhar bulunuyordu.

Rütbesinin müşir olmasına, Esad Paşa'nın kendisinden alt rütbede bulunmasına rağmen İstanbul ile Makedonya arasında emniyetli bir mıntaka tesisi maksadıyla Serez'den uzaklaştırılmazdı. İşte bu mühim kumandan müşir İbrahim Paşa idi. Mahdumu Nureddin Bey de *-Nureddin Paşa-* babasının yanında bulunurdu.

Meşrutiyet ilânına takaddüm eden günlerde müşir İbrahim Paşa'nın mıntakasında bir binbaşı istibdad-ı idare aleyhinde beyanatta bulunmuş, bir casus bunu jurnal etmiş. Mahallinde tahkik-i keyfiyet için o zaman Selânik'te merkez kumandanı bulunan kaymakam Nâzım Bey İstanbul'dan memur edildi.

Cemiyet Nâzım Bey'i bu vazifeyi ifadan menetmek üzere vurdurdu. Yaralanan Nâzım Bey İstanbul'a celbolundu. Vak'anın tahkikine İstanbul'dan değil, ancak orduca tayin olunacak memurun gidebileceği fikri telkin olundu. Ben memur oldum.

Bittabi vazifem istibdad aleyhinde bulunmuş olan binbaşısı kurtarmaktı. Evvelâ Serez'e gittim. Müşir İbrahim Paşa'yı ziyaret ettim.

Esnayı mülâkatta anladım ki, paşanın büyük bir endişesi vardı. İbrahim Paşa kendi mıntakası dahilinde Sultan Hamid ve istibdad-ı idare aleyhinde hiç bir ferd bulunmadığını ve bulunamayacağını Sultana temin etmişti. Buna rağmen mevzuu bahis binbaşı hakkındaki jurnal Sultan Hamid'in müşir İbrahim Paşa'ya olan itimadını ortadan kaldıracak mahiyette idi. Bu jurnal muhteviyatının tahakkuku İbrahim Paşa'nın aleyhinde idi. Bunu istemiyordu.

Ben derhal paşanın endişesini anladım ve dedim ki:

– Paşa hazretleri! Mıntaka-i devletinizde zât-ı şahane aleyhinde mütehasşis bir ferdin bulunabileceği memul değildir. Verilmiş olan jurnal muhteviyatının mahallinde tahkiki tarafı devletinizden müesses inzibat ve telkin edilmiş olan sadakat hislerini sühuletle tebarüz ettirecektir. Arzu buyurursanız yapacağım tahkikat raporunun bir suretini zât-ı devletinize de göndereyim.

İbrahim Paşa bu beyanatımdan çok ferahladı; benden memnun oldu ve mahdumu Nureddin Bey'i çağırıp bana izaz ve ikram edilmesi ve mahall-i vak'aya seyahatim için teshilâtta bulunulmasını emretti.

Tahkikatımın neticesi binbaşığı kurtardı. Jurnal vereni müfteri cezasına çarptırdı. Müşir İbrahim Paşa da Sultana kendi mıntakasında aleyhtar bir ferdin bulunamayacağını ispat ederek hakkındaki emniyet ve itimadı şahaneyi teyid etti.»

9 - 23 Temmuz 1908 inklâbı arefesinde Selânik günleri...(112)

Gerek Selânik'te, gerek Rumeli'de cemiyetin merkez ve şube teşkilâtı bulunan mevkilerde sokaklarda duvarlara talik edilmek (asılmak, yapıştirilmek) üzere erkân-ı harbiye binbaşısı Fethi Bey tarafından bir beyanname kaleme alınmıştı. Bu beyannamenin sureti şudur:(113)

«Vatanın refah ve saadetini temin etmek, milletin hukuk-u mukaddesesini muhafaza eylemek, terakki ve tekhamül esbabını hazırlamak, asayişini umumîyi, emniyeti dahiliye ve hariciyeyi halelden vikaye eylemek vezaifi mühimmesiyle mükellef olan hükümet otuz şu kadar senedir bunlardan hiç birini zerre kadar olsun ifa etmedikten maada bütün mesai ve âmalı vatanın zevaline, milletin kahr ve mazlûmiyetine masruf olmuştur. Hükümet-i hazıra asırlardan beri saltanatı Osmaniye'ye tâbiyetle müftehir olan ve necabeti, ulûvvucenabı, şecaat ve mertliği ile beynelakvam mümtaz bulunan millet-i Osmaniye'nin merbutiyeti sadakat-kâranesini suiistimal ile bir kaç edepsizin (burada bir kaç kelime okunamadı) temin için her türlü vesaiti zalime ve haineye müracatla kanını emmekten, onu dünyaya karşı zelil ve hakir kullanmaktan çekinmemiştir.

Efrad-ı milletin eşyayı beytiyesi sattırılarak cebren tahsil edilen ve milyonlara baliğ olan paralara, bir çok aileleri matem-zede ve sefil bırakarak döktürülen kanlara mukabil bu meşum tarz-ı idarenin devamı müddetince vatanın eczayı mukaddesesinin birer ikişer elden gittiğini, milletin hukuk-u hürriyetinden birer

suretle mahrum edildiğini, hergün daha müzlim cehli ve esarete düştüğünü, dünyanın en meşhur hazine-i servetini haiz olan memleketin gittikçe harabiyet ve izmihlâle sürüklediğini, asırlardan beri bir arada yaşayan anasır-ı milletin beynlerine tohm-u fesad ve nifak ekilerek birbirlerinin kanlarına susattırıldıklarını görmekten başka bir şey kazanılmamıştır.

Hükûmet-i zalimenin bu mertebe-i hiyanette dahi kalmayarak milletin donanmasını imhaya kasdeylediğini, şevket-i bahriyemizi madum haline getirerek vatani her gün daha acı bir sille-i hakaretle rahnedar eylediğini, havassı mecbule-i merdanesiyle iştihar eden ordumuzun (burada bir kaç kelime okunamadı) zaaf ve perişanlığına sebebiyet verdiğini inkâr etmek kabil midir?

Ey vatandaşlar!

Bu acı hakikatlerle kalbinizin her gün ezildiğini hissetmez misiniz? Sizi nimet-i hürriyetten, nimet-i marifetten mahrum ederek kâbusu belâ gibi vatanın istikbalini tehdid eden bu idare-i müstebide ile akıbetinizin ne olacağını düşünmez misiniz?

Muhiti şefkatinde hayat bulduğunuz vatanın bütün istidadı refah ve saadetine rağmen şu meşum felâket ve mazlumiyetten muazzeb olmaz mısınız?

Evlâdı bulunduğunuz vatanın namını bile telâffuzdan sizi menedecek kadar vicdanları tazyik eden bu zulüm ve itisaf ve esaret altında ömür sürmek insanlığınıza ağır gelmiyor mu?

Bilmiyor musunuz ki âlemde her gün hakarete tahammül eden, en mukaddes hukukunu gasbettiren, beni nevini düşünmeyen insan hayvandan farkı olmayan şerefsiz bir insandır?

Ey ahalî! Ey çiftçiler!

Namuskârane mesainiz neticesinde kazandığınız ve maişetinizden ayırdığınız paralarla (burada bir kaç cümle okunamadı) padişah ile milletin arasına girerek hükûmetin müdürlüğünden bed ile vilâyetlere ve (burada bir kaç kelime okunamadı) ehliyetsiz, faziletsiz ve namussuzlara veren, mahkemelerimizde hak ve adalet yerine zulüm ve rüşveti ikame eden en âli (bir kaç kelime okunamadı) ettiren, gazetelerinizi herkesin tezyif ve tahkirine lâyıık era-

cifnameler haline koyan, her nevi tekemmülât-ı medeniyeden, ve-sait-i muvasaladan milel-i sairenin binde biri nisbetinde olsun istifadeye mâni olan, askerlerinizi sefil ve çıplak bırakan işbu edanınin daha ne zamana kadar haraçgüzarı olacaksınız?

Artık yetişir!

Vatanın istihsal-i saadet ve hürriyeti uğrunda hayatını hiç bir şeyden esirgemeyen ve muhabbet-i vataniyeyi en büyük meratib-i insaniye tanıyan -bilâtefrikî cins ve mezhep- bilcümle Osmanlı erbabı hamiyeti, ölmek ve hür almak ahd ve peymanıyla milletin müstaid olduğu şehrahi halâs ve necatı açmağa, saadet ve hürriyete set çeken mevanii kırmağa azmeylemiş olan (Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti) namı tahtında birleşen bu erbab-ı hamiyet mazlumun hakkını zalimden almak ve hukuku mağsube-i milliyeyi istirdad eylemek, bütün idare-i cebriye-i hazırayı lâğv ile millet meclisini açtırmak karar-ı kat'îsindedir.

Cemiyetin vücudundan haberdar olmayan erbab-ı namus ve sadakat vatandaşlarımıza ihtar ediyoruz ki:

Bize peyrev olabilecek metanetten mahrum iseler istihsali pek garip olan bu maksad-ı âli karşısında hiç olmazsa icabat-ı namus ve hamiyetten katıyyen ayrılmasınlar! Çünkü millet hiyanet ve alçaklık edenlere cezalarını vermek maksadı adaletperveranesinden asla inhiraf etmeyecektir! Nankör hükümet-i zalimeye dahi ihtar ederiz ki:

Millet hayatının da fevkinde bir kuvvetle istihsali hürriyete çalışacağından âmili müstebidanesi uğurunda şaşkınca tedabirden ictinap etsin! Çünkü cemiyet ve milletin mukabele-i taarruz-kâranesi hükümeti pek çok ziyat ile intihaba getirecek şiddette olacaktır.

Cenab-ı Hak zalimlerin düşmanı, hak ve adalet isteyenlerin muinidir! Yaşasın vatan, yaşasın millet, yaşasın hürriyet!

Osmanlı
Terakki ve İttihad Cemiyeti
Selânik Merkezi

Süvari fırkasına mülhak Bağdatlı Cemil Bey bu beyannamenin teksiri için süvari fırkasından aldığı bir müstensihi evine getirmişti. Süvari yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey, Cemil Bey'in evine gelerek müstensihde kendi el yazısıyla olan beyanname-den pek çok nüsha basmıştı.

(Manastır heyet-i merkeziyesi tarafından Ohri'ye bir miktar beyanname gönderilmişti. Nüshası mahfuz olmadığı için bunların Selânik'te bu veçhile teksir edilmiş olan beyannamelerin aynı olup olmadığını tayin etmek benim için şimdi kabil olamadı. Ancak biz Manastır'dan gelenleri Ohri'de on iki -on üç Temmuz gecesi sokaklara talik ettirmiş olduğumuz için Selânik'te 22-23 temmuz gecesi asılan bu beyannamelerin aynı olmamak lâzım geleceğini düşünüyorum.

O vakit Manastır'dan gelen beyanname nüshalarını aynen talik etmek kaza Müslüman halkının -Arnavudların- mizaclarına, düşüncelerine göre mahzurlu görüldüğünden Eyüp Sabri Bey'le ben birleşerek muhteviyatını tadil ve açık, sade bir şekle ifrağ etmiştik. Sonra Eyüp Sabri Bey bunu Ohri'de teksir ettirmiştir.)

Süleyman Fehmi Bey bu beyannamelerden yüzlercesini kendi evine taşımış, tomar halinde sandık odasında hıfzetmişti.

Meşrutiyetin ilânı sırasında Selânik vilâyeti heyet-i merkeziyesi şu zevattan tereküb ediyordu:

İsmail Bey – Belediye âzasından; sonra Selânik belediye reisi, Menemen'de vefat etmiştir.

Müftüzâde İhsan Namık Bey – İstanbul belediyesi meclis-i umumî âzasından.

Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Faik Bey – Büyük harpte Rus cephesinde kolordu kumandanı iken şehid olmuştur.

Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Ali Fethi Bey – Selânik jandar-ma zabitan mektebi müdürü Şimdi Londra büyükelçisi.

Topçu Yüzbaşı Rasim Bey – Üçüncü ordu topçu kumandanı ve esliha müfettişi yaveri. Kütahya mebusu iken vefat etmiştir.

Süvari Yüzbaşı Vekili Süleyman Fehmi Bey – Selânik süvari redif bölüğü kumandanı ve Selânik jandarma efradı cedide mektebi süvari muallimi, Kızıltoprak'ta emekli albay.

Bu heyet âzası Temmuzun yirminci günü akşama doğru (Yonyo) birahanesinde buluşmuşlardı. O gece nerede toplanılacağı konuşulduğu sırada Süleyman Fehmi Bey:

– Bize geliniz.

Dedi ve evini bilmeyenlere tarif etti.

Süleyman Fehmi Bey'in evi askerî pavyonların şarkında, Ali Fethi Bey'in evinden biraz beride idi. Kaymakam Faik Bey'den başka heyet âzası yatsıya doğru bu eve geldiler. Bir katlı olan bu ev sokak üstünde bir misafir odası ile yanında salondan bölünmüş bir yatak odası, arkada hiç bir taraftan görülmeyen bir sandık odası, bir de küçük salondan ibaretti.

Tabii, bu sandık odasında toplanıldı. Sokaktan geçen birisi pencereden bakacak olsa evin yalnız burasını göremezdi. Bu evin bir iyiliği vardı: Sokağı işlek değildi. Buradan küçük bir sokaktan geçilince erkân-ı harp binbaşı Cemal Bey'in evine varılırdı.

Heyet-i merkeziye sandık odasında yerde serilmiş kilim üzerinde oturup sandıklara dayanarak müzakereye başladı. Odanın bir köşesinde tomarla beyannameler duruyordu.

Müzakere esnasında merkez-i umumî'nin bir, yahud iki gün evvelki tarihli bir tahriratı okundu. Merkez-i umumî bu tahriratında 10 Temmuz 1324 [23 Temmuz 1908] tarihinde Selânikte bir gizli kongre akdedilmesine karar verilmiş olduğunu beyan ve bir murahhas intihabını rica ediyordu.

Tahrirat okunur okunmaz kongrenin akdolanacağı mevki -Selânik- isminin çakı ile hakkolunmasını da tavsiye eylemekte

idi. Bu tavsiye derhal yerine getirildi. Tahrirattan «Selânik» kelimesi çakı ile kazıldı.

O gece bahse mevzu olan maddelerin müzakeresi hayli sürmüş, vakit epeyce ilerlemişti. Bazı müfrit arkadaşların teklifleri okunduğu sırada kapı çalındı. Bekâr olan Süleyman Fehmi Bey'in evine hemen kimse gelmezdi, o da bililtizam evinde daimî emir neferi bulundurmazdı.

Bu sebeple böyle bir sırada kapının çalınması heyet âzasında biraz merak ve endişe uyandırdı.

Süleyman Fehmi Bey küçük salondan yatak odasına geçerek pancuru yavaşça kaldırdı. Kapıya baktı. Asker elbiseli birini gördü. Karşıda bir araba duruyordu. Kapı önünde duranın kim olduğunu teşhis edememekle beraber vaziyette bir tehlike olmadığına hükmederek:

– Kim o? diye seslendi.

Bu sesi duyunca kapıda duran zat araba içinde buldukları anlaşılmalara:

– Haydi, ininiz! Akıbet bulduk!

Diye hitap etti. Sesinden bu zatın erkân-ı harbiye binbaşısı Hafız Hakkı Bey olduğu anlaşıldı. (114)

Süleyman Fehmi Bey arkadaşlarına haber vererek kapıyı açtı. Gelenler merkez-i umumî âzasından Hafız Hakkı, Talât, Manyasîzâde Refik, Midhat Şükrü Beyler'di.

(Bu son günlerde merkez-i umumî bu dört zat ile Cemal, Rahmi, İsmail Canbulat Beyler'den mürekkep olmak üzere yedi, âzadan müteşekkildi.)

Yeni gelenler de kimi kilim, kimi tahta üzerine oturdular. Aralarında en yaşlı ve ihtiyar olan Manyasîzâde kilim üstünde yer alarak arkasını bir sandığa dayadı ve ayaklarını uzattı. Söze Talât Bey başladı:

– Firzovik'te Arnavutlar toplanmıştır. Jandarma alay kumandanı Galip Bey oraya gitmiştir. Arnavutları cemiyetin fikrine iştirak ettirmeğe çalışıyor, hemen hemen muvaffak olmuş gibidir. Manastır'da müşür Osman Paşa'nın kaldırılmasına karar verilmiştir. Bu da olacaktır. Binaenaleyh bu geceden itibaren merkez-i umumî ile Selânik heyet-i merkeziyesi birleşmiştir, beraber çalışacaktır. Şimdi buna göre müzakere icra ve kararlar ittihaz olunacaktır. Cemal Bey Kosova'dan, Manastır'dan, sair yerlerden gelen resmî telgrafları okuyup vukuf kesbetmek üzere müşir paşanın konağına gitti.

Süleyman Fehmi Bey – Öyle ise Cemal Bey'in evine haber vereyim de gelince buraya gelsin.

– Muvafık!

Süleyman Fehmi Bey Cemal Bey'in evine giderek kapıyı açan emir neferine kendi evini gösterdi ve Cemal Bey geldiğinde oraya gelmesini söylemesini tembih etti. Bir saat kadar sonra Cemal Bey de geldi. Bu gece Süleyman Fehmi Bey'in evinde 10 Temmuz 1324 - 23 Temmuz 1908 Perşembe günü umumî harekâta başlanmasına, Osman Paşa'nın o gün Manastır'dan kaldırılmasına, mümkün olduğu takdirde Firzovik'teki içtimadan padişaha çekilecek telgrafın o gün çekilmesine, bütün merkezlerden gene o gün mabeyne telgraflar yazılmasına, beyannamelerin o gece sokaklarda talik edilmesine, hasılı mühim icraat tarihinin o gün olmasına karar verildi.

Tabîî, evvelce 23 Temmuzda toplanması kararlaştırılan kongreden vazgeçildi. Cemal Bey Manastır ve Üsküp merkezlerine bu mealde birer tahrirat yazmak üzere küçük salona çekildi.

Bu hareketlere başlamak ve bunları idare etmek üzere Serez mutasarrıfı Reşid Paşa'nın dostu olan Midhat Şükrü Bey'in Serez'e, hemen umumen cemiyete Selânik belediye âzasından İsmail Bey'in Drama'ya, Tikveş'te cemiyete dahil beyleri tanıyan

ve orada akrabaları da olan Müftüzâde İhsan Namık Bey'in Tikveş'e gitmeleri kararlaştı. İtimadnameler ve tahriratlar yazılarak ellerine verildiği gibi her birine beyannamelerden lüzumu kadarı da tevdi olundu. Bunlarda yolları üzerinde bulunan heyet-i merkeziyelere bırakılmak üzere Gevgili, Avrethisarı, Demirhisar, Toyran gibi mevkiler için de birer paket yapıpı ayrıca verildi.

Manyasızâde Refik Bey bu icraata karar verilmeden biraz evvel bir kahve istemiş, fakat bu evde öyle şey olmadığı cevabını almıştı.

Bu kararlar ittihaz edilince:

– Artık herşey takarrür etti, ötesini siz yaparsınız!

Diyerek çıktı, evine gitti.

Küçük salonun kapısı yanında Manastır'a, Üsküp'e gidecek tahriratları yazmakla meşgul olan Cemal Bey lâmbadaki gazın bitmek üzere olduğunu görerek ev sahibinden gaz istedi. Aksi tesadüf! Evde gaz da kalmamış!

Süleyman Fehmi Bey – Neredeyse güneş doğacaktır. Birkaç dakika istirahat buyurunuz. Güneş çıkınca yazarsınız.

Dedi. Gülüştüler. Filvaki sabah aydınlığı belirmeğe başlamıştı.

Serez'e, Drama'ya, Tikveş'e gidecek zevat için herşey hazırlanmış olmasıyla ev sahibi Süleyman Fehmi Bey gidip kendilerine bir araba buldu.

Bu beyler evden çıktıkları zaman güneş de doğmak üzere idi. Tam bu sırada kışla meydanı tarafından silâh sesleri duyuldu. Az sonra bir neferin gelmekte olduğu görüldü. Evden dışarı çıkan Hafız Hakkı ve Süleyman Fehmi Beyler:

– Nereye gidiyorsun?

Diye sordular. Nefer:

- Sokulmayın! Yakarım!

Mukabelesinde bulundu. İş anlaşıldı.

Bir kaç gün evvel İstanbul'a gitmek üzere Gevgili'den Selâniğe gelen kaymakam Naim Bey üzerine bir fedaî tarafından velospidle geçerken ateş edilmiş, Naim Bey bacağında yaralanmıştı. Yarası hafif olduğu için yattığı askerî hastaneden bu sabah trenle İstanbul'a hareket edecekti.

Fedaî Bölüğü ise onun yakasını bırakmak istemiyerek bir nizamiye taburundan Pirlepelî bir nefer bulmuş ve bu neferi Naim Bey'i itlâfa memur etmişti. Anadolu'dan Manastır'a sevkedilmek üzere müretteb taburlardan Manisa redif taburu Selâniğe gelmişti. Fakat aslen Manastırlı olan Müşür İbrahim Paşa, kumandanı Manastırlı olduğu için bu taburu Manastır'a göndermeği muvafık bulmamış, Selânik'te alıkoymuştu. Askerî hastanede nöbeti bu taburun efradı tutuyordu.

Fedaî Pirlepelî nefer hastaneye giderek Manisa redif taburu nöbetçisine nöbet değiştirmeği teklif etmiş idiye de nöbetçi bu nizamiye neferine mevkiini bırakmağı kabul etmemişti.

Bunun üzerine Pirlepelî fedaî talim meydanında bekleyerek Naim Bey sabahleyin istasyona gitmek üzere araba ile bu meydandan geçerken arabanın basamağına atlamış, oradan Naim Bey üzerine bir el ateş etmiş, yere inerek arkadan daha iki üç el silâh boşaltmış idiye de hiç birini isabet ettirememişti.

Bu esnada talimde bulunan efrad gûya Pirlepelî nefer üzerine, fakat hakikatte havaya bir çok silâh atmışlardı.

Pirlepelî fedaî nefere icabında sığınmak üzere evvelden bu civarda bir ev gösterilmişti. Fakat o bu eve doğru gidecek yerde aksi istikameti tuttu ve kanun devriyesi (inzibat) tarafından yakalanarak tevkif edildi.

İşler bittikten sonra yeni merkez-i umumî -yani asıl merkez-i umumî ile Selânik heyet-i merkeziyesi- âzası dağıldı.

Daima merkez-i umumî ile temas ederek meşrutiyet ilânı tedbirlerinin içinde bulunan ve bu meselenin bütün teferruat ve safahatıyla şahsen ve yakından münasebettar olan erkân-ı harbiye kolağası *Mustafa Kemal Bey* asıl vazifesine ilâveten uhdesindeki Selânik - Üsküp hattı askerî müfettişliği dolayısıyla hat boyundaki cemiyet merkezlerinin işlerini tanzim ve tensik, teşkilâtını teftiş etmek, takip edilen emele hizmet istidadında gör-düklerini tenvir ve teşvik eylemekle de meşgul bulunuyordu.

Üsküp tertibatını Selânik'te ve diğer yerlerde alınacak tertibata uygun bir tarza koymak için *Mustafa Kemal Bey* de bu sa-bah Üsküp'e gitti.

Midhat Şükrü Bey Serez'e gidince mutasarrıf *Reşid Paşa'nın* -cemiyette numarası 387- adliye müfettişi *Galip Bey'le* -numarası 340- birlikte teftiş için *Petric'e* gitmiş olduğunu öğ-rendi. *Serez heyet-i merkeziyesini* eşraftan *Akif Bey'in* selâmlı-ğında toplayarak merkez-i umumînin kararını tebliğ etti. Buna göre tertibat alınmasını bildirdi.

Serez tahrirat müdürü olup cemiyete dahil bulunan *İsmail Hakkı Efendi'ye* de meseleyi açtı. Hemen bir ata binerek *Petric'e* gitmesini ve merkez-i umumî kararını *Reşid Paşa'ya* haber vererek hemen *Serez'e* dönmesi lüzumunu anlatmasını söyledi.

İsmail Hakkı Efendi de derhal ata binerek yola çıktı, o gece hem mutasarrıf *Reşid Paşa'yı*, hem adliye müfettişi *Galip Bey'i* *Serez'e* getirdi. *Midhat Şükrü Bey* o günü bu işleri gör-dükten sonra gene o akşamki trenle Selâniğe döndü.

İhsan Namık Bey Tikveş'e gidince evvelâ çetesiyile kasaba civarına gelmesi için *Mustafa Necip Bey'e* haber gönderdi. 10 Temmuz [mîlâdî 23 Temmuz] günü köylüleri toplayarak *Tikveş'te* kaldı. 10 Temmuzda hükûmet konağına giderek kaymakam ile kaza memurlarını tahlif etti. Halkı nümayişlere başlatıktan sonra Selâniğe avdet etti. *Krivolak* istasyonunda tesadüf eyle-diği *Enver Bey'e* merkez-i umumî kararlarından mâlûmat verdi.

Kaymakam Naim Bey'i itlâf etmeğe memur edilmiş olan Pirlpelî fedaî nefer yakalanınca askerî pavyonlarda tevkif altına alınmıştı. Bu fedaî tevkifinden iki saat kadar sonra kapıda bekleyen nöbetçi ile birlikte kaçtı. Bu muvaffakiyet Selânik'te Hıristiyan unsurlarca cemiyetin kudretine delil tutulmuştur.

Merkez-i umumîce Cemal Bey Rumlarla anlaşmağa memur edilmişti.

Fethi Bey'in evinde öğle zamanında işlerin müzakeresi için toplanılmış bulunduğu sırada Cemal Bey'in söylediğine göre: Rumlardan bu müzakereye iştirak edenler mevkuf fedaînin nöbetçisi ile birlikte kaçmış olduğunu duyunca cemiyetin kuvvetinden artık şüphe edilemeyeceğini, her şeyi yapmağa kadir olduğuna kanaat getirdiklerini ve arada anlaşmak pek tabîi olduğunu beyan eylemişlerdi. Temmuzun bu 8-21 günü heyetten bazı zevat Ali Fethi Bey'in evinde bu gibi işlerle meşgul oldular.

8-9 (21-22) Temmuz gecesi ve ertesi günü mühim bir hâdise olmadan geçti. Temmuzun 9-10 (22-23)üncü çarşamba akşamı merkez-i umumînin bütün âzası Manyasizâde Refik Bey'in evinde toplandı.

Ali Fethi Bey tarafından müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazılmış olduğundan evvelce bahsetmiş bulunduğumuz mektup bu içtimada okundu. Mektubun ifadesi pek heyecan verici idi.

Bunu dinleyince hissiyatı feverana gelen erkân-ı harbiye kaymakamı Faik Bey mektubu bizzat Hilmi Paşa'ya vermek istediğini, bu vazifenin kendisinden diriğ edilmemesini rica etti. Arzusunun isafına karar verildi.

Ertesi günü Faik Bey öyleye doğru üstünde askerî elbisesi olduğu halde mektubu götürerek Hilmi Paşa'ya teslim etti.

Cemiyetin Selânik heyet-i merkezîyesi mühürleriyle mühürlenmiş olan bu mektubun böyle bir erkân-ı harp kaymakamı ta-

rafından kendisine verilmesi müfettiş-i umumî üzerinde pek müessir olmuş, okurken gözleri yaşaran Hüseyin Hilmi Paşa bu teessürle olmalıdır ki, Mabeyne:

«Burada benden başka İttihad ve Terakki Cemiyetine dahil olmamış kimse yoktur» diye telgraf çekmiştir.

10 - Meşrutiyetin ilânı ve 23 Temmuz 1908 Sabahı Selânik...

O gece Selânik'te beyannameler sokaklara yapıştırılacaktı. Bu işe memur edilen zevattan bazıları da Refik Bey'in evine gelmişlerdi. Süleyman Fehmi Bey bunlara Yalılar cihetine asılacak olanları verdi. Selânik şehri içinde asılacaklar da icap edenlere tevzi olundu.

O gece merkez-i umumî nisbetle erkence dağıldı. Beyannameleri talik edecek (duvarlara asmak) olanlar bu işi gece yarısından sonra Selânik'te Fedâî Bölüğü efradının himayesi altında gördüler.

Ertesi sabah -yani 10-23 Temmuz sabahı- halk sokaklara dökülmüş, bu beyannamelerin başlarına toplanıp bunları okuyordu. Fakat bu beyannamelerin yanında umumî surette, ellerinde rovelverler, ikişer inkılâbçı bulunduğu doğru değildir. Belki bazı noktalarda böyle bir yahud iki kişi bulunmuştur.

Bu son gecelerde Selânik vilâyet heyet-i merkezîyesi ve merkez-i umumî âzalarında uyku asgarî haddine inmiş, birer ikişer saate inhisar etmişti.

Bu perşembe sabahı Süleyman Fehmi Bey pavyonlardaki -bu pavyonların bir kısmı nizamiye taburlarına, diğer kısmı jandarma efrad-ı cedide mektebine aitti -vazifesi başına giderken

kışlalara yakın bir yerde oturan Selânik polis müdürünün de kapısına yapıştırılmış bir beyannamenin başından ortasına kadar gayri muntazam bir surette koparılmış bulunduğunu gördü. Mutlaka polis müdürü sabahleyin evden çıkarken bunu görüp okumuş, fakat acele ile hepsini koparmıyarak böyle bırakıvermişti. Paviyonlarda takım takım efrad tahlif ediliyordu. Şehirde henüz cemiyete girmemiş olanlar da tahlif yerlerine şıtab ediyorlardı. Öğleye doğru Selânik sokakları ve meydanları insan kalabalığından geçilmez bir hal aldı. Hele beyannamelerin başlarında toplananların bunları okumak için gösterdikleri tehalük son dereceyi buldu. Artık beyannameleri beklemek yolunda bir harekete hiç ihtiyaç kalmamıştı. Biraz sonra nümayışler, nutuklar başladı.

Nutuk söyleyen hatiplerin etrafını hemen bir halk kütlesi sarıyordu. Bu sebeple bu zevatı da müsellehan beklemeğe lüzum kalmıyordu. Olsa olsa bir iki noktada böyle bir ihtiyata ihtiyac hisseylemiştir. İkinci vakti, hele akşama doğru Selânik rıhtımı -Kordonboyu- Beyazkule bahçesi ve etrafı izdihamdan öyle bir hale gelmişti ki, tramvay arabaları bile pek müşkülât ile geçebiliyorlardı.

Bugünün akşamı (23-24 Temmuz gecesi) birleşik merkez-i umumî azası yemeklerini yedikten sonra gene Manyasîzâdenin evinde toplandılar. Yalnız yaralı olarak hâlâ hastanede yatmakta olan İsmail Canbulat Bey hazır bulunamadı.

Bazı merkezlerden İstanbul'a çekilip birer suretleri merkez-i umumîye de tebliğ edilen telgraflar okunduğu bir sırada başlarında muzika olduğu halde bir nümayışçi kafilesi geldi. Halk tarafından istenilen Refik Bey çıkıp kısa bir nutuk irad etti.

Serez mutasarrıfı Reşid Paşa'nın Serez'e avdetinden sonra onun tensibiyle Serez heyet-i merkeziyesince mabeyne yazılan telgrafnamenin sureti malûmat hasıl olmak üzere merkez-i umumîye de bildirilmişti.

Bu telgrafnamede yalnız «teccid-i biat» olunacaktır denilmişti. Metninde «ahara» kelimesi yoktu.

Telgrafname sureti merkez-i umumîye yatsı vaktinde geçmişti. Merkez-i umumî «aksi bir tesir yapar» mülâhazasıyla bu işarı müfritane bulmuş ve bu mülâhazasını Serez merkezine bildirmişti. Fakat ok yaydan çıkmış, daha iyisi hedefini bulmuştu. Atıf Bey nasıl Şemsi Paşa'yı vurarak cemiyeti kurtarmış ise Serez'in bu telgrafı da en ziyade ürktüğü şey hal'edilmek olan Abdülhamid'in de yelkenleri suya indirerek cemiyete teslim olmasına sebep olmuştur denilebilir.

Abdülhamid'in meşrutiyetin ilânını kabul eylediğine dair mabeynden yazılan telgrafı gece yarısından epeyce sonra müşiriyet yaveri Kâzım Nami Bey, Refik Bey'in evine getirdi ve ayakta okudu. Tabîi, herkes sevindi.

Binbaşı Cemal Bey – Amma çürük hükümet binası imiş! Bir tutunca derhal yıkıldı.

Dedi. Bundan bir çeyrek saat sonra Selânik belediye reisi Hamdi Beyzâde Adil Bey de Kanun-u Esâsî'nin iadeten ilânına irade-i seniye sadır olduğu hakkında müfettiş-i umumîliğe gelmiş olan telgrafı getirdi.

– Malûmatımız var!

Denilmekle beraber bu telgrafname de okundu. Adil Bey gitti. Bunun üzerine merkez-i umumî namına padişaha bir telgraf yazılması münasip görüldü.

Bunu Cemal Bey kaleme aldı. Bu müsveddede başlıca siyasi mücrimlerin affı talep olunuyordu. Cemal Bey yazdığı okuyarak:

– Yazılacak başka şey var mı?

Diye sordu, Süleyman Fehmi Bey:

– Hafiyeliğin lâğvı!

Dedi. Bu teklif de heyetçe kabul edildi. Bu nokta da telgrafa ilâve olundu. Bu telgrafnameyi mabeyne çektirmeğe de yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey memur edildi.

Artık sabah yaklaşmıştı. Hep birlikte Refik Bey'in evinden çıkıldı. Beyazkule bahçesine gidildi. Beyazkule jandarma zabitan mektebinde hukuk dersi okutan Ticaret Mahkemesi Reisi Servet Bey burada nutuk irad ediyordu.

– Vermediler! zorla aldık!

Diyordu. Bahçeden kalabalıkla hükûmet konağına gidildi. Orada da bir çok halk toplanmış bulunuyordu. Güneş doğalı iki saat kadar olmuştu. Mabeynin telgrafnamesi okundu. Rahmi Bey hükûmet konağı merdivenine çıkarak kısa bir nutuk irad etti.

Halk dağılacağı sırada Talât Bey:

– Haydi, şimdi gidelim! Annemi tebrik edeceksiniz! dedi.

Talât Bey'in evinden sonra katile cemiyete hizmetleri geçen diğer zevatın evlerini ziyaret ede ede Yalılar semtine geçti. Kafileyeye bir muzika dahi iltihak eylemişti. Yalılar tarafında Süleyman Fehmi Bey'in evi önünde üç gece evvel umumî harekâta başlanılmasına burada karar verildiği zikrolunarak nutuklar irad olundu.

Sonradan Viyana ataşemiliteri olan erkân-ı harbiye binbaşısı Hafız Hakkı Bey Viyana'dan merkez-i umumîye gönderdiği bir mektupta ehemmiyetle şunu tavsiye eylemişti:

«Viyana'da ve sair yerlerde içinde hürriyetin istihsaline, milletin büyük teşebbüslerine karar verilmiş binaların eski halleriyle muhafazasına itina edildiğini görüyorum. Son kararlarımızın verildiği ve Süleyman Fehmi'nin kira ile oturduğu evin de satın alınarak olduğu gibi muhafaza edilmesi lâzımdır.»

Cemiyet yalnız heyet-i merkeziyenin daima toplandığı kolağası Rasim Bey'in evini satın aldı. O zaman eşhas-ı hükmi-

yenin gayrimenkul tasarruf edebilmesine kanun müsaid değildi. Bu sebeple bu ev galiba Hacı Adil Bey namına kaydolunmuştu. Bay Midhat Şükrü mübadele esnasında bu eve mukabil İstanbul'da yer alıp herhangi bir hayır işine tahsisini arzu eylemiş ise de muvaffakiyet hasıl olamadığını söylemiştir.

11 - 25 Temmuz sabahı Selânik, Enver Bey ve Sandanski aynı safta...

Yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey hükümet konağı önünde yapılan kısa merasimden sonra merkez-i umumîce mabeyne yazılan telgrafnameyi çektirmek üzere telgrafhaneye gitti ve gözü-önünden çektirdi. Yazık ki, bu tarihî vesikanın müsveddesi mahfuz değildir, beyazı da Selânik telgrafhanesinde kalmıştır.

Olabilir ki bir gün Yıldız'dan müdevver evrak arasında ve Kanun-u Esâsî'nin ilânına aid muhabere dosyası içinde meydana çıkıversin!

O gün Süleyman Fehmi Bey telgrafhanede şu telgrafları gördü:

1 – Selânik Avusturya konsolosunun Viyana'ya çektiği bir şifre, bir telgrafname bir çok sahifelerden mürekkep, pek uzun bir şeydi. Şüphesiz ki, konsolos 10 Temmuz günü hâdiselerini hükûmetine bildiriyordu. Bunu çeken telgraf memuru:

– İki saattir bununla uğraşıyorum! Daha yarısına gelmedim! demişti.

2 – Müşir İbrahim Paşa'nın İstanbul'a 10 Temmuz tarihli açık ve kısa bir telgrafi. İbrahim Paşa bunda «bugünkü ahvale nazaran asker sevkinden sarfı nazar olunması lâzımdır» diyordu. Bu telgraf sabahleyin mümâyişler başlayınca verilmiş olduğu halde hâlâ çekilememiştir.

3 – Enver Bey'in Tikveş'ten müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya çektiği bir telgraf. Bunun meali de: «Meşrutiyetin ilân olunduğunu haber aldım. Aslı olup olmadığının resmen iş'arımı bekliyorum» idi.

Merkez-i umumîce mabeyne yazılan telgraf hatlarda Selânik'ten İstanbul'a doğru yol bulmaktaki müşkilât dolayısıyla çekilmesi epey sürmüştü. Süleyman Fehmi Bey buradan evine gitti. Ziyaretçi kafilenin sonunu kendi evi, başını da erkân-i harp kaymakamı Faik Bey'in evi önünde gördü. Kalabalık arasından kendisine yol açarak telgrafın çekildiğini Talât Bey'e ve merkez-i umumî azasına bildirdi.

Kafile Canbulat ve Rasim Beyler'in de evlerini ziyaretten sonra dağıldı. Yalnız merkez-i umumî heyetiyle cemiyete mensup diğer bir kaç zat müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'yı ziyarete gittiler. Hilmi Paşa gelenleri odasına kabul etti ve hepsini birer birer alınlarından öptü:

– Bu işleri meydana getiren zevat Abdülhamid'in açmış olduğu mekteplerde iktisabı feyz edenlerdir! diye bir ihtarda bulunduktan sonra bir gün evvel söz ve kalem serbestisinin yokluğunu göstermek için de:

– Bir kaç gün evvel İtalyan mebuslarından biri İstanbul'a gitmek üzere Selânik'ten geçiyordu. Bunu mabeyne arz etmek lâzımdı. Fakat ne demeli idi? İtalya Meclis-i Mebusan âzasından diyemezdim. Hayli düşündüm. Nihayet İtalya parlâmentosu âzasından demek hatırıma geldi, öyle yazdım.

Gibi hayli lâflar söyledi.

Heyet müfettişin nezdinden çıktıktan sonra gene Refik Bey'in evine gitti. Orada biraz istirahat edildi. Zaten akşam da olmuştu. Dağıldılar. Talât, Rahmi, Rasim, Süleyman Fehmi Beyler Akaretler'de Danimarka fahri konsolosluğunu ifa eden bir Rumun evine uğradılar.

Bu zat merkez-i umumînin konsoloslara vermiş olduğu memorandumunu almamış olmaktan şikâyetle bulunmuştu. Gelenleri evinin sahanlığından karşıladı. Büyük bir heyecan ve infial gösteriyor ve:

– Cemiyet beni idama mahkûm etmiş! Öldürecekmiş! Bütün konsoloslara verilen memorandumun bana verilmemesi buna delildir! gibi sözler sarfediyordu. Talât ve Rahmi Beyler böyle bir şeyin hiç aslı olmadığını, bunu kim söylemiş ise yalan söylediğini temin ederek adamı teskine çalıştılar. Konsolos:

«Bu memorandumun gerek Fransızca oldum! Küçük düştüm! demesi üzerine kendisine muhtıranın Fransızca bir sureti verileceği vaadolundu.

(Bu memorandum gerek Fransızca, gerek Türkçe nüshaları matbu idi.)

Ertesi günü Süleyman Fehmi Bey bu muhtıranın bir nüshasını götürüp konsolosa verdi. Heyet konsolosun evinden çıktığı vakit artık tamamıyla karanlık olmuştu. Bu esnada şehir parlak bir manzara almıştı. Her tarafta kalabalık görüliyordu.

Danimarka konsolosunun evinden çıkan dört arkadaş akşam yemeği olarak biraz ekmek, peynir ile bir de kavun alıp «kardeşlerden» birinin evine girdiler. Orada yemek yenirken söz İstanbul ahvaline intikal etti. Rahmi Bey:

– Bana bir itimadname veriniz. Yarın İstanbul'a gideyim, dedi.

Bu teklif evvelâ muvafık görülmüşken beş dakika geçince Talât Bey:

– Rahmi! Sakın başına bir kaza gelmesin! Daha bir kaç gün bekleyelim.

Diyerek İstanbul'dan hâlâ emin olamadığını gösterdi. Fakat Rahmi Bey fikrinde ısrar edince hemen orada itimadname yazıldı.

Rahmi Bey ertesi 12-25 Temmuz günü trenle İstanbul'a hareket etti. İstanbul'da ilk günlerde yapılan nümayişleri tahrik ve idare etti. 11-24 Temmuz günü her taraftan cemiyete para verilmeğe başlanmıştı. Bugün yalnız Cemal Bey üç bin liraya yakın para topladı. Ancak bu arada bazı taşkınlıklar da başlamıştı. Selânik reji nazırı İskender Melheme bunlara en ziyade maruz kalanlardan biri idi. Cemal Bey buna nihayet vermek emeliyle İskender Melheme'yi himaye eylemeği muvafık bulmuştu. Ancak onun bu hareketi İttihatçılar arasında dedikoduyu intac eylemişti.

Makbuzlarla toplanan bu paranın 11-24 Temmuz ile müteakip günlerde yekûnu altı bin lirayı bulmuştur. Bu para iptida İhsan Nâmık Bey tarafından hıfzedildi. Meşrutiyetin ilânı günlerinde Selâniğe dahilden, haricden gelen heyetlere verilen ziyafetler için bundan iki bin lira kadarı sarfedilmiştir. Kalan ve arada geçen zaman zarfında bir miktar daha artan para sonra merkez-i umumî ile Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesi arasında -çoğu merkez-i umumîye ayrılmak üzere- taksim edilmiştir. Vilâyet heyet-i merkeziyesine isabet eden kısmın hesabı Süleyman Fehmi Bey tarafından tutulmuş ve 31 Marttan sonra Doktor Nâzım Bey'in akrabasından Nihad Bey'e devr ü teslim edilmiştir.

Meşrutiyetin iadeten tesisine irade sadır olduğu hakkındaki mabeyn telgrafnamesi Rumî Temmuzun on birinci -yirmi dördüncü- günü sabahleyin ve güneşin doğmasından iki saat kadar sonra Selânik hükûmet konağı önünde okunmuş bulunduğu için meşrutiyet ilânının temmuzun on birinde -yirmi dördünde- itibar edilmesi merkez-i umumîce takarrür etmiş gibi idi. Ancak manastır vilâyet heyet-i merkeziyesi, «biz on temmuz günü meşrutiyeti top atmak suretiyle ilân ettik. Bu sebeple padişahın iradesinin tebliğ ve ilân tarihi değil, milletin hürriyet ve meşrutiyeti ilân ettiği tarih kabul olunacak ve 10 Temmuz ilân-ı meşrutiyet tarihi itibar edilecektir» diye ayak diremesi üzerine merkez-i

umumîce de 10 Temmuz 1324 [23 Temmuz 1908] tarihi kabul olunmuş, sonra resmen dahi bu tarihe itibar edilmiştir.

25 Temmuz sabahı Talât Bey arkadaşlarına merkez-i umu-
mînin «İsplândid Palas'ta» yerleşeceğini bildirdi. Rasim ve Sü-
leman Fehmi Beyler:

– Bu doğru bir iş değildir.

Dedilerse de Talât Bey'e söz geçirilemedi. Talât Bey:

– İsmail Mahir Paşa'nın oturduğu dairede oturacağız.

Demesiyle oraya gidildi. Orta katta denize nazır bir daire
işgal olundu, burada çalışmağa başlanıldı.

Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa nezdinden gelen Manyasîzâ-
de Refik Bey bir takım şayialardan bahsetti. Bunları tekzip ma-
hiyetinde yazılan iki beyanname Midhat Şükrü ve Süleyman
Fehmi Beyler tarafından bir matbaada bastırıldı ve ilân edildi.

O akşam Enver Bey Selâniğe gelecekti. Akşam ezanında
istasyona gidildi. Çok kalabalık vardı.

Bulgar çete reisi meşhur Sandanski de Selâniğe gelip
Olimpos Meydanında Londra oteline inmişti. Enver Bey ile
Sandanski birlikte otelin balkonuna çıktılar. Enver Bey San-
danski'yi halka takdim etti. Sandanski Bulgarca bir nutuk irad
etti ve artık adavetlerin ortada kalktığından, hep birlikte çalış-
mak lüzumundan bahsetti.

Temmuzun 13-26'ncı günü hep nümayişlerle geçti. O gü-
nü Doktor Nâzım Bey hoca kıyafetiyle İzmir'den geldi. O da
Londra oteli balkonundan bir nutuk verdi. Bugün akşama doğru
Süleyman Fehmi Bey merkez-i umumîde yeni mühürler hak-
kettirilmesini teklif etti. Enver Bey eline kalemi alarak İttihat
ve Terakki Cemiyeti'nin bundan sonra daima kullandığı hilâl
içinde hürriyet, adalet, müsavat sözleri yazılı mühür şeklini yap-

tı. Bu şekil merkez-i umumîce kabul edildi. Hakkâk Ömer Efendi'ye sipariş verildi. Bundan iki gün sonra dahilden ilk evvel Üsküp heyeti geldi. Üsküp jandarma alay kumandanı Galip Bey'le Necip Draga Bey ve sonra taşlıca mebusu olan binbaşı Vasfi Bey bu heyet arasında bulunuyorlardı.

Metroviçe'de bir mülâzım birisini vurmuştu. Bu mülâzım hakkında ne muamele yapılacağından tereddüd hasıl olmuştu.

Galip ve Necip Draga Beyler merkez-i umumîde bu meselenin müzakeresine iştirak ettiler. Heyetten kimisi «buna Metroviçe heyet-i merkeziyesi karar vermelidir» ve diğerleri «merkez-i umumî karar vermelidir» diyorlardı. Necip Draga Bey meselenin Metroviçe heyetine havale edilmesini, Galip Bey de merkez-i umumîce karara bağlanmasını müdafaa ediyorlardı. İkisinin de asabileşmiş olduğu görülüyordu.

Manyasîzâde Refik Bey'in riyasetinde inikad eden ilk celsede buna karar verilemedi. İkinci celsede riyasete Doktor Nâzım Bey geçti, meselenin Metroviçe heyet-i merkeziyesine havalesi ekseriyetle kararlaştı. Ekalliyet tarafından olan erkân-ı harp binbaşısı Cemal Bey:

– Merkez-i umumînin halledemediği bir işi bakalım Metroviçe heyeti nasıl halledecek?

Diyerek işin çapraşıklığına son bir imada bulundu. Hakkâk Metroviçe heyeti bunu nasıl halletti, bu cihet anlaşılamadı. Herhalde merkez-i umumî bir daha bu meseleyi kurcalamadı. Bugünlerde birbirini takiben Selâniğe gelen heyetlere Be-yazkule bahçesinde verilen ziyafetlerin arkası kesilmiyordu.

Bir Mektup: İzmir'den Bay Abdürrahman Evrenosoğlu'ndan aldığım bir mektupta 105, 107, 108 numaralı tefrikalarımda bahseylediğim meselelerden dört madde hakkında izahat verilmektedir. Deniliyor ki:

[Beni fazla alâkadar eden bu dört hadisede noksan kalmış bazı noktalar gördüğümünden bildiklerimi yazıyorum:

1 – *Hasan Rıza Bey'in İstanbul'a celbi*: Hasan Rıza Bey saray tarafından İstanbul'a davet edilmesi üzerine merkez-i umumîce onun bu davete icabet etmemesine ve belediye âzasından İsmail Bey'in evinde saklanmasına karar verilmişti. Hasan Rıza Bey:

– Ben saray tarafından davet edilenlerin ikincisiyim. Kanımı, canımı cemiyete feda etmeğe hazırım. Cemiyet hakkında sarayın fikirlerini öğrenmek lâzımdır. Bunları öğrendikçe sizlere bildireceğim. Şayet tahammülümün fevkinde tazyiklere maruz kılırsam kullanmak üzere bana bir zehirli hap hazırlatınız, demişti. Hasan Rıza Bey'in bu teklifi kabul edilerek kendisi İstanbul'a gönderildi.

Meşrutiyetin ilânı üzerine Hasan Rıza Bey Selâniğe davet edildi. Kalpağının iç düğmesi altında sakladığı zehirli hap merkez-i umumînin Beyazkule bahçesinde verdiği elli kişilik bir ziyafette alkışlarla imha olundu.

2 – *Enver Bey'in firarı*: Saraydan istenilince Enver Bey'in davete icabet etmeyerek saklanması merkez-i umumîce muvafık görülmüştü. Bir gün Rahmi Bey bana:

– Seni arkadaşlar istiyorlar. Mühim bir mesele var, gidelim.

Dedi. Birlikte Yonyo gazinosunun üst katındaki odaya çıktık. Manyasizâde Refik, Talât, Hafız Hakkı, Midhat Şükrü, İsmail, kolağası Tevfik Beyler -Yenice'den- orada bulunuyorlardı.

Enver Bey'in Selânik'ten uzaklaştırılması için şu şekil kabul edilmişti: Enver Bey kolağası Tevfik Bey ve benimle birlikte (Dudular) çiftliğine gidecek, oradan da Vardar Yenicesine geçecekti. Bunun üzerine ben Dudular çiftliği subaşı İbrahim Efendi'yi buldurdum. Enver Bey'in hükûmetçe şiddetle arandığını ve Yenice'ye gitmesine karar verildiğini kendisine anlattım. İbrahim Efendi:

– Siz bu gece Enver Bey'i evinizde alıyorsunuz. Yarın şafaktan bir saat evvel doğruca Yenice'ye gideriz.

Dedi. Bu teklif arkadaşlarca kabul edildi. Araba tedarikini cemiyete fedakârlıkları sebkemiş olan Bayram Ağa deruhte etti.

Vardar köprüsündeki handa vazife gören nahiye müdüründen çekiniliyordu. Bu köprüyü geçinceye kadar Enver Bey'e su-başı İbrahim Efendi'nin refakat etmesi kararlaştı. Kolağası Tevfik Bey de Enver Bey'le birlikte Yenice'ye gidecekti. Enver Bey o gün mason klübüne getirilmişti.

Hava karardıktan sonra Talât Bey Enver Bey'i alıp evime getirmek üzere mason kulübüne gitti, yarım saat sonra bir de Hafız Hakkı, Midhat Şükrü, Rahmi, kolağası Tevfik Beylerle birlikte biraheneden çıktık. Bizim evde toplandık. İki saat görüşüldü. Enver Bey kendi el yazısı ve imzası ile müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya:

«Ben Kanun-u Esâsi'yi iade ettirmek üzere dağa çıkıyorum.»

Mealinde bir mektup yazdı. Arkadaşlar Enver Bey'e sağlık ve muvaffakiyet dileyerek ayrıldılar. Adamım Murad Enver Bey'in silâhını getirdi. İbrahim Efendi şafaktan iki saat önce geldi. Biraz sonra araba görüldü. Enver, Tevfik Beyler'le İbrahim Efendi'yi uğurladık.

İbrahim Efendi ikindiden evvel avdet ederek Enver ve Tevfik Beylerin Vardar köprüsünü selâmetle geçtiklerini müjdeledi. Ben de bu haberi arkadaşlara tebşir ettim.

3 – *Siddık ve Rauf Beyler'in firarı*: Bulgar çetelerinin faaliyeti hasebiyle Vardar köprüsünden bir bölük asker bulunduruluyordu. Siddık ve Rauf Beyler bu bölüğün zabitlerinden idiler. Bu iki zabıt (cemiyetçi) diye Hüseyin Hilmi Paşa'ya jurnal edilmişti.

Tevkiflerine imkân bırakılmamak üzere Fethi Bey'in piyade kışlası civarında kiraladığı eve getirildiler. İsmail ve İhsan beyler bu iki zabiti jandarma yüzbaşısı Nafiz Bey'in evine getirmemizi bana söylemişlerdi. Fakat kendileri bizim haberimiz olmadan topçu zabitlerinden Muhiddin bey'in evine gitmişlerdi. Muhiddin Bey'in evi hafiyeler tarafından tarassud edilmekte olup basılacağı söylendiğinden Rauf ve Siddık Beyler çarşaf giydirilerek o sı-

rada Cavid Paşa'nın bir vazife ile Ustrumca'ya gönderdiği Nafiz ve kardeşi Mehmed Beyler'in evine kaçırıldılar. Burada bir kaç gece Mehmed Bey'e misafir edildiler. Sonra Osmanlı Bankası memurlarından olup iki sene evvel vefat eden Galip ve Selâniki Rifat Bey'in kayınbiraderi olup İstanbul'da Boğaziçinde oturan Emin Beyler tarafından -Vardar köprüsünde nahiye müdürü ve askerlerce tanınmamaları için çarşafı ve peçeli olarak -araba ile Yenice'ye götürüldüler.

Evvelce yazdığım gibi Rauf ve Sıddık Beyler bir gece süvari yüzbaşısı Süleyman Fehmi Bey'in evinde de kalmışlardır.)

4 – *Müşir İbrahim paşa'ya götürülen mektup:* Bu mektubu götürecektir olan Naci Bey'e bir araba tedariki için belediye âzasından İsmail, İhsan Namık, topçu Naci Beyler merkez-i umumî tarafından memuren evime geldiler. Bu iş için bir araba temin etmemi istediler. O sırada araba hayvanım hasta idi. Fakat başka bir araba bulacağımı söyledim.

Yukarıda ismi geçen Bayram Ağa'yı davetle meseleyi kendisine açtım. Cemiyete dahil bulunan Nişli Fuad Bey'in hayvanlarını kullanmağa karar verdik. Naci Bey, muvafakatı alınan Fuad Bey'in evlâtlığı Boşnak Tahir'in sevk ettiği araba ile müşiriyet dairesine gitti.]

Bir Mektup: İzmir'de Bay Abdurrahman Evrenosoğlu'ndan aldığım bir mektupta deniliyor ki: «Tefrikanızın 117 numarasında meşrutiyetten sonra merkez-i umumînin Talât Bey'in ısrarıyla İsmail Mahir Paşa'nın İsplândid Otelinde oturduğu daireye geçtiği yazılmıştır. Bu münasebetle bugüne kadar meçhul kalmış bir noktayı meydana koymak istiyorum: Meşrutiyetin ilânından takriben iki ay evvel Abdülhamid tarafından hâs yaverlerinden İsmail Mahir, Yusuf, Recep Paşalar'la Kaymakam Mehmed Ali Bey ve sivillerden Hacı Hakkı Bey, Zihneli Osman trenle Selâniğe gönderilmişlerdi. Maiyetlerinde kırktan fazla silâhşör ve bendegân vardı. Resmen vazifeleri teftiş idi.

Yusuf Paşa halazadem idi. Selâniğe muvasalatının ertesi günü bize geldi. Selâniği on beş seneden beri görmediğini, validesinin Gevgilideki çiftliğine aid işleriyle uğraşmak için irade-i seniye ile geldiğini haber verdikten sonra trenle birlikte seyahat ettiği müfettiş paşaların kendisine:

– Paşa, sen Selâniklisin, şehri gezmekte bize rehberlik ediver.

(Bu söz diğer paşalarla sıkı münasebetine bir bahane olarak söylenmiş olacak!)

Dediklerini anlattı; sonra şu sözleri ilâve etti:

– Hıfzı ve Rahmi Beyler de akrabamdır. Her ne kadar bilâhare affedilmiş ise de Rahmi Bey Avrupa'ya firarıyla tanınmış olduğundan vaziyetimiz icabı onlara gidemezdim. Ben İsplândid Otelindeyim. Sen bana sık sık gel. İcap edenleri senden sorarım.

Talât, Rahmi, Midhat Şükrü Beyler'le hemen her akşam birleşmekte idik. Yusuf Paşa'nın ziyaretini ve sözlerini kendilerine anlattım.

– Sen şimdi ziyareti iadeye git. Mesele Yusuf Paşa'nın sana söylediği gibi değildir. Bunlar Terakki ve İttihad Cemiyeti hakkında tahkikata gelmişlerdir. Kendisiyle görüştükten sonra tekrar buraya gel. Arkadaşlar da gelecekler, görüşürüz.

Dediler. Otele gidince Yusuf Paşa beni İsmail Mahir Paşa'ya:

– Padişahımıza sadık ve ailemizin medar-ı iftihar bir gençtir.

Diye takdim etti. Birlikte yemek yedikten sonra ayrılıp Yonyo birahanesine gittim. Manyasizâde Refik bey ile diğer arkadaşlar hep orada idiler. Bana:

– Merkez-i umumî namına seni bu paşalarla temasa me-mur ediyoruz.

Dediler. Ben bu direktifi aldıktan bir hafta sonra idi. Otelin salonunda paşalarla görüşürken Yusuf Paşa elimden tutarak beni odasına götürdü, kapıyı kilitledi:

– Seninle mühim bir meseleyi görüşmek istiyorum. Ben senin dayınım, saraya ihbar var. Burada padişaha karşı bir cemiyet teşekkül etmiş. Başlarında Manyasizâde Refik, posta ve telgraf memurluğundan çıkarılmış Talât, Rahmi, Midhat Şükrü, Zihneli Said, İkilüle şeyhi Ömer, Emanuel Karasu, bulunuyorlarmış. Bizler bu işin tahkikine memuren geldik. Müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa da bu işle meşguldür. Senin bu işlerden haberin var mı?

Diye sordu.

– Haberim yok. Böyle bir cemiyetin teşekkül ettiğini zan etmiyorum.

Cevabını verdim. Yusuf Paşa:

– Cemiyet vardır. Hattâ âzaları yüzlerine peçe koyarak, üzerlerine siyah bir örtü örterek Kelâmı Kadim ve silâh üzerine yemin ediyorlarmış. Midhat Şükrü Bey eniştemizdir, Rahmi Bey'in güzel bir yalısı var, vaziyeti iyidir. Manyasizâde Refik Bey sarayın müsaadesiyle buraya gelmiştir. Talât Bey memuriyetinden çıkarılmış, Zihneli Said Bey de sürülmüş olarak burada bulunuyorlar. Şeyh Ömer Efendi'yi validemden duymuşum. Karasu Efendi işlerimizde bulunmuştur. Ben kimsenin canının yanmasına taraftar değilim. Bunlar hakkında muhaberede bulunuyoruz. İhtimal, kendileri tevkif ve bir gemiye bindirilerek bir yere nefyedileceklerdir. Hayatlarının da tehlikeye girmek endişesi vardır. Sen Rahmi veya Midhat Şükrü Beylerden birine bu işi açmağı deruhde eder misin? Mesele dal, budak sarmadan bu işi kapayalım. Ben kendilerini affettirmeğe söz veririm. Fakat firar ederler veya iş şuyu bulursa bizim de hayatlarımız tehlikeye düşer.

Dedi.

– Mevkiinizin, şerefinizin haleldar olmasını katiyen arzu etmem. Bana birkaç gün müsaade buyurun.

Diyerek savsakladım. Arkadaşları bularak keyfiyeti anlattım.

– Dört beş gün vaziyeti böyle idare et!

Dediler. Beş gün sonra Rahmi Bey'in Yusuf Paşa ile görüşmesinde karar kılındı. Yusuf Paşa'ya haber verdim. Pek

memnun oldu. Ertesi günü Rahmi Bey'i birlikte ziyarete karar verdik. İsplândid Otelinden bir arabaya bindik. Arabanın önünde bir silâhşör olduğu halde Rahmi Bey'in yeni yalısına gittik.

İkinci kahvaltısından sonra mesele açıldı. Rahmi Bey şu sözleri söyledi:

– Hüseyin Hilmi Paşa beni çağırıp böyle bir şey sorsaydı katiyen söylemezdim. Abdurrahman Bey emirlerinizi tebliğ etti. Dayım olmanız münasebetiyle ziyaretinize giderek elinizi öpmek isterdim. Fakat sakındım. Burada padişaha muhalif bir cemiyet yoktur. Yalnız mason cemiyeti vardır. Ben de masonum. Bu cemiyete girecek olanların gözleri kapanır, Müslümanlar Kur'an, Museviler Tevrat, Hıristiyanlar İncil üzerine yemin ederek cemiyete intisap ederler. Cemiyetin maksadı nev'i beşere hizmet ve yardımdır. Bu itibar ile bu cemiyet bir cemiyeti hayriyedir. Selânik'te iki mason kulübü vardır. Haftada bir toplanırlar. Müslümanlardan da hayli âzası vardır. Bu izahatı şahsınıza ve mahrem olarak arz ediyorum. Başkasına söylemekliğimin imkânı yoktur. Çünkü hayatım tehlikeye girer. Bundan başka bir cemiyet olmadığına sizi temin ederim. Bu sözler üzerine Yusuf Paşa neşelen-di. Otele sevinçle döndü.

Ertesi günü polisler mason kulübünü tarassuda başladılar. İçeriye girenleri not ediyorlardı. Bu görülünce Müslümanlardan ziyade ecnebî âzanın kulübe devamları temin edildi.»

Bu izahat masonluk meselesinde Rahmi Bey'in Yusuf Paşa'yı nasıl atlattığı hakkında evvelce yazdıklarımızı etraflı bir surette teyit eylemektedir.

12 - İttihat-Terakki'nin İstanbul'a nakli ve Selâniğe gönderilen silâhlar...

Erkân-ı harp kaymakamı Abdülkerim Bey -meşrutiyetin ilânından sonra cemiyete dahil olmuştu- ile mümtaz yüzbaşı Üsküplü Şevket Efendi -aslen Türk iken halâskâran grubuna girerek Arnavutlukta kalmış ve Arnavutlaşmıştır- Selânik emlak-i hümayun nazırı Hüseyin Paşa'ya müracaat ederek askerî mahfil ittihaz edilen binayı Abdülhamid'den istemiş ve almışlardı. Enver Bey de:

– Biz de şu Beyazkule bahçesini isteyelim! demesiyle İspândid Palasta merkez-i umumî tarafından mabeyne bu yolda bir telgraf çekildi. Abdülhamid'in muvafakati alındı.

Üsküp heyeti daha gitmeden Manastır'dan içlerinde Sadık Bey'in de bulunduğu heyet-i merkeziye kalabalık bir kafil ile geldi. Bunlara da ziyafetler çekildi. Sonra bu Üsküp ve Manastır heyetleri aynı günde Selânik'ten hareket ettiler.

Merkez-i Umumî bu ziyaretlerden memnun değildi. Çünkü işler her tarafta yüzüstü kalıyordu.

Üsküp'te bir geçimsizlik olmuştu. Talât Bey Üsküp'e giderek ihtilâfi yatıştırdı. Selâniğe avdet ettiği gece Yanya heyeti gelmişti. Bunlara verilen ziyafetlerde saatlerce söz söyleyebilmek iktidarını haiz olan binbaşı Cemil Bey nutuklar irad etti. Böyle meşgalelerle gerek merkez-i umumî'nin, gerek Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesinin işleri yolunda ve zamanında görülmek kabil olamıyordu. Selânik'te kulüpler çoğalmış ve hep sine meram anlatmak da güçleşmişti. Bir Selânik kazası heyet-i merkeziyesi teşkil olunmak ve bu kulüpleri bu merkeze bağlamak münasip görüldü.

Bu kaza heyet-i merkeziyesine şu zevat intihap olundu:

Topçu Yüzbaşı Rıza Efendi – Balkan harbinden sonra askerlikten çekilmiş ve merkez-i umumîye âza olmuştur.

Hırdavat Tüccarından Rakım Efendi – Mübadeleden sonra İstanbul'da vefat etmiştir.

Muallim Kâşif Efendi – Saatli cami mektebi müdürü.

Maarif Müdürü Tevfik Bey – Manisa mutasarrıfı ve Halep valî vekili olmuştur. İzmir'de vefat ederek manisa'da defnedilmiştir.

Yüzbaşı Ali Fehmi Efendi – Kesriye'lidir, Arnavutlukta kalmıştır.

Yüzbaşı Abidin Efendi – Radovişteliidir.

Bu heyet işe başlayınca Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesinin işleri hayli azalmıştı.

Merkez-i umumînin İsplendid Palas'ta bulunması pek göze çarpyordu. Otel sahibi de işgal edilen daire için tabii kira istiyordu. Bu sebeple heyet burasını terketti ve yeni tesis olunan «İttihad ve Terakki Gazetesi» idarehanesinin bulunduğu Serez oteline geçti.

Bugünlerde ismi değiştirilerek «İttihad ve Terakki» mektebi namını alan Ticaret Mektebinin müdüriyetini Talât Bey ifa ederdi. Talât Bey'in cemiyet işleriyle fevkalâde meşgul olmasına mebnî bu müdüriyet İhsan Namık Bey tarafından deruhde edilmişti. Bu sebeple İhsan Bey heyet-i merkeziyeye devama imkân bulamıyordu. Selânik vilâyetinin çok olan kazalarına aid işler ve merkez-i umumîye aid meşgaleler ile uğraşmak üzere vazife taksimi icap ediyordu. Rasim, Süleyman Fehmi, İsmail Beyler Selânik vilâyet işlerini görmeğe ayrıldılar.

Halbuki İsmail Bey belediyede meşgul olmasıyla muntazaman gelemiyordu, gelse de yazı işleriyle uğraşamazdı. Bu sebeple bu heyetin takviyesi icap ediyordu. Ziraat müdürü Nesib Bey vilâyet heyet-i merkeziyesine alındı.

Nesib Bey heyette bulunduğu müddetçe pek ziyade çalışmıştı. Bir çok işler müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa'ya şifahen müracaat suretiyle çarçabuk halledilir olmuştu.

Cemiyet için yeni bir nizanname yapılmak mecburiyeti hasıl olmuştu. Merkez-i umumîce İpekli Mazhar Bey'in -Kosova ve Ankara valiliklerinde bulunmuştur- bu işle iştigal eylemesi münasip görüldü.

Nizamname lâyihası hazırlandı. Her kulüpten birer murahhas celbolunarak kendilerine okundu. Bu murahhaslarca bir itiraza uğramadı. Ancak yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey lâyihada noksanlar bulunduğunu merkez-i umumîden beyan edince lâyiha tedkik edilmek üzere Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesine tevdi olundu. Yapılan tadilât ile lâyihayı merkez-i umumî kabul etti. Nizamname basılıp tevzi olundu. (115)

Bugünlerde Yunanistan'da başvekillik etmiş olan Ralli'nin İstanbul'dan sonra Drama'yı, Serez'i, Selâniği, sonra Yanya'yı ziyareti Rumların cemiyete ve hükûmete karşı hal ve tavırlarında büyük bir değişikliğe sebep oldu.

Günler geçtikçe meşrutiyetin temin ettiği serbestiden istifade kasdıyla türlü türlü tezahürler başgösteriyordu.

Muhtelif anasır namına İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumîsine lâyihalarla bir çok talepler vaki oluyordu. Bunlar hakkında lâyıkıyla tedkikat icrası ihtisas erbasına lüzum gösteriyordu. Bunun üzerine merkez-i umumî teşkilâtı tevsi olunarak âzası Manastır ve Üsküp'ten gelenlerle yirmiyeye iblâğ olundu.

Az müddet devam eden bu merkez-i umumî heyetinde *Mustafa Kemal Bey* dahi bulunmuştu. Bu esnada çok yorularak hastalanmış olan erkân-ı harbiye binbaşı Ali Fethi Bey istirahat ve tedavi için İstanbul'a gitmek mecburiyetinde kaldı.

Meşrutiyetin ilânı hakkındaki irade-i seniyenin bazı vilâyetlere tebliği geciktiği gibi bazı valiler de ilânını tehir eylemişlerdi.

Siyasî cürümler çerçevesi dahilinde bırakılmak lâzım gelirken hududu genişletilerek âdi cürümler ashabına da teşmil edilen aff-ı umumînin tatbikatında da valilerin hususî telâkkileri hayli roller oynamıştır. Van valisi Ali Rıza Bey Ermeni siyasî mücrimlerini tahliye ettirmemişti. Selânik'teki Ermeniler merkez-i umumîye gelerek bundan şikâyet ettiler. Merkez-i umumînin teşebbüsüyle bu mahpusların afdan istifadeleri temin edildi.

Bu esnada merkez-i umumînin İstanbul'a nakli meselesi çıktı. Buna karar verilince on âzadan mürekkep yeni bir merkez-i umumî heyeti intihap olundu:

Ahmed Rıza, Talât, Midhat Şükrü, Edirne'den erkân-ı harbiye binbaşı Hüseyin Kadri, Rahmi, erkân-ı harbiye binbaşı Hafız Hakkı, erkân-ı harbiye binbaşı Enver, mümtaz kolağası Bolulu Habib, Hayri -Evkaf nazırı ve şeyhülislâm olmuştur- Beylerle Hoca Hafız İbrahim Efendi.

Gerek vilâyet merkezlerinde ve hassaten Üsküp ile Manastır'da, gerek Selânik kulüplerinde merkez-i umumînin İstanbul'a gitmesine muhalif olanlar pek çoktu.

Bir müddet sonra Enver Bey Berlin'e, Ali Fethi Bey Paris'e, Hafız Hakkı Bey Viyana'ya ataşemiliter tayin edilmişlerdi. Roma'ya da erkân-ı harbiye kolağası Ali Fuad Bey gitmişti. Bu zevatın memleketten bu suretle uzaklaşmalarını da pek çokları muvafık görmüyorlardı.

Bu mesele bayramda Selânik klübünde münakaşa mevzuu bile oldu. Fakat karar değiştirilemedi. Merkez-i umumînin İstanbul'a nakli takarrür etmesi üzerine Enver Bey Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesine geldi. Kasa mevcudunun taksimi pazarlığına -tabir caizse- girişti.

O sırada yekûnu beş bin lirayı bulmuş olan paradan üç bin lirası bu suretle merkez-i umumî sandığına devredildi. Merkez-i

umumî İstanbul'a nakledilince Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesi de İttihad ve Terakki matbaası binasını -yani Serez otelini- terk ile başka bir binaya nakletti.

Bu sırada Nesib Bey heyet-i merkeziye'den çekildi. Cemiyete sonradan girmiş olmakla beraber ahlâkına itimad edilen ve fikirlerinden istifade edilmek istenilen müfettiş-i umumîlik başkâtiplerinden Nureddin Bey heyet-i merkeziyeye âza intihap olundu ve bir müddet heyette çalıştı.

Nizamname mucibince heyet-i merkeziyeyi tamamlamak için avukat Zihneli Said Bey ve daha sonra mümtaz yüzbaşı Ali Naki Bey de heyete girdiler.

Vaki olan talep üzerine harbiye nazırı Ali Rıza Paşa bu sırada vapurla Selâniğe 54.000 (elli dört bin) martın tüfeği ve buna göre cephaneye gönderdi. Bunlar Yenikale'ye çıkarıldı. Heyet-i merkeziye mümtaz yüzbaşı Ali Naki ve süvari yüzbaşısı Süleyman Fehmi Beyler'i bu tüfeklerin icap eden mevkilere sevki işleriyle meşgul olmağa memur etti. Süleyman Fehmi Bey kaymakamlığa terfi ile Anadolu Teftiş Heyetine tayin olunup daha hareket etmemiş olan erkân-ı harp Cemal Bey'e müracaatla vaziyeti anlattı. Cemal Bey'in kaleme aldığı bir ordu emriyle heyet-i merkeziye tarafından gösterilecek ihtiyaca göre silâhların lâzım gelen mevkilere sevki esliha müfettişliğine tebliğ olundu.

Heyet-i merkeziye Rumeli'nin her tarafından nüfus hakkında muvazzah malûmat topladı, silâhlar buna göre mevkilere tevzi ve sevkolundu. Hükûmet tren masrafını verdi. Kara yolundaki nakliyatı kâmilan ahali temin etti. Üsküp mıntakasından Radovişte'ye ve İştibe aid silâhlar Ustrumca'ya Serfiçe sancağına aid olanlar Soroviç istasyonuna gönderildi. Bilâhare hükûmet bu silâhlarla müstahfaz teşkilâtı yaptı.

Teessüf olunur ki Balkan harbinde bu silâhlardan hiç istifade edilemedi. Seyyar ordular mağlûp olunca bu silâhlar bir işe yaramadı.

Nureddin Bey de bir müddet sonra heyet-i merkeziyeden ayrılmaya mecbur oldu. Yerine Selânik kaza heyet-i merkeziyesinden Kesriyeli Ali Fehmi Efendi intihap edildi. O da ayrılmazdan evvel kendi yerine müstahfaz teşkilâtıyla meşgul erkân-ı harbiye kaymakamı Abdülkerim Bey'i teklif etti, teklifi kabul olundu.

Bu heyet 31 Mart günlerine kadar câri işlerle meşguliyette devam etti.

Bir Mektup: 118 numaralı tefrikada neşrolunan mektupda bahsedilen maddeler hakkında o zaman bu işler içinde bulunmuş bazı zevatın verdikleri mütemmim malûmata göre:

1 - Enver Bey, müfettiş-i umumî Hüseyin Hilmi Paşa ile konsoloslara yazdığı mektupları Tikveş'ten göndermiştir.

2 - Gerek müşir İbrahim Paşa'ya, gerek Hüseyin Hilmi ve Osman Paşalar'a gönderilen mektuplar Terakki ve İttihad merkez-i umumîsinden değil, cemiyetin Selânik vilâyet heyet-i merkeziyesinden yazılmış ve bu heyetin mührüyle mühürlenmiştir. Merkez-i umumînin yalnız bundan haberi vardı.

Merkez-i umumî Selânik'te bulunduğu meydana çıkmasını, hattâ cemiyet efradının bunu bilmesini istemezdi. Selânik'teki bütün icraat ve muamelât Selânik vilâyet heyet-i merkeziyei namına yapılırdı.

3 - Topçu yazbaşı Rasim ve Rıza Beyler, Hasan Rıza Bey'in evine kendisinin gece gidip hemen sabaha kadar onu İstanbul'a gitmemek hususunda ikna ile uğraşmış, fakat muvaffak olamamışlardır.

4 - Müfettiş-i umumî nezdinde vazife gören Binbaşı İsmail Hakkı Bey cemiyet âzasının yanlarında birer zehirli hap buldurmaları ve ele geçip hükûmetten çok tazyik görürlerse sır vermemek üzere bunu kullanmaları lüzumundan arkadaşlarına bahsedirdi.

5 - Sıddık ve Rauf Beyler Ali Fethi Bey'in pavyonlar arkasındaki evinde kalmışlardır. Bu eve yakın olan süvari yüzbaşısı Süleyman Fehmi Bey'in evinde bir gece geçirmiş olmaları böyle bir zehap hasıl etmiş olacaktır.

13 - Ohri'de İttihad ve Terakki merkezi nasıl kuruldu?...

1902 Bulgar ihtilâlinin sonra Avrupa hükûmetlerinin Makedonya işlerine müdahalesi kuvvetlenmişti. Selânik, Manastır, Kosova vilâyetlerinde Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya devletlerinin ele aldıkları jandarma tensikatının hakikî mânası, buralarını kendilerine nüfuz mıntakaları olarak ayrılmış olmaları idi.

Franklerin ırk ihtilâflarına imâen «Makedonya salata tabağı» dedikleri bu üç vilâyette Bulgarlar, Rumlar, Sırp, Ulahlar komiteleri veya «hususî teşkilâtları» marifetiyle biri birini aleyhine tertipler kurmakta fırsat düşürdükçe yerine göre kaza kaza, nahiye nahiye, köy köy biri ötekini imha suretiyle nüfuzlarını arttırmak için teşebbüslerde bulunmaktan çekinmemekte idiler.

Rumlar, Sırp, Ulahlar zayıf ve ekalliyette buldukları noktalarda Bulgarlara karşı İslâmlara mütemayil görünmek siyasetini takibediyor, fakat kendilerini kuvvetli hissettikleri yerlerde onlar da Müslümanlar aleyhinde hareketten, şikâyetlerden hâli kalmamakta idiler.

İslâm unsuru ise hariçten, dahilden üzerine tevcih edilen siyaset ve şekavet silahlarıyla her gün biraz daha eziliyordu. Zaf içinde çırpınan hükûmet, kendisinin bu sadık istinatgâhına ait hakları müdafaadan âciz bulunuyordu.

Makedonya'nın büyük ve bereketli topraklarına mutasarrıf olan Müslümanlar, komite korkusuyla çiftliklerine gidemiyor

ve bakamıyor, buralarda eskiden beri yarıcılık eden Bulgarlar hasılat hakkında istedikleri gibi hesap veriyorlardı. Topraklarından bekledikleri varidatı alamıyan Müslüman çiftlik sahipleri cetlerinden, babalarından kendilerine intikal eden bu güzel yerleri Amerika'ya giderek servet kazanan Bulgarlar'a satmak mecburiyetinde kalıyorlardı.

Bu suretle bin türlü yalan propaganda ile Avrupalılar nazarında siyaseten günahkâr ve mücrim sayılan İslâm unsuru iktisaden de harap olmakta idi. Müslümanların şikâyetlerine kulak asan olmuyordu.

Buldukları yerlerde nüfuz ve tahakkümlerini arttırmaktan başka şey düşünmeyen ecnebî memurlar ve subaylar, bu nüfuz ve tahakküme mukavemet etmek ve sed çekmek isteyen devlet memurlarını birer vesile ile Rumeli'den aşkırtmak ve ağır cezalara uğratmak yollarını buluyorlardı.

Ahval ve şeraitin ilcaatıyla Makedonya kıtası ağır ağır ecnebi devletlerin müşterek ve muhtelit idaresi -Condominium' u- altına girmekte idi.

Bulgarlar ecnebî memur ve subaylarının hususî himayesi altında idiler. Hükümet ise her cinayeti, kendilerine mübah, her taarruz ve kıtali millî bir kahramanlık eseri sayan bu cemaate karşı kanunen ve idareten müessir icraatta bulunmaktan çekiniyor, Makedonya'da mevcudiyetinin muhafazasını kendilerinden beklediği Müslümanları müsavatperverane muamelelerle olsun tatyip ve tesliye edemiyordu.

Bulgarlar, Rumlar, Sırların Makedonya'da keşmekeş içinde biri diğerine mağlûp olmamak, yahut biri diğerini kahır ve ızale etmek, hepsi Müslümanları ezmek üzere bütün kuvvet ve maharetlerini sarfettiklerini gören İslâm unsuru için de haklarını muhafaza etmek ve mevcudiyet göstermek yolunda gayrı müslim unsurlara imtisalen âciz hükümetten ayrı bir kuvvete istinat ve diğerleri gibi hususî silâhlarına müracaatı zarurî görünüyordu.

İşte bu zarurettir ki Ohri'de bir «Müdafaai Hukuk Cemiyeti» gibi bir «Ohri Cemiyeti Hususiye-i İslâmiyesi»ni doğurmuştur.

1906 teşrinievvelinde Ohri kaymakamlığına tâyin edimıştim. Ohri'nin Debirça nahiyesi 1902 Bulgar ihtilhalinin en şiddetli ve ateşli bir merkezi olmuştu.

Ohri kazası Müslüman ahalisi Türk ve Arnavutlardan gayrı müslimler de Ulah ve Sırlarla Bulgarca konuşan ekzarşist ve patriarşistlerden *-Bulgar ekzarhını ve Rum patriğini tanıyanlar-*mürekkepti. Merkezde bir Bulgar metropolidi vardı. Ohri gölü üzerinde bulunup Bazı Müslüman Arnavutların bile muayyen zamanlarda tavaf ve ziyaret ettikleri meşhur (Sarı Saltık) manastırında Rum papazları bulunurdu.

Bu kadar muhtelif unsurların birbirine zıt menfaatleri, birbirini aleyhinde tertibettikleri suikastlar yüzünden bu kazada âsaişin muhafazası ne derece güç olacağını yukarıdaki mesrutatım göstermeğe kifayet eder zannedirim.

1907 Kânunusanisinin sonlarında mümtaz yüzbaşı Mısırlı Aziz Bey Ohri'ye gelmiş ve bu günlerde askerî bazı işleri tefitiş için Ohri'de bulunan erkân-ı harp binbaşısı Enver Bey -Enver Paşa- tarafından bana takdim ve tavsiye edilmişti. Aziz Bey Ohri'de Bulgar komitecilerinin Müslümanlara vaki olan taaddilerine, zararlarına, Müslümanların da aynı suretle mukabele etmek hakları olduğunu her mecliste tekrar ediyor, bu maksatla ittihat ve ittifak için eşraf ve muteberana teşviklerde bulunuyordu. Bunca tazyiklere maruz kalan Ohri Müslümanlarının daima muhafaza ettikleri millî ve dinî asabiyet bu teşvik ve telkinleri hüsnü kabule pek müsaitti.

Mütemadiyen maruz kaldıkları tehlikeler, mal ve canca uğradıkları zararlar Ohri eşrafında Bulgar ihtilâlinden beri gösterere geldikleri sabır ve tahammülde daha fazla devamı imkân bırakmamıştı.

Aziz Bey'in tavsiyeleri, onlara Arnavutluğun eskiden beri cari misliyle mukabele ananelerine, Dukakin Kanunu hükümlerine uygun görünüyordu. Nihayet eşraftan bazılarıyla Aziz Bey arasında cereyan eden müzakereler üzerine «zarara zarar, kana kan» esası dahilinde hareket edecek bir (Cemiyet-i Hususiye-i İslâmiye) teşkili noktasında bir anlaşma hasıl oldu.

Aziz Bey Ohri'ye gelmeden evvel İttihad ve Terakki Cemiyetine dahil olmuştu; gelirken de cemiyetten Müslümanların haklarını muhafaza ve ihkak edecek teşebbüslerde bulunmak talimatını almış, böylece bu talimatı yerine getirecek bir teşekkül vücuda getirmeğe muvaffak olmuştu.

1907 Mayısında teessüs eden bu *Cemiyet-i İslâmiye*'nin ilk idare heyetini Yüzbaşı Aziz Bey'le eşraftan Debrelî Muharrem Ağa, Ohri'li Sami, Şaban Ağazâde Lûtfi, İsmail Ağazâde Sabri Efendilerden tereküb etmişti. Ohri Cemiyet-i İslâmiye'sinin teşekkülü ile teşekkülün şüyu arasında çok zaman geçmedi.

Selânik vali maiyetine memur iken Paris'te çalışan İttihad ve Terakki merkezinin Selânik'te açtığı gizli şubeye dahil olmuşum. Menlik, Strumca, Vodina kaymakamlıklarında bulunduğum zamanlarda Rumeli Müslümanlarının komitelerden neler çekteklerini müşahede ederek bütün bu ıstıraplara hissen iştirâk etmekte olduğum için, Ohri'de Müslümanların haklarını müdafaa eylemek üzere, böyle bir cemiyet teşkil etmelerini kalben tasvibetmişim. Böyle bir intikâm ve misliyle mukabele cemiyetinin teşekkülü ve muhafazasıyla mükellef olduğum âsaişe bir teşettüt unsuru daha ilâve edeceğini takdir etmiyor değilim. Ancak ihtiyatla hareket ederek bu cemiyet mensuplarını elden geldiği kadar sıyanet etmeğe karar verdim.

Ohrililerden İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ilk dahil olan Ohri reji memuru eşraftan Nufel Ağa'dır ki, 1907 Haziranının ortalarında Manastır'da bulunduğu sırada kolağası Resneli Ah-

met Niyazi Efendi -hürriyet kahramanı Niyazi Bey- rehberliğiyle tahlif edilmişti.

Nufel Ağa'yı takiben az fasılalarla gene Manastır'da Şaban Ağazâde Hamdi, Ohrili Sinan, daha sonra Hacı Yahya, İsmail Ağazâde Sabrı Efendiler de cemiyete girmişlerdi.

Başta Aziz Bey, bütün hamiyetli adamlar köylerde Ohri Cemiyet-i İslâmiyesi'nin mensuplarını çoğaltmağa uğraşıyorlardı.

İslâm cemiyeti, yapacağı «icraat» için evvelâ beş kişilik bir İslâm çetesi teşkil etmişti. Sonra bu çete yedi kişiye iblâğ olundu. Çete efradından silâhı olmayan ikisine bazı vasıtalarla Manastır Askerî Mintaka kumandanlığı dairesinden, Bulgar komitelerinden zaptedilmiş iki Manliher tüfeği tedarik edildi.

Bulgar komitesinin bir İslâm çiftliğine yaptığı taarruza mukabele olmak üzere İslâm cemiyeti idare heyetinin karar ve emri ile çete 1907 Temmuzunun yirmi ikinci günü pusuya düşürdüğü üç Bulgarı öldürmekle işe başladı. Vak'a mahallinde maktullerden birisinin yanında bulduğum bir varakada «İlk İslâm çetesinin ihkaki hak ve icrayı kısas yolunda adaletcuyane ilk teşebbüsüdür» sözleri yazılmıştı.

Bu çete bundan sonra Bulgarlara kanlı ve ateşli mukabelelerde bulunmakta devam etti. Bu şiddetli mukabelelere maruz kalmaktan yerli Bulgarları korumak için, Bulgar komitesi, nihayet Meşrutiyetin ilânından üç ay evvel Müslümanlara taarruzdan el çekmek mecburiyetini hissetti.

Fakat bu arada kaymakam sıfatıyla benim uğradığım müşkilât da son dereceyi buldu. Resmî vazifemle mânevî bir vazife saydığım hatt-ı hareketimin çarpışması beni çok üzmüş, hırpalamıştı.

Meselenin bu safhalarını burada tafsil etmek -uzunluğu dolayısıyla- kabil değildir. Ancak şurasını söylemekle iktifa edeyim ki: İslâm çetesini izale için vaki olan teşebbüsler hiç ek-

sik olmadı. Vakıta ilk haftalarda yapılan şikâyetler üzerine müfettiş-i umumî beni azletmeği muvafık görüyordu. Fakat verdiğim izahatı sonra varit gördü. Ohri'de kaldım ve kaza inzıbat memurlarından İslâm Cemiyeti ve sonradan namı dolaşmağa başlayan «İttihad Cemiyeti» aleyhtarlarını birer birer kazadan uzaklaştırmağa muvaffak oldum.

Validesi Ohrili olan kolağası Eyüp Sabri Efendi'nin -hürriyet kahramanı Eyüp Sabri Bey- Ohri'ye gelişi, bu dağdağalı günlere tesadüf eder. İttihad ve Terakki mensupları Eyüp Sabri Bey'in serdettiği fikir ve mütalâalardan kendisinin «Cemiyet-i İttihadiye»ye dahil bulunduğunu istişmam ettiler. Anlaşabilmek ihtimaliyle Nufel Ağa, Lûtfi Efendi, Ziraat Bankası kâtibi Ohri'li Halil Efendi Ohri civarındaki Dalyan mesiresinde Eyüp Bey şerefine bir ziyafet tertib ettiler. Sami Efendi de bu ziyafette hazır bulundu.

Halil Efendi Ohri'ye geldiği vakit «Cemiyet-i İslâmiye»ye dahil olmağa davet edilmiş, yemin teklifi üzerine Cemiyet-i İslâmiye ile Cemiyet-i İttihadiye'yi bir zannederek kendisinin Manastır'ca yemin ettirilmiş olduğunu söylemiş olmasıyla İttihadçılar kendilerine bir «kardeş» daha geldiğini anlamışlardı.

Bu ziyafet esnasında Eyüp Bey ile ahval hakkında hayli müsahabe edilmiş ise de iki taraf birbirine tamamiyle açılmadı. Eyüp Bey Ohri'deki İttihad ve Terakki mensuplarıyla, ancak binbaşı Enver Bey'in Bulgar komitelerine dair bazı tahkikat için 1907 Teşrinievvelinde tekrar Ohriye geldiği vakit anlaşabilmıştır.

Enver Bey Manastır'dan geçerken Ohri'de kimlerin İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dahil bulunduğunu öğrenmişti. Valideleri cihetinden aralarında karabet bulunan Enver ve Eyüp Beyler Ohri'de Cemiyet-i İttihadiye mensuplarını çoğaltmağı kararlaştırdılar.

Enver Bey ramazan içinde gündüzleri Bulgar komitesi hakkında tahkikat icrasıyla, geceleyin de Eyüp Bey'le birlikte

kasaba kenarında bir eve çekilerek orada cemiyete celp ve ithal edilenleri tahlif ile uğraşıyordu.

Ohri Müslümanlarında Bulgarlardan intikam almak ve haklarını müdafaa edebilmek üzere Cemiyet-i İslâmiye'ye dahil olmak için büyük bir istek uyanmıştı. Bu mahallî ve hususî İslâm cemiyetine şu yemin ile giriliyordu:

«Hususî ve umumî her işte biribirimizden ayrılmayacağımıza yemin eder misin? Ederim. Vallahi.»

Yemin edecek olanların ellerini mushaf üzerine koymaları şarttı. Bu suretle İslâm cemiyetine girmiş olanlardan şahsiyetleri tamamen emniyeti calip bulunanlar İttihad ve Terakki Cemiyetine girmek için icabeden tahlifin icra olunduğu eve gözleri bağlı olarak ve bir rehber delâletiyle götürülüyor, burada gözler açılıyordu; gelenler karşılarında yüzleri ve vücutları kırmızı bir kumaşa bürünmüş üç kişi görüyorlardı, bunların önünde bir mushaf ve bir revolver bulunuyordu, yemin sureti okunuyor, talip, eli mushafa vurulmak üzere yemin ediyordu. Enver Bey'in bu defa Ohri'ye vüruduna kadar İttihad ve Terakki Cemiyetine dahil olmak üzere Ohri'de hiç kimsenin tahlifi icra kılınmamıştı, tahlif edilecekler Manastır'a gönderilirdi, zaten bunlar da ramazana kadar altıyı geçmemişti.

Tahlif esnasında yapılan beyanatı muhtevi varakanın sureti yanında bulunmadığı için, Enver Bey, bu beyanatın hatırında kalan kısımlarından bir tahlif varakası tertib etmiş, ilk tahlifler bununla icra olunmuştu, tahlifnamenin asıl sureti bir müddet sonra Manastır'dan celbedilmişti. Ohri'de ilk İttihad ve Terakki tahlif heyeti Enver ve Eyüp Sabri Beylerle Sinan Efendi'den teşekkül etmişti.

Enver Bey'in ayrılışında Ohri'de İttihad ve Terakki Cemiyetinin subaylardan, memurlardan, halktan mensupları kırka baliğ olmuştu. Enver Bey Ohri'den ayrılmadan evvel kolağası

Eyüp Sabri Bey'le eşraftan Nufel ve Nimetullah Ağalar'dan mürekkep bir kaza merkez heyeti teşkil edilmişti. Bu merkezin sandık emniyeti ile kâtipliğini Eyüp Sabri Bey deruhde etmiş, Sinan Efendi umumî rehberliğe, nizamiye mülâzimlerinden Cemil Efendi ile Ziraat Bankası kâtibi Halil Efendi de âza mülâzimliklerine seçilmiştiler.

İşte Resne'den çıkarak maiyetiyle birlikte Ohri kazasına gelen kolağası Niyazi Bey'in faaliyetine iştirâk etmek, Şemsi Paşa'yı vuran mülâzım Atıf Bey'i muhafaza eylemek, Eyüp Sabri ve Niyazi Beyler kumandasında hareket eden millî kuvvetlerle Manastırda müşir Tatar Osman Paşa'yı kaldırmak, İttihad ve Terakki Cemiyetinin en sadık ve kuvvetli bir istinatgâhını teşkil ederek Abdülhamid istibdadına pervasızca ve fedakârane meydan okumak gibi hareketlerle Meşrutiyet inkılâbı tarihinde temeyyüz eden bu İttihad ve Terakki şubesi Enver ve Eyüp Sabri Bey tarafından böyle kurulmuştur.

14 - Müşir Tatar Osman Paşa Manastır'dan nasıl dağa kaldırıldı?...

Abdülhamid İttihatçıları izale için gönderdiği Şemsi Paşa'nın Manastır'da vurulması gibi, hiç beklenmedik bir hâdise karşısında telâş içinde kalmıştı. Buna mukabil Şemsi Paşa'nın malûm olan kahır ve şiddetinden endişeye düşmüş olan İttihatçılar rahat ve geniş nefes almışlardı. Hassaten Ohri İttihat ve Terakki teşkilâtına dahil bulunanlarda cüret birden bire pek artmıştı.

Bugünlerde terhis edilecek askerlere mûtat «Padişahım çok yaşa!» duası yerine «Yaşasın millet!» diye nida ettiriliyor, hükûmet-i merkeziye aleyhine beyannameler yapıştırılıyor, zabitler, memurlar, ahâlî takım takım cemiyete ithal ediliyordu. Ohri kazasında cevelân eden Niyazi Bey köylerde fütursuz dolaşıyor, maiyetindekilerden Ohri hükûmet konağında tanıdıklarını serbestçe ziyaret edenler bile görülüyordu.

Kazadaki asker kuvvetlerinin kumandasında miralay Hâmit Bey bulunuyordu, ben de kaza kaymakamı idim. İkimiz de İttihad ve Terakki Cemiyetine girerek İttihatçılarla hemdert ve gelecek belâlarda müşterek olduğumuz için istibdada karşı bu serbestiyi iğmaz ve terviç ile karşılıyorduk.

Abdülhamid, Şemsi Paşa yerine Manastır ciheti fevkalâde kumandanlığına müşir Tatar Osman Paşa'yı tâyin etmişti. Osman Paşa İttihatçılar hakkında Şemsi Paşa gibi kahır ve şiddet siyaseti takibetmeyecek mülâyim, fakat müessir tedbirlerle İttihat kuvvetini kırmağa çalışacaktı. Manastır'a gelince bu yolda işe girmişti.

Fakat ne yapsa tesiri olmuyordu. Hükûmet «Fesatcuyane emellerle firar eden zabitler, memurlar ve bunlara iltihak edenler» hakkında «aff-ı şahane» ilân etti. Hiçbir talebe ve istidaya müstenit olmayan bu affa önem veren olmadı. Dehalet edecelere taltifler vadetti, aldırın bulunmadı.

Ohri eşrafı, Şemsi Paşa'yı vurduğu esnada maiyetince atılan silâhlardan hafifçe yaralanmış olduğu halde Ohri'ye savuşmağa muvaffak olan mülâzım Atf Bey'i can kardeşi gibi evlerinde tedavi ve muhafaza ediyorlardı.

Ancak müşir Osman Paşa'nın Manastır'da İttihatçıları ikna ve dağıtma mesleği, nihayet cemiyeti düşündürmeğe başlamıştı. Mukabil tedbirler ittihazı cemiyetce zarurî görünüyordu.

Manastır heyet-i merkeziyesi Ohri'de harekete müheyya-bir kuvvet hazırlanmasını Eyüp Sabri Bey'e bildirdi, bu kuvvet verilecek emir üzerine Manastır'a hareket edecekti.

Bu iş'ar üzerine Ohri'ce tertibata başlandı. Eyüp Bey İstarova taraflarına geçmiş olan Niyazi Bey'i müzakere için Ohri'ye davet etti.

Son gecelerde Ohri heyet-i merkeziyesinin toplantıları bazen müderris Hacı Mustafa Efendi'nin, bazen de benim evlerimizde vaki olmakta idi. Gündüzleri de en ziyade Eyüp Bey'in dairesinde toplanıyor, teşebbüs edilecek büyük hareketin en ince noktalarına kadar müzakerelerde bulunuyorduk.

Temmuzun 5/18'inci günü mevki kumandanı miralay Hâmid Bey, kaza naibi Ömer Lûtfi Efendi, jandarma bölük kumandanı yüzbaşı Asım Efendi ile Eyüp Bey'in dairesinde Ohri, Usturga, İstarova'dan toplanacak cemiyet kuvvetlerinin hal ve derecesinden bahsedilirken bu «hürriyet mücahitlerinin» teşkil edecekleri kuvvete «Milliye taburu» ünvanı verilmesini, bu ilk tabura icabında yardım etmek üzere diğer taburlar da tertibedilmesini, Ohri'nin bir «Milliye alayı» merkezi addedilmesini teklif ettim. Bu teklifim kabul olundu. Bu suretle silahlı İttihat ve Terakki kuvvetlerinin isim babası olmuş bulundum.

İlk Milliye taburuna bir sancak lâzımdı. Yukarısında birer kenarda (Allah) ve (Vatan) kelimeleri, ortada «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti», altta (İnnallahe lâyuhıbbüz zâlimin)(116)

cümleleri yazılı bir sancak resmi tertib ettim. Temmuzun 6/19 uncu günü bu şekilde sancak atlastan imal edildi.

İlk Milliye taburu alemdarlığına mülâzım Mazhar Efendi tâyin olundu; sancağın tüfek namlusuna talikan (takılarak) taşınması kararlaştı.

Ohri birinci Milliye taburunun Temmuzun 20'nci (rumî 7'nci) günü merasimle toplanacağı icabedenlere bildirildi. Ben de birlikte çıkmak arzusunda bulundum. Fakat cemiyete karar-gâh ittihaz edilmiş bir durumda bulunan Ohri kazasının idaresi başında kalmaklığım heyet-i merkeziyece daha muvafık görüldü.

Eyüp Bey tarafından Mabeyne, müfettiş-i umumîliğe, üçüncü ordu müşirine yazılacak telgranameleri ve Manastır'daki konsoloslara gönderilecek mektupları ikimiz birlikte hazırladık.

Bu telgrafnamelerde Eyüp Bey'in bin fedaî ile çıktığı, bunların ölünceye kadar nefislerini hürriyetin istihsaline vakfettikleri, milletin padişahdan Kanun-u Esâsî'nin tatbikini ve Mebusan meclisinin açılmasını istediği ve mektuplarda da Avrupalılarca bu harekete başka hiç bir maksat atfedilmemesini temin etmeleri rica edildiği izah olunuyordu.

Eyüp Bey, hükûmet-i merkeziyeyi yanılmak için istibdat aleyhinde harekete geçen Arnavut çetesiyle birleşmek üzere Arnavutluğun cenup taraflarına gideceğini de bildiriyordu; imzasında «Ohri Millî alayının birinci taburu kumandanı» tâbirini kullanıyor, bununla İttihad ve Teraki Cemiyeti'nin kuvvet teşkilâtı yalnız bu tabura münhasır olmadığı ima ediliyordu.

Niyazi Bey de bugün Ohri'ye geldi. Eyüp Bey'le görüştü. Resne havalisindeki kuvvetleri toplamak üzere gene o gün Ohri'den hareket etti.

Ertesi günü kumandan Hâmid Bey ve naip Ömer Lûtfi Efendi ile birlikte Eyüp Bey'in dairesine gittim. Orada göz yaş-

ları dökerek ve muvaffakiyetler temennî ederek Eyüp Bey'le vedalaştık.

Bütün tertibat ikmal edilmişti. Ohri Belediyesi taburun arkasından mümkün olduğu kadar ekmek ve sair levazımı gönderecekti.

Ohri Millî Taburunun hakikî mevcudu Ohri'den hareketi sırasında dört yüz elliye baliğ idi. Sonradan Ohri, İstarova kazalarıyla Resne nahiyesinden iltihak edenlerle Manastır'a girilinceye kadar bu mevcut altı yüzü bulmuştu. Niyazi Bey'in kuvveti ve Manastır kazasından bu kuvvetlerle birleşenler bu hesabın haricindedir. Ohri Müslüman ahalisinin büyük kısmı fedailer taburunu teşyie çıktı. Tabur Temmuzun 7/20'nci günü ezanî saat dokuz buçuk raddelerinde dualara karışan şevkli temennîlerle hareket etti.

Kumandanla ben, bu huruç hareketini geç haber almışız gibi üç saat sonra makamata bildirdik, askerî ve mülkî makamlara yazdığı telgrafları gûya meçhul bir şahıs tarafından kumandanlık dairesi kapısındaki nöbetçiye tevdi edilmiş gibi göstererek ve açık olarak bu makamlara çektirdik.

Manastırın gafil avlanmasını temin eylemek fikriyle Eyüp Bey kuvvetinin aksi istikâmette İstarova'ya doğru gitmekte olduğu haberini aldığımızı da bildirdik.

Tedbirimiz yerini buldu. Askerî ve mülkî makamlar, Eyüp ve Niyazi Beyler kuvvetlerinin Manastır'a teveccüh ettiğinden zerrece şüphelenmediler. Milliye taburu Manastır'a doğru ilerlerken, hürriyetten sonra «Gazal-ı hürriyet» diye şöhret bulan Niyazi Bey'in askere alışık geyiği bir kaç jandarma neferiyle birlikte tabur efradı arasına karıştı.

Temmuz'un 9/21'inci günü tabur Manastır'a yakın bir köye vardı. Buraya kadar efrat ne işe memur olduklarını bilmiyorlardı. Bu köyde Eyüp Bey silâh arkadaşlarına maksadı anlattı:

Müşir Osman Paşa Manastır'daki ikâmetgâhından kılına ziyan getirilmeyerek dağa kaldırılacaktı.

Tabur geceleyin ezanî saat dört raddelerinde Manastır'a pek yakın (Dölecik Köyü'ne) vardı, süvari mülâzimi Âgâh Efendi taburun gelişini ihbar için Manastır'a gönderildi. Manastır'dan yüzbaşı Osman ve süvari yüzbaşısı Zünnun, mülâzım Esat Efendiler Manastır heyet-i merkeziyesi namına Milliye taburunu karşılamaya geldiler ve Eyüp Bey'e müşir Osman Paşa'ya verilmek üzere hazırlanmış bir mektubu getirdiler.

Milliye efradı kırkar kişilik müfrezelere ayrıldı. «Hanlar önünde» telgraf telleri kesildi. Osman Paşa'nın konağına gidecek müfrezeye icabederse kapıyı kırmak için baltalar tevzi edildi.

Böylece Manastır'a girildi. Manastır heyet-i merkeziyesinin tertibata memur ettiği mülâzım Esad Efendi ve diğer zabitler, memurlar delâletiyle müfrezeler şehir içinde icabeden noktaları tuttular, hükümet dairesi vali Hıfzı Paşa'nın oturduğu konak, Merkez kumandanı Cemal, Mıntıka kumandanı Naki Paşaların ve Mektupçu Sadık Vicdanî Efendi'nin konaklarıyla lüzum görülen diğer binalar tarassut ve muhasara altına alındı. Tellâllar pazarı caddesi, Drahor suyu boyundaki Manastır telgrafhanesi, köprü tarafı kuvvetle sarıldı. Müfrezelere tesadüf eden ve bu askerlerin ne iş görecekllerinden haberleri olmayan devriyeler müfrezelerce sorulan parolayı bilmediklerinde, (Geri!) emrine zarurî itaat ediyorlardı!

Eyüp Bey, Müşir Osman Paşa'nın konağındaki hususî telgraf telini balta ile kestirdi.

Ohri eşrafından Nimetullah Ağa ile birlikte, konağın kapısında bulunan nöbetçilerin yanına vardı. Nimetullah Ağa, mukavemet görmeden nöbetçilerden birinin elinden silâhını aldı. İkinci nöbetçi muhalefet göstermek istediye de başka zabitlerin de gelmekte olduklarını gördü, o da ses çıkarmayarak silâhını

teslim etti. Bahçede uyumakta bulunan neferlerin silâhları patirtısız toplandı. Bundan sonra konağın kapısı çalındı. Açılınca ilk olarak içeriye Eyüp Sabri Bey, Nimetullah Ağa, Ohri'nin Debirça nahiyesi müdürü Niyazi Efendi girdiler. Bunları diğer zabıter ve efrat takibetti, Niyazi Bey de yetiştı.

Osman Paşa'nın konağı içinde lâmbalar dolaştığı dışarıdan görülüyordu. Uyumayanların, konağın civarında telgraf telinin kesilmesinden, bir çok efradın tekarrübiyle muhasaraya alınmasından tabîî olarak husule gelen gürültüden dışarıda bazı fevkalâde haller vukuundan şüphelendikleri anlaşılıyordu.

Konağın içine girenlerin karşılarına çıkan ağaya, paşayı uyandırması ihtar olundu. Ağa, paşanın odasına girdi. Bu sırada konağa dahil olan geyik de salonda alıştığı jandarmayı araştırıyordu.

Osman Paşa, odasının kapısından başını uzattı. Milliye efradından birkaç âteşinmeşrep genç paşayı yakasından tuttular. Osman Paşa, kim olduklarını sorunca:

– Ohrililer!

Cevabını verdiler. Paşa, kendisine Şemsi Paşa gibi bir fenalık yapılacağı zannına düştü ve:

– Ohrililer! Benim Yunan muharebesinde Gabrova'da Ohri redif taburunu nasıl kurtardığımı unuttunuz mu?.. dedi.

Bu dakikada Eyüp Sabri Bey Paşa'ya, Cemiyetin mektubunu vermek üzere yaklaştı. Paşa'nın yanındaki Ohrililer çekildiler.

Eyüp Bey, paşanın odasına Nimetullah Ağa ile birlikte girdi. Paşa Eyüp Bey'e ne maksatla böyle hareket edildiğini hidet ve şiddetle sordu. Eyüp Bey, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Ohri Milliye Taburunun kendisini misafir alıp Ohri'ye götüreceğini ve cemiyetin takdim ettiği tezkeresi, maksadı kendisine tamamiyle izah eyleyeceğini tevazu ile fakat kesin bir lisanla bildirdi. Osman Paşa zarfı alıp mektubu okudu.

Bu mektupta Osman Paşa'nın geçmiş himmet ve gayretlerinden, bundan sonra da kendisinden beklenen hizmetlerden bahsedildikten sonra şöyle deniliyordu:

«Kıymetli vücudunuzun ortadan kaldırılmasına millet katiyyen razı olmazsa da, ne çare ki cereyanı hal işgal ettiğiniz mevki ve memuriyette bulunmamanızı icabettirmektedir. Bu sebeple cemiyet-i mukaddesemiz muvakkat bir müddet için kendisine aziz bir misafir olmanızı istirahat cüret ve bunu nefsinize bir zül saymayacağınızı ümid ediyor.

İkamet edeceğiniz yer şanınıza lâyük bir surette hazırlanmış, istirahat esbabınız istikmal kılınmıştır. Lûtfen şehir kenarında intizar eden bin üç yüz nefer kuvvetindeki maiyetinize sizi iltihak ettirmek üzere devlethanenize gelmiş olan mihmandarlara refakat buyurmanızı istirham ederiz.

Cemiyet, bir kılınıza gelecek hatadan pek müteessif olur ve kendisini mesul addeder. Bununla beraber Yıldız'dan size verilmiş geniş selâhiyetlerin -yüksek vicdanınızdan memul olmamakla beraber- icrasına meydan barakmağa ve Erzurum vaka-i feciasına bir nazire vücuda getirmeğe katiyen razı olamaz. Kararımız katîdir tatbikinde mazur ve muztarız.

9 Temmuz 324 Çarşamba»

Cemiyetin Osman Paşa'ya verdiği bu teminat ciddî idi. Çünkü Eyüp Sabri Bey'e gönderilmiş olan talimatta «Şemsi Paşa gibi Osman Paşa'nın da izalesiyle, yapmakta olduğu tertiple re nihayet vermek mümkün ise de bu suretle hareket, hariçte cemiyetin adam öldürmekten başka tedbir bilmediği yolunda sakim bir telâkki uyandıracığı cihetle şahsan hürmete şayan olan Osman Paşa'nın kaldırılmasıyla iktifa edilmesi muvafık görüldüğü» beyan edilmişti.

Paşa, mektubun kıraatini bitirdikten sonra:

– Şimdi ne olacak?

Diye sordu. Eyüp Bey de arzu ettiği adamlarıyla birlikte hayvanlara binerek selâmetle Ohri'ye isal edileceği cevabını verdi. Paşa, Ohri'ye gönderilmeyip Resne'de bırakılmasını istemesiyle, Eyüp Bey bu ciheti Manastır heyet-i merkeziyesiyle müzakere etmeği vadetti.

Bu muhavere esnasında Niyazi Bey'le birkaç kişi daha odaya girmişlerdi. Paşa gitmek istediği için hepsi odadan çıktılar. Yalnız mizacındaki asabiyet ve düçar olduğu yeis ve hiddet saikasıyla paşanın intihara teşebbüs etmesini muhtemel gören Eyüp Sabri Bey, Nimetullah Ağa'yı içeride bıraktı. Paşa onun da çıkmasında ısrar ettiyse de, Nimetullah Ağa, bu emrinin infazı mümkün olamayacağını bildirdi. Paşa, bir iki laf ettikten sonra kafî teslimiyetten başka çare göremedi. Giyindi. Yaveriyle birlikte hayvanlara bindiler.

Manastır heyet-i merkeziyesi Osman Paşa'nın Resne'de kalmasında mahzur görmedi. Niyazi Bey Resne millî taburu efradıyla Osman Paşa'yı Resne'ye götürdü. Paşa, orada eşraftan Rıza Ağa'nın evinde misafir edildi.

Resne'de bulunduğu günlerde Osman Paşa, yanındakilere:

– Ah, o Ohri kumandanıyla kaymakamı beni aldattılar.

Sözlerini çok tekrar etmiştir. Doğrudur! Biz bu suretle hareketi hürriyet mücadelesinde bir harp hilesi addediyorduk.

15 - İttihad ve Terakki tarihinden: Ohri İslâm Cemiyeti...

1902 Bulgar ihtilâlinden sonra Avrupalıların Makedonya işlerine müdahaleleri artmış, kuvvetlenmişti. Makedonya kıtası Osmanlı Devleti'nin cisminden ayrılarak ecnebîlerin müşterek ve muhtelit idaresi -condominium- altına girmek üzere idi.

Makedonya umumî müfettişliğine tâyin olunan Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanına memur edilen Rusya ve Avusturya sivil ajanlarıyla muhtelif maliye komisyonundan maada Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, İtalya hükümetleri jandarma tensi-katı için Makedonya'nın her tarafına subaylar göndermişlerdi.

Bunun mânası, bu devletlerin subaylarını gönderdikleri mıntakaları kendilerine hususî birer nüfuz mıntakası olarak ayırmış olmaları idi.

Makedonya'da umumî müfettişliğin ihdasından sonra meş-rutiyyetin ilânına kadar Selânik sancağında Strumca ve Vodine, Drama sancağında Rupçoz, Manastır sancağında Ohri kazaları kaymakamlıklarında bulundum. Bu memuriyetlerimde görüyordum ki Makedonya'da nüfusun ekseriyetini teşkil eden İslâm unsuru hariçten, dahilden üzerine tevcih edilen siyaset ve şekavet silâhlarıyla her gün biraz daha ziyade eziliyordu. Ecnebî memurlar buldukları yerlerde nüfuz ve tahakkümlerini arttırmaktan başka bir şey düşünmüyorlardı, bu nüfuz ve tahakküme mukavemet etmek, set çekmek isteyen devlet memurları birer vesileyle Rumeli'den aşırılıyor, bazan ağır cezalara da çarpılıyorlardı.

Bu ecnebî memurlara boyun eğmemek yolunda tuttuğum meslek itibarıyla ben de burada anlatılması uzun sürecek çok ezalar çekmiş iki defa azil tehlikesi geçirmiş, Vodina kaymakamlığından istifaya necbur kalmıştım. Selânik, Manastır, Koso-va vilâyetlerinin teşkil ettiği Makedonya'ya umumî müfettişliğin siyaseti şu esas dahilinde tedvir ediliyordu:

Makedonya'nın gayr-ı müslim unsurları tarafından serdedilen şikâyetleri hususî bir ehemmiyetle tetkik etmek, bu suretle Makedonya idaresindeki tahavvülü Avrupalılara izhar eylemek.

Hüseyin Hilmi Paşa, Strumca kaymakamı bulunduğum sırada beni, devren geldiği Radovişte'ye çağırmişti. Radovişte idare meclisi âzasından bir Bulgarın, uydurma olduğu hakkında izahatımla kendisince tam bir kanaat hasıl olmuş bulunan bir şikâyetine karşı bu ceza tertib edilmemesinden müteessir olmuştum. Bunu görünce, müfettiş paşa, bana teselli makamında şu sözleri söylemişti:

– İslâmiyet, vakt-i saadetten beri şimdiki gibi bir tehlikeye maruz kalmamıştır. Devletimizin karşılaştığı müşkilât da bu nispette büyüktür. Memurlarımızın namuslu ve müstakim olmaları kâfi değildir. Hal ve vaziyeti müdrük, mütebassır ve mütehammil olmaları da elzemdir.

Pek yerinde sözlerdi bunlar. Ancak memurların da komitelerin fesatlı tertiplerine, iftiralara kurban olmaktan korunmaları da aynı derecede elzem değil mi idi?

Maiyetlerinde bulunarak Müslümanların da gayr-i müslimlerle aynı hak ve adalet mizanından istifadelerinin temini siyasetini takibettiklerini müşahade ettiğim Selânik valileri Hasan Fehmi ve Rauf, Manastır valisi Hıfzı Paşalar'ın mesleklerinde yürümeği tercih ettiğim için ben de 1906 sonlarında tâyin edildiğim Ohri kaymakamlığında Türk ve Müslüman Arnavutların Bulgar komitelerinden zarar görmemelerine, haklarının ziyana meydan vermemeğe, şahıslarının muhafazasına kuvvetim yettiği derecede itina ediyordum.

Ohri'de kurulan «İslâm Cemiyetine» karşı işte bu maksat ve gayemi tebarüz ettiren bir hattı hareket ittihaz eylemiştim.

Bu cemiyet 1907 mayısında Ohri kazasında Bulgar komitelerine karşı Müslümanların haklarını muhafaza ve müdafaa

maksadıyla teşkil olunmuştu. Cemiyetin müessisi sayılan mümtaz yüzbaşı Mısırlı Aziz Bey Ohri'ye 1906 ikinci kânununun sonlarında gelmiş ve o sırada bazı askerî muamelât için Ohri'de bulunmakta olan erkân-ı harp binbaşısı Enver Bey -*Enver Paşa*- tarafından bana takdim ve tavsiye olunmuştu.

Aziz Bey Ohri'ye vüsulü gününden itibaren Bulgar komitelerinin Müslümanlara vâki olan taaddilerine ve zararlarına Müslümanların da misliyle mukabele etmek hakları olduğunu her mecliste tekrar ediyor, bu yolda ittihât ve ittifak için İslâm eşraf ve muteberanına ciddî teşviklerde bulunuyordu. Yüzbaşı Aziz Bey İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne dahildi ve bu hususta cemiyet mekezinden aldığı talimata göre hareket ediyordu.

Ohri Türk ve Arnavut eşrafının bunca tazyikler altında muhafaza edebildikleri millî ve dinî asabiyet bu teşvik ve telkinleri hüsnü kabule pek müsaitti.

Ohri eşrafından bazıları ile Mısırlı Aziz Bey arasında cereyan eden muhavere neticesinde Bulgarlara karşı hareket edecek bir (Cemiyet-i İslâmiye) teşkili noktasında müşkülâtsız bir ittihât husule geldi, Aziz Bey'in de dahil olduğu beş kişilik ilk idare heyeti teşkil olundu.

Ohri'ye tâyin edileli altı ay olmuş ve mallarına vâki olacak taarruzlara karşı öc almak üzere kurulan bu cemiyetin teşkiliyle mevcudiyetinin şuyuu arasında çok zaman geçmedi. Bunu bir kaç gün sonra haber aldım.

Ohri'ye tayin edileli altı ay olmuş, bu müddet zarfında Ohri Müslümanlarının ahlâkan necabetini ve devlete karşı sadakat-katkârane duygularını tecrübe ile anlamıştım.

Hükûmetle ve Makedonya'nın kendilerinden başka cemaatleriyle bütün münasebetlerinde menfaatlerini muhafazada bir dimağ, bir kalp ve bir dil gibi hareket eden Bulgarlar ecnebî devletler memurlarının himayeleri altında idiler.

Osmanlı hükûmeti hem Bulgarlara karşı kanunen ve idareten lâzım gelen icraatı göstermekten acz izhar ediyor, hem devlet hayatının muhafazası emrinde her hizmeti yine kendilerinden beklediği, Müslamanları, müsavatperverane muamelelerle olsun, tatyip ve idare edemiyor, âdeta tutunduğu dalı kesiyordu.

Ohri Müslümanları mütemadiyen uğradıkları zararlara karşı, hassaten Bulgar ihtilâlinden beri gösteregeldikleri sabır ve tahammülde daha ziyade devam edemezlerdi. Onların da haklarını muhafaza ve mevcudiyetlerini göstermek için sair unsurlara imtisalen hükûmetten ayrı bir kuvvete istinat ve diğerleri gibi hususî silâhlarına müracaat zaruretini hisseylemeleri pek tabî idi. Bu zarureti ben de tasdik ediyordum ve bu düşünce ile idi ki, ben de böyle bir teşebbüsü kalben alkışlamıştım.

Fakat endişeden de hali değildim. Yalnız Ohri'ye mahsus olarak teşekkül eden bu cemiyet mensuplarının Bulgarlara karşı yapmağa kalkışacakları mütekabil kanlı nümayişlerle Ohri kazasının her noktasında birer kıtal pususu kurulacaktı. Bu da zaten fırsat arıyan ecnebilerin müdahalelerine yeni ve büyük bir kapı açabilirdi.

Mesuliyet makamında olduğum için pek ihtiyat ile hareket etmekliğim icabediyordu. Cemiyetin teşekkülünden bir ay kadar geçip de mevcudiyeti haberleri etrafa şayi olduğu halde mensupları hakkında bir teşebbüste bulunmadığıma bakılarak benim de bu organizasyona dahil bulunduğum Ohri jandarma tensik memuru olan İtalyan kaymakamı muhitinde ve ötede, beride alenen söylenmekte idi.

İslâm cemiyeti idare heyeti kardeş Bulgarlar tarafından katledilmiş olan Pesuçanlı Emin Ethem riyasetinde yedi kişiden mürekkep bir «İslâm çetesi» teşkil etmişti. Bu çete bir Bulgar çetesinin katlettiği üç Arnavudun intikamını almak üzere ilk iş olarak 1907 Temmuzunun yirmi ikinci günü üç Bulgar köylüsünü öldürdü.

İslâm cemiyeti ve çetesiyle Bulgar komitesi ve çeteleri arasında mücadele bununla başladı.

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Paris'teki heyeti tarafından Yunan muharebesinden evvel Selânik'te yapılan gizli teşkilâta dahil olmuş idim. Fakat Yunan muharebesinden sonra bu gizli teşkilât faaliyetten kalkmış, bozulmuş idi. Ohri kaymakamlığına tâyinim sırasında İttihad ve Terakki'nin Selânik'te umumî bir merkezi ve Manastır'da bir vilâyet merkezi bulduğundan haberim ve bu yeni teşkilât ile daha münasebetim yoktu. Ohri'deki İslâm cemiyetinin de yine İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından teşkil ettirilmiş olduğunu da bu ilk günlerde bilmiyordum. Bunun sırf mahallî bir icap ve zaruretle doğmuş olduğunu zannediyordum.

Ohri'de aleyhimde yapılan propaganda hilâfına ben bu cemiyete girmiş değildim. Kaza kaymakamı sıfatıyla resmî vazifem Bulgar çeteleri kadar bu İslâm çetesini de takip etmekte. Ancak İslâm cemiyetinin tesisindeki maksadı takdir ettiğim için bu cemiyet mensuplarını elimden geldiği kadar belâdan sıyanet etmeği de kendime vicdanî bir vazife addediyordum. Bu sebeple resmî vazifemin ifasında hissiyatımın galebesiyle ne olursa olsun diye vicdanî vazifeme en kuvvetli mevkii vermeği muvafık buldum. İşleri bu bakımdan idareye çalıştım.

Bulgar taarruzları, İslâm çetesinin misliyle mukabeleleri devam etti. Jandarma ve asker müfrezeleriyle takipler adliyece tevkifler yapıldı. Fakat İslâm çetesi efradından hiçbirini ele geçemedi.

Bir defa da umumî müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa İslâm çetesini elde edemezsem azledileceğimi tebliğ etti. Bu çetenin - Müslüman köylülerin yardımı dolayısıyla- tenkili pek güç olduğunu arzettim. Müfettiş paşa meşhur Mitroviçe kumandanı Şemsi Paşa'nın damadı manastır jandarma taburu kumandanı Rifat Bey'i Emin çetesini takibe gönderdi. Rifat Bey çok uğraş-

tiği halde muvaffakiyetsizlikle geri döndü. Bu tecrübe beni mevkiimde bıraktı.

Bulgar Ekzarhanesince İslâm çetesinin taarruzlarından Bâb-ı Âli'ye şikâyetler edildi. Vilâyetçe benden vâkı olan istilâma «Arnavutlukta Dukakin kanunu, kan dâvası vardır. İslâm çetesinin Bulgarlara saldırması Bulgar komitelerinin Müslümanlara yaptıkları taarruzlara, taaddilere mukabeledir. Ekzarhane bu mukabelelerin sona ermesini istiyorsa papazları, daskalları vasıtasıyla Bulgarlara Müslümanlara tasalluttan vazgeçmelerini telkin ettirsin» diye cevap verdim.

Bir defa Manastır valisi Hafız paşa bir defa da umumî müfettişlik başkâtibi Nureddin Bey -Vâ-Nû'nun muhterem babasıriyasetinde bir tahkik heyeti Ohri'ye geldi. Yapılan tahkikatın bana dokunur tarafı olmadı. Bilâkis hattı hareketim bu zevat tarafından gayr-ı resmî surette takdir edildi.

İslâm cemiyetinin ve çetesinin Bulgarlar aleyhindeki faaliyeti meşrutiyetin ilânından bir kaç ay evvel Ohri'de Bulgar komitelerinin Müslümanlar aleyhinde teşebbüslerden el çekmelerini intaç etti.

Ohri'deki bu İslâm cemiyetinin başka yolda bir faydası daha oldu. Bu cemiyet asıl İttihad ve Terakki cemiyetine bir perde ve süzgeç vazifesini gördü.

Ohri Müslüman eşraf ve ahalisinden İslâm cemiyetine yemin ile dahil olanlardan hal ve tavırları, düşünceleri müsait görülenler İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne alındılar. Bu eleme yüzündendir ki, Ohri kazası İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin en kuvvetli bir karargâhı haline girdi, hürriyet kahramanları Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler faaliyetlerine Ohri'de pek müsait bir meydan, Şemsi Paşa'yı Manastır'da öldürdükten sonra Atıf bey emin bir melce buldu, İttihad ve Terakki umumî merkezi de Manastır'da Müşir Tatar Osman Paşa'yı kaldırmak için Ohri'den bir «milliye taburu» çıkarabildi.

16 - İttihad ve Terakki tarihinden: Manastır'da telâşlı bir gün...

İttihad ve Terakki Cemiyeti Avrupa büyük devletlerinin Makedonya kıtası hakkında aralarında Osmanlı Devleti aleyhine verdikleri siyasî kararlardan hasıl olacak vahim neticeleri anlayarak bunları önlemek kasdıyla kuvvetini arttırmak ve dahile, harice hissettirmek istiyordu. Bu sebeple idi ki, ilk evvel faaliyetine mâni olabilecek unsurların mazarratlarını def için komitecilik yolunda zarurî bulduğu icraatına başlamıştı.

Selânik'te mevki kumandanı Nâzım Bey -*Enver Paşa'nın eniştesi*- yaralanmış, Manastır polis müfettişi Sami Efendi (Kurovada) öldürülmüştü.

Abdülhamid hükûmeti de buna karşı boş durmağa katlanamayarak şüpheli gördüğü erkân-ı harp binbaşısı Enver ve Manastır adliye müfettişi Nedim Beyler'i İstanbul'a davet etmiş, Enver Bey saklanarak gitmemiş, Nedim Bey ise dâvete icabet eylemişti.

1908 Haziranının sonlarında kaymakamı bulunduğum Ohri'den mezuniyetle Manastır'a gelmiştim. Bugünlerde Ohri kazası İttihad ve Terakki Cemiyetini'nin hemen en kuvvetli, her halde en serbest merkezi haline gelmiş bulunuyordu. Ohri'de cemiyete dair açıktan açığa konuşmalar cereyan ettiği halde Manastır'da görüştüğüm zevatta böyle bir bahse yanaşmakta büyük bir çekingenlik müşahade ediyordum.

Vilâyet merkezinde cemiyete dair neler düşünüldüğü hakkında görüştüğüm zevatın fikirlerini yokluyordum.

Temmuzun üçüncü cumartesi günü sabahleyim Manastır hükûmet konağında mektupçu Sadık Vicdanî Efendi'nin odasına uğradım. Mektupçu efendi bazı evrakı tanzim etmekte, bazılarını yırtıp atarak masasında temizlik yapmakta idi. İşini bitir-

rince eline birkaç telgrafname aldı. Birlikte Vali Hıfzı Paşa'nın nezdine gittik. O anda Manastır polis müdürü de geldi. Mektupçu ile polis müdürü arasında yanımda cereyan eden muhavere-den Resne'de kolağası Niyazi Efendi'nin cuma akşamı bazı zabıt ve memur ile Resne ve Presba nahiyelerinden birçok Müslümanları yanına alarak dağa çıktığını, hareketinden evvel asker debboyundan aldığı mavzerleri arkadaşlarına tevzi eylediğini ve tabur sandığındaki parayı da bıraktığı makbuz mukabilinde aldığını öğrendim.

Şahsen tanıdığım Niyazi Bey'in Hürriyetperverlerden olduğu şayi idi. Bu suretle çıkışı İttihad ve terakki Cemiyeti'nin artık büyük teşebbüslere karar verdiğine delil idi. Valinin odasında aldığım bu habere bu sebeple kalben sevindim.

Mektupçu ile polis müdürünün telâşlarına karşı vali paşanın vekar ve sükûnunu muhafaza ettiğine sakitane ve haz ile dikkat ediyordum. Birkaç dakika sonra Manastır jandarma alay kumandanı erkân-ı harp miralayı Halit Bey de geldi. Hâdise hakkında şifahen valiye mufassal bir rapor verdi, şu sözleri de ilâve etti:

– Niyazi Efendi'nin Bulgar komiteleri takibatında müna-sebetsiz muameleleri hakkında maruzatta bulunmuştum. Bunun üzerine Selânik'e celbedilmiş iken Enver Bey'in sözlerine kapılan umumî müfettiş tarafından Resne'ye iade olundum. Silâh tevzî ettiğini de arzetmiştim. Bu mesele de Manastır mıntaka kumandanlığınc' ehemmiyetle telâkki edilmedi. Şimdi bu netice hasıl oldu. Niyazi Efendi'nin bu firar keyfiyetinde bütün mesuliyet herşeyden haberdar iken hiç bir tedbire tevessül etmeyen Manastır mıntakasına memur erkân-ı harp binbaşısı Hasan Bey'e aittir. Birkaç dakika evvel Hasan Bey'i gördüm ve mesuliyetin ağırlığını kendisine anlattım.

Vali paşa yalnız dinliyor ve hiç bir söz söylemiyordu. Mektupçu, jandarma alay kumandanı, polis müdürü çıkıp gittik-

ten sonra Hıfzı Paşa beni yanına çağırıldı ve Ohri'nin ahvalinden sual etti.

– Rumeli'nin her tarafında olduğu gibi Ohri'de de şüphesiz İttihad ve Terakki Cemiyetinin malûm emellerini besleyenler vardı. Fakat haklarında kanunen muteber olabilecek deliller olmadan hiç kimsenin ismini ortaya koymak elimden gelmez!

Cevabını verdim. Vali bu cevabımı tasvib etti ve:

– Üçüncü ordu erkân ve ümerası, zabıtları kısmen Mabeyni hümâyuna lekelenmişlerdir. Müşir İbrahim Paşa Selânik'te mevki kumandanı Nâzım Bey'i yaralayanlar hakkındaki tahkikatı bizzat derinleştirmek ve Jön-Türkler meselesiyle uğraşmak vazifesiyle mahsusan üçüncü ordu kumandanlığına tâyin edildi.

Malûmatını verdi. Hıfzı Paşa'nın bütün sözleri, tavırları kendisinin cemiyete karşı müsait fikirler beslediğini gösteriyordu.

Vali paşanın yanından çıktıktan sonra Manastır'da tanıdığım bütün dairelerin rüesasını ziyaret ederek Niyazi Bey'in firarî tesirlerini bizzat tetkik ve müşahede etmek istedim. Jandarma, polis dairelerinde saklanmak, örtülmek istenilen bir heyecan hâkimdi. Hâdiseyi duymayan kalmamıştı. Dairelerde herkes Niyazi'nin hareketini kendi his ve meyline göre muhakeme ediyordu. Bazıları bundan müteessir görünüyor ve bu cüretkârlığı yersiz buluyordu, kimisinin heyecanı yüzünden okunuyordu.

Cemiyete dahil bulunanlar müsterih ve sakin halleriyle dahil olmayanlardan tefrik olunabiliyordu.

Manastır mıntaka kumandanlığı dairesinde daha Ustrumca kaymakamlığında tanımış olduğum erkân-ı harp binbaşısı Hasan Bey'i de ziyaret ettim. Hasan Bey'de düşünceli bir hal vardı. Kendisine jandarma alay kumandanının vali paşaya söylediği sözleri anlattım. Birlikte epeyce fikir müdavelesinde bulunduk.

Hasan Bey Ohri'nin cemiyetçe karargâh ittihaz edildiğini, benim de cemiyetin bir irtibat memuru sıfat ve şeklinde kalacağımı bildirdi.

Bu esnada manastır mıntaka kumandanı liva Osman Hidayet Paşa geldi. Paşa o derece telâş içinde idi ki, evvelce birkaç defalar görüşmüş olduğumuz halde beni ancak Hasan Bey'in ihtarıyla tanıyabildi.

Zavallı kumandan «fırar hâdisesinin» bütün mesuliyeti kendi sırtına yükleneceği endişesinde idi. Binbaşı Hasan Bey'in Ohri'nin karargâh ittihaz edileceğine dair beyanatı Niyazi Bey'in Ohri kazasına geçeceğine işaret etti. Bu sebeple Ohri için cemiyetin müstebit hükûmete karşı hareket ve siyasetinde yeni ve büyük gaili bir devir açıldığı aşikâr idi.

Düşünüyordum ki, Ohri bundan sonra istibdat ve hürriyet mücadelesinin en ehemmiyetli meydanlarından biri olacaktı. Kaza merkezine avdetimde hükûmete ve cemiyete karşı ne derece nazik bir mevkide kalacağını da takdir ediyordum. Cemiyetçe bana emniyet gösteriliyordu. Ben de mücadelede cemiyetin galip çıkmasına elimden gelen himmeti sarfetmeği kendime büyük bir vicdan borcu addediyordum.

Akşama doğru Manastır vilâyeti gayr-i müslim mektepleri müfettişi Ohri Hüseyin Efendi delâletiyle Manastır Ulah mektepleri direktörü ve öğretmenleriyle görüştim. Aramızda Niyazi Bey'in kalabalık bir maiyetle çıkışında takibedilen maksat hakkında serbestçe mübahaseler cereyan etti. Oturduğumuz gazino memurlar, subaylar, ecnebler ile dopdolu idi. Çoğunun aynı mevzu üzerine fikir teati eylemekte olduğu her masada görülen müctenibane ve mahrem tavırlardan anlaşılıyordu.

Otele avdet ederken Manastır Rum cemaati muteberanından iyi görüştüğüm Ohri Doktor Hristidi Efendiyle bir arkadaşına tesadüf ettim. Birlikte otelin bahçesinde oturduk. Bahis hemen yine Niyazi Bey'in firarına intikal etti. Doktor da arkadaşları da ciddî ve insaniyetperver adamlar idiler, Türklerin giriştiklerini anladıkları hürriyet mücadelesinde muvaffakiyetleri candan temennî ediyorlardı.

Bu sırada Manastır İngiliz konsolosunun tercümanı olan Ohrili ve Bulgar beni görerek yanımıza geldi.

Bu tercümandan Niyazi Bey'in huruç hareketinin Bulgarlar üzerinde yaptığı tesiri anladım. Tercüman Resne ve Presba Müslümanlarının kolağası Niyazi Efendi ile birlikte ayaklandıklarını ve maksatları o taraftaki Bulgarları katliam eylemek olduğunu büyük bir telâş ile söylüyordu.

Ben de Niyazi Bey'in maksadı bu rivayetlere büsbütün muhalif olarak Osmanlı tebaasının umumen hürriyet ve adalete nail olmaları için Kanun-u Esâsî'nin tatbikini temin etmeğe elbirliğiyle çalışmaları lüzumunu vatandaşlarına anlatmak olduğunu katiyen beyan ile tercümanı temin ettim. İngiliz konsolosuna huruç maksadının bundan ibaret olduğunu anlatmasını da rica ettim.

Ertesi sabah Ohri'ye hareket edecektim. Tanıdıklarımın bir çokları böyle karışık bir zamanda Ohri yolunu iki jandarma süvarisiyle katetmenin tehlikeden salim olamayacağından bahisle asker aramamı ciddiyetle tavsiye ediyorlardı.

Ben de latife makamında Ohri yolunda Ohri kaymakamına bir kaza ve belâ gelemeyeceği tarzında cevaplarla iktifa ediyordum.

Yolda Resne'den geçerken haber aldım ki: Niyazi Bey makamata çektiği telgraflarda her ne kadar iki yüz elli vatan fedaîsi ile çıktığını göstermiş ise de idare ve iaşede çok müşkilât çekmek için maiyetine ancak doksan beş fedaî almış, bunlarla Ohri kazasına geçmiş idi. Ohri'ye vardığımda sorup öğrendiğime göre de: Mevcudu iki yüz elli diye bilinen ve bir kolağası kumandasında bulunan bu fedaîler bölüğünü takip ve tenkil için Ohri'den bir mülâzım kumandasında kırk kişilik bir müfreze çıkarılmıştı.

Bu az mânidâr bir hal değildi. Bu tarzda bir takip şeklindeki usulen haberdar edilmiş olan yüksek makamların Ohri'de hürriyetperverane fikirlerin genişlemesini men'e memur olanla-

rın aldıkları emirleri nasıl tatbik eylediklerine bu pek açık bir misal idi.

Buna karşı müstebit idarenin derhal bir tedip muamelesi-ne girişmesi icap ederdi. Bunun yapılmaması Niyazi Bey'in huruciyle istibdad idaresi başında bulunanların dimağlarına inen nagehâni darbeden ne kadar sersemleşmiş olduklarını açık gösteriyordu.

Ohri'nin mülkî ve askerî heyetleri vatanda hürriyetin teessüsüne hizmet yolunda besledikleri samimî niyetleriyle meşrutiyetin ilânına kadar mafevklerini her fırsatla böyle oyaladılar.

**17 - İttihad ve Terakki tarihinden:
Ohri cemiyetin karargâhı durumunda...**

1908 Mayısı ortalarında kaymakamı bulunduğum Ohri'de İslâm ahali arasında memlekete hayırlı işler görmek isteyen büyük siyasî bir cemiyetin vücudundan haberdar olmayan pek az kimse kalmıştı. Bu cemiyetin her tarafta şubeleri bulunduğu ve pek yüksek zevatın müzaheretlerine de nail olduğu söyleniyordu.

Ohri'de cemiyete intisab edenlerin adedi günden güne artıyordu. Cemiyetin en faal uzuvlarından olup askerî ve adlî tefişler vesilesiyle ikide birde Ohri'ye gelen erkân-ı harp binbaşısı Enver, Manastır Adliye müfettişi Nedim Beyler'le Ohri ikinci sınıf redif alayı kumandan vekili kolağası Eyüp Sabri Bey'in bu hususta pek müessir olan gayretlerine ben de el altından teşviklerimi ilâve ediyordum.

Müstebit idare cami ve medreselerde hadis dersini yasak etmişti. Nedim Bey'in ihtarı üzerine biz hiçbir taraftan emir almağa lüzum görmeyerek kendi kendimize bu dersi başlatmağı muvafık bulmuştuk. Ohri naibi Ömer Lûtfi Efendi açık fikirli, malûmatlı, ihatalı bir zat idi. Bu dersi deruhde etti. Ohri'nin Büyüyük Ali Paşa camisinde (Camiüssağirden) herkese açık olarak vermeğe başladığı dersler halkın memurların, subayların içtimaî ve siyasî hak ve vazifeleri hakkında fikirleri tenvir ediyordu.

Cemiyetin hayırlı maksadını anlayamayanlar, yahut Ohri'deki serbestî aleyhinde saraya ihbaratta bulunmak istidat ve arzusunda bulunanlar birer suret ve bahane ile ya iskât ediliyor, yahut kazadan uzaklaştırılıyorlardı.

Böyle şüpheli bir redif kaymakamı orduca Ohri'den Manastır'a kaldırılmıştı. Ohri'deki İtalyan jandarma tensik memuruna irtibatı kuvvetli görülen jandarma yüzbaşısı ile cemiyet hakkında epey şeyler öğrenebilmiş olan Ohri'li bir polis komise-

ri Manastır'a celbettirilmiş, Arnavut komitesine mensup olan müddeiumumî muavini de tebdil olunmuştu. Ali Paşa camiinin müderrisi nizamiye on sekizinci alayın müftüsü ile birleşerek talebesi ve tanıdıkları arasında «ulülemre itaatsızlığın nagbeti calip» olacağına dair mutaassıbane propagandalar yapıyorlardı. Müderrisi ben, müftüyü de mevki kumandanı iskât ettik.

Ohri avukatlarından biri cemiyet aleyhinde ihbarlarda bulunmak üzere İstanbul'a celbi için mabeyne yazdığı bir telgrafi telgrafhaneye tevdi etmişti. Cemiyete dahil olan müdür Ohri Selim Efendi bu telgrafi çekmeyerek keyfiyetten cemiyetin Ohri merkez heyetini haberdar etti. Cemiyetin fedaîlerinden birisinin rovelver kurşununun isabet edememesiyle hayatını kurtarabilmiş olan bu adam cemiyetten affını istihsal etmeden bir daha evinden çıkamadı.

Beşiktaş muhafızı meşhur Hasan Paşa'nın yanında vazife sahibi iken Ohri'ye gelen bir Ohri, kaza cemiyet merkez heyetinin öyle sıkı tedbirleriyle sarıldı ki, hayatını tehlikeye koymak için evinde mahpus gibi yaşamaktan başka çare bulamadı.

Kolağası Resneli Niyazi Bey istibdada karşı ilk defa hürriyet bayrağını açarak çıktıktan sonra maiyetiyle Ohri kazasına geçmiş. Ohri kasabasının yanında bir bahçeye konmuş idi. Ohri belediyesi bu fedaîlere ekmek tedarik etmişti. Cemiyet müntesiplerinden bazıları orada kendisiyle görüşerek tutulacak hareket tarzı kararlaştıktan sonra ertesi sabah Niyazi Bey Ohri İslâm köylerine hareket etmişti.

Bundan sonra Ohri'den gûya Niyazi Bey'in takibine çıkarılan asker müfrezeleri kumandanları onunla temas etmeden dönmüyorlardı. Niyazinin maiyetinde bulunanlar da herhangi bir iş için Ohri'ye geldiklerinde hükûmet konağındaki tanıdıklarını ziyaretten çekinmiyorlardı. Çünkü benim kendilerine ilişmeyeceğimden emin bulunuyorlardı. Livalığa terfi suretiyle Niyazi'yi takibe memuren Resne'ye gelmiş olan Hacı Nâzım Paşa

«firarî Niyazi'nin Ohri'ye geldiği istihbar olunduğundan derdestini» Ohri kumandanı miralay Hâmit Bey'e yazmıştı. Hâmit Bey cemiyete mensup zabıtların telkinleriyle Ohri kuvvetinin kifayetsizliğinden bahisle maiyetindeki kuvveti alarak hemen Ohri'ye gelmesi muvafık olacağı cevabını verdi. Ben de bu iş'arı teyit ederek bu lüzumu vilâyete bildirdim. Amma Resne'de etrafındakilere emniyet edemediği için kışladan çakmakta olan Hacı Nâzım Paşa yerinden kıvıldamadı.

Kendi hesabına iyi yaptı. Çünkü Ohri'ye gelmiş olsaydı fedaî zabıtlar vücudunu izaleye karar vermişlerdi.

Ohri'de kolağası Eyüp Sabri Bey'in fitrî faziletleri yavaş yavaş kendisine umumun meveddetini ve hürriyetini celbetmişti. İslâm ahali arasında ittihadın en büyük rûknü olarak telâkki edilmekte olmasıyla dairesi cemiyet işlerinin mercii haline gelmişti.

Abdülhamid Metroviçe kumandanı birinci Ferik Şemsi Paşa'yı -Arnavutlar arasında Şemo diye yâdedilirdi- Niyazinin tenkiline ve cemiyet müntesiplerinin izalesine memur etmişti. Şemsi Paşa Arnavutluk'ta şiddetiyle meşhur olduğu için Abdülhamid'in bu intihabı cemiyet muhitinde asabiyet uyandırmış ve ciddî bir tehlike addedilmişti.

İttihad ve Terakki Cemiyeti bununla bir hayat - memat mücadelesine girmek zorunda kalmıştı.

Manastır cemiyet merkez heyeti gibi Ohri heyeti de müdafaa tertiplerini aldı. Şemsi Paşa Ohri'ye gelince kasaba met-halinde iki taraflı evlere yerleştirilecek seksen mavzerli fedaînin yayılım ateşiyle karşılanarak öldürülmesine karar verdi. Bu fedaîler cemiyet âzasının isimlerini ve numaralarını ihtiva eden defterden seçildiler. Fakat buna lüzum kalmadı.

Temmuzun yedinci günü sabahleyin Şemsi Paşa Ohri kumandanı Hâmit Bey'i telgrafhanede makine başına davet etti. Firarî Niyazi Efendi'nin maiyeti mevcuduna, nerelerde buluna-

bileceğine dair kısa istizahlarda bulundu. Yine makine başına davet ettiği Elbasan eşrafiyla da uzun uzadıya muhabere etti. Ohri telgrafhanesi Manastır-Elbasan telgraf muhaberesine vasıta olduğu için Ohri telgraf müdürü Selim Efendi bu muhabereyi dinleyerek bana ve cemiyet merkezine malûmat verdi. Bu malûmattan Şemsi Paşa'nın bir taraftan kendi maiyetiyle, diğer taraftan Elbasan'dan gelecek yerli kuvvetlerle Ohri'yi tazyik etmek fikrinde olduğu anlaşıldı.

Şemsi Paşa Resne ve Ohri'ye hareket etmek üzere Manastır telgrafhanesinden çıkıp tam arabaya ayak atacağı dakikada ve Metroviçe cihetinden yanında getirdiği yirmi muhafızı arasında mülâzım Atıf Bey tarafından atılan rovelver kurşunuyla yere serildi.

Şemsi Paşa tehlikesinin bu suretle ortadan kalkması üzerine bütün cemiyet mensupları gibi Ohri'dekiler de rahat ve geniş nefes aldılar. Şimdi artık istibdat hükûmetinden pek çekinecek hal kalmadığı kanaati kalplerde kuvvetle yer tuttu. Bundan sonra Ohri hürriyet yolunda en cüretli adımları attı.

Mülâzım Atıf Bey Şemsi Paşa'nın vurulması üzerine şaşırılmış olan muhafızların ulu orta attıkları kurşunlardan birisinin isabetiyle ayağından yaralanmış, arkadaşları tarafından götürüldüğü bir evde saklanmıştı. Şemsi Paşa'nın yerine tâyin edilen Müşir Tatar Osman Paşa'nın Manastır'a gelmesi üzerine İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezi heyeti Atıf Bey'i Manastır'da tutmağı mahzurdan salim görmedi ve cemiyetçe karargâh sayılan Ohriye göndermeğe karar verdi.

Atıf Bey Temmuzun on birinci günü sabaha karşı çarşafılı kadın kıyafetiyle ve mülâzım Şamlı Mehmed Ali Efendi refakatiyle bir arabaya bindirildi. Ohri heyeti Atıf Bey'in hareket gününden evvelce haberdar edilmişti. Bu heyet azasından Ohri reji memuru eşraftan Nufel ve Sinan Efendilerle bu sırada mezun kaza merkezinde bulunan Debriça nahiyesi müdürü Niyazi

Efendi araba ile Nufel Efendi'nin bir çiftliğinde Atf Bey'i karşılamaya geldiler ve iki araba ile o akşam Ohri'ye girdiler.

Atf Bey o gece iptida heyet-i merkeziyenin tensibiyle kolağası Niyazi Bey'in Ohri'de bulunan biraderi Redif mülâzımı Murtaza Efendi'nin evinde misafir edildi. Maiyeti Ohri civarında bir bahçeye yerleştirilen Niyazi Bey de o gece kardeşinin evine gelerek Atf Bey'le görüştü. Atf Bey yine o gece bir sedye üstünde ve muhafaza altında başka bir eve nakledildi. Bir kaç defa daha yer değiştirdikten sonra meşrutiyetin ilânına kadar meclis âzasından Çerkes Yusuf Ağa'nın evinde kaldı. Yarası iptida nizamiye taburu cerrahı Hacı Mehmed, sonra Ohri belediye Doktoru Ahmed Enver Efendiler tarafından tedavi edildi.

Şemsi Paşa'nın maiyetindeki taburlardan piştar makamında Ohri'ye gelmiş olan birinin bütün zabitleri cemiyete ithal edilmiş olmakla beraber bir suikaste uğrar korkusuyla Atf Bey ancak sivil kıyafetle sokağa çıkartılıyor, etrafında muhafız arkadaşları bir an eksik olmuyordu.

Cemiyet merkez-i umumîsi ahaliyi ikaz ve tehyiç için sokaklara asılmak üzere Ohri'ye beyannameler göndermişti. Bu beyannamelerde istibdat hükümetinin fenalıklarından ve mebusan meclisinin açılması lüzumundan bahsediliyordu. Eyüp Sabri Bey'le birlikte bu beyannamelerin lisanını Ohri Müslüman halkının fikirlerine mülâyim gelecek şekle ifrağ ettik. Beyannameler Rumeli'de her yerden evvel Ohri'de Temmuzun on ikinci günü seher vakti sokaklara yapıştırıldı.

Jandarma tensik vazifesiyle bir gün evvel Ohri'ye memur edilmiş olan İtalyan yüzbaşısı Manera bu beyannamelerden bir nüsha edinerek hükümet dairesinde beni ziyarete geldi ve şu ifade bulundu:

– Manastır'da ecnebler arasında Ohri'de Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer taraflarından başka bir hükümet mevcut ol-

duğu yolunda sözler geçmektedir. Bu beyannameler bu halin sıhhatini teyid ediyor. Hakikaten Ohri'nin her halinde bir başkalık var. Manastır'da jandarma alay kumandanı miralay Halit Bey'in masası üstünde bir masasının çekmecelerinde, ceplerinde birer rovelver bulunuyor; manastır polis müdürü yanında bir kaç komiser ve polis olmadıkça dışarıya çıkmıyor. Ohri'de ise mevki kumandanının, kaza kaymakamının, jandarma yüzbaşı ile polis komiserinin tek başına gezmekte olduklarını görüyorum. Manastır'ın inzibat memurlarıyla Ohri'nin memurları arasındaki fark hemen göze çarpıyor. Sizler kendilerinizi tehlikeye maruz görmüyor musunuz?

Bu müşahede yerinde idi.

Meşrutiyetin ilânından on gün evvel diğer bir mülâkatımızda yüzbaşı Manera Ohri'de hürriyetperverane emellerin pek necip bir surette tezahür etmekte olduğundan bahseylemesi üzerine ben de bu hali Türkiye'deki Avrupalı memurlara olsun anlatmak icabedeceği cevabını vermiştim. Manera edindiği beyanname nüshasını leffederek Ohri'de gördüklerinden hasıl olan hayırhahane duygularımı bir rapor ile Makedonya jandarma tensik heyeti reisi İtalyan Decorcis Paşa'nın İtalyan muavini vasıtasıyla İtalya sefaretine bildireceğini beyan ve vadetti. Ohri'de hürriyete nailiyet yolunda şevk ve heyecan günden güne, hattâ saatten saate artmakta idi.

Birkaç gün sonra Ohri Millî Taburu Resne Millî Taburu ile birleşerek Eyüp Sabri Bey'le Niyazi Bey elele vererek cemiyet mensuplarını tenkile memur fevkalâde kumandan Müşir Tatar Osman Paşa'yı Manastır'da konağından kaldıracak, bu suretle istibdada son bir darbe vurarak meşrutiyet ilânına zemini fiilen hazırlayacaklardı.

18 - İttihad ve Terakki tarihinden: Ohri'de Cemiyetin Bulgarlarla anlaşması...

Meşrutiyetin ilânından üç ay kadar evvel İttihad ve Terakki Cemiyeti artık Osmanlı unsurları arasında itilâf husulü için teşebbüslerde bulunmağa başlamıştı. Kaymakamı bulunduğum Ohri kazasının Bulgar komitelerinin teşekkül etmiş İslâm çetesinin mukabelesini davet etmemek üzere Müslümanlara taarruzdan el çekmesi İslâm çetesinin de faaliyetine nihayet vermiş, iki unsur arasında kendi kendine ve fiilen bir mütareke vücut bulmuştu.

Bu hal Müslümanlarla Bulgarlar arasında bir yakınlığa yol açıyordu.

Ohri'deki İttihad ve Terakki Merkezi kaza dahilinde bulunan Sırp ve Ulahlarla -daskallarını ele alarak- anlaşmış, ittihad temin eylemişti. Yalnız Bulgarların cemiyet emellerine imalesinde ziyade müşkilât çekiliyordu: Arada itilâfin husulüne en ziyade mâni olan Ohri Bulgar metropolidi Metodi Efendi idi. Cemiyet Ohri'de kuvvetlenerek açık faaliyete giriştiği günlerde bir defa Metodi Efendi kazanın kaymakamı sıfatıyla bana müracaat ederek:

– Zabitler kahvelerde, köylerde hükûmet aleyhinde pek fena şeyler söylüyorlar. Her ne kadar Bulgarlar da hükûmetin idaresinden memnun değillerse de zabitlerin bu sözleri, tuttukları bu meslek büyük bir karışıklık zuhur edeceğine delâlet ediyor. Bulgarlar bundan korkuyorlar.

Diye şikâyet ve bu halin men'ine çare bulunması için beni tazyik etmişti. Ben de kendisini tatlı sözler ve geçiştirici vaat ve temennilerle tatmin eylemeğe çalışmıştım.

Kolağası Niyazi Bey Resne'den fedaîleriyle birlikte çıkıp Ohri kazasına geçtiği gün Bulgar metropolidi kendi tabiriyle bu yeni ve büyük «İslâm Çetesinden» ihtiraz ederek inşaatı bitmiş

bir köy kilisenin küşat resmine gitmekten feragat mecburiyetini hissetmiş ve bana bir müracaatta bulunmuş idi. Metodi Efendi Abdülhamid idaresinde yasak ve felâketi calip olan siyâsî mübahaselerin Ohri'de kahvehanelerde pervasızca cereyan ettiğini ve bunların günden güne genişlediğini öğrendikçe benim buna set çekmek için hiç bir teşebbüs ve faaliyette bulunmadığıma taaccüp ediyordu. İslâm cemaatinde görülen serbest fikrî temayüller ve içtimâî tezahürlerin ruhanî riyasetinde bulunduğu gayri müslim cemaatin emel ve menfaatlerine tesiri derecesini düşünüyor ve zarar cihetini galip zannediyordu. İstîtlâatımdan kazanın idaresi başında bulunan beni haberdar ederek ikaz eylemeği de kendisine vazife bildiğini söyledikten sonra bana resmen şu suali irad etmişti:

– Nice zamandır ki hükûmetin idare şeklinin tebdili ve bir umumî meclis küşadı hakkında birlikte teşebbüslerde bulunulmak üzere Müslümanlarla ittihad ve ittifak eylemeleri için Ohri kazası ve idare-i ruhaniyem altında bulunan Resne ve Timurhisar nahiyeleri Bulgarlarına tazyikler yapılıyor. Bu tazyikler bugünlerde şiddetlendi. Bulgarların bu vaziyet karşısında ne yolda davranmaları iktiza ediyor?

Bu suali sorarken metropolidin tavrı pek ciddî idi, esmer çehresi âdeta muzlim denilebilecek bir hal almamıştı. Vereceğim cevabın ekzarhane vâsıtasıyla Bâb-ı Âliye intikal edeceğini anladım. Bu sebeple ben de evvelâ resmî suale resmî cevap olarak zabitler hakkındaki ihbarların yanlış yahut iftira neticesi olabileceğini, böyle tazyik teşebbüslerinde bulunanlar ve kahvelerde hükûmet aleyhinde sözler söyleyenler kimler ise isimlerini ve hâdisenin nerede cereyan ettiğini bana bildirmesi icap eylediğini, hükûmetin de buna göre lâzımgelen tedbirleri derhal ve şiddetle ittihaz eyleyeceğini söyledim.

Bulgarlara bir zarar gelmek ihtimalinden dolayı metropolid'in isim ve yer bildirmekten çekineceği bence şüphesizdi.

Odada ikimizden başka kimse olmadığı için sonra çekinmeye-
rek münakaşayı yavaş, yavaş resmîyetten hususiyet ve samimi-
yete intikal ettirmeği muvafık buldum.

İstihbar ettiği ve bana söylediği gibi Jön-Türkler Bulgar-
lar ve sair cemaatler ile ittihadı arzu ediyorlarsa bunun program-
ları dahilinde meşrutiyetin istihali fikrinden ileri gelmiş olaca-
ğını, Bulgarlar kendilerine iltihak etmeseler dahi diğer unsurlar-
la, hattâ yalnızca çalışmakta devam suretiyle de gayelerine va-
rabilecek bir azim ve gayret göstermekte olduklarını Niyazi
Bey'in iki yüz kişilik bir fedaî grubu ile ortaya atılması cemiyet-
tin kuvvetli bir teşkilât sahibi olduğunu meydana çıkardığını,
her halde Bulgarlar aleyhinde hiç bir hareket tasavvurunda bu-
lunmadıklarını yalnız sözle değil, fiilen de ispat eyleyecekleri
kanaatinde bulunduğumuzu izah ettim. Metropolit Müslümanlar
da meşrutiyetin istihali arzusunun ciddiyetine inananlardan ol-
madığı için Niyazi Bey'in firarını hükûmetin malûmatı altında
ve onun emrû teşviki neticesi olan bir hareketten başka bir şey
telâkki etmek istemiyor, ecnebî devletlere Makedonya'da Türk-
lere pek muzır olarak ittihaz olunan kararları böyle bir hareket-
le akim bırakmak için hükûmetin bu yolda tertiplere gizlice iş-
tirak ettiği mülâhazasını ileri sürüyordu. Ben de buna karşı:

– Şimdiye kadar Müslümanlar her şeyi hükûmetten bekli-
yorlardı; daima hükûmetin kanatları altında yürüyorlardı. Onla-
rın şimdiki gibi ihtiyarî hareketlerde bulunabileceklerine gayri
müslim unsurlarla ihtimal verilmemesini tabîi addederim. An-
cak şimdi emri vakii hakikat gözüyle görmek muvafık olur.

Cevabını verdim. Acı bir tavır ve ahenk ile başlayan, fakat
sonunda tatlıya bağlanan bu muhavere dahi Metodi Efendi'ye
istediğim ve beklediğim emniyeti vermemiştir.

Manastır'da, Şemsi Paşa öldürüldükten sonra İttihad ve
Terakki Cemiyeti'nin Ohri merkezi metropolitlerinin ne meslek

tutacağına intizar etmekte olan Bulgarlarla anlaşmağı daha ciddi bir surette düşünmeğe başlamıştı. Metodi Efendi hâlâ cemiyetin hayırlı emellerinin Bulgar cemaatine de şümulü olabileceğı hakkında tereddütten kurtulamıyordu, ancak Şemsi Paşa'nın izalesi Müslümanların büyük bir işe hazırlandıklarını açık olarak göstermekte olduğı için bu hareketi pek ziyade dikkatle takip ve tetkik ediyor, ikide birde yanına geliyordu, bu mesele hakkında uzun mülâkatlarda bulunuyorduk.

Bir gün iki aydan beri Bulgarlara en küçük bir taarruz bile vâkı olmayışı Müslümanlardaki ittihad emellerinin kuvvetine miyar olabileceğini, Bulgar birleşsin, birleşmesin Müslümanların giriştikleri teşebbüste muvaffakiyetleri şüphesiz göründüğünü teyidedecek sözler söyledim, bütün Osmanlıların bu noktada ittifağı bu teşebbüsü bir an evvel neticelendireceğı için Bulgarlarca da buna hizmette bulunmak lâzım geleceğini açık olarak anlattım.

Bu defaki sözlerimin metropolidin hususî fikir ve mülâhazalarını matlûp mecraya doğru sevkeylemiş olduğunu hissettim. Keyfiyeti cemiyetin Ohri heyeti merkeziyesiyle müzakere ettik. Bulgarları ittihadada davet etmek üzere cemiyet namına metrope-lite bir heyet göndermeğı kararlaştırdık.

Müderris Hacı Mustafa, Belediye reisi Şeyh Yunus, reji memuru Nurel, yüzbaşı Mehmed Ali, süvari mülâzımı Ziya Efendiler'den mürekkep olarak teşkil olunan itilâf heyeti metropolit efendi tarafından büyük bir hüsnü kabul gördü. Metodi Efendi ittihad için katî bir vaitte bulunmadı ise de bu defa bu cihete meylini izhar etti.

Bununla beraber Ohri Bulgarlarında bu itilâf meyli meşrutiyetin ilânına kadar cemiyetle ittihad derecesine varmadı. Cemiyete girmek için şart olan yemini ifa eden Bulgarların miktarı üçü tanınmış tüccardan olmak üzere on yediyi geçmedi. Ohri'nin Struga nahiyesindeki Bulgarlarda İttihad meyil daha

kuvvetli idi. Ancak bir yanlışlık bu meyli muvakkaten bozacak bir tesir yapmıştı:

Niyazi Bey büyük bir Bulgar köyü ahalisini ittihad daveti mutazammın bir mektup yazmıştı. Bu mektup Bulgarca tercüme edilirken imzada bir yanlışlık yapılmıştı. İmzanın Türkçesindeki «iki yüz vatan fedaîsi namına Niyazi» yerine tercümanlık vazifesini ifa eden bir Sırp daskalının hatasıyla (iki yüz anarşist namına Niyazi) denilmişti. Gerek köyün Bulgar muteberanı, gerek metropolit tarafından anarşistlerle ittihad etmek Bulgarların menfaatlerine mugayir olacağı yolunda vâki olan itirazlar üzerine bunun bir tercüme sehviden başka bir şey olmadığı etrafla anlatıldı, yanlış zehaplar tashih, suitefehhüm ve tesir izale edildi. Struga Bulgarlarında cemiete karşı görülen meveddet duygularının takviyesi için bundan sonra Ohri heyeti merkeziyesince kendileriyle doğrudan doğruya münasebet tesis edildi. 10-23 temmuzda milletce meşrutiyetin ilân edilmesi üzerine Manastır'da ve Ohri'de hâpishaneler ki mahpuslar arasında siyasî mahkûmlar dahi tahliye edilmişti. Cemiyetin bu hareketi Bulgarlar üzerinde çok iyi bir tesir yapmıştı.

Müşir Tatar Osman Paşa'yı kaldırdıktan sonra meşrutiyetin ilânında Manastırda birkaç gün geçiren Ohri Millî Taburu Ohri'ye avdet ettiği gün İslâm, Hristiyan bütün halk tarafından pek büyük bir şevk ile karşılanmış, birçok nutuklar iradolunmuştu.

İttihad ve Terakki Cemiyetince bütün anasır arasında müsavatın teminine ne derece ciddiyetle çalışıldığı ve çalışılacağını Bulgar siyasî mahkûmların tahliyesi üzerine artık tamamıyla tasdik etmiş olan Ohri Bulgar metropolidi de bugün millî tabur kumandanı Eyüp Sabri Bey'le fedaîlere hitaben gördükleri işin büyüklüğünden ve âti için ümit kapıları açıldığından bahisle Bulgarca bir nutuk iradettiği gibi siyasî mahkûmlar arasında serbest bırakılmış olan Ohri Bulgar mektebi direktörü Yovan Nelçinof da cemiyetin hassaten Ohri fedaîlerinin başa çıkardık-

ları büyük teşebbüs ile şimdiye kadar Osmanlılıktan uzak yaşamış ve böyle yaşamağı gaye edinmiş unsurları Müslümanlara pek yaklaştırdığını söyledi. Metropolit Metodi Efendi bu nümayişler esnasında Müslümanlardan gördüğü hürmet eserlerinden pek memnun kaldı.

Umumî af ilânından sonra Bulgar çeteleri de silâhlarını terketmişlerdi.

Ohri'de yapılan şenliklere onlar da iştirak ediyorlardı. Bu şenlikler sırasında bir mesirede yapılan bir toplantıda Ohri müderris Hacı Mustafa Efendi bulgar metropolidi Metodi Efendi'nin birbirlerine gösterdikleri samimiyet zıt unsurlar arasında teyyüt eden itilâfa en kuvvetli bir delil gibi görünüyordu.

Meşrutiyetin tebriki için her taraftan Manastır'a gelen heyetler Ohri'ye de uğruyorlardı. Bu meyanda Bulgaristan'dan da altmış kişilik bir kabile gelmişti. Bu heyette Bulgaristan'da bomba imalâtıyla meşhur Resneli Naum Tüfekçiyef de dahildi. Tüfekçiyef görmediği vatanını ve Ohri'yi böyle mesut bir vesile ile ziyaretinden hakikaten memnun kalmış, Ohri heyet-i merkeziyesinden, memurlarla ahalisinden gördüğü samiyet ve meveddet eserlerinden cidden pek memnun ve müteessir olmuştur.

Avdetinde Resne'den arkadaşı gazete muharriri Gerof ile birlikte bana bu memnuniyet hislerini, teşekkürlerini bildiren pek samimî bir mektup göndermişti.

Tüfekçiyef Ohri'de iken benim delâletimle İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne de girmiş, Paris'te bulunduğu günlerde bile âzalık aidatını Ohri Cemiyet Sandığı'na göndermeği ihmal etmemiş, bunda Bulgaristan'ın istiklâlini ilân günlerine kadar devam etmişti. Yazık ki, Makedonya Bulgarlarının bu iyi tutumlarını sonra haricî tesirlerle tamamen bozuldu!

19 - İttihad ve Terakki tarihinden: İttihat-Terakki nelere hazırlanıyordu?...

Müstebit idareye karşı kolağası Resneli Niyazi Bey'in ilk hürriyet bayrağını açarak Resne'den hurucu, iptida gerek Bulgar, gerek ecnebî mahfillerinde iyi telâkki edilmemiş ve bu hareketin doğrudan doğruya Bulgarlara müteveccih olunacağı endişesi meydan almıştı.

Ohri'de kolağası Eyüp Sabri Bey İttihad ve Terakki merkezinden Manastır'da kumandan Müşir Osman Paşa'yı kaldırmak üzere emir aldığı vakit hurucunun gene böyle bir telâkkiye uğramaması için cemiyetin takibettiği maksat hakkında makamata çekilecek telgraflarla beraber Manastır'daki konsoloslara da birer mektup gönderilmesini muvafık bulmuştuk.

Telgrafnameleri ve bu mektupları Eyüp Bey'le ben birlikte hazırlamıştık. Eyüp Bey'in temmuzun yirminci günü ikinci vaktinde Ohri'den hareketinden sonra konsoloslara tevdi olunmak üzere cemiyetin hususî bir postacısı ile Manastır İttihad ve Terakki Merkezine gönderilen bu mektuplarda şöyle denilmişti:

«Milletimiz umumî meclisinin mukaddema tatil ve ilgasıyla haklarımızın gasbedilmiş olmasından ve müstebit idare-i haziranın devamından naşî bütün vatandaşlarımızın kalpleri nefret ve buğz ile dolmuştur. Birçok sene eziyetler, işkenceler altında zindanlarda, menfalarda, mezelletler, hakaretler içinde bu hale zarurî boyun eğdik. Fakat bugün nihayet Osmanlı namını taşıyan bütün vatandaşlarımızla ittihad ve ittifak eshabını istikmal ile hürriyet, adalet, müsavata istihsal için her fedakârlığı göze aldık.

Bu terakkiperverane fikirlerinin nâçiz hadimlerinden olan ben de Ya hürriyet ve saadet, ya ölüm) diye mevcudu bin vatan fedaîsinden mürekkep bir milliyet taburuyla meydana atıldım.

Emin olunuz ki, hattı hareketimiz Hıristiyan kardeşlerimizin haklarına taarruz değildir. Bilâkis onlarla el ele vererek daha Sultan Abdülmecid devrinde Gülhane hattı hümâyunuyla kazanılmış olan Osmanlılık haklarını zaman icaplarına göre tâdil ve hem kendimize, hem onlara insanîyetperverane bir surette ve kemali ciddiyet ve fedakârî ile temin etmektir.

Avrupa gazetelerinde esaslı ve haklı maksatlarımız olabilir ki fena tefsirlere uğratılır. Zât-ı asilâneleri millet hakları ne olduğunu pek iyi bildiğiniz için, bunları temin ve istihsale kalkışanlara karşı şüphesiz ki takdîrkâr duygular beslersiniz. Bundan dolayı Avrupa efkâr-ı umumiyesinin yanlış neşriyat ile tağlit edilmemesine ve maksadımızı muslihane istihsale muvaffak olamazsak yalnız müstebit hükûmet taraftarlarının ve adamlarının, fakat yalnız onların kanlarını dökmek için kendi kanımızı fedaya müheyya bulunduğumuzun icabedenlere bildirilmesine tavassutunuzu temenni eder, ihtiramatı faikamin kabulünü niyaz eylerim efendim.

*Ohri Milliye Alayının Birinci
Taburu Kumandanı ve Millet
Kurbanı Kolağası Eyüp Sabri)*

Makamata yazılmak üzere hazırladığımız telgrafnamele-
rin çekilmesi ve muhataplarına isali umduğumuz gibi kolay ol-
madı. Bu telgrafnameleri mutat veçhile şifre ile dahi açık çekti-
meği muvafık bulmuştuk.

Temmuzun yirmi birinci günü sabahleyin pek erken saat-
te mevki kumandanı miralay Hâmit Bey'le birlikte mabeyn baş-
kâtibi Tahsin, umumî müfettiş Hüseyin Hilmi, üçüncü ordu ku-
mandanı Müşir İbrahim Paşaları telgrafhanede makine başına
davet ettik. İptida müşir İbrahim Paşa'nın yaveri yüzbaşı Kâzım
Bey makine başına geldi. Müşir Paşa giyinmekte olmasıyla ma-

ruzata başlamamızı emrettiğini söyledi. Müşir Paşa'ya ait telgrafı çekirdik.

Bu arada umumî müfettişlikten de maruzatı kabule müheyya bulunulduğuna dair cevap aldık. Oraya da telgraf çekildi.

Ancak Ohri telgrafhanesince Çorlu merkezinden ötede mabeyn telgraf hattı meşgul bulunmak hasebiyle mabeyne maruzatta bulunumağa bir türlü yol açtılamıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa keyfiyetin mabeyne arzedilip edilmediğini sordu. Telgraf hattının meşgul bulunmasından dolayı daha arzına fırsat bulamadığımız cevabını verdik. Bir kaç dakika sonra telgrafhanelerce mabeyne yol verildi. Hali mabeyne de arzettik.

O gün ezanî saat beş buçukta umumî müfettişlikten keyfiyetin padişaha ve sadarete arzedildiğine ve üçüncü ordu kumandanlığına da lâzım gelen tebligat ifa olduğuna dair cevap aldık.

Akşama doğru Müşir İbrahim Paşa tarafından Eyüp Bey'in telgrafnamesinin bir sureti istenildi. İptida bunun sebebi ni anlıyamadım. İbrahim Paşa Menlik, İstrumca, Rupçoz kaymakamlıklarından tanırdı. Ancak kendisine karşı arzu ettiği derecede ubudiyet arzında bulunmadığından dolayı hakkımda teveccüh beslemezdi.

Paşanın neden böyle bir talepte bulunduğunu öğrenmesini Ohri telgraf müdüründen istedim. Paşanın konağındaki telgraf muhabere memurunun bildirdiğine göre, paşa sabahleyin yaktan kalkar kalkmaz telgrafnameyi mütalâa edince fevkalâde hiddetlenmiş, maruzatımızda benim imzama görünce sövüp sayarak hiddet saikasıyla telgraf varakalarını parça parça etmiş. Telgrafın kopyası da tutulmadığı, mabeyne malûmat verilebilmek için ise buna ihtiyaç bulunduğu cihetle ikinci kopyayı aramak zarurî görünmüş.

Ohri telgraf müdürüne istenilen kopyanın verilmesini söyledim. İbrahim Paşa da akşam üstü keyfiyetin atabe-i ulyaya arzolanduğunu bize yazdı.

Bu telgraflar ve mektuplar her tarafta istediğimiz tesiri uyandırmıştı. Ohri ve Resne Millî Kuvvetleri Müşir Osman Paşa'yı kaldırmak için Manastır'a giderken, Selânik'te İttihad ve Terakki Merkezi umumîsi de Meşrutiyeti padişaha kabul ettirmek için büyük ve şümüllü tertibat almakta idi.

Merkez-i umumîden 21 Temmuzda yazılıp Manastır heyeti merkeziyesinin 23 Temmuz sabahı Ohri'ye yetiştirdiği şu mektup bu hazırlıkları tafsilâtıyla anlatmaktadır:

«Kahraman kardeşimiz Eyüp Sabri Efendi'nin Ohri Millî Alayı birinci taburu teşkilâtıyla makamat-ı âliyeye yazdığı telgrafnamelerle hareketindeki intizam bizi son derecelerde memnun etti. Gerek müretteplerini, gerek kahraman faillerini en samîmi kalp tebrik ederiz.

Üsküp'te dahi Firzovik'te toplanmış olan Şimalî Arnavutluk kardeşlerimiz İstanbul'da bir Millet meclisinin küşadı talebiyle dün akşam mabeyne bir telgraf çektiler. Bu gece bir tren ile bu kahramanlardan bin kişi Üsküp'e nakledilmektedir.

Bugün Üsküp'çe hükümet konağında resmen ve alenen tahlifler icra olundu. Cuma veya cumartesi günü vilâyet dahilinde alenen umumî hürriyet ilân edilecek ve Kosova millî gazetesi neşrolunacaktır. Yarın Kosova mıntakası kumandanına dahi Meclis-i Mebusan küşadı talebine dair telgraf çektirilecektir.

Selânik vilâyeti için de şu hususlara karar verildi:

Selânik vilâyetinin muhtelif kazalarında önümüzdeki perşembe günü köy ve kasabalar ahalişi toplanarak telgrafhaneleri işgal edecekler ve Kanun-u Esâsî talebile Mabeyne, müfettişe, valiye birer telgrafname çekeceklerdir.

Selânik vilâyeti için teşkili kararlaştırılan bir millî alayın⁽¹¹⁷⁾ Tikveş ve Kıraçova taburları mümtaz kolağası Halil ve yüzbaşı Mustafa Necip Efendiler kumandalarıyla teşkil olunarak bunlar aynı günde resmen mevcudiyet gösterecek ve bunla-

rın kumandanları tarafından cemiyet namına mabeyne, müşir paşaya, müfettiş paşaya, Sadrazama birer telgraf çekilecektir. Bu telgraflarda mebusan meclisinin açılması istenecektir.

Aynı günde kazalardaki ahali camilerde toplanarak Kanun-u Esâsî'yi istihsal için birbirlerinden ayrılmıyacaklarına dair yeminler edecekler ve hükûmet memurlarını alenen hükûmet konaklarında tahlif eyleyeceklerdir.

Cuma günü Selânik'te camilerde aynı ahdü misak olunacak ve Selânik telgrafhanesi işgal olunarak mabeyne ve sadrazama Kanun-u Esâsî hakkında telgrafnameler çekilecek, muhterem zevattan mürekkep iki tahlif heyeti müfettiş ve müşir paşalara giderek bunlara dahi milletle beraber Kanun-u Esâsî talebine iştirâk eyleyeceklerine dair resmen yemin ettirilecektir. Bunlar tarafından da kendi namlarına Kanun-u Esâsî talebine dair müracaat olunması talebolunacaktır.

Cumartesi günü Selânik vilâyetinde umumen hürriyet ilân olunarak Kanun-u Esâsî mucibince Vilâyet umumî meclisi ile sancak ve kaza meclisleri âzaları seçilmesine dair mülhakata telgrafnameler çekilecektir.

Selânik Vilâyet Gazetesi millî bir gazete olarak neşrolunacak ve matbuat serbestisi ilân kılınacaktır.

Aynı günde konsolatolara ve Yunan konsolosuyla Bulgar tüccar vekiline ve metropolitlere birer heyet gönderilerek kıyam esbabı mükemmel surette izah olunacaktır.

Bundan başka vukuu hal bir resmî beyanname ile bütün ahaliye ilân edilecek ve halk hüsnü muaşereteye davet olunacaktır.

Bu hareketler esnasında ecnebî müdahalesini davet edecek en ufak bir hareketten bile tevakki olunacak ve böyle müna-sebetsizliğe cüret edecek şahıs her kim olursa olsun, şediden mesul edilecektir.

Bu hareketler dahi İstanbul'u Kanun-u Esâsî neşrine mecbur bırakmazsa pazar günü vilâyet merkezlerinden «Eğer bu talebimizi isaf etmezseniz ordu önümüzde olduğu halde İstanbul'a yürüyeceğiz» mealinde birer telgrafname çekilecektir.

Bu suretle dahi İstanbul yumuşatılmazsa Selânik, Üsküp, Manastır heyet-i merkeziyeleriyle merkez-i umumî âzalarından mümkün olabilenler Selânik'te toplanarak teşkil edilecek umumî kongrede bu üç vilâyetten en bahadır efrattan biner mevcudlu ve muktedir kumandanlı ve zabıtlı onaltı taburla bir serî ateşli sahra topçu alayı ve lüzumu kadar süvari alaylarından mürekkep bir kuvvet tertip olunacak, bu kuvvet bir kumandanın emri altına verilerek Selânik civarında toplanacak ve her türlü nevakısı (noksanlar, eksikler) ikmal olunarak muntazaman İstanbul üzerine tahrik edilecektir.

İşte kardeşler, buraca mukarrerat bundan ibarettir. Her tarafa buna göre tamimden tabligat icra olundu. Allah muinimiz olsun. Yanya, İşkodra, Edirne, İzmir'in dahi aynı harekete iştiraki bugün mahallerine yazılacaktır. Muvaffakiyetimiz pek kariptir. Nusret Allah'tan.)

Fakat askerî hareketlere lüzum kalmadı. Pazar gününe kadar Mebusan Meclisinin açılmasına dair irade sadır olmadığı halde rıza-yı hümayuna muhalif hareketler vukuu derkâr olduğu ve bu hususta memurların, zabıtların, ordunun, ulemanın, şeyhlerin, muhtelif cemaatlerin Allahın vahdaniyetine ahdü misak altına girdiklerine dair Selânik, Manastır, Ohri'den Mabeyne çekilen telgraflar, Arnavutluk'ta Firzovik'te toplananların Meşrutiyet ve Kanun-u Esâsî talepleri, Serez'den Abdülhamid tarafından Kanun-u Esâsî'nin tatbikine rıza gösterilmezse veliahd Reşad Efendi'ye biat olunacağına dair Mabeyne yazılan telgraf teşirini gösterdi. 10-11 – 23-24 temmuz gecesi Mabeynde toplanan Vükelâ kararıyla sadır olan irade-i seniye ile Meşrutiyet kabul ve ilân edildi.

20 - Şerif Paşa ve Sabahaddin Bey Avrupa'da...

Bir numaralı cihan harbinde İttihad ve Terakki'ye muhalefetleri ve Fransa'ya karşı dostlukları ile tanınmış birkaç Türk'ün Fransa'da ikametine Fransız hükümetince müsaade edilmişti. Abdülhamid zamanında Şûra-yı Devlet riyasetinde ve Hariciye Nezaretinde bulunmuş olan Kürt Said Paşa'nın büyük oğlu Şerif Paşa da bu arada Paris'te kalmıştı. 1865'te Üsküdar'da doğmuş olan Şerif Paşa ilk tahsilini hususî hocalardan görmüş, bir zaman da muallim Haci'den ders almıştı. Bir müddet Galatasaray sultanisinde bulunduktan ve Harbiye mektebinden çıktıktan sonra Fransa'da Saint Cyr süvari mektebinde tahsilini ikmal ile Abdülhamid'in yaverliğine tayin edilmiş, Paris'te ataşemiliter olarak bulunmuş, rütbeleri çabuk kat' ile ferikliğe kadar yükselmişti. Bu rütbede iken tâyin edildiği Stokholm sefaretinde Meşrutiyete kadar kalmıştı.

Babasından intikal eden büyük serveti, Said Halim Paşa'nın kız kardeşi Mısırlı Prenses Emine ile izdivac ederek birkaç kat artan Şerif Paşa Meşrutiyetin ilhanından az sonra İttihad ve Terakki'den ayrılarak muhaliflerle el ele vermişti. Bütün Fransa, Türkiye'de vukua gelen teceddüdü alkışlarken o en ufak fırsatlardan istifade ile İttihad ve Terakki Cemiyeti ve fırkası aleyhinde makaleler neşrederek kendisine paye verdirmeğe uğraşıyordu.

Paris'te zevk ve safa âleminde Beau Chérif «Güzel Şerif» diye şöhret kazanan Şerif Paşa İttihad ve Terakki mahfillerinde bu lâkabının Fransızca telâffuzuna uygun tarzda (Boş Herif) diye anılırdı. (118)

1913 senesinde Paris'te Şerif Paşa'ya bir suikast teşebbüsü vaki olmuştu. Bu suikasttan «Saray ve Bâb-ı Âli'nin İç Yüzü» makalelerimde bahsetmiştim. Bay Hikmet Nisan, Yeni Sabah Gazetesinde «Fransa'da yerleşmiş Türkler» başlığı altında

yazdığı makalelerde Şerif paşa'ya Paris'te yapılan suikasttan bahsettiği sırada şöyle diyor:

«Siyasî bir suikast şeklini alan bu hâdisedeki esrar bir hayli istintak ve isticvaba rağmen karanlıkta kalmaktan kurtulamadı. Asıl alâkadar cezasını bulmuş olduğu -Şerif Paşa'nın damadı tarafından katledildiği- için dava sakıt oldu. Fakat mânevî mesuliyet İttihad ve Terakki Fırkasına yükletildi, işin içinde asıl onun parmağı olduğu, başlarına belâ kesilen Şerif Paşa'nın vücudunun ortadan kaldırılmasına karar verildiği ve Paris'e gelen adamın Şeref Efendi sokağından -yani İttihad ve Terakki merkez-i umumîsinden- gönderilmiş olduğu söylendi.

Bu vak'a bir hayli dedi-kodu ve münakaşaya sebebiyet verdi. Şerif Paşa'nın mevkiini tahkim ile itibarını arttırdı. Gazeteler ilk sahifelerine resmini koydular, tercüme-i halinden, içtimâî mevkiinden, Fransa'ya karşı beslediği muhabbet ve sempati hislerinden bahsederek paşanın pek sevdiği bir şekilde methiyeler yağdırdılar. Bu neşriyatın bir kısmı aktüalite kabilinden verilen normal havadis olmakla beraber, bunların lüzumundan fazla şişirilmelerinde paşanın maddî ve mânevî nüfuzunu kullandığı o vakit şayi olmuştu.»

Umumî harp esnasında Şerif Paşa İttihad ve terakki'ye şiddetle muhalefette devam etmiş, aynı zamanda tahsilini Fransa'da ikmal ettiğini -eski bir Saint-Cyrien olduğunu!- hatırlıyarak (!) Fransa hükûmetine müracaatla Fransız ordusunda hizmet teklifinde bulunmaktan çekinmemiş, fakat Fransa hükûmetinin kabul etmemesi üzerine bu arzusuna nail olamamıştı.⁽¹¹⁹⁾

Harp ilânına muhalif olduğundan dolayı kabineden çekilmiş olan sabık Maliye Nâzırı Cavit Bey İsviçre'de bulunduğu sırada Şerif Paşa da oraya gitmiş ve İttihad ve Terakki namına hareket eden Cavit Bey'le bir «siyasî mütareke» akdederek muhalefet sesini kesmişti.

Bu mütareke İttihad ve Terakki'nin ortadan kalkmasına kadar devam etti. Şerif Paşa bundan sonra siyasî faaliyetine yeni baştan girişti. O artık Hürriyet ve İtilâf Fırkası sayesinde Sadaret mevkiini elde edebileceğini ümidediyor, hazırlıklarda bile bulunuyordu. Kendisini İslâm âleminde önemli bir şahsiyet olarak göstermek maksadıyla Hint Hilâfet komitesiyle münasebetlere girişmişti. Paris'teki muhteşem apartmanında müstakbel kabinesine kabul edeceği zevatı seçmekle uğraşüyor, Vahideddin tarafından İstanbul'a davet edilmeyi sabırsızlıkla bekliyordu.

Fakat nihayet Hürriyet ve İtilâf Fırkasının da kendisinin ihtirasını tatmin eylemeyeceğini anlayınca Türklükten yüz çevirerek, gayretini müstakil bir Kürdistan teşkili hususuna sarfeylemeğe koyulmuştu.

Avrupa'da geçirdiği müsrifane hayat ile Şerif Paşa'da pa-lar suyunun çektikçe bu ihtirası büyüyordu. Mütareke günlerinde muvaffakiyet ümidi de artmıştı. Ancak yeni Türkiye'nin teşekkülü üzerine bu ümit tamamıyla sö-nüp gitti.

Sultanzâde olduğu için Prens diye yadedilen Sabahaddin Bey'e gelince: Umumî harp başladığı günlerde bu zat dahi Paris'te bulunuyordu. Etrafında toplananlar arasında Osmanlı Devleti'nin harbe girmesi için Said Halim Paşa kabinesine müracaat edilip edilmemesi hakkında münakaşalar cereyan ediyordu. Bu münakaşalar esnasında Şefik Esat Bey böyle bir müracaatın hiçbir faydası olamayacağını söylemişti. Fakat (Müracaattan zarar olmaz) mülâhazasıyla Sabahaddin Bey, kendi imzasıyla Sultan Reşad'a ve Sadrazama bîtaraflığın muhafazasında devlet için düşündüğü faydaları gösteren birer telgraf çekmişti.

Osmanlı Devleti Umumî Harbe girdikten sonra münferit sulh yapmak tasavvurunu besleyen Sabahaddin bey, memleketle yakından temasa girebilmek üzere Atina'ya gitmişti. Bahriye binbaşısı Hasan Paşazâde Kemal, Şerif Paşa'nın damadı Nazmi

Paşazâde Abdurrahman, menfası olan Sinop'tan kaçtıktan sonra Paris'e gelen Ahmed Bedevî Beyler de onu takibetmişlerdi. (120)

Sabahaddin Bey Atina'da Yunanistan'ın aleyhimize harbe iştirak etmemesine çalıştı. Yunan ricali ile temaslarında İstanbul'un Rusya tarafından işgali Yunanistan'ın da mahvı demek olacağını onlara anlatmağa uğraştı. Romanya ricali nezdinde bu yolda teşebbüslerde bulundu. Osmanlı hizmetinden ayrıldıktan sonra Malta'da vazifede bulunan İngiliz amirali Gambel'e de şu yolda bir müracaatta bulundu:

«Hükûmet Türk milletinin rızası hilâfına harbe girmişti. Hilâfet meselesi İngiltere hükûmetini kuşkulandırıyor, Türkiye'nin mülkî tamamiyetinin muhafazası şartıyla bu cihetin muslihane halli mümkün olabilir.»

Sabahaddin Bey bu müracaatında kendisince hilâfet meselesinin halli ne şekilde mümkün olabileceğini göstermemişti. Bunun en kestirme şeklini bulan Cumhuriyet hükûmetimiz olmuştur.

Sabahaddin Bey Atina'da bulunan Galip Kemalî Bey vasıtasıyla İstanbul hükûmetiyle de münasebete girdi. Dahiliye Nâzırı Talât Bey kendisine arzu ederse İstanbul'a gelebileceğini tebliğ ettirdi. Hükûmet Sabahaddin Bey'e karşı mülâyemet ve muhalâsat tavrı takınmıştı. Fakat emin olamadığı için Sabahaddin Bey daveti kabul etmedi. Arada muhabere de kesildi.

Bay Ahmed Bedevî hâtıratında Atina'da iken Sabahaddin bey'e iki defa suikast teşebbüsü vâkı olduğunu haber vermektedir:

«Boşnak Salih Efendi isminde bir yüzbaşı Atina'ya geldi. Bu yüzbaşı evvelce İttihad ve Terakki'ye muhalif iken son zamanda cephe değiştirmiş, muannidane bir kanaatle Cemiyetin icra vasıtası olmuş idi. Salih Efendi'nin bu durumundan gerek Sabahaddin'in, gerek diğer muhaliflerin haberleri yoktu.

Salih Efendi, Sabahaddin'in validesi sultanın kâhyalığında bulunmuş olan Salih Bey'den bir tavsiye mektubu getirdiğini beyan ile prense hususî şeyler söyleyeceğinden bahsetmiş, ilk mülâkat tabîî şekilde cereyan eylemiş idi, bu mülâkatlar devam etti. Arada cereyan eden mübahaseler esnasında Salih Efendi Sabahaddin Bey'in fikirlerini pek makul ve hayırlı buldu. Nihayet deruhde ettiği hizmetten -suikastten- nedamet etti. Prens ayaklarına kapanarak affını istedi. Sonra ruhan perişan halde Atina'dan Selâniğe gitti.

Bundan sonra bir gece iki kişi Sabahaddin Bey'in oturduğu köşkün pencerelerini açmak isterlerken gördüler, kaçtılar.»

Kanaatimce malûmatın bu derecesiyle bu suikastler meselesinde esrar perdesi kaldırılmış sayılamaz. Ne sebep, ne şekil ve suretle olursa olsun İttihad ve Terakki muhalifleri aleyhindeki teşebbüsler daima Cemiyete mâl edilegelmiştir.

Bu gibi tertiplerden her bahsedildikçe İttihadçılar tarafından da bunların vehim ve hayal mahsulü yahut hiç bir vesikaya istinat etmeyecek muzmer fikirlerle ortaya atılmış iddialar veya suikastler hakikaten vâki ise şahsî garazdan mütevellit teşebbüsler kabilinden olduğu yolunda müdafaalar görülür. İttihad ve Terakki cemiyetinde böyle işlerle meşgul olmakla zan ve itham altında olanlardan bir çoğu bugün hayata vedâ etmiş bulunuyorlar. Hayatta kalanları var ise onlar da bu zan ve ithamlardan gocunmuş da kendilerini müdafaaya lüzum hissetmiş mevkiinde kalmak ihtimaliyle ve lâkaytlıkla sükûtu ihtiyar ve tercih ediyorlar. Bir neticeye varabilmek için ise bunların da düşüncelerini öğrenmek, hâtıralarını ve müdafaalarını dinlemek bedihî bir lüzumdur ve ancak bu suretledir ki efkâr-ı umumiye için hüküm verebilmek imkânı hâsıl olur.

Bu imkânın ortaya çıkacak vesikalarla, verilecek izahat ile, neşrolunacak hâtırat ile çok vakit geçmeden vücut bulması tarihî hakikatler namına pek temenni olunur bir keyfiyettir.

Sabahaddin Bey Atina'da iken İttihad ve Terakki muhaliflerinden bir çokları Selânik'te toplanmışlardı.

Şerif Paşa'nın hususî kâtibi binbaşı Galip Bey de Selâniğe uğramış, sonra Mısır'a gitmişti. Bu muhalifler Selânik'te (iki lüle) şeyhini kendilerine iyi bir arkadaş olarak bulmuşlardı. Fakat aralarında ihtilâf eksik olmuyordu. Gümülcineli, İsmail Bey'in çıkardığı gazetede ki neşriyatı çoklarını müteessir ediyor, dargınlıklara sebep oluyordu.

Osmanlı hükûmeti münferit sulha yanaşmıyordu. Sabahaddin Bey Atina'da bir şeye muvaffak olamayacağını anlayarak Fransa hükûmetinin müsaadesiyle Paris'e avdet etti.

Paris'teki İttihad ve Terakki muhalifleri Sabahaddin Bey'in riyaseti altında bir toplantı yaptılar. İttihaz olunan ve Bâb-ı Âli'ye bildirilmesi uygun görülen kararlar İsviçre'deki Türklerin de ittilâna arz olunmak muvafık görüldü. Nihat Reşat, Mabeynci Reşid, Ahmed Bedevî Beyler bu karamameyi İsviçre'ye götürdüler ve orada bulunan bazı zevatın mütalâalarını istinzaç ettiler. O günlerde muvakkaten İsviçre'de bulunmakta olan bir paşa⁽¹²¹⁾ bu alınan kararı İstanbul'a götürmeği deruhte etti.

Bu kararlarda zikredildiğine göre İtilâf devletleri Bâb-ı Âli münferit sulha muvafakat ettiği takdirde şu şartları yerine getirmeği taahhüt ediyorlardı:

1. Osmanlı Devleti'nin mülkî tamamîyetinin temini,
2. Garbî Trakya ile Osmanlı sahillerine yakın adaların Osmanlı Devleti'ne terki,
3. Müsait şartlarla bir istikraz.

Sabahaddin Bey'in bu şartları İtilâf devletlerinin hangi mümessilleri ile, nerede ve ne yolda teşebbüs ve müzakerelerle karşılaştırıldığı, bu mümessillerin selâhiyetlerinin derecesi hakkında hiç bir malûmatımız yoktur. Bir numaralı cihan harbinden gayr-i ciddî ve gayr-i müsmir münferit sulh teşebbüs ve teklifle-

ri çok olduğuna göre bu vâit ve taahdütlerin ciddiyeti de tetkik ve teyide muhtaç görünmemek kabil olmuyor.

Ahmed Bedevî Bey'in basılmamış hatıratına göre:

Nihaî zaferi artık şüpheli görmeğe başlamış olan Dahiliye Nâzırı ve İttihad ve Terakki lideri Talât Bey münferit sulh teşebbüslerinde anlaşmak üzere Sabahaddin Bey'in mutemet arkadaşı Satvet Lûtfi Bey'i İsviçre'ye göndermeği düşünüyordu. Ancak böyle bir sulh akdi maksadıyla Enver Paşa aleyhine mürettep Yakup Cemil Vak'asının patlak vermesi bu arzunun yerine getirilmesine mâni oldu. Çünkü bu yoldaki teşebbüslerin gizli bir teşkilâta istinat ettiği zehabı hâsıl olmuş, İstanbul'a getirilmiş olan Satvet Lûtfi Bey menfasına iade edilmişti.

Sabahaddin Bey artık üzüntüye kapılmış görünüyordu. Cenevre'de pek zarurette kalmıştı. Prenslik unvanı büyük şehirlerde kendisini ziyade masraf ihtiyarına sevkettiği için köylerde vakit geçiriyordu. Şehirde buldukça mecburen bir büyük otelde kalıyor ise de zaten et yemediği cihetle:

– Rejim takibediyorum!

Diyerek odasında ekmek ve çay ile iktifa ediyordu.

Fransa hükûmeti (Evyan'da) kendisine bir köşk teklif etmiş idiyse de reddetmişti. Osmanlı Devleti'ni münferit sulha sevk ve imale için verebileceği temin edilen para ile bir gazete çıkarmak hakkında yapılan bir teklif de Sabahaddin Bey ve arkadaşları tarafından kabul edilmemişti.

Avrupa'daki İttihad ve Terakki muhalifleri umumî harbin sonuna kadar böyle sıkıntılı durumda vakit geçirdiler. Tâ mütareke günlerinde İstanbul'da toplanıncaya kadar!

NOTLAR

Kitabın Notları

- (1) Lettre à l'empereur d'Allemagne Mourad V. vrai Halifes Sultan Legitime.
- (2) Paul de Réglá: Les Bas-fonde de Constantinople.
- (3) Gilles Roy: Abdülhamid, le sultan rouge.
- (4) Harputlu olduğunu yazanlar da vardır. Gene ahrardan olup (İçti-had) Gazetesini çıkaran Doktor Abdullah Cevdet Bey Arapkirli'dir.
- (5) Mir'at-ı Mekteb-i Tibbiye.
- (6) Ali Ekrem: Recaiâde Mahmud Ekrem.
- (7) Şehremaneti mektupçusu Nâzım Bey'den de Kemal Bey'in mektupları musadere edilmiş Nâzım Bey'in müracaatına aynı veçhile cevap verilmişti.
- (8) Ali Ekrem: Recaiâde Mahmud.
- (9) Cevri: İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu?
- (10) Mir'at-ı Mekteb-i Tibbiye.
- (11) M. Rauf: İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi?
- (12) Cevri: İnkılâb Niçin ve Nasıl Oldu? s. 29. (Mir'at-ı Mekteb-i Tibbiye) muhbirlerin dört kişi olduğunu yazar.
- (13) Paris'te çıkarılan Meşveret Gazetesi'nin onuncu nüshası.
- (14) M. Rauf: İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi?
- (15) M. Rauf: İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi?
- (16) Bu Paşa hakkında hususî mebhasinde izahat vermiştik.
- (17) Muallim Vahyi: Bursalı Tahir Bey
- (18) Ahmed Rıza Bey'in Şam-Hama şirketinden gördüğü iş mukabilinde aylık aldığı işitilmişti.
- (19) Bu lâkabı iptida müzeler müdürü -şimdi saylav- Bay Halil'in bulup kullandığı rivayet edilir.
- (20) Mehmed Murad: Mücahede-i Milliye.
- (21) Mehmed Murad: Mücahede-i Milliye.
- (22) Murad Bey: Le Palais de Yıldız et la Sublime Porte.
- (23) Mir'at-ı Mekteb-i Tibbiye.
- (24) Abdülhamid'in bazı tereddütlerine ve mütalaalarına karşı huzurda Midhat Paşa'nın hiddet ettiği ve:

- Beni Astarıcı Ahmed Ağa mı sanıyorsunuz?
Sözlerini sarfettikten sonra kapıdan çıktığı, çıkarken de kapıyı şiddetle ittiği rivayet edilirdi.
- (25) Mehmed Murad: Mücahedeyi Milliye.
- (26) Bu beş kişi kimler idi? Murad Bey bu hususta sakit olduğu gibi bunu başka taraftan da öğrenmek kabil olamadı.
- (27) Bu beyannamenin bir nüshası Talim ve Terbiye Heyeti Reisi Bay İhsan nezdindedir. Bunun bir sureti umum Matbuat müdüriyetinde memleket dahili masası şefi Bay Server İskit tarafından bana gönderilmiştir. Her ikisine teşekkürler ederim.
- (28) Orada ölmüştür.
- (29) Askerî Mektepler Meclisi Reisi olmuştur.
- (30) Orada ölmüştür.
- (31) Victor Berard: La Politique du Sultan. 1896 Mavi Kitaptan naklen.
- (32) Ahmed Bedevi: «Emel Peşinde» hususî notlarından.
- (33) Sonra idare mesleğine intisap etmiş, vali olmuştur. Mütarekeden sonra Ermeni tehciri meselesinden dolayı Beşiktaş'ta yakalanacağı sırada intihar etmiştir.
- (34) Ahmed Bedevi: «Emil Peşinde» hususi notlar.
- (35) Eşref'in külliyyatı eserine göre. (Bu Jurnal Hukuk mektebi talebesinden birine de atfolunur.)
- (36) Eşref'in külliyyatı.
- (37) Süleyman Nazif: Yıkılan Müessesese.
- (38) Akşam 12 Teşrinisani 1936 nüshası.
- (39) M. Rauf: İttihad ve Terakki Cemiyeti ne idi?
- (40) 9 Ağustos 1897 nüshasında.
- (41) Murad Bey: Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler.
- (42) Mısır meselesi hakkında lâyiha.
- (43) Paris'te çıkan Meşveret, 15'inci nüsha. 1895.
- (44) Souhesmes: An Paysders Osmanlis.
- (45) Her biri on yedi, on sekiz kırattan büyük taşlı küpelerini kulak çekmezmiş! Bu küpeler prensesin başındaki taca zincirle tutturulmuş. Kırk sıra şahdane, lekesez incileri tek taşlarla çemberlenmiş imiş, elbisenin eteğinde duran büyük bir zümrüd gözler kamaştırırmış!
- (46) Tahsin Paşa'nın Hatıratı.
- (47) Murad Bey: Tatlı Emeller ve Acı Hakikatler.
- (48) İshak Sükûti San Remo'da vefat etmiştir.

- (49) Ahmed Rıza: La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient.
- (50) Paul Fesch: Constantinople aux Derniers Jour d'Abdulhamid.
- (51) Murad Bey'in hatıratını günü gününe zaptedip etmediğini bilmiyorum. Böyle zaptolunmuş hatıralar bile sahipleri tarafından neşredilirken ifadenin beslenmiş veya beslenen ihtiraslara, nefret ve kinlere, müveddetlere göre tahfif veya teşdidlere uğraması pek nadirdir.
- Ben Yıldız ve Jön-Türkler mebhasinin bu kısmında çok yerde Murad Bey'in muhtelif eserlerinden aldığım ifadelerini olduğu gibi kabul ve neşretmekteyim. Arzettiğim mütalâa ile varid olabilecek itirazlara karşı aldıklarımın hepsi tezkip edildiğini görmediğim yahut ruh ve müeddalarını hal ve vakaların cereyanına muvafık bulunduğum noktalar olduğunu beyan eyleyebilirim.
- (52) Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın validesi.
- (53) Hoca Kadri Efendi: İstinsaf Risalesi.
- (54) G.Doris: Abdülhamid İntime.
- (55) Bay Ahmed Bedevi'nin bana gönderdiği hususî notlarından.
- (56) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) hususî notlar.
- (57) Bu hicvîyelerin 1901'de Mısır'da pek mahdut bir miktarda basılmış olduğunu Mahmud Paşa ile oğlu Sabahaddin Bey'in dostu Jozeph Denais Fransızca (Yeni Türkiye) eserinde bildiriyor. Bay İbrahim Alâaddin de (Meşhur Adamlar)ın üçüncü cildinde Mahmud Paşa divanının 507 sahifelik koca bir eser olduğunu gösteriyor.
- (58) Mahmud Kemal: Son Asırda Türk Şairleri.
- (59) İsmail Hakki: *Vatan Uğruna Yahut Yıldız Mahkemesi*, Mısır'da basılmıştır.
- (60) İdare-i Mahsusanın bu gemisi menfi nakline tahsis edilmiş gibi bir şey!
- (61) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) basılmamış hatıralar.
- (62) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) basılmamış hatıralar.
- (63) İstinsaf risalesinin sahibi. Şair Eşref (Şah ve Padişah) risalesinde bu zatın ilmini ve hamiyetini medheder.
- (64) Mahmud Kemal: Son Asrın Türk Şairleri.
- (65) Bunları okuyunca Abdülhamid: «Oh olsun!» demiş olması tahmin olunabilir.
- (66) 26 Mart 1909 tarihinde vefat etmiştir.

- (67) En kurnaz dalkavuklar efendilerinin reylerine muhalefet şeklinde koltuklanmaktan hoşlandıklarını bilirler. Makbul İbrahim Paşa evlendiği zaman düğününe Kanunî Sultan Süleyman da gelmişti. Bu düğünden evvel Kanunî oğullarının sünnet düğününü yapmıştı. Bu sünnet düğününe ima ile İbrahim Paşa'ya:
 – Senin düğünün ile benim düğünüm nicedir? Hangisi mükelleftir? Nice anlarsın?
 Diye sorar. İbrahim Paşa hiç tereddüt etmeyerek: «Mütayebe yüzünden» şu cevabı verir:
 – Benim düğünüm kadar devri Âdemden bu deme gelinceye kadar görülmüş değildir! Ne olmuştur, ne de olacaktır.
 Kanunî bu «küstahane» sözlere münfail olur.
 – İbrahim! Davaya mâna, âşıkâ nişan gerek! Senin düğünün bizim düğünümüzden âli olduğuna delilin nedir?
 İbrahim Paşa – Benim düğünümü bizzat Süleyman-ı zaman şereflendirdi. Senin düğününe o rütbede kimse geldi mi? Cevabıyla Kanunî'nin gururunu okşar. Ondan:
 – İbrahim! Sana hezar tahsin ve âferin ki bizi bu tevilin ile ilzam ettin! Diye takdirlere nail olur.
- (68) Bu ihtilâl teşebbüsü aşağıda izah olunacaktır.
- (69) Paul Fesch: Constantinople aux derniers Jours d'Abdulhamid.
- (70) Teşebbüsü şahsî ve ademi merkezîyet hakkında ikinci izah.
- (71) Hasımlarının bu ademi merkezîyetin siyasî şekilleri ve şartları ihtiva eylediği iddiasını Sebahaddin Bey şiddetle reddederek kendisinin iltizam ettiği şeklin idarî olduğunu daima müdafaa etmiştir.
- (72) Sebahaddin Bey'in İttihad ve Terakki Cemiyetine açık mektuplarının üçüncüsü.
- (73) Ahmed Bedevî: (Emel Peşinde) hususî notlar.
- (74) Cidal yahut Mâkes-i Hakikat risalesinde neşrettiği bu mektupta İsmail Hakkı, Bay Ahmed Rıza Bey'in (Kafe Souffelt) -de Çürüksulu Ahmed Bey'den yediği tokadın bir kaç sene sonra bir Osmanlı generali tarafından tekrar edildiğini yazar.(?)
- (75) Raif: Zindan Yedigârı.
- (76) M. Nihad: Bekirağa Bölüğü Faciaları.
- (77) Keza.
- (78) Ahmed Bedevî: (Emel Peşinde) notlarından.
- (79) Ahmed Bedevî: (Emel Peşinde) notlarından.
- (80) Harbiyedeki Bekirağa bölüğünün bir duvarına da kim bilir hangi mazlûm şu beyti yazmıştı:

Mevte çoktan razıyım, amma ecel ihmal eder!

Talii nâsâzı gör ki mevte minnettar eder!

- (81) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) notlarından.
- (82) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) basılmamış notlar.
- (83) Bu mazbata aynen Tanin'in 191 numaralı ve 11 Şubat 1909 tarihli nüshasında neşrolunmuştur.
- (84) Tanin: 15 Şubat 1909 tarihli ve 195 numaralı nüshada.
- (85) Mehmed Nusret: Erzurum Tarihçesi.
- (86) Mehmed Nusret: Erzurum Tarihçesi.
- (87) Bu hadise ile bunun âkibetlerinden 924 numaralı ve 29 Temmuz tarihli tefrikada bahseylemiştim.
- (88) Bay Ahmed Bedevi notlarında Nâzım Şakir Efendi'nin de bu sırada tevkif edildiğinden bahseylediği için tefrikamızda mevkullar üç kişi gösterilmiştir.
- (89) Kemal Bey'in neler çektiğini yerinde tafsil eylemiştik. Bu sözün maslahat icabı olarak söylendiği âşikardır.
- (90) Ahmed Bedevi'nin babası hapis, sonra tekaüde sevk edilmiş, kardeşi de meşrutiyete kadar mevkuf kalmıştır.
- (91) Alfred Durand: Jeune Turquie, veille France. Münir Paşa için Belçika kralı huzuruna kabul merasimi yapılmamıştır.
- (92) Matbuat umum direktörlüğünce neşredilen (Dünya Matbuatına Bir Bakış) risalesi.
- (93) Cevri.
- (94) Eşref, Muzaffereddin Şah ile Abdülhamid'i mukayese eden (Şah ve Padişah) hiciv risalesini bu münasebetle yazmıştı. Sonra İran Şahı, Mebusan meclisini topa tutunca bu hadiseyi de (İranda Yangın Var!) risalesiyle hicvetmişti.
- (95) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) Sebahaddin Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyetine yazdığı açık mektup.
- (96) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) notları.
- (97) Ahmed Bedevi: (Emel Peşinde) hususî notları.
- (98) Cemal Paşa'nın Hatıratı.
- (99) Terakkinin on yedinci nüshası.
- (100) Ohri havalisine cemiyetin nasıl kol saldığına ve ne yaptığına dair yazdığım eser daha basılamamıştır.
- (101) Eyüp Sabri Bey'in Osman Paşa nezdinde bulduğu evrakı Manastır merkezi bunları merkez-i umumîye mi gönderdi, yoksa Manastır'da mı alıkoydu? Burası meçhulümdür.
- (102) Müşir Recep Paşa ile karıştırılmasın.

- (103) Ben de Selâniği bilmiyorum amma Manastır'ada ve Ohri'de tabur zabıtlarına böyle sadakat mazbataları tanzim ve imza ettirdiği muhakkaktır.
- (104) 3 numaralı tefrikamda.
- (105) Selânik'te de bir Ayasofya camisi vardı. Yunan istilâsında eski haline, yani kiliseye tahvil olundu.
- (106) Albay Tunçay hayatta olan bu zatın isminin neşrine kendisinde selâhiyet görmediği için biz de bunu zikredemedik.
- (107) 5 numaralı tefrikamdan.
- (108) Albay Süleyman Fehmi Tunçay bu tafsilâtı eniştesi olan Halil Recai Bey'in bir kaç defa teyid ettiği ifadesinden zapteylemiştir.
- (109) Bu telgrafnamenin sureti General Galip nezdinde mahfuzdur.
- (110) Albay Tunçay'ın mektubundan.
- (111) İstanbul valiliğinde bulunduğum sırada.
- (112) Albay Tunçay'ın verdiği mevsuk malûmata göre.
- (113) Albay Tunçay'ın bana tevdi ettiği nüshada bazı kelime ve cümleler silik ve bozuk olduğu için çıkarılamadı. Kimsede başka bir nüsha da bulunamadı.
- (114) Büyük harpde üçüncü ordu kumandanı iken tifüsten vefat eden Hafız Hakkı Bey'in kabri Erzurum'da (Kars kapısı) denilen kale kapısı dışında, yakın yerdedir. Etrafı demir parmaklıkla çevrilmiştir. Yanında Tiflis'te vurulup cenazesi Türkiye'ye getirilen Cemal Paşa'nın kabri vardır.
- (115) Meşrutiyetten sonra ilk tanzim olunan bu nizamnameden ve muhteviyatından evvelce bahsetmiştik.
- (116) Allah zalimleri sevmez.
- (117) Ohri'de bu yolda teşkil edilen kuvvete (Millî Tabur) ismini verdiren ben olduğum için cemiyet teşkilâtında bu millî alay ve taburların isim babası olmak benim için aziz bir hâtradır.
- (118) Bu nükteyi iradeden müze müdürü Halil Ethem Bey olduğu söylenir.
- (119) Hikmet Nisan: Yeni Sabah Gazetesi'nde (Fransa'da yerleşmiş Türkler) makalelerinden.
- (120) Ahmed Bedevî beyin basılmamış hatıratı.
- (121) Bu malûmatı iktibas ettiğimiz Ahmet Bedevî Bey'in hâtrâtında bu paşanın ismi zikredilmemiştir.